

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

1150 жыл
Әл-Фарабидің мерейтойы

175 жыл
Абай Құнанбайұлының
мерейтойы

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
№3 (117) 2020
шілде-тамыз-қыркүйек

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРИКБАЕВИЧ

CHIEF EDITOR

Professor, Doctor of Biological Sciences
ABDRASSILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:
Directory of Research Journals Indexing

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих, Педагогика және Филология бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler. **İndeks: 75637**. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Bu dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ile 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararı çerçevesinde Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. **Индекс №75637**.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогики и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637**.

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of Philosophy, History, Pedagogy and Philology, recommended by the Committee.

Бас редактордың орынбасары

педагогика ғылымдарының докторы, профессор Беркимбаев К.М.

Бас редактордың орынбасары

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Жауапты хатшы

философия ғылымдарының кандидаты, доцент Балтабаева А.Ю.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик /Қазақстан/
Демиркөз Мелахат Білге	- профессор, доктор /Түркия/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., профессор /Норвегия/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Мырзақұлов Рэтбай	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Түркия/
Сагироглу Шереф	- профессор, доктор /Түркия/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Абуов Әміреқұл	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ақйол Хаяти	- профессор, доктор /Түркия/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Бөлеев Талант	- психол.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Бұлбұл Ибрагим	- профессор, доктор /Түркия/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Түркия/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Мұса	- профессор, доктор /Түркия/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Умбетов Әмірбек	- техн.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., профессор /Қазақстан/

Yayın Yönetmen Yardımcısı

Prof. Dr. Berkimbayev K.M.

Yayın Yönetmen Yardımcısı

Doç. Dr. Pilten Pusat

Yayın Kurulunun Sorumlu Sekreteri

Doç. Dr. Baltabayeva A.Y.

DANIŞMA KURULU

Jurinov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof. Dr. /Türkiye/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. /Norveç/
Kapilla Jose E.	- Prof. Dr. /İspanya/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. /Almanya/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sağıroğlu Şeref	- Prof. Dr. /Türkiye/

EDİTÖR KURULU

Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Bülbül İbrahim	- Prof. Dr. /Türkiye/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. /Türkiye/
Batırbayev Nurlan	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Moldaliyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Myrzaliyev Boraş	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Torıbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Umbetov Ömirbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Idiris Serikbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

Заместитель главного редактора

доктор педагогических наук, профессор Беркимбаев К.М.

Заместитель главного редактора

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Ответственный секретарь

кандидат философских наук, доцент Балтабаева А.Ю.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик /Казахстан/
Демиркоз Мелахат Билге	- профессор, доктор /Турция/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., профессор /Норвегия/
Капилла Хосе Э.	- профессор, доктор /Испания/
Корнилов Виктор	- д.п.н., профессор /Россия/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Мейер Бургхард	- профессор, доктор /Германия/
Турметов Батирхан	- д.ф.-м.н., профессор /Казахстан/
Ташпынар Мехмет	- профессор, доктор /Турция/
Сагироглу Шереф	- профессор, доктор /Турция/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Абуов Амрекул	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Акйол Хаяти	- профессор, доктор /Турция/
Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Болеев Талант	- д.психол.н., профессор /Казахстан/
Булбул Ибрагим	- профессор, доктор /Турция/
Булуч Бекир	- профессор, доктор /Турция/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н., доцент /Казахстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., профессор /Казахстан/
Мырзалиев Борап	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н., профессор /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Умбетов Умирбек	- д.техн.н., профессор /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., профессор /Казахстан/

Deputy chief editor

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences Berkimbayev K.M.

Deputy chief editor

Associate Professor, Ph.D. Pilten Pusat

Responsible secretary

Associate Professor, Ph.D. Baltabayeva A.Yu.

EDITORIAL BOARD

Zhurynov Murat	- President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician /Kazakhstan/
Demirkoz Melahat Bilge	- Professor, Doctor /Turkey/
Grijibovsky Andrey	- Doctor of Medical Sciences, Professor /Norway/
Kapilla Hose	- Professor, Doctor /Spain/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Meyer Burghard	- Professor, Doctor /Germany/
Turmetov Batyrhan	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Tashpinar Mehmet	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagiroglu Sheref	- Professor, Doctor /Turkey/

EDITORIAL COUNCIL

Abuov Amirekul	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Akbasova Amankul	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Akyol Hayati	- Professor, Doctor /Turkey/
Atemova Kalypa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Boleyev Talant	- Doctor of Psychology, Professor /Kazakhstan/
Bulbul Ibrahim	- Professor, Doctor /Turkey/
Buluc Bekir	- Professor, Doctor /Turkey/
Batyrbayev Nurlan	- Candidate of Law, Associate Professor /Kazakhstan/
Gelisli Yucel	- Professor, Doctor /Turkey/
Yergobek Kulbek	- Doctor of Philology, Professor /Kazakhstan/
Yerkybayeva Gulfayruz	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Essimova Sholpan	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Moldaliyev Ykylas	- Doctor of Medical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Myrzaliyev Borash	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Nakipov Balgabay	- Doctor of Law Sciences, Professor /Kazakhstan/
Niyazov Talgat	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/
Tomar Cengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Torybayeva Zhamilya	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Umbetov Omirbek	- Doctor of Technical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Uzabayeva Sakhipzhamal	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ydyrys Serikbay	- Doctor of Economics, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 2:14; МҒТАР 21.31;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001>

Ж.С. САНДЫБАЕВ¹, С.У. АБЖАЛОВ²✉, К.М. БЕРКИМБАЕВ^{3*}

¹философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kaz_astana74@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sultano81@mail.ru

³педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-5191-8140>

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ БАҚЫТҚА ЖЕТЕЛЕЙТІН «ТӨРТ ІЗГІЛІК» ФИЛОСОФИЯСЫ

Мақала ұлы ойшыл әл-Фарабидің қала тұрғындарын бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясына арналған. Ғалым қала тұрғындарын бұл дүниеде рахат өмірге, о дүниеде асқақ бақытқа жеткізетін «төрт ізгіліктің» сырын айтады. Бұл қаланың тұрғындары қылмыс жасамайды, ізгілік қылғанды жақсы көреді, қоғам мүшелері әдепті, басшысы әділ. Осындай қоғамды құру үшін халық «төрт ізгілікті» – теориялық, ойшылық, этикалық және практикалық өнерлерді игерулері қажет. Әл-Фараби бұл төрт ізгілікті жеке ашып, оларды халыққа дарыту әдістерін баяндайды. Кейін адамдардың бақытқа жетуі үшін әуелі «бақыттың» не екенін және оған жету жолын түсіндіреді.

Философ мұндай ізгі халықты бақытқа бастайтын басшының қандай болуы керектігін суреттейді. Ол – әділ, әдепті, білімді, шешен сөзді және философ.

Кілт сөздер: әл-Фараби, адам, қоғам, имам, төрт ізгілік, басшы, бақыт, білім, философ, әділ, грек ойшылдары, ғалым.

Zh.S. Sandybayev¹, S.U. Abzhalov², B.K. Berkimbayev³

¹Candidate of Philosophical Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Kazakhstan, Almaty), e-mail: kaz_astana74@mail.ru

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: sultano81@mail.ru

³Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

Al-Farabi's Philosophy of the «Four Virtues» that Lead to Happiness

The article is dedicated to the great philosopher al-Farabi's philosophy of the “four virtues” that lead to happiness in the city. The scientist tells the secret of the «four virtues» that lead the people of the city to a happy life in this world and great happiness in the next. The people of this city do not commit crimes, they love to do good, the members of the society are polite and the leader is fair. In order to create such a society, people need to master the «four virtues» –

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сандыбаев Ж.С., Абжалов С.У., Беркимбаев К.М. Әл-Фарабидің бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 7–14. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001>

* **Cite us correctly:**

Sandybaev J.S., Abjalov S.Ū., Berkimbayev K.M. Al-Farabıdın baqytqa jeteleitın «tört izgilik» filosofıasy [Al-Farabi's Philosophy of the «Four Virtues» that Lead to Happiness] // Iasayı úniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 7–14. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001>

theoretical, intellectual, ethical and practical arts. Al-Farabi personally reveals these four virtues and describes the methods of imparting them to the people. He then explains what «happiness» is and how to achieve it in order for people to be happy.

The philosopher describes what it means to be a leader who leads such a good nation to happiness. He is fair, polite, educated, eloquent and a philosopher.

Keywords: Al-Farabi, a person, society, Imam, four virtues, leader, happiness, knowledge, philosopher, fair, Greek thinkers, scientist.

Ж.С. Сандыбаев¹, С.У. Абжалов², К.М. Беркимбаев³

¹кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (Казахстан, г. Алматы), e-mail: kaz_astana74@mail.ru

²кандидат философских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sultano81@mail.ru

³доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

**Философия аль-Фараби о «четырёх добродетелях»,
которые служат достижению счастья**

Статья посвящена философии великого мыслителя аль-Фараби о «четырёх добродетелях», которые ведут жителей горада к достижению счастья. Ученый раскрывает секрет «четырёх добродетелей», которые служат достижению дальнего счастья в этой жизни и высшего блаженства – в потусторонней. Люди такого горада не совершают преступлений и любят делать добро, они вежливы, а их лидер справедлив. Чтобы создать такое общество, людям необходимо овладеть искусством добродетельности – это теоретические добродетели, мыслительные добродетели, этические добродетели и практические искусства. Аль-Фараби отдельно останавливается на каждой добродетели и описывает методы передачи их людям. Далее он дает толкование понятию «счастье» и объясняет пути его достижения.

Философ рисует идеальный образ лидера, способного привести добродетельную нацию к счастливой жизни. Это справедливый, воспитанный, образованный и красноречивый человек и философ.

Ключевые слова: аль-Фараби, человек, общество, имам, четыре добродетели, лидер, счастье, знание, философ, справедливый, греческие мыслители, ученый.

Кіріспе

Құдай, адам, қоғам, мемлекет өміріндегі саясат, гуманизм, мораль мәселелері ғасырлар бойы заманынан озық туған ғалымдардың басты мәселелерінің бірі. Бұл мәселелерді айналып өткен философ жоқ десек қателеспейміз. Тіпті сонау антикалық дәуірден бастау алған «Құдай», «бақытты қоғам», «бірінші басшы», «ізгілік және зұлымдық», «әрекетшіл ақыл», «интеллект» сияқты т.б. категорияларды зерделеген грек ойшылдары өздерінен кейінгі ғалымдарға көптеген ойлар салып кетті. Бұл ұғымдарды жаңаша пайымдап ақылға салып, жаңа қырынан таныту қажеттілігі туды. Осы аралықта қоғамда факиһтер (мұсылман құқықтанушылары), араб тілді перипатетиктер және саяси-әдептік теорияларды негіздеушілер топтары қалыптасты. Дана, ұлы ойшыл, ғалым-энциклопедист Әбу Насыр әл-Фараби жоғарыда аталған перипатетиктердің қатарында еді. Кейде бұларды утопиялық теориялардың негізінде түрлі «қайырымды қалаларды» жасаушылар деп те атайды.

Мысалы, әл-Фарабидің «Тахсил әс-сағада» (Бақытқа жету жайында) [1], «Әро-у әхлу әл-мәдинати әл-фазилә» (Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары) [2], «Әс-Сиясату әл-Мәдәния» (Азаматтық саясат) [3] сияқты т.б. шығармаларының барлығы осыған дәлел.

Ғалым бұл дүниеде рахат өмірге, о дүниеде асқақ бақытқа кенелетін, қылмыс жасамайтын, тұрғындары ізгілік қылғанды жақсы көретін, басшысы әділ қоғамды құру

жолын түсіндірді. Ол өзінің «Бақытқа жету жайында» атты еңбегінің алғашқы бетінде былай деп айтады: «Адамның басына дарыған төрт түрлі нәрсеге халықтар мен қала тұрғындары қол жеткізсе, олар бұл өмірде дүние бақытына, арғы өмірде ұлық бақытқа жетеді. Бұлар: теориялық ізгіліктер, ойшылдық ізгіліктер, этикалық ізгіліктер және практикалық өнерлер» [1, 415-б].

Әл-Фараби мұнда негізгі эстетикалық категорияны негіздеуге үлкен мән береді, дәлірек айтқанда басқаларға үлгі болатын басшыға лайық сұлулық категориясы. Сұлулық, бұл адам сұлулығының, рухани және адамгершілік пен физикалық көрінісі. Ойшылды діни мистиктермен салыстырғанда, адам баласының бақытқа кенелуін тек арғы дүниеде емес, керісінше оның бұл дүниеде бақытқа қол жеткізуіне себеп-салдарды іздеді.

Ғалымның пікірінше, қоғам бақытқа жетуі үшін әрбір азамат қол жеткізуі тиіс төрт ізгілік бар. Мұндағы бұл дүниеде һәм арғы дүниеде бақытқа кенеледі деп отырған төрт нәрсе: теориялық ізгіліктер, ойшылдық ізгіліктер, этикалық ізгіліктер және практикалық өнерлер. [4] Әл-Фарабидің ойын жақсырақ түсіну үшін осы аталған төрт ізгілікке қысқаша анықтама бергеніміз жөн болар. Сонымен, ізгілік деп не нәрсені түсінуіміз қажет?

Әл-Фарабидің тілімен айтқанда: «Теориялық ізгіліктер дегеніміздің түпкі мақсаты өмірде бар нәрселерді рационалды қамтып және сонымен ғана көз жеткізетін білімдер. Бұл білімдердің ішінде адам ана құрсағынан дүниеге келген кездегі әуел бастан көңілге тоқылған білімдер бар», [1, 417-б]. Демек кейбір ғылымның түрі адаммен бірге ана құрсағынан келетін болғандықтан, ол бұл білімдердің қалайша және қайдан келгенін білмей де қалады. Сондықтан бұларды әл-Фараби «алғашқы білімдер», – деп айтады. Алғашқы білімдер үшін арнайы уақыт бөліп оқу шарт емес. Бұл – өмірмен, тәжірибемен келетін білімдер. Адам әуелі осы білімдерге ие болады.

Алғашқы білімдерден кейін бұларды тексеру, зерттеу және оқу арқылы келетін ғылымдар қалыптасады – деп әл-Фараби адамның ақыл-ойын жоғары қояды. Ол теориялық ізгіліктердің ішіне азаматтық білімді де жатқызды, себебі адам алғашқы білімнен кейін «қалайша?» (кәйфа?) және «бұл не нәрсе?» (мә һәзә?) деген сұрақтарға жауап іздеп, өзінің адами тұлғасын қалыптастырады.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада әл-Фарабидің бақытқа жету философиясындағы «төрт ізгілік» тұжырымдамасына философиялық талдау жасалды. Ол үшін ғалымның түпнұсқадағы «Тахсил әс-сағада» (Бақытқа жету жайында), «Әро-у әхлу әл-мәдинати әл-фазилә» (Қайырымды қала тұрғындары), «Әс-Сиясату әл-Мәдәния» (Азаматтық саясат) трактаттары зерделеніп, олардағы бақытқа жетелейтін ізгілік категорияларының нақты тұтастық, жүйелілік қағидалары және бүтіндік пен бөліктік күйлері көрініс тапты. Сонымен тақырыптың мазмұнын аша түсу мақсатында тарихи және логикалық әдістеме тәсілі қолданылды. Сол арқылы әл-Фараби заманындағы ғалымдардың бақытқа жету жайындағы пайымдарына салыстырмалы шолу жасадық.

Негізгі бөлім

Әл-Фарабиде азаматтық ғылым – адамды «кәміл инсан» (инсанун кәмилун) болу мақсатына алып баратын жолды қарастырады. Бұл жол қайырымдылық пен ізгі амал жолы яғни, адамның кәміл болуы үшін дем беретін немесе соған жету үшін адамға игілік, ізгілік, қайырымдылық түрінде пайда келтіретін барлық зат біткенді зерттейді. Бұларды кемелдікке жетуге тосқауыл болатын жамандық, шалағайлық, қаскүнемдік сияқты заттардан бөлек алып қарайды. Сөйтіп ойшыл адамның кемелдікке жетуі үшін оның бойында болуы қажет қасиеттерді жеке дара атап көрсетеді де оның қандай сипаттардан арылу керектігін айтады. Бұл жерде қайырымдылық пен дос болу, ізгілік амалдарын орындау, игілікпен бірге жүру сияқты әл-Фарабидің гуманистік идеялары анық көрінеді.

Себебі әл-Фарабидің «адам» философиясында «әрбір адам баласы болмысынан бақытты болуды қалайды» теориясына сүйенді. Ол осы пікірді негізге ала отырып, бақытқа жету концепциясын жалғастырады. Ғалымның бұл философиялық әдісі логикадан (мантық) бастап метафизикаға дейінгі аралықты қамтыды. Бақытқа жету ізгілік арқылы іске асады. Мұндағы ізгілік әдетте адам баласы түсінетін амалдағы ізгілік қана емес, керісінше адамның ойы, амалы, жүрісі мен тұрысы, мақсаты барлығы ізгі болуы тиіс. Өйткені бақыт тек материалды затпен шектелмейді, оның өлшемі кең екенін түсіндіруге тырысты. Мұндағы теориялық ізгіліктердің орны айрықша.

«Теориялық білімді не имамдар мен әкімдер, не теориялық білім меңгеруге қабілетті адамдар үйрене алады. Осы екі топ, жоғарыда айтылғандай, көптеген әдіспен тәлім алады. Алғашында олар теориялық білімдердің әрбір тегіндегі бастапқы алғы шарттар мен алғашқы білімдер туралы, онан соң алғы шарттардың түрлері мен тәртібі жайында мағлұмат алады» [5, 56-б.]. Сонымен теориялық білімді қарапайым адамнан бұрын имам мен әкім немесе білім алуға қабілетті жандар ғана алады.

Әл-Фарабидің мұнда *имам* деп отырғаны – «көшбасшы», «тұлға», «алдағы адам», «бастаушы адам», «жамағаттың алдында намаз қылушы», «адамдар үшін жауапты кісі». Ғалым бұл жерде «әкім» сөзінен бұрын «имам» сөзін жәй келтірмеді. Ортағасырда имам сөзінің мағынасы кең еді. Имам тек мешітпен немесе құлшылық жасау рәсімдерімен шектелген жоқ. Имам – басшы әрі ұстаз. Ол басқаларға қарағанда философ сияқты жүйрік ойлы, шешен сияқты өткір сөзді, тапқыр әрі зерек. Имам бір мәселеге қатысты шешім шығармас бұрын, оған осы дүние һәм о дүниенің өлшемдерімен қарап, салмақтап барып шешім шығарады.

Ойшылдың сөзімен айтқанда: «...оның өнері ең күшті өнер, ойлауы ең күшті ойлау, білімі ең күшті білім болады, әйтпесе ол өз мақсатын жүзеге асыру үшін өз бойындағыдан тыс басқалардың күштерін жинауға тиісті болар еді» [5, 64-6]. Әл-Фараби де өзінен бұрынғы грек ойшылдары сияқты философтарды ерекше орынға қойды. Ойшыл «имам», «әкім» және «философ» туралы былай деп айтады: «Олар – өздерінің теориялық танымдарында жалпы жұрт қостаған пікірімен шектеліп қала алмайтын таңдаулы жандар» [6, 44-б.]. Күні бүгінге дейін «философ» деп айтса атеист, құдайды жоққа шығаратын адам деген стереотип бар. Бірақ, ғалымның айтып отырған «философы» кеңес өкіметінің тұсында әдейі қалыптастырған «атеист философ» ұғымынан басқа, даналық пен ақыл иесі, ақиқатты, жаратылысты зерттейтін философ. «Әлбетте, «философ», «бірінші басшы», «әкім», «заң шығарушы» және «имам» деген ұғымдар бір ұғым» [6, 92-б.].

Енді, әл-Фараби айтқан халықты бақытқа жетелейтін төрт ізгіліктің екіншісі – ойшылдық ізгілікке келер болсақ: «Ойшылдық ізгілік дегеніміз – әлде нендей бір ізгі мақсатта барынша көп пайда келтіретін нәрсені анықтауға жұмсалатын ізгілік», – деп адамның ойлау қабілетіне қатысты айтқан [6, 128-б.]. Ол ойшылдық ізгілікке тек адамға, қоғамға пайда келтіретін нәрсенің жолында ғана жұмсалатын ақылдың қабілетін жатқызды. Ал жамандықты көздейтін мақсат үшін жұмсалған ақылды және бұзықтық, пасықтық үшін ұтымды жолдарын іздеу үшін барынша, жұмсалған ойлау қабілетін ойшылдық ізгілік деп атамай, оған басқа есім іздеді.

Егер ойлау қабілеті адамдарды алдау-арбау жолында көп пайда келтіретін нәрсені анықтау үшін жұмсалатын болса, онда мұны ойдағы жалған ізгілік – деп атады. Әл-Фарабидің ізгі адамы сыртқы көрінісінде қайырымды адам болуымен қатар оның ақыл-ойы да игілік мақсатында жұмыс жасап, қоғамға, адамдарға оңды әсер етіп, пайда келтіруі тиіс. Ізгі мақсатқа қажет және ізгі мақсаттағы ең пайдалы нәрсе, сол мақсаттағы ең әдемі нәрсе – дейді ойшыл [5, 58-б.]. Себебі ізгілік, жақсылық ұғымдарының өзегі және олардың сондай ізгілік пен жақсылық аталуының басты себебі – жақсылық, басқаға, қасындағыларға, қоғамға пайда келтіру. Қасындағыларға ізгілік жасау арқылы өзіңе жақсылық жасаған боласың, ол бұл өз кезегінде сені бақытқа жетелейді. Адамның және қоғамның бақытқа жетуінде

ойшылдықтың, ізгіліктің маңызы зор. Барлық жақсылық пен ізгілік әуелі адамның ойында көрініс тауып, кейін іске асады.

Әл-Фарабидің пайымдауынша, өзге адамға жақсылық жасап немесе оған игі іс үшін жәрдем беру мақсатында тілектес болмайынша, адамның қалаған ізгілігі нақ ойдағы ізгілік бола алмайды. Ойдағы ізгілік қабілет адамның жеке басында кездеседі. Оның қаншалықты жаман-жақсылығын адамның таңдап алған мақсатынан анықтауға болады. Ізгілік қабілеті бір адамның бойында немесе әр түрлі адамдардың бойында да болуы мүмкін. Бірақ, басшы болатын кісіде ізгілік басым болуы тиіс. Ізгілік қасиеті мен қабілеті жоқ адам, – дейді ғалым, – басшы бола алмайды, халық басында отырмайды.

Адамдардың тектері олардың жаратылысынан, өнерлер, ғылымдар сатыларына жіктелуіне сәйкес ажыратылады. Олар осы нәрселерге жаратылысынан бейім болады. Қайсыбір текке жаратылысынан әзір тұратындар сол тектің бөлшектеріне сәйкес жіктеледі. Бұл тектің неғұрлым пәс бөлшектеріне жаратылысынан бейім адамдар, сол тектің неғұрлым лайықты бөлшектеріне бейімделгендерден өзгеше болады. Қайсыбір текке және тектің қайсыбір бөлшегіне жаратылысынан бейім адамдар, өзінің алдын ала бейімдігінің жетілген/жетілмегеніне сәйкес ажыратылады. Соған орай әл-Фарабидің «төрт ізгілік» тұжырымдамасының үшіншісі – этикалық ізгіліктер.

Этикалық ізгілік

Этикалық ізгіліктер мен акциденциялар түрлі халықтарда әр түрлі болып және мезгіл мен мекен өзгерген сайын ол екеуі өзгеріп отырады. Мысалы, инабаттылық, байлық сияқты нәрселердің бәрінің де ерікке қатысы бар. Ақыл-оймен пайымдалатын ұғымдарды алатын болса, онда бұлармен бір мезгілде нақты байланысты акциденциялар басқа уақытта байланысты болған акциденциялардан өзгеше келеді. Бір халықтың қолында дағдылы саналатын нәрсе екінші бір халықта кездесетін нақты акциденциялардан басқа болады. Сондықтан да жаратылысында берілген қасиеттері жағынан тепе-тең адамдар өздері бейім тұратын нәрселер арқылы алатын тәрбиесіне қарай ажыратылады. Әдептілік пен тәрбиесі әр түрлі болғандықтан адамдардың мінезі де әркелкі. Ғалымның пікірінше әрбір адамның тәрбиесі әр түрлі. Бұл оның отбасына, қоғамына, ортасына, жағрафиялық орналасуына, тіпті ауа-райына да қатысты. Рас, табиғаттың жиі ыстық, суық немесе тұрақты орташа болуы да адамның мінез-құлқына әсер етеді.

Әл-Фараби жәй ғана ақиқатты іздеген жоқ, оған ақиқатты тауып, оны адамдардың игілігіне жұмсау маңызды. Ол адамның бақытқа кенелу жолдары жайында ой жүгірткен кезде экономика, саясат, мемлекеттік құрылым, отбасы, жанұя мәселелерін рационалды түрде ақыл елегінен өткізіп отырды. Ойшыл өз ілімінде жақсылықты жамандықтан айыратын ғылым сияқты түсінген этикаға да көп мән берді. Себебі этика, адамдардың бір-бірімен келісіп, тіл табысып отыруы үшін ауадай қажет дүние деп санады. Әл-Фараби сол кездегі дәстүрді ұстана отырып, барлық ғылымдарды теоретикалық және практикалық деп екіге бөледі. Теоретикалық – математиканы, физиканы, метафизиканы қамтыды; практикалық (азаматтық) өз ішіне – этика мен саясатты алды [5, 12-б].

Әділеттіліктің қалыптасқан нормасы, әмбебап заңдар (құқық) қажет екендігін ескерте келе, ол заңдардың тәрбие арқылы жүзеге асатындығын дәйектейді. Оның ойынша, еңбексіз заң да, қоғам да ілгері дами алмайды. Ұлы ойшылдың заң күші туралы осы айтқандарынан қоғамдық келісімдер туралы идеяның алғашқы ұрығы жатқандығын аңғару қиын емес. Бұл идея Еуропада көп кейін өріс алды. Қоғам азаматтарының қарым-қатынас этикасын реттейтін әмбебап заңдар, заңнамалық актілер бар.

Исламның да әлеуметтік-саяси теорияларындағы мемлекет туралы барлық ілімдері өз бастауын құдіретті заң – шариғаттан алады. Шариғат теориялық тұрғыда мәңгі, қоғам мен мемлекеттің алдында абсолюттік игілік деп қарастырылды. Билеуші мен өзге де билік өкілдерінің негізгі мақсаты мен қызметі шариғат заңдарын өмірге енгізумен сипатталды. Демек, фикх пен исламның барлық әлеуметтік-саяси доктриналары мемлекет қалай пайда

болды, ол неге және не үшін өмір сүреді деген сұрақтарды қоймайды. Бұл доктриналардың негізі адамның бір-бірімен қарым-қатынасы, құқықтары мен міндеттері күдіретті аянмен анықталған, демек құдайдың заңы жалғыз абсолютті бедел (авторитет) деген қағида болып табылады. Сонымен қоғамда, мемлекетте азаматтардың, қала тұрғындарының өзара қарым-қатынас этикасын реттеп отыратын заңдар жиынтығы өмір сүреді.

Әл-Фараби қала тұрғындарын бақытқа жетелейтін ойшылдық ізгілік пен этикалық ізгіліктің бір-бірінен ерекшелі болғаны сияқты, олардың арасындағы тығыз байланысты да атап көрсетеді. Адамның ақылындағы ойшылдық, ізгілік неғұрлым жақсы болса, соғұрлым адамның амалдағы этикалық ізгіліктері де кемелдене түседі. Ал енді адамның ойшылдық ізгілігі өзінің жеке мақсатымен шектеліп әрі жеке жағдайына ғана қатысты болса, онда оның этикалық ізгілігі де осыған сәйкес келуге тиіс. Адамның іс-әрекеттері оның ниетіне қарай көрініс табады.

Негізінде ежелгі грек ойшылдары әлеуметтік-саяси мәселелерді этиканың шеңбері мен терминдерінде қарастырса, ал мұсылман ойшылдары бұл мәселелерді діни пәндердің шеңбері мен терминдерінде талқылады. Бұлардың екеуі де қоғамдық моральды біртұтас, жалпы моральдық мақсат тұрғысынан қарастырды: адам үшін ізгілік – қоғам үшін игілік. Басқаша айтқанда, жеке индивид үшін жасалған ізгілік, қоғамның дамуына, әлеуметтік жағдайына көрсеткен жақсылық саналмақ. Себебі ол индивид сол қоғамды қалыптастырушы, оны құрушы қоғам мүшесі. Сол сияқты қоғам үшін жасалған ізгілік, қала тұрғындарына, қоғам мүшелеріне көрсетілген ізгілік. Қала тұрғындары осы қоғамда өмір сүріп, өсіп-өнеді. Ғалымның философиясына сәйкес осылай ойлап, әрекет ету – этикалық ізгілік.

Индивидтің жақсы қасиеттері мемлекет үшін де жақсы қасиет, ал мораль тек ұжымдық күш-жігер арқылы ғана іске асырылатын абсолюттік игілікке бағытталады деп қарастырылды. Кеңестік танымал философия тарихшысы В.Ф. Асмустың айтуынша, «тек Платонға ғана емес, ежелгі грек ойлауы мен дүниетанымына мейлінше тән көзқарас – бұл қоғамның ерікті мүшесі өзінің тиесілі болған мемлекеттік бүтіндігінен ажырамас тұтастыққа орайлас шешілуі тиіс» [7].

Діл сол сияқты этикалық ізгілікке сәйкес әл-Фараби үшін де мемлекеттің игілігі туралы ілімнен тыс индивидтің игілігі туралы ілімнің болмайтыны белгілі. «Бақытқа жету жайында» атты трактатта ғалым өз бетінше этика, мемлекеттік формалардан ғана емес, адамгершілікті қарастырудан тұратын саясат (политика) ретінде талданады. Фараби үшін мемлекет – өмірдің жетілген формасы, «бақытты өмірдің ортасы». Мемлекет «әділеттілік» деп саналатын жалпы игілікке қызмет етеді.

Әл-Фарабише данышпан-философқа берілген және данышпан қабылдаған заңдар ғана мемлекет игілігін қамтамасыз етеді. Демек, бақытқа ұмтылу – бұл практикалық мақсаттарды да, теориялық мақсаттарды да қамтитын кемелдікке ұмтылу.

Бұл жолда ойшылдың пікіріне сәйкес халықты бақытқа жетелеуде білімнің төрт түрі бар, олар: біріншісі – теориялық ізгілік, осының арқасында өмірдегі заттар анық дәлелдемелер арқылы ақылмен пайымдалады; бұдан кейінгісі – иландыру арқылы қол жететін нәрсенің мәнін ақылмен пайымдау; онан соң – осы ақылмен пайымдалатын мәндердің бейнелерін арқау еткен, иландыру арқылы расталған білім; бұдан кейін – осы аталған үш білімнің түрінен белгілі бір халықтардың арасында тараған білім. Бұлардың әрбірі бір-бірін қамтып, соның арқасында халық кемелденіп, бақытқа жетеді дейді.

Ал Батыс перипатетигі Ибн Рушд болса бұл мәселе туралы сөз қозғағанда ол бұл білімдердің әрбірін адамдардың ақыл деңгейлеріне байланысты белгілі топтарға меншіктеп берген. Олар: дәлелдеу, тартысу, мысал келтіру және практикада қолдану. Дәлелдеу білімі – таңдаулы адамдар үшін, яғни философтар үшін, тартыс білімі – мутакаллимдер үшін, мысал келтіру мен көркем сөз – бұқара халық үшін [8].

Осы орайда әл-Фараби қайсыбір салада оң нәтижеге жетуге қабілетті адамдар қабілеті жоқ адамдардың басшысы болады – деген ойды алға тартты. Бұл адамдар тәрбиенің

нәтижесінде қол жеткізген жақсы немесе нашар басқару, кеңесші болу қабілетіне қарай бөлінеді. Жақсы басшылық жасап, жақсы ақылгөй болуға қабілеті бар адамдар басқалар үшін басшы болмақ: «Қайсыбір салада неғұрлым жетілген тәрбие көргендер нақ сол салада соғұрлым кәміл емес тәрбие алғандарға басшы болады. Осындай салада жаратылысынан ең абзал қасиеттері бар және жаратылысынан өзі бейім нәрселердің бәріне сәйкес тәрбие алғанда осы салада жаратылысынан тамаша қасиеті еш уақытта болмағандарға басшы бола алмайды; олар жаратылысынан тамаша қасиеті бар, бірақ тиісті тәрбие алмағандарға ғана немесе жеткілікті тәрбие алмағандарға ғана басшы бола алады», – дейді ғалым [5, 23-6].

Ғалым бақытқа жету жолын және оған жетелейтін төрт түрлі білімді немесе ізгіліктерді баяндағанымен, оны әрбір ақыл иесі түсіне бермейтінін де айтады. Сол үшін адам бақытқа жетелейтін ұстазға мұқтаж. Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыттың не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы тиіс. Қала тұрғыны ол бақытқа жету үшін не істеуі керек екенін біліп, соған әрекет жасауы тиіс. Ойшыл бұған қатысты өзінен бұрынғы ғалымдардың айтқан пікірлерін талдай келіп, мынадай айқын қорытынды жасайды: білуі тиіс болған нәрселер мен бақытты кез-келген адам біле бермейді. Бұл әрбір адамға берілетін қасиет емес. Ол үшін ақылгөй ұстаз керек [5].

Осыдан келіп, әл-Фараби айтқан қала тұрғындарының басына дарыған «төрт ізгіліктің» төртіншісі – практикалық өнер келеді. Бұл өнерді игеруі тиіс индивиттер, олар – ұстаз (ғалым), патша, әкім, басшы жалпы басқаруға қабілетті азаматтар. Ойшыл бұл өнерді пайдаланып, адамдарға жеткізудің екі әдісін ұсынады: біріншісі, шешендік өнер, қызыл тіл арқылы халықты иландыру әдісі. Олардың көңілінен ойып тұрып орын алатындай сиқырлы, қанатты сөздерді қолдана білу. Оларға осы әдісті қолдана отырып, шынайы бақыттың не екенін түсіндіру, оған жететін жолды ашықтап айту, қоғамдағы ортақ құндылықтар мен асқақ мақсатты баяндау және т.б. Ғалымның айтуынша, көптеген әкімдер бақыттың не екенін айтып, бірақ, оған жету жолын түсіндірмейді. Халық әкімнің сөзіне сеніп, оның артынан еруі үшін алдымен оның өзі соған лайық болуы шарт.

Практикалық өнерді халыққа дарытудың екінші әдісі – өз ерік-қалауымен, көңілімен оңалуға немесе жақсаруға келмейтін, бүлікшіл, бұзықтыққа бейім қала тұрғындарын күштеп тәрбиелеу. Ізгілікті, жақсы мен жаманды айыру жолдарын үйренгісі келмейтін азаматтарды мәжбүрлеп тәлім беру тәсілі [9].

Қорытынды

Басқа адамға басшылық ету де әр адамның қолынан келмейтін ауыр іс. Сол сияқты әкімге жақсы кеңесші болу қабілеті де әрбір адамда болмайды. Ал енді басшы болуға қабілетсіз, басшыға кеңесші қызметін көрсетуге қабілеті жоқ адам ешбір жағдайда басшы бола алмайды. Ол тек басқаға бағынышты, қызметші болады. Басшылық қылуға, басқа адамдарға үлгі әрі жетекші болуға білімі де, қабілеті де жеткілікті адам – басшы. Егер басшылық қабілеті бар, бірақ өздігімен көтеріле алмайтын адамға кеңес беріп, оны көтермелеп басшы қылса, онда ол біреулерге басшы бола тұра, басқалардың басшылығында болады [10].

Ғалымның айтуынша, билікте отырғандардың кейбірі шағын билікті қанағат тұтса, басқалары – биліктің ұзақ және мол болуын қалайды. Басшылықтың қайсы түрі болса да сырттан пікірлес кеңесші немесе сол билікке демеуші біреулердің болуы заңды. Бірақ, басшы олардың берген ақыл-кеңесінің бәрін орындай бермейді. Бұл жағдай адамдардың басым бөлігіне тән. Сондықтан адам осының барлығын үйрететін және тиісті амалдарды орындауға кеңес беретін, кеңесшіге (ұстазға) зәру. Расында да мемлекет азаматтарына ізгілік үйретуші адам – ұстаз [11]. Егер біздер ортағасыр мұсылман ойшылдарының еңбектеріне шолу жасар болсақ, онда ілім үйреніп, кейін басқа адамдардың үйренуіне жәрдемші болу ең үлкен шарапат болғанын байқаймыз.

Сонымен ұлы ойшыл айтқан «төрт ізгілік» философиясы қала тұрғындары бұл дүниеде бақытқа һәм ақыретте мәңгі шаттыққа жетулері үшін бастарына дарыған ізгілік. Сондықтан, қоғам мүшелері өздерінің қабілеттеріне сай осы теориялық, ойшылдық, этикалық ізгіліктер мен практикалық өнерлерді игерулері тиіс болды.

Әл-Фарабидің теориялық қалалары қанша жерден утопиялық деп айтылғанымен ондағы негізгі ой тұжырымдары күні бүгінге дейін өзекті [12]. Оның бір ғана «төрт ізгілік» концепциясы осыған мысал. Мұнда қамтылған ұғымдар мен әдіс-тәсілдерді ел басқаруда, билік саясатында, бақыт үшін күрес жолында, қоғамды дамытуда, әлеуметтік өмірде, сол сияқты т.б. салаларда практикалық негізде қолданылып келеді. Данышпан әл-Фарабидің мұрасы рухани жаңғыру аясында жаңаша зерттеулерді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
2. Әл-Фараби. Әро-у әхлу әл-мәдинати әл-фазилә. – Бейрут-Любнан: Дар-уа-мактабатұль-хиләль, 1995. – 198 б.
3. Әл-Фараби. Азаматтық саясат. – Бейрут-Любнан: Дар-уа-мактабатұль-хиләль, 1996. – 127 б.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А., 1975. – 414 б.
5. Әл-Фараби. Китаб тахсилъ әс-саада. – Бейрут-Любнан: Дар-уа-мактабатұль-хиләль, 1995. – 102 б.
6. Аль-Фараби. Избранные трактаты / Перевод с арабского. – Алматы: ИФ АН РК, 1994. – 460 с.
7. Асмус В.Ф. Комментарии к «Государству». – в кн.: Платон. Сочинения. – Т. 3 (1). М., 1971. – С. 579.
8. Huriye Tefvik Mucahid. Farabiden Abdullaha siyasi Düşünce. – Istanbul: Hikmet, 1995. – 262 s.
9. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 245 б.
10. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 216 б.
11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 336 б.
12. Бурабаев М. Әл-Фараби / Қысқаша энциклопедия. – Алматы: Қазақ ССР, 1988. – 112 б.

REFERENCES

1. Abu Nasir al-Farabi. Tandamaly traktattar / Qurast.: A. Nısanbayev, G. Qurmandaliyeva, Zh. Sandybayev. – Almaty: Arys, 2009. – 656 b.
2. Al-Farabi. Aro-u al-madinati al-fazila. – Beyrut-Lubnan: Dar-ua-maktabatul-hilal, 1995. – 198 b.
3. Al-Farabi. Azamattyq sayasat. – Beyrut-Lubnan: Dar-ua-maktabatul-hilal, 1996. – 127 b.
4. Al-Farabi. Aleumettik-etikalyq traktattar. – A., 1975. – 414 b.
5. Al-Farabi. Kitab tehsil as-saada. – Beyrut-Lubnan: Dar-ua-maktabatul-hilal, 1995. – 102 b.
6. Al-Farabi. İzbrannie traktaty / Perevod s arabskogo. – Almaty. İF AN RK, 1994. – 460 s.
7. Asmus V.F. Kommentarii k «Gosudarstvu». – v kn.: Platon. Sochineniya. – T.3 (1). M., 1971. – S. 579.
8. Huriye Tefvik Mucahid. Farabiden Abdullaha siyasi Düşünce. – Istanbul: Hikmet, 1995. – 262 s.
9. Mirzahmetov M. Mukhtar Auezov jane Abaytanu problemalary. – Almaty: Gylym, 1982. – 245 b.
10. Kelimbetov N. Qazaq adebiyetinin ejelgi dauiri. – Almaty: Mektep, 1986. – 216 b.
11. Qonyratbayev A. Qazaq eposy jane turkologiya. – Almaty: Gylym, 1987. – 336 b.
12. Burabayev M. Al-Farabi / Qysqasha ensiklopediya. – Almaty: Qazaq SSR, 1988. – 112 b.

Е.А. АЗИ*

*PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: Esentygel73@mail.ru*

САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР ЖӘНЕ ЗӘКӘРИЯНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Қазақ халқының өзіне ғана тән ұлттық өнерлерінің бірі – салдық, серілік дәстүр. XIX ғасыр белесінде айрықша көзге шалынар хас өнердің қайнары қайдан? «Сал-сері» деген атқа ие болып, көшпенді жұрттың өнер көшіне өзгеше рең берген, түрлі өнер иелерінің сахара мәдениетіне қосқан үлестері қандай еді? Кешегі өткен абыз ғалымдарымыздың келелі ойларын кеңеске алып, осынау ойлары бөлек сал-серілердің тылсым әлемін терең зерделеу мақсат. Қазақстанның батыс аймағында серілік құрып өткен өнерпаздар аз болмаған. Соның бірі Зәкәрия Сағындықұлының серілік қасиеттері зерделенді.

Мақалада сонымен қатар қазақ халқының әмбебап өнерпаздарының атауы – «сал» мен «сері» салтының ерекше көріністері және өзегі үзілмей бүгінге ұласуының себептері қарастырылған.

Кілт сөздер: сал, сері, өнерпаз, қайқы, мәдениет, ноян, ақын, композитор.

Е.А. Azi

*PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: Esentygel73@mail.ru*

The Sal-Seri Tradition and the Fate of Zakaria

One of the traditions that is peculiar only to the Kazakh people is the tradition of «Sal-Seri». Where do the roots of true art, which was clearly expressed in the middle of the XIX century, come from? What contribution did the masters of art who gave a special tone to the art of the nomadic people, who have the title «Sal-Seri», make to the tradition of the steppe? The purpose of this article is to take into account the thoughts of our leading scientists, to explore the mysterious world of Sal-Seri more deeply. There were many skilled Seri masters in the Western region of Kazakhstan. One of them was Zakaria Sagyndykuly, whose «Seri» features were studied in this article.

In addition, the names of Kazakh universal masters «Sal» and «Seri» were considered, and the features of this manifestation and the reasons for the inheritance of this tradition through the centuries.

Keywords: Sal, Seri, craftsman, master craftsman, culture, hero, poet, composer.

Е.А. Ази

*PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г.Нур-Султан), e-mail: Esentygel73@mail.ru*

Традиция «салов и сери» и судьба Закарии

Одна из традиций, которая свойственна только казахскому народу, это – традиция «сал-сері». Откуда исходят корни этого подлинного искусства, которое получило особо яркое

---

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ази Е.А. Сал-серілік дәстүр және Зәкәрияның тағдыры // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 15–27. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.002>

* **Cite us correctly:**

Azi E.A. Sal-serilik dástúr jáne Zákariyanın tağdyry [The Sal-Seri Tradition and the Fate of Zakaria] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 15–27. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.002>

проявление в середине XIX века? Какой вклад внесли в традицию степи именовавшиеся салами и сери мастера, которые придавали особый облик культуре кочевого народа? Цель настоящей статьи состоит в том, чтобы, принимая во внимание мнения наших ведущих ученых, глубже изучить таинственный мир салов и сери. В Западном регионе Казахстана насчитывалось немало мастеров этого жанра. Одним из них был Закария Сагындыкулы, чья личность изучена нами с точки зрения качеств, присущих сери.

Кроме того, были рассмотрены названия казахских универсальных мастеров «сал» и «сери», и особенности этого проявления и причины наследования этой традиции на протяжении веков.

Ключевые слова: сал, сери, умелец, искусный мастер, культура, богатырь, поэт, композитор.

Кіріспе

Өткенсіз тарих та, болашақ та жоқ. Кешегімізді танымай, санаға сіңірмей қай салада болсын бір биікке жетемін деу әбестік болар еді. Жұқана жеткен көнерген мәдени-әдеби жәдігерлеріміздің де бүгінге, келер күнге берері мол. Онсыз қазақ болып қалыптасуымыз кәдік. Ұлттық өнеріміз бен мәдениетімізді танып, салт-дәстүрімізді ескермей, рухани мұраларымызды ұлықтамай ұшпаққа ұшпасымыз бесенеден белгілі. «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс» екендігін айтқан еді Елбасы [1].

«Біз жасампаз түрде көне мәдениетті тірілтудің маңызына бір сәтке де немқұрайлы қарай алмаймыз. Оны жүзеге асырмай қоюға да хақымыз жоқ. Өйткені тарихи құндылық жаңа әрі маңызды бірегейлікке жол ашады» [2, 345-б.].

Ендеше кешегімізді қадірлеп, жиып-теріп, зерделеп, жарқыратып көрсете алсақ көпке үлгі болары хақ. Айтарлық көне мәдени мұраларымыздың бірі салдық, серілік дәстүр. Киіз туырлықты, көшпенді жұрттың арғы-бергі мәдениетінде сал-серілердің өзіндік орны бар. Бұл, ел ішінде бұрыннан белгілі атау болса, кейінгі ғалымдар көзімен де зерде көрген ұғым. Кейінгі дәуірде «Сал-сері» десе әр қазақтың көз алдына әсем киінген маңғаз, келбетті кербез адам елестейтін болды. Әріде паңдығымен қоса үлкен өнер иесі, «сегіз қырлы, бір сырлы» жанды айтар еді. Бағзыда өнері мен бекзаттығына үстемелеп батырлығын дәріптеген де сияқты. Яғни, «сал-сері» дегеніміз – бойына талай өнер тоғысқан ақын, әнші, жыршы, батыл да алғыр, паң, сырбаз, аңшы, мерген, сейіс, найзагер, әсемшіл, көңілді, шешен жігіт. «Осынша өнер түрлері бір адамның бойына қалай бітеді?» – деген күмәнмен қарауыңыз зандылық. Жалпы, жұмыр басты пендені Құдай Тағала мүмкіндігі зор тұлға етіп жаратқан. Адам баласы қай нәрсеге де епті. Жалқаулығын жеңіп, жастайынан машықтанса түрлі өнер-кәсіпті дөңгелетіп әкететіні сөзсіз. Тек, күнделікті, қалыпты дағды керек. Әнші, ақындардың, серілердің өмірлік ұстанымы ізгілік, имандылық. Негізі адам баласы өмірге ізгілікті, қарапайымдылықты, адамгершілікті, кісілікті арқалап келеді. Қатыгездік пен жауыздықты, сұмпайылық пен аярлықты көре бара үйренеді. «Қарапайым өмір сүрудің өзінде қандай да бір ізгілік болса керек» [3, 128-б.].

Сал мен серінің тарих сахнасына шығу дәуірін ғалымдар әріге сілтейді. Және бұл шындыққа саяды. Бұл тақырыпқа қазақ зиялыларының ішінде қалам тартқандары біршама. Ә. Марғұлан, Е. Ысмаилов, С. Қирабаев, Қ. Сыдықов, С. Негимов, Т. Жұртбай, Т. Әсемқұлов, т.б. белгілі ғалымдар зерделесе, М. Мағауин (*«Көкбалақ» романы*), С. Жүнісов (*«Ақан сері» романы*) сияқты қазақтың көрнекті жазушылары көркем шығармаларына арқау еткен.

Е. Турсунов біраз ұлттардың серілікті серік еткен өнерпаздарымен салғастырып, ұқсастық іздейді және «сал», «сері» атауының шығу тарихын тереңнен тартып, серілік дәстүрдің қыры мен сырына үңіліп, оларды рухани әлеммен астастырып, бағзыдағы жауынгер топқа шенеп, ұлы даланың мәдени феномені ретінде қарастырады [4].

Үрімжілік ғалым Я. Құмарұлы «сал», «сері» атауларының этимологиясына ерекше тоқталып, қытай мұрағаттары деректеріне сүйеніп, тым әріге құлаш ұрады. Сақ дәуірінен шым тартып, көңілге қонымды тарихи шолу жасайды [5, 38-б.].

«Салдық салттың ежелден халықтың дағдыланған дәстүрлі ісі екендігін айта келіп, ғұлама Ә.Марғұлан: салдықтың соңғылары Біржан мен Мұхит сал дегенге саяды.

Сал мен серінің өзгешелігі олар, әрі ақын, әрі әнші, әрі күйші, әрі сауыққой, елге қуаныш беретін, олардың жүрегіне жарық сәуле түсіретін оқымысты адамдай саналады», – дей келе, түрік қағанаты кезеңіндегі Иоллық Тегінді «серілікті әдеп қылған ойшыл кісі», – қып көрсетеді. Осылайша тарих ақпарларынан сыр ақтарып: «Қыпшақ даласында серілік пен сал өнерін таратқан майталмандарының бірі Жошы хан. Оның өзі бір ғажайып сері. Ол қасына атақты жырауларды, ақындарды, сал-серілерді, әнші-күйшілерді топтап біріңғай сауық үстінде болған», – дегенді айтып, Күлтегін кезеңінен кешегі Біржан сал мен Ақан серіге дейінгі аралықты мейлінше мүшелеп өтеді.

Өнертанушы, шығыстанушы, Ұлттық археология мектебінің негізін қалаушы ғалым Ә. Марғұлан жазбалары біраз маңызды ақпарларға қанықтыра отырып, Кіші жүздің серілері көбіне сыбызғы қолданатынын, олардың кісі жиып, сыбызғы тартып отырғанын орыс өнерпаздары әр уақытта қағазға түсіргендігін айтады. Және Жайық бойының атақты серілерінің бірі халық аузында аңызға айналған дарынды ойшы, атақты композитор Мұхит Мералиевтің (1806 жылы туған) ғұмыр жолына зере сала: «Маңғыстаудағы адайлардың аяулы күйшісі Абыл Тарақұлы (1750–1822). Жаратылыс оны берік қылып жасаған. Ол мықты балуан, атқыш мерген, ат сейіс, аңшы. Барлығы серілерде болатын қасиет.

Абылдан кейін Маңғыстауда талай атақты күйшілер болды, солардың ішінен жеке дара тұратындары Лекер, Жоламан, Есір, Өришан, Өскенбай, ең ардақты күйші әсіресе Өскенбай Қалмамбетұлы (1860–1925). Өскенбай – құсбегі, мерген, ат сейіс, зергер. Серілерде болатын әдет. Шығарған күйлері Ақан серінің «Құлагері» сияқты аяулы атына арналған күйі «Жирен жорға», «Ақ желең» атақты күй», – дейді [6].

Осы, Қалмамбетұлы Өскенбай Батыс өңірінің белгілі дүлдүлдері, мырза халқының ырза көңілінен туған «Жеті Қайқы» деген атаулы жетеудің бірі еді. «Қайқы» деген кім?

«Қайқы» сөзі «сал», «сері» деген ұғымда айтылады. Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе даласында бұл атау ауызға жиі алынады. Көкірегі көнеден шежіреге қаныққан әнші, жыршы Ізбасар Шыртанов бүй дейді: «...еркек сал-серіні – қайқы, ал әйелдің серісін – сәйкі дейді, «қайқы» деген солай – сал-сері деген мағынаны береді» [7, 45-б.].

«Жеті қайқы» – әнші, жыршы, күйші, ақын, композитор – бойына бірнеше өнер тоғыстырған жеті өнерпаз. Ел арасындағы жеті бұлбұлды жұптап: «Жеті қайқының әнінен қозғап жібер», «Жеті қайқыдан сал» деген қолқалауларды да құлағымыз шалған. «Жеті қайқы» – бойына бірнеше өнер сыйған жеті өнерпаз – Әділ Өтеғұлұлы (1869–1931), Жылкелді Теңізбайұлы (1855–1938), Өскенбай Қалмамбетұлы (1860–1925), Шолтаман Байсарыұлы, Тастемір Шыршығұлұлы, Тұрсын Алдашұлы, Досат Бәймембетұлы секілді дүлдүлдер. Жетеуі үзеңгі қағыстыра жүріп:

Жиылып жеті дүлдүл желе жеттік,
Жұп жазбай серілікпен елге жеттік.
Әншінің айдап жүрген еш малы жоқ,
Өнер мен мерекені ермек еттік.
Ерітіп соңымызға көпшілікті,
Өнерді жасымыздан өрнек еттік.
Кең ойып шаршы топтан орын алып,

Қара өлең төрттен салып дөңгелеттік, – деп шырқайтын көрінеді. Осынау әнді Өскенбай шығарып айтқан деседі.

Тірлігінде «желіп жүріп жер таныған» жампоздардың мұралары да толық жинақталмаған. Маңғыстау даласында есімдері жиі аталып, атақ-даңқы дәріптеліп

жатқанмен, басқа өңірлерде көп естілмейді. Жеті қайқы Көкжар (Ойыл), Қарақамыс (Ақтөбе даласында), Орынбор базарларында жиі болып, қарашаны сүбелі сөз, сазды әуен, сұлу өнерлерімен талай сусындатқан. «Түрік халқы құрымасын, құрбан болмасын!» – деп үстіндегі Тәңірі айтқан еді» [8, 5-б.], – деген нақылды Махмұт Қашқари ойынан шығарды деймісіз. Сонау түркі қағанаты дәуірінің абызы Иоллық Тегін мен кешегі Жеті Қайқы, Ақан сері, Біржан салға дейінгі аралықта өзегі үзілмей келген серілік дістүрдің ғажайып құбылыс екенін терең ұққанымыз абзал.

«Жеті қайқының» бүгінге жеткен мұралары баршылық. Айгүл Қосанова, Қайрат Кәкімов, Ерлан Рысқали, Амадық Көмеков, Елдос Еміл сынды белгілі әнші-жыршылардың репертуарында біраз әндері айтылып жүр. «Босмойын», «Құнан нар», «Маңғыстау», «Жамал-ай», т.б. әндері «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні» антологиясына енген. Көрнекті ғалым Қ. Сыдиықов зерттеу еңбектерінде бұлар туралы мол мағлұмат береді [9].

Біз де «Жеті Қайқы» төңірегін кейін кеңірек пысықтап, әрқайсысының шығармашылығына жеке-жеке тоқталатын боламыз.

Жалпы, әрбір халықтың өзіне ғана тән, сол жұрттың өзіне ғана жарасатын өнер, мәдениет түрлері болады. «Белгілі бір этностың ұлттық салт-дәстүрлері көрініс табатын көркемөнер мәдениеті» [10, 36-б.]. болатыны да даусыз. Ежелгіге көзіміз жетпейді, ХІХ ғасыр бедері мен ХХ ғасырдың бірінші ширегін қарастырсақ салдық, серілік деген нәрсе тек қазаққа ғана тән секілді. Сал-серілер жолы қайнарын бүгінгі қазақ жерінен алып, қазір де осы далада жалғасын тауып жатқандай көрінеді. Зерттеушілер сөзіне құлақ ассақ, сонау сақ-ғұн дәуірінен шеру тартқан сауықшыл керуеннің әуел баста әскери-сарбаздар жасағынан бастау алғанын аңғартады. Жаугершілік уағында қанды ұрысқа кірер алдындағы қалың қолдың көңіл толқынысын басып, рухын көтеріп, ұрандата кернейлетіп-сырнайлатып, арандай ажал ауызына сескенбей атойлап, тура шабатын ерекше әскери топтар болса керек. Нояндар тобы. Және бұл шерікке кез-келген адам мүше бола алмайды. Мерген, найзагер, қылышкер, садақшы, аттың құлағында ойнайтын епті жауынгер қабылданады. Сазды әуенге де үйір. «Білікті, есті ерлер керек ержүрек, қазына керек тарататын елге ерек» [11, 59-б.], – демекші, міне, осы топ, осы үркердей шоғыр серіліктің алғы көрінісі-ау деп есептейміз. Майдан тұсында ұйысқан ұранды шерік, жайбарақат мезгілде де жұптарын жазбай сән құрып, дулы қалпын бұзбай жүретінге ұқсайды. Мұнда, басында топқа қосылудың түрлі шарттары болған болса, келе-келе өздігінен сұрыпталып, өңшең өлермендер құрамы қалыптасатын күйге жеткен. Кереметі сол, көне күндердегі кербез үрдіс заман ағымымен ішкі-сыртқы сипаты сәл өзгерістерге ұшырағаныменен, өзегі үзілмей бәз қалпында кейінгі ғасырларға жетуі еді. Салдық дәстүр, серілік серпін. Бұл ойымызға көптеген дәлелдер келтіруге болады. Мысалы: табылып жатқан алтын адам сұлбасы соның бір айғағы. Жалпы мәдениет тарихына зер салсақ, серіліктің тұма-басы қазақ даласы екенін ескертеді ғалымдар. Қай халықта болмасын серілік пен ерлік үзегілес жүрген. Ал, осы сал-серіліктің түбі жылқы малына қатысты. «Ер қанаты – жылқы» дейді қазақ. Ежелде, жылқы-сәйгүлік батырдың жан серігі, жолдас-досы, көлігі, жауға шабар қуаты, алысса қайраты, жарысса жүйрігі, тіріде тамыры, көрде де жарығы. Жылқының алғаш қолға үйренуі қазақ даласы деп жүрміз. «Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді» [12]. «Жылқы мінезді халықпыз», «түбіміз-түркі, түлігіміз-жылқы». Бұл сөздің жаны бар. «Еркек деген жылқы мінезді, жалынан сипап жанына жақындамасаң, жағыңнан бір тартады» дейтін де қазақ. Осы, жылқыны баптап, әсемдеп, сұлуландырып міну күні бүгінге дейін бар. Батырлар жырының бәрінде қаһарман кейіпкер мен қабат оның тұлпары өсіп, оған «түтікпенен су беріп, түндікпенен күн беріп», қажет тұсында жануарға тіл бітіп, батырға жөн сілтеп отыратын ақылманға айналып та жүреді-ау. Дегенмен, осы жылқы малы пәк, текті мал. Оның түрлі ерекшеліктерін талдап айтуға болады. Бірақ, оны әркім айтпай-ақ ұғынады. «Сәйгүлігін жаратып, жал-құйрығын таратып» мінер ерлер қазір де бар. Жылқыдан басқа

көлігі жоқ бағзыда, бүгінгілердің машина таңдағандарындай таңдап, жүйрігін, белі мықтысын, қайраттысын тақымдау ердің ісі. Яки, аттарын үкілеп міну қадым заманнан бар. Тарихтың атасы Геродот сақтар жайында: «Найзаның, жебенің, айбалтаның ұшы мен жүзін жезден жасайды да, дулығасын, белбеу мен кісесін алтынмен аптайды. Олар аттарына жезден өмілдірік-қап кигізеді. Жүгенін, ауыздығын алтынмен жалатып, өрнектеп қояды», – депті [13]. Бұл үрдіс сақтардан ғұндарға, одан түркілерге ұласқан. Тұлпарларының кекілін, жал-құйрығын әсемдеп өріп, тоқым-жонасына дейін ерекше әспеттеп, құйысқан-өмілдірігін де өрнектеп тастау, оған сәнді шашақ, түрлі әшекей тағу секілді көріністерді сол заманнан жеткен жәдігерлер мен таста таңбаланған суреттерден көруге болады. Демек бұл, біздің арғы бабаларымыздан жеткен өнеге екен. Атам заманнан қалыптасып, өлмей жеткен өзіміздің өміршең үрдісіміз көрінеді. Жалғыз сәйгүлігін емес, қару-жарағы мен сауыт-сайманын безендіріп киінгені де даусыз. Бұған және бәрінің қолы жете бермесі ақиқат. Жоғарыда айтып өткен ерекше нояндар тобы осыған сай. Солардың заңды жалғасы кешегі жыраулар мен Біржан сал, Мұхит сал, Ақан сері, Иманжүсіп, Мәди Бәпиұлы, Балуан Шолақ, Жеті қайқы, Зәкәрия, Сары Батақұлы, Қызыл сері сынды болмысы бөлек өнерпаздар деп түйеміз.

Мысалы, Ақтөбе даласында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Зәкәрия деген ақын, әнші, жыршы өткен. Зәкәрия Сағындықұлы (1890–1933). Бұл бір әйдік сері болғаны ақиқат. Серіліктің бір қыры Саяткерлігі, атқұмарлығы – яғни, тұлпар баптап, топ жаруы. Зәкәрия да жүйрік баптап, талай ірі астардың жеңісін қанжығаға өңгерген атбегі-тұғын. Тұстасы әрі туысы Талпақ екеуінің баптаған тұлпарларының топ жармаған кезі сирек көрінеді. Талпақтың «Көгі», Зәкәрияның «Шұбары» қосылған аламан жүлдесінің өзгелерге бұйырғаны шамалы деседі. Бұл жерде Талпақтың да, Зәкәрияның да ат таңдауына еріксіз бас шайқайсың. Зәкәрия Шұбар атты аулына келген нағашысының астынан көріп жата жабысады.

Зәкәрия серінің көзін көрген қарттардан сетіп қалғанын Аққожа ақын былайша жырлайды: Зәкәрияның нағашысы Бекше бір бәйгеден жүлдемен оралып, жолда апасына сәлем бермек оймен жиенінің үйіне соғады. Нағашысының астындағы атты көрген Зәкәрия жата жабысады. «Қалағаныңды тауып берейін, маған Шұбар атыңды бер, – деп қолқалайды.

Кім жүйрігін бергісі келеді дейсің, нағашысы келіспей өз жөніне кете барады. Салы суға кеткен Зәкәрия үш күн бойы нәр татпай жатып алады. Бірер күн баласының қасқабағына қарап отырған анасы: «Құлыным, саған не болды? Бір жерің ауырып жатыр ма? Үш күннен бері асқа жақындамадың ғой», – дейді. «Шеше, менде нағашы, сенде бауыр жоқ екен», – деп шорт кеседі сонда ұлы. Мән-жаймен толық танысқан шешесі үн-түнсіз үйден шығады да, сыртта байлаулы тұрған қара жорғаға мініп алып, шаба жөнеледі. Сол шапқан күйі Жем өзені бойында алаңсыз кетіп бара жатқан інісін қуып жетіп: «Балама Шұбар атыңды беріп, қалағаныңды ал. Болмаса, мені осы жерде өлтіріп кет, екінің бірін таңда», – дейді.

Қазақтың әдебімен апасын сыйлағаны ма, әлде жиенінің назарына қаламын деп қорықты ма. Інісі қайта келіп, жиеніне: «Қойларыңның ішінен төрт жүз ісек бересің, оның екі жүзі қара, екі жүзі қызыл болсын», – деп шарт қояды. Зәкәрия қойларының ішінен бар болғаны жүз елу-ақ ісек шығады. Ат десе ішкен асын жерге қоятын Зәкәрия дереу рулас ағасы Талпақ Жұбанұлына кісі жіберіп, екі жүз елу қоспасыз ісек тауып беруін өтінеді. Талпақ лезде екі жүз елу ісек тауып, бұған айдатып жібереді. Осылайша Зәкәрия нағашысынан Шұбар атты қалап алады. Шұбар ат Зәкәрияның пырағы болады. Бұл оқиға жігіттің жылқыға құмартып қана қоймай, оның тұлпарды тұлғасынан танитын көкіректегі серілікке тән сәулесін аңғартпай ма? Осынау Шұбар аттың талай аламанның алдын бермегені бізге жеткен ақпарлардан белгілі.

Осы оқиғадан кейін ел аузында Зәкәрияға әзілдеп шығарған:

«Баласы Тұрғанияның өңшең қаққан,

Айрылып бір мың қойдан Шұбар баққан», – деген өлең кең тараған. Ол байлық қумаған. Оған мысал: Арғы атасы Жұбанның баласы Шамға 1922 жылы алты жүз үй тігіліп, бас бәйгеге елу жылқы бөлініп үлкен ас беріледі. Осы аламанда Шұбар жеке келеді. Бірақ ақын бәйгеге тіккен ірі жүлдені алмай, ошақ басына қалдырып кетеді.

Зәкәрияның серілігін, ел ішіндегі құрметін аңғартатын, Маңғыстау ауданы, Шайыр ауылындағы Өтепбергенов Қайырбайдың төмендегідей бір әңгімесін тыңдап көрелік: «Заманының тыныш тұсында кезінде батыр, ақын, мырза атанған Берекет деген тәуір кісі менің әкем Есболға хабар жіберіпті: «Асарбайды маған жіберсін, інім Нұрсұлтанға келін алмақпын, жолдас болып барсын. Інімнің қасына өнері бар жігіттерді қоспақпын» деп. Ол кезде үлкеннің айтқаны заң, өзімде алып бара жатқан өнер шамалы, тек он-жиырма күй қайырып, ескілікті бес-алты терме айтатынмын.

Берекет жолға салып тұрып бас құда Сағындықтың Зәкәриясына: «Дәстүрлі кәдені түгендеп ал, жоғын көріп жүздерің жасымасын. Тілеумағанбетпен қанаттас отырған Шоланның ауылына «өзіңнің билігіңе» деп он екі жылқы айдатқанмын. Болашақ туыстардың керіауыздары жоқ ырым шығарып сұрағанда төменшіктемең. Бұрыннан нағашылы-жиенді алысып қалған ауылмыз. Күрес деп жатса мына Саржан тентекті пайдалан» дейді. Бізге басшы болған Зәкәрияның әруағы аспандап тұрған кезі. Қонақ кәде жасап жатқан осы шаңыраққа арнауым деп қозы еті пісірім уақыт бойы термелете төккенде, үйдің түндігі жартылай көтеріліп қалды. Палуан Саржан күресте екі жігітті жыққан соң ешкім беттемей қалды. Күйеу жігіт Нұрсұлтан көрсен-көр дегендей сымбатты батыр тұлғалы қапсағай жігіт еді. Содан той артынан жаңбыр жауып, бәйге жарысы ертеңге қалдырылды. Кешке көрші ауыл «Қызқашар» (дәстүр атуы) сұрап жатыр деген хабар келді. Зәкәрия Шоландағы жылқылардан «Қызқашар» сұраушыларға екі жылқы бергізгенде, жұрт ырза болды. «Қызқашар» алған ауыл тәртіпті әдемі дөңгеленген той жасайды екен. Мәтжанның елге кісілігі мен Зәкәрияның даңқы қалың елге үлкен әсермен көрініп, өте тәртіпті өтті. Талай асты да көріп жүрміз ғой, ондай тәртіптілікті кездестірмедім. Көбі жанжалмен бітеді ғой. Әйелдердің отызға тарта кәдесінен тыс құда той иесінің кісілігіне ризалығым деп екі жылқыны беріп, енді жүреміз деп атты қамдай бастағанмызда үш келіншек келіп Зәкәрияға сәлем етіп: «Құдалықтың уақытында бізде жас болып өз қызметімізді атқарып атақты Зәкәрия келіпті деп мақтанышпен шай құйып едік, кейінгі қыз-келіндерге айта-жүрелік. Бізге де бірауыз сөз арнасаңыз деп келдік» – деп қолқа салғаны. Мұны естіген Зәкәрия үзеңгіден аяғын шығарып шай-қайнатым уақыт өсиет термені төгіп-төгіп жіберді» деп, әкем Асарбай есіне түсіріп мақтанып риза болып отыратын*.

Ауызекі жеткен бұл әңгіменің төңірегінен Зәкәрияның өнерлілігін, ел ішіндегі құрметін, серілігін һәм жанына палуан, әнші, домбырашы топ ерітіп жүретіні аңғарылады. Бұл да серілікке тән қасиеттердің бірі. Зәкәрияның төңірегінде осындай ауыздан ауызға жеткен деректер баршылық. Біздің кешегіміздің дені ауызекі жеткенін, шежіре түрінде, аңыз, әпсана болып келгенін еске алсақ осынау мәліметтердің жалған емесіне иланамыз.

Зәкәрия серінің ақындығы

Зәкәрия Абыл, Нұрым бастаған Қазақстанның батыс аймағында ерекше орыны бар ірі ақындық-жыршылық мектептің белді өкілінің бірі. «Қырымның қырық батыры» аталатын «қаһармандық дастандарын» нақышына келтіре жырлап дәріптеуші – жыршы. Бұл ойымызды Ә. Кекілбаевтың мына сөздері дәлелдей түседі: «Алтын Орда, Дешті Қыпшақ заманындағы тарихи болмысымызды баяндайтын «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жырының топтамасының осы аймақта ғана тұтасымен сақталып, атақты Мұрын Сеңгірбекұлы жыраудың аузымен біздің заманымызға жетуі де кездейсоқтық құбылыс емес. Ежелгі ноғайлы заманындағы Сыпыра жырау осы өлкеде туып, өмір сүріпті деген мәлімет бар. Демек, Абыл, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Аралбай, Сәттіғұл, Зәкәрия, Сүгір «қаһармандық

* Маңғыстау ауданы, Шайыр ауылындағы Өтепбергенов Қайырбайдың аузынан.

жыраулық мектебінің» бүгінге дейін мұрты сынбай жетуінің де тамыры тым тереңде» [14, 9-б.]. Абыз қаламгер бұнда белгілі «бес жүйрікпен» бірге Сәттіғұл, Зәкәрия, Сүгірлерді де «қаһармандық жыраулық мектебінің» мүшесі екенін ашық айтады. Абыл, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Аралбай – ел ішінде белгілі «бес жүйрік» атанған әйгілі дүлдүлдер. Зәкәрия осы Әбіш ағамыз атаған, адайдың «бес серінің» бірі саналған, даңқты жырау Ақтан Керейұлының жанына еріп, өнегесін көрген. Дүлдүл Қашағанның да тәлімін алған.

Табан астында өлең шығарып, түрлі оқиғаларды әзілге айналдырып, қара сөзбен, жырмен суреттеп, көпшілікті күлкіге кенелтіп жүрген. Сондай сәттердің бірін, ақынды көзі көрген Тәжбен Мыжбаев: «Зәкеңді көрдім. Киімді талғаммен киетін, дөңгелек жүзді, орта бойлы, ақсары кісі еді. Серілігінде шәк жоқ» дей келіп куә болған бір оқиғаны былай мәлімдейді: «Бірде, жаздықүні ағаш үйдің ішінде отырған Зәкәрияға бір құрдасы келіп, «Апыр-ай, мына шайтанның нартай болып отырысын-ай» дегенде Зәкең: «Шайтан деген шамалының көзіне шалынбайды деуші еді, оны көріп тұрған сен де шайтанның Ібіліс сияқты бір шатағы болмасаң неғылсын», – депті [15].

Тағы бірде, кешқұрым, Беркімбаев деген молдалықты ұстанған құрдасы, тумасы жастармен белдесіп, бір кездегі қайраты қайтқан шағы, ұшып түскен бөркіне қарамай сыбанып жатқанын көріп:

Сұрасаң сенің атың молда Беркін,
Жетеді бір кісіге анық еркін.
Байлардың қашағаншыл айғырындай,
Балдарға ұмтыласың дүркін-дүркін.
Сартылдап сары өгіздің буынындай,
Алдырар аяғыңнан кәрілік шіркін
Жапанның жел аударған қаңбағындай,

Басыңнан ұшып кетті-ау жаман бөркің, – деп жұртты ду күлдіріпті. Осы тақылеттес қысқа, ауыл арасында әзіл-қалжың үшін айтқан шумақтары әр жерде ағайындары арасында еске алынады.

Зәкәрия – реалист ақын. Басына түскен істі сол күйінде көрсетеді. Зәкәрияның толғаулары жұртты Әбіш айтқандай пәрменділікпен теңселтіп жіберер еді. Қапаста жатқандардың жайын суреттеп қана қоймай ішкі көңіл-күйін, заманының кесірлігін ашып көрсете білді.

Атасыз иттің баласы,
Жазықсыз іске шатаған.
«Жауыз» деп бізді атаған,
Анығын ашпай қылмыстың.
Тұтқынға бізді матаған,
Газетке басып әйгілеп
Жер-жерге хабар тараған.
Центрден келді тергеуші,
Бір жеті өтпей арадан.
Бұзықтың сөзі «шын» болды
Болса да нахақ-қарадан.

Тағдыры жазған қиындықты толғай отырып, сол кезеңдегі талайдың мойнынан алған құрықты меңзейді. Тек Зәкәрия емес барлық арыстың айтпағы осы. Ақынның өлеңдері халықтың арасына тез тарап, жұрт көңіліне нық орнықты. Атақ-даңқы алысқа кетті. Ескіше сауаты мол шайыр елдегі белгілі, беделді адамдарға, сыйлас туыс-жолдастарына өлең-хат жолдады. Хаттағы жыр жолдары ауыздан-ауызға көшіп жайыла берді. Бірақ өзімізшіл өкімет оны тұмшалап ұстауға тырысты. Ақынның өзін «ұлтшыл, көнені көксеуші» деген желеумен айыптап, жер аударды. Қатыгез саясат қанша тұншықтырғанмен жалынды жырлар «қазақ» деп соққан жүректерден өшпеген еді. Қанға бөгіп тұрған толғаулардан қарашаның қасіреті

сезіліп, қалың қарындастың мұң-зары төгіліп тұрды. «Дала жыр-дастандары өзінің қарапайым, ұғымды шынайылығымен – нақтылы өмірден алшақтамайтындығымен құнды», - деп көрнекті ғалым, ағартушы Ш. Уәлиханов айтқандай [16, 37-б.] Зәкәрияның шығармалары қарапайым да шынайылығымен өміршең болды.

Артқан жүк ауыр болмаса
Бұйдасын нарлар созар ма?
Ақпары кеткен арнаның
Алқабы құйсам толар ма?
Құлпырып шыққан бәйшешек
Уақыты жетпей солар ма?

Ақын теңеумен өрнектейді. Астары түсінікті. Сұрқия заманның сұрын айтып отырғаны айқын. Зәкәрия нарларға артық жүк артылғанын меңзеп, барынан айрылып жатқан жұртты суы кепкен арнаға балайды. Қырық жастағы жігіт ағасы жастықтың күнін бәйшешекке теліп, «бәрі өз сәнімен болғанға не жетсін» дегенді ұқтырады. Ақынның бүгінге жеткен шығармалары жұтаңдығына қарамастан қазақ әдебиетінің құнды мұралары. Зәкәрия халық ауыз әдебиетінің соңғы тұяғы десек те қателеспейміз. Зәкәрия да өзі бастан кешкен қиын тағдырын өлеңмен өрнектейді. Ішіндегі запыранның қаз-қалпында төкті. Сөйтіп өз дәуірінің келбетін кейінгі ұрпаққа жырмен жайып салды.

Зәкәрия сері және оның заманы

Әнші, ақын, жыршы, атбегі, саяткер, ел мұраты үшін қызыл белсенділермен алысып өткен есіл ер – Зәкәрия Сағындықұлының ерекше болмысы, озбырлық пен қиянатқа төзбей арпалыспен өткен қысқа ғана өмірін елестетсек, саналы азаматтың нағыз ұлтын сүйген ұлан екендігін аңғарамыз. Ол, мұсылманша хат таныған, сауаты бар, көкірегі ояу жан, заманында жұртын отырықшылыққа үндеп, тастан үй салып, егін егуге шақырады. Елін бірлікке, өркениетке бастайды. Жаңашылдыққа тартады. Оның осынау ізгі насихаты ежелгі грек философтарының оқытудың негізгі мақсаты – ізгілік тарату деген қағидасы мен «ізгілік» - «кемел адам» дегеніне саяды [17, 44-б.].

Ғұлама Әл-Фараби: «Жүрек – басты мүше, мұны тәңнің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес», – дейді [18].

Зәкәрияның заманында қазақ рухани пәк, өр болатын. Және жүрекпен сөйлеп, жүрек әмірімен ғана әрекет ететін. Бұл да болса хакім Абайдың «толық адам» ұғымына сай келетін құбылыс емес пе? «Адам дүниеге өзімен бірге келген мәнін өзінің тіршілік ету кезеңінде жинаған тәжірибесі арқылы меңгерген сапаларымен, қасиеттерімен салыстырғанда ешқандай өзгерте алмайды. Мұндай мән әрбір адамның бірегейлігін, жеке тұлға екендігін білдіреді, оның жеке тағдырының сипаты мен ерекшеліктерін айқындайды» [19]. Зәкәрияның тұлғалы аталарынан көрген, түйгені мол еді және бойына біткен кісілік қасиеті жоғары еді. Соның бәрін заманының жай күйіне қарай ыңғайласа серілігі қайсы? Оның мақсат-мүддесі ағайын-туысын, төңірегіндегі өзін бағалайтын жұртты отырықшылыққа, өркениетке жетелеу болған. «Ізгіліктің табиғаты мен маңыздылығы адам тіршілігінің жалпы мақсатынан көрінеді...» [20, 330-б.], дегенге құлақ түрсек, ақынның мақсаты айқын емес пе? Ол жастайынан мұсылманша сауат ашқан исламнан ілімі мол кісі болатын. Ал, ислам мәдениетінде құдайшылдық қатыгездікке, аярлыққа уағыздамайды ғой. Сол дәуірде жалпы қазақ даласында мұсылманшылыққа деген көзқарас өте жоғары-тұғын. Тарихатшылық жолындағы сопылық сарынға ден қойған күллі қазақ қатты діндар болмаса да ішінара шарифаттан аттамайтын мүміндері де баршылық еді. Осындай ақ жолдағы адамның бірі осы Зәкәрия деп түйсінген жөн.

Тазартып оқып бес намаз,

Тәубе-тауыс қылайын, – дейді ол өзінің түрмеден ұшырған толғауында. Қамауға алынуының өзін ол, Алланың жазғаны деп ұғады да тәубе қылады. Бұл, шарифаттағы

жаратушыға кәміл сенушілік. Не келсе де құдайдан деген наным. Ол, заманда қазақтар шарифаттан аттамаған. Ішкі мәдениеті сондай мықты қалыптасқан. Яғни бесіктен берілген ұлттық тәлім, тәрбие. «Мәдениетті адамдар интуитивті түрде қалай іс-әрекет ету керектігін біліп тұрады» [21, 152-б.], – дейді философтар. Осы нақты құбылыс сияқты. Ішкі ой-өрісі, заманынан мәдениеті жоғары Зәкәрия сияқты аптал азаматтар да ішкі интуитивті тылсым дүниеге сүйеніп әрекет еткен деуге әбден хақымыз бар.

Зәкәрияның жігер мен намысқа толы жырлары азаттықтың ұранындай қазақ даласына кең таралып, серінің бастан кешкен істері ел аузында аңызға айналуы ғажайып құбылыс. Міне осындай, шын мәнінде халық қаһарманы дәрежесіне көтерілген қайраткерлердің тарихымыздан орынын ала алмай жүргені өкінішті-ақ. Есімдері ескерілмей жатса да халықтың жүрек түкпірінен орын алған арыстардың аттары мен еңбегі жарқырай түсері хақ.

Өнерге, саяткерлікке, аламанға, жақсылыққа жаны құштар, бір сөзбен сері Зәкәрия жасынан қияға көз салып, зиялы ортадан естіген, көргенін көңіліне түйіп, есейеді. Өкеден бір жарым жаста қалса да Тұрнийздай айбынды атаның тәрбиесін көріп әрі ынтымақты бірлігін сақтап, сабын бұзбаған салиқалы қауымы ортасында, жеті атасынан бақ дарып, қыдыр қонған дәулетті әулет перзенті таршылық, жасқау көрмей өседі. Әулетінің мол дәулеті мен жұртқа сыйлы құрметі арқасында зиялы қауымның ойлы ортасынан салиқалы сөз тындап, ескіше сауат ашқан әжептәуір ілім иесі.

Көзі ашық, санасында сәулесі бар азамат өз жұртының қамын жемей отыра алмады. Аласапыран мезгілдің тұманды даласынан аймағын аман алып шығуды көздеп белсенген ақынды, «қылышынан қан тамған» қызыл империяның қызметкерлері алшандатпады. Қазақтың атқамінерлерінің аяғына тұсау салып, тұқыртып ұстау бағытында қимылдаған жаңа өкімет Зәкәрияға да ауыз салды. «Байдың тұқымы», «ескілікті көздейді, жаңа билікке қарсы» деген сықылды көптеген күнә таңып, қаралады. Ақыры алып тынды. Тек Зәкәрия емес, оның айналасы, отбасы, тума-туысы тегіс құрыққа ілінді.

Қойдай момын халықтың жол бастар серкелері мен қол бастар көсемдерін құртып, бүкіл бір елді рухын сындырып мәңгүрттендірудің айла-шарғысын қолданған 20-шы ғасырдың сол бір қаралы кезеңінің қанқұйлы әрекетінің ызғары әлі де жан сыздатады. Бұл бүгін де, ертең де жазылар жара емес. Небір сүйегі асыл боздақтар боз інгендей боздап бұйдасынан тізіліп, жанарына жас тола зарланып тірі аруаққа айналды. Халқы, жұрты, ағайын-туыстары қапастағы ардақтыларын арашаламақ түгілі солармен туыс болғанына лағынет айтардай қажып, мүжіліп, тоз-тозы шықты. Сол сорға батқан «атқамінерлердің» біразының есімі бүгін көмескі тарта бастаған. Қазіргі жарық таң үшін өмірін қиған жандарды ұмыт қалдырғанымыз әбестік. Есесіне, есімдерін, мұраларын дәріптеп төбемізге көтерсек еңсеміз көтеріліп, абыройымыз асқақтары анық.

Зәкәрия 1929 жылы Тобанияз тобымен тұтқынға алынып, Ойыл түрмесіне қамалады. ҰҚК құпия архивінен алынған деректер бойынша, бұларды ақтауға әуелі Бақытжан Қаратаев араласады. Бірақ ОГПУ-дің заңды белінен басқан тергеушілері оған ырық бермейді. Сөйтіп, тауы шағылған қайран Бәкең, заңгерлігіне В.И. Лениннің өзі ден қойған адвокат Бақытжан Қаратаев, ұр да жық ОГПУ тергеушісі А.И. Фетисовтың алдында шарасыз күйге түседі. Зәкәрия түрмеде жатып «Есіл халқым қор болдың-ау» деп, бірнеше толғау, өлең шығарады. *(Тобанияз Әланиязұлы уездік революциялық комитетінің төрағасы, Алашорда үкіметінің батыс бөлімшесінің жетекшілері – Халел және Жаһанша Досмұхамедовтермен тығыз байланыста болған, Жангелдин экспедициясына қолдау көрсеткен, қоғам қайраткері. 1929 ж. желтоқсанда тұтқынға алынып, ату жазасына кесілді. 1990 ж. 26 сәуірде Қазақ КСР-і Жоғарғы сотының шешімімен ақталды)* [22].

Ойыл түрмесінде жатқан кезде О. Көбеев пен Тобанияз Зәкәрияға Ақтан жыраудың: «Қаражан» әні мен жеті қайқының бірі Қаржау Тұрсынның: «Көл Қайнар» әнін айтқызып, шер тарқатады екен. *(Полковник Осман Көбеев 1899 жылы Мәскеудегі Александров әскери училищесін далалық артиллерия мамандығы бойынша үздік бітіріп шыққан, атақты Порт*

Артур шайқасында ерлігімен көзге түсіп, офицерлік Георгиев кресімен марапатталған қазақтың ұлы. Форт Шевченкода үкімет билігі біресе ақтардың, біресе қызылдардың қолына өткен аласапыран күндерде билік құлағын ұстаған, ақ генерал Толстовтың армиясы келгенде белгілі қоғам қайраткерлері Жалау Мыңбаев пен Нұрсұлтан Оңғалбаевты түрмеден босатуға, Мұстафа Шоқайдың осы Форт Шевченко арқылы шет елге шығып кетуіне көмек көрсеткен. Ол 1920 жылғы 1 қыркүйекте Бакуде өткен Шығыс халықтарының бірінші съезіне қатысып, оның төралқа мүшесіне сайланған. Тап осы съезге РСФСР Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссарының екінші орынбасары Тұрар Рысқұлов та қатысқан.

Өнер адамдарының көбін шырмаған қуғын-сүргін Зәкәрияның да басынан айналып өтпейді. Зәкәрияның бұл тағдыры арқадағы серілік мектептің өкілдері Иманжүсіп Құтпанұлы мен Мәди Бәпиұлының тағдырына ұқсайды.

Иманжүсіп Құтпанұлы да 1930 жылы 20 желтоқсанда ОГПУ тарапынан қамауға алынып, 1931 жылы Тараз қаласында Совет өкіметіне қарсылық жасаған деген айып тағылып атылған боздақтардың бірі еді.

Ал, Мәди Бәпиұлы ше? Қарапайым халықтың құқығын қорғап, әлеуметтік әділетсіздік және теңсіздікті сынағаны үшін биліктің қудалауына ұшыраған ақын, әнші-композитор, жалған жаламен тұтылып, Атбасар, Қарқаралы, Семей, Омбы түрмелерінде отырған. Қамаудағы әділетсіздіктерге күйініп, ішкі запыранын, халқының мұңын жырлап шығарған әндерінен көптің арманын сезуге болады-ақ,

Иманжүсіптің, Мәдидің арман-тілегі Зәкәрияның мақсат-мүддесімен үндес еді. Заманының өкпек желіне қарсы тұра алмай, отарлаушылардан, олардың қолшақпарларынан зардап шеккен жұрт Иманжүсіп, Мәди, Зәкәрия сынды батырларынан пана тапты. Соларға жүгінді.

Иманжүсіптің:

Есіл бойын ауылым жаздай қонған,

Иманжүсіп бұл күнде қандай болған?

Қазы, қарта жемеуші ем мен үйімде

Қара наны түрменің балдай болған, – деген шумақтары,

Мәдидің:

Сұрасаң руымды – Қаракесек, Досымнан дұшпаным көп қылған өсек. Үстінде шәйі мамықтың толықсушы ем, Жатқаным қу қара жер болып төсек, – деген ән тармақтары Зәкәрияның төмендегі жыр жолдарындағы зарлы әуезді жалғап жатқандай әсер аласыз. Неге? Себебі, рухтары үндес еді ғой. Зәкәрия бүй дейді:

Ер басына не келмейд –

Тәуекел етіп тұрайын,

Екі жылдай күн өтті –

Мұңымды кімге шағайын?

Құр қайғыдан пайда жоқ,

Әңгіме-дүкен құрайын,

Айдаса да қай жаққа

Нәсібем тартса барайын...

Ақын өзін де, өзгені де жырымен жұбатып, басына түскен тауқыметті «Бұл да Алланың бұйрығы болар» деп түйіп, қара нардай көтеріп бағады. Бұлардың ісі сол заманның саясатына қарсы әрекет деп танылғанымен халқын қорғаштаған дұрыс қимыл болатын. Бағыттары оң еді. «Дұрыс әрекет – жаман мен жақсының арасындағы алтын аралық» [17, 42-б.]. Осы алтын аралықты бұзып тұрған отарлаушы елдің солақай саясаты емес пе. Мұны Зәкәрия:

Қараңғы үй тастан соққан керегесін,

Темірмен қойған торлап терезесін,

Жауапты тоқсан тоғыз, жүз қайырып
Толтырдық тергеушінің кенегесін.
Жатырмыз тұтқын үйде қаулыменен
Шабарман винтовкасын кезегесін
Ерлерім күйзеледі ақтығына
Ешкімнен пара-пайда жемегесін,
Жазықсыз жалған іске шаталаған
Адамның қоздырады делебесін, – деп, толғауында көрсетеді.

Жазықсыз шаталғанына күйініп, сөзін тыңдар қазақтың бір жақсысын таба алмай зарлайды. Еркін көшіп-қонып жүрген шағын, бұрынғы өткен ақ-қараны айыра білген әділ де ақиқатшыл бабаларын жоқтайды. Ішіне сыймаған ауыр дертті өлеңдетіп шығарып, өзегін құртша жеген шерін саябырлатып баққан ғой. Ал осы кезде ақынның бұл толғаулары өзіне, қасындағы серіктеріне қатынаған ауыл адамдары арқылы кең дала төсіне шағаладай самғап, таралып жатқан-тұғын.

...Өтірік жала жаптырды,
Атасыз иттің баласы.
Жазықсыз іске шатаған,
«Жауыз» деп бізді атаған.
Анығын ашпай қылмыстың,
Тұтқынға бізді матаған.
Бұзықтың сөзі «шын» болды,
Болса да нехақ-қарадан.
Жүректі езген ауыр дерт,
Толтырды ішті жарадан.
Қайғырды сыртта ата-ана,
Күдерін үзіп баладан.
Жолыға алмай кетеді,
Көбіне жылап даладан.
Бержағы алты ай, жыл жарым,
Аржағы бес жыл шамадан.
Бұдан артық не болсын
Болмаса жәрдем Панадан?

Күнәсіз күйіп бара жатқан Зәкәрия қабырғалы халқын қимай, сағыныш толы жүректен туған жыр жолдарымен қоштасқандай болады. Түрмеде бірге жатқан көз таныс жолдастарынан босағаны шамалы. Қапастағы мұңы бір өңшең есіл ерлер Зәкәрияның жырынан жабыққан көңілдеріне жұбаныш іздесе керек. Қайран ақын қайғыға шөгіп, шерменде күй кешпей алдағы күніне үмітпен қарайды.

Қорытынды

Мақаланы түйіндей келе айтарымыз, қазақ халқының мәдени мұрасы ғылыми айналымында әртүрлі себептермен бұрын-соңды зерттеу көрмеген дүние ретінде өзіндік орыны бар еңбек деп тұжыра аламыз. Зерттеу нысаны қазақ даласындағы серілік дәстүр төңірегі және XX ғасыр басында ғұмыр кешкен ақын, жыршы, қоғам қайраткері, сері Зәкәрия Сағындықұлы.

3. Сағындықұлы Қазақияның Ресей империясына біржолата енген дәуірінде өмір сүрді. Зәкәрия жаңаша құрылып жатқан қызыл өкіметке қалтқысыз қызмет еткен еді. Бірақ, келе-келе қызыл өкіметтің қисынсыз қылықтарын, озбырлығын көріп, одан жеріп, халықтың мұң-мұқтажын жоқтап кетеді. Осылайша жаңа өкіметке қарсы адам болып шыға келді.

Ақынның аталары қазақ даласындағы ағартушылық қызметтің өркендеуіне біраз еңбек сіңірген адамдар ретінде белгілі еді (1914 жылы Абдолла хазіретке мешіт салып, қыр балаларын мұсылманша оқытуға мол көмек еткен). Оның тұсында осы аймақта белгілі ақын,

шайыр, қоғам қайраткерлері – Қашаған Күржіманұлы, Ақтан Керейұлы, Жеті қайқы тобы, Тобанияз Әлниязұлы, Халел мен Жанша Досмұхамедовтер, Б. Қаратаев, т.б. азаматтар ғұмыр кешті. Зәкәрия осылармен пікірлес, үзеңгілес жүрді.

Сол кезде, сол далада атақты әнші, жыршы, сері, атбегі Зәкәрияның әндерін айтпайтын, жадында сақтамаған қазақ болмаған. Оның жырын айтып жүргені үшін талай адам сотталып, итжеккен айдалған. Ол әндерінің ар жағында туатын сұрақтарға – қалай, қай кезде айтылған, кімге арналған, қай күйде шығарған, осындай әндерді жазған адам қандай болған, - жауап іздемеу бұл біздің елдігіміздің, мәдениетіміздің, дәстүріміздің дұрыстап қалыптаспағанның бір көрінісі деп ойлаймын.

Зәкәрия сияқты адамның қазақ мәдениеті, өнері тарихындағы мәртебесін жарқыратып көрсету – біздің парызымыз.

Әрине, өзі кетсе де ақынның есімі халқының жадында сақталып қалды. Оның толғауларының ізі өшкен жоқ. Дәуренінде Зәкәрияны Б. Қаратаев, Т. Әлниязұлы, О. Көбеевтер құрметтесе, кейіннен ғалым Қ. Сыдықов, Ж. Құлиев, т.б. жаңғыртты, халқына қайтарды. Ұрпақтары туған жеріне ескерткіш белгі орнатты.

Халқының аялы перзенті, ақын, сері Зәкәрия Сағындықұлы 1933 жылы Шарджау жерінде бой тасалап жүріп, сырқаттан көз жұмады.

Әрине, Зәкәрия өмірі, Зәкәрия мұрасы, Зәкәрия дүниетанымы мен көкжиегі тереңірек зерттеуді қажет етеді. Ол бұған әбден лайық!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір // www.akorda.kz
2. Холл С. Мәдени бірегейлік пен диаспора / Д. Ривкин, М. Райан редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 568 б.
3. Агамбен Д. Қастерлі адам / Д. Ривкин, М. Райан редакциясымен. Әдебиет теориясы. Антология: III т. – Астана, 2019. – 440 б.
4. Турсунов Е., Нурмуханбетов А. Сал-сері. Степные маги Любви и Войны. – Алматы, 2013.
5. Құмарұлы Я. Бабадағы өрлік – ерлік пен серілік // Қазақ өркениеті. 2012. – №1.
6. Марғұлан Ә. Қазақтың сал-серілік дәстүрі. – Алматы: Алатау, 2007. – 432 б.
7. Спан Ә. Қабекеннің қазынасы. – Алматы: Үшқиян, 2003. – 200 б.
8. Қашқари Махмут. Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
9. Сыдықов Қ. Тандамалы. – Алматы: Арыс, 2007. – 3-том. – 519 б.
10. Тер-Минасова С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Астана, 2018. – 317 б.
11. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 536 б.
12. Назарбаев Н. «Ұлы даланың жеті қыры». 21 қараша 2018 // <http://www.akorda.kz/>.
13. Геродот. Историки античности: 1-том. Древняя Греция. – М.: Правда, 1989. – 624 с.
14. Кекілбаев Ә. Маңғыстау: энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1997. – 384 б.
15. Бақтыгерейұлы С. Түлеген Ойыл өңірі. – 2001. – 260 б.
16. Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.
17. Джонсон Д. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін. – Астана, 2018. – 216 б.
18. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
19. Тұрсынбаева А.Ә., Малдыбек А.Ж. Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдени-тарихи сабақтастықтың рөлі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №4(114). – Б. 63–73.
20. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2-том, Орта ғасырлар философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 400 б.
21. Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. – Астана, 2018. – 240 б.

22. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – Т.8. – 406 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyrý» atty maqalasy. 2017 jylǵy 12 sáýir // www.akorda.kz
2. Holl C. Mádenı báregeılik pen diaspora / D. Rıvkin, M. Raian redaktsıasymen. –Almaty: «Ultyq aýdarma bırosy» qoǵamdyq qory, 2019. – 568 b.
3. Agamben D. Qasterli adam / D. Rıvkin, M. Raian redaktsıasymen. Ádebiat teorıasy. Antologıa: III t., – Astana, 2019. – 440 b.
4. Týrsýnov E., Nýrmýhanbetov A. «Sal-seri. Stepnye maǵı Lıýbvı ı Voıny. – Almaty, 2013.
5. Qumaruly Ia. Babadaǵy órlik – erlik pen serilik // Qazaq órkemeti. 2012. – №1.
6. Marǵulan Á. Qazaqtıń sal-serilik dástúri. – Almaty: Alataý, 2007. – 432 b.
7. Span Á. Qabekeńniń qazynasy. – Almaty: Úshqıan, 2003. – 200 b.
8. Qashqarı Mahmýt. Túrik sózdigi. 1-tom. – Almaty: Arda+7, 2017. – 592 b.
9. Sydıyqov Q. Tańdamaly. – Almaty: Arys, 2007. – 3-tom. – 519 b.
10. Ter-Mınasova S. Til jáne mádenıetaralyq kommúnıkatsıa. – Astana, 2018. – 317 b.
11. Júsip Balasaǵun. Qutty bilik. – Almaty: Tamas, 2007. – 536 b.
12. Nazarbaev N. «Uly dalanyń jeti qyry». 21 qarasha 2018 // <http://www.akorda.kz/>
13. Gerodot. Istorıkı antıchnostı: 1-tom. Drevniıa Gretsıa. – M.: Pravda, 1989. – S. 624.
14. Kekilbaev Á. Mańǵystaý: entsiklopedıa. – Almaty: Atamura, 1997. – 384 b.
15. Baqtygereıuly S. Túlegen Oıyl óniri. – 2001. – 260 b.
16. Ýalıhanov Sh. Altıshaharǵa sapar. – Almaty: Atamura, 2006. – 304 b.
17. Djonson D. Filosofıanyń qysqasha tarıhy. Sokrattan Derrıdaǵa deın. – Astana, 2018. – 216 b.
18. Ál-Farabı. Áleýmettik-etıkalyq traktattar. – Almaty: Ǵylym, 1975. – 419 b.
19. Tursynbaeva A.Ó., Maldybek A.J. Dástúrli dúnietanymdaǵy mádenı-tarıhı sabaqtastyqtıń róli // Iasaýı ınıversitetiniń habarshysy. – 2019. – №4(114). – B. 63–73.
20. Kennı E. Batys filosofıasynyń jańa tarıhy, 2-tom, Orta ǵasyrlar filosofıasy. –Almaty: «Ultyq aýdarma bırosy» qoǵamdyq qory, 2018. – 400 b.
21. Barnard A. Antropologıa tarıhy men teorıasy. – Astana, 2018. – 240 b.
22. Qazaqstan ulıtyq entsiklopedıasy. – Almaty: Qazaq entsiklopedıasy, 2001. – T.8. – 406 b.

О.П. КОБЗЕВА¹, А.Ю. БАЛТАБАЕВА²✉, И. ШАКИРОВ³, А.Ж. МАЛДЫБЕК^{4*}

¹доктор исторических наук, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: Okobzeva75@mail.ru

²кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)
e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3479-1827>

³докторант Национального университета Узбекистана им. Мирзо Улугбека (Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: piterpenk@mail.ru

⁴кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)
e-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5601-3837>

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Центральная Азия является «сердцем» Великого Шелкового пути. В связи с этим в широком спектре актуальных проблем, стоящих сегодня перед наукой Казахстана, особое место занимает изучение истории Великого Шелкового пути, его периодизации, историографии, проблематики научных исследований на этом пути в XIX–XXI вв., так как без этого невозможно решение актуальных вопросов, связанных с возрождением его культурного, духовного и экономического потенциала в новом тысячелетии. Постоянное повышение значимости Центральной Азии как связующего звена между Китаем, государствами Восточной Азии, Россией и Европой требует нового осмысления истории взаимоотношений государств Великого Шелкового пути. Для изучения истории Великого Шелкового пути и посвященных ему исследований важен максимально широкий охват зарубежной литературы с целью обобщения и систематизации всех известных источников, проведения анализа и критического осмысления научных достижений и выявления «белых пятен» в науке о данном феномене.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, периодизация, источники, систематизация, торговля, фактор, караванные пути.

О.Р. Kobzeva¹, А.Ю. Baltabayeva², I. Shakirov³, A.Zh. Maldibek²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Uzbekistan, Tashkent), e-mail: Okobzeva75@mail.ru

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)
e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz; akmaral.maldybek@ayu.edu.kz

³Doctoral Student of the Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Uzbekistan, Tashkent), e-mail: piterpenk@mail.ru

Periodization and Actual Directions of Studying the History of the Great Silk Road

* **Цитируйте нас правильно:**

Кобзева О.П., Балтабаева А.Ю., Шакиров И., Малдыбек А.Ж. Периодизация и актуальные направления изучения истории Великого Шелкового пути // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – С. 28–38. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.003>

* **Cite us correctly:**

Kobzeva O.P., Baltabayeva A.Yu., Shakirov I., Maldybek A.J. Periodizatsiya i aktualnye napravleniya izyucheniya istorii Velikogo Shelkovogo puti [Periodization and Actual Directions of Studying the History of the Great Silk Road] // *Iasayı universitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – С. 28–38. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.003>

Central Asia is the «heart» of the Great Silk Road. In this regard, in a wide range of urgent problems facing the science of Kazakhstan today, the study of the history of the Great Silk Road, its periodization, historiography, and the problems of scientific research on the Great Silk Road in the 19th–21st centuries is of particular importance, since without this it is impossible solving urgent issues related to the revival of its cultural, spiritual and economic potential in the new millennium. The constant increase in the importance of Central Asia as a link in the relations between China, East Asian states, Russia and Europe requires a new understanding of the history of relations between the states of the Great Silk Road. To study the History of the great silk road and research devoted to it, it is important to have the widest possible coverage of foreign literature in order to generalize and systematize all known sources, analyze and critically understand scientific achievements, and identify «white spots» in the science of this phenomenon.

Keywords: Great Silk Road, periodization, sources, systematization, trade, factor, caravan routes.

О.П. Кобзева¹, А.Ю. Балтабаева², И. Шакиров³, А.Ж. Малдыбек²

¹*тарих ғылымдарының докторы, Өзбекстан Республикасының Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: Okobzeva75@mail.ru*

²*философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)
e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz; akmaral.maldybek@ayu.edu.kz*

³*Өзбекстан Республикасының Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің докторанты (Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: piterpenk@mail.ru*

Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеудің өзекті бағыттары мен дәуірленуі

Орталық Азия – Ұлы Жібек жолының «жүрегі». Осыған байланысты, бүгінгі Қазақстан ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің көпшілігінде Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеу, оның дәуірленуі, тарихнамасы және ХІХ–ХХІ ғасырларда Ұлы Жібек жолындағы ғылыми зерттеулердің проблемалары ерекше маңызды. Өйткені онсыз мүмкін емес жаңа мыңжылдықта оның мәдени, рухани және экономикалық әлеуетін жандандырумен байланысты өзекті мәселелерді шешу. Қытайдың, Шығыс Азия мемлекеттерінің, Ресей мен Еуропаның қарым-қатынасындағы байланыстырушы буын ретіндегі Орталық Азияның маңыздылығының үнемі артуы Ұлы Жібек жолы мемлекеттері арасындағы қатынастардың тарихын жаңаша түсінуді талап етеді. Ұлы Жібек жолының тарихын және оған арналған зерттеулерді осы құбылыс туралы ғылымдағы «ақтаңдақтарды» анықтау мақсатында қарастыру үшін шетел әдебиетін барынша кең қамту арқылы барлық белгілі дереккөздерді жинақтау және жүйелеу, ғылыми жетістіктерді талдау және сын тұрғысынан қарау маңызды.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, дәуірлеу, дереккөздер, жүйелеу, сауда, фактор, керуен жолдары.

Введение

Территория Центральной Азии, в течение многих столетий служила мостом, связывающим Восток и Запад через Великий Шелковый путь. Благодаря этому наш край был известен как важный перекресток на этом пути, где соприкасались различные цивилизации и культуры, и прославился своим неопределимым вкладом в общечеловеческое развитие.

Основная часть

Важнейшим, основополагающим аспектом для изучения Великого Шелкового пути является разработка периодизации его истории. Вопросы периодизации Великого Шелкового пути рассматривались в ряде работ зарубежных и отечественных исследователей.

Существуют различные подходы и мнения в отношении этой проблемы. Так, например, выделяют следующие этапы становления Шелкового пути:

- 1) период Нефритового пути;
- 2) период функционирования Западного меридионального пути;
- 3) Великий Шелковый путь в эпоху централизованных империй Цинь–Хань (III в. до н.э.–III в. н.э.);
- 4) Шелковый путь в период политической раздробленности Китая (III–IV вв.);
- 5) Шелковый путь в период расцвета Китайской империи (VII–IX вв.).

Данная периодизация, разработанная российским востоковедом Е.И. Лубо-Лесниченко [1; 2] основана на событиях, имевших место главным образом в истории Китая. Исследователь исходил из того, что в древности и раннем средневековье производство шелка, являющегося, по сути, основным продуктом торговли на Великом Шелковом пути, находилось в руках китайцев. Следовательно, все события китайской истории напрямую отражались на состоянии международной торговли и периоды взлетов и падений активности в этом регионе тесно связаны с внутренним положением внутри Поднебесной. К недостаткам данной периодизации можно отнести то, что она не затрагивает историю других государств Великого Шелкового пути.

Оригинальную периодизацию предлагает французский ученый Жан-Пьер Дреж* [3]. В своих монографиях он выделяет эпохальные вехи в развитии Великого Шелкового пути, такие как: «эпоха посольств», «эпоха пилигримов», «эпоха купцов», «эпоха миссионеров», «эпоха мореплавателей», охватывающие временной отрезок от посольства Чжан Цзяня (140 г. до н.э.) в Западные земли до путешествия португальского монаха – иезуита Бенито Гоэша (1602 г.) в Китай [4]. Однако данная периодизация в целом значительно условна и не отражает особенностей исторического развития Великого Шелкового пути.

Российским востоковедом Б.Я. Стависким была предложена нижеследующая периодизация:

- 1) Имперский период (I–IV вв.);
- 2) Период раннего (домусульманского) средневековья (V–VIII вв.);
- 3) Период расцвета средневековой торговли (IX–XIII вв.);
- 4) Период послемонгольского времени (XIII–XV вв.).

Каждый из них ученый рассматривает с различной степенью детализации. В частности, выделяя «имперский период» в качестве первого периода истории Великого Шелкового пути, исследователь пишет: «Система путей, охватывающая практически все передовые страны Старого Света, могла возникнуть (и возникла) лишь тогда, когда в начале н.э., в «имперский период древней истории», сложился квартет могущественных империй древности» [5, с. 24]. В приведенном отрывке речь идет о Риме, Иране, Кушанской державе и государстве Хань.

На наш взгляд, данная периодизация не может считаться полной, т.к., во-первых, не включает период формирования ранних караванных маршрутов, позже составивших Великий Шелковый путь, а во-вторых, не отражает некоторые важные моменты истории Великого Шелкового пути такие как, например, «Морской Шелковый путь» и т.п.

Периодизацию Великого Шелкового пути разработал таджикский исследователь Н.Н. Негматов. В ряде его работ [6, с. 97–114] и работ его учеников [7] выделяются три этапа истории Великого Шелкового пути:

- I этап – китайско-кушанско-парфянский (II в. до н.э.–IV в. н.э.);
- II этап – согдийский (V–VIII вв. н.э.);
- III этап – арабский (IX–XII вв.).

---

* Дреж Ж.-П., член французской школы Дальнего Востока, доктор наук, советник в Высшей практической школе. Специалист по истории и письменной цивилизации в Китае, работает над китайскими рукописями в Дуньхуане. Автор нескольких работ по истории Шелкового пути.

Таджикские ученые указывают на движущие силы I этапа, которыми «с этнокультурной точки зрения были китайцы, бактрийцы, согдийцы, фарсы». II этап характеризуется исследователями как «кульминация развития и расширения», «время расцвета Великого Шелкового пути», когда его «основная часть находилась под контролем согдийских купцов» (до VII в.). III этап, как пишут авторы, «является очень важным периодом для истории таджиков. В этот период, благодаря усилиям государства Саманидов и торговле между Китаем, Арабским халифатом и Византией, значительно повышается значение Великого Шелкового пути» [7, с. 14–15].

Необходимо отметить, что данная периодизация так же отличается недоработанностью, с одной стороны, и тенденциозностью, с другой. Желание подчеркнуть действительно важную роль согдийцев и Саманидов в налаживании и углублении международной торговли по Великому Шелковому пути вполне объяснимо и понятно, однако возвеличивание роли одних народов и государств, наряду с недооценкой роли других, делает любое историческое исследование необъективным и неполным, о чем, в частности, не раз писали известные ученые-историки [8].

Вопросами периодизации Великого Шелкового пути занимался узбекистанский исследователь – академик Э.В. Ртвеладзе. В его работах [9; 10] выделяется ряд периодов в функционировании этой трансконтинентальной дороги. В частности: I период – II в. до н.э. – II–VIII вв. н.э.; II период – вторая половина VIII–начало XIII в.; III период – вторая половина XIII–XV вв.

Ученый отмечает, что «с возникновением в Средней Азии, Иране и странах Средиземноморья собственной шелковой промышленности как бы завершается первая важнейшая стадия Великого Шелкового пути, так как в последующие годы не шелк определял его основное значение, а иные товары и цели» [10, с. 34]. Изменение сути Великого Шелкового пути он видит также в арабском завоевании Средней Азии и длительной паузе, наступившей в связях с Китаем [10, с. 35]. Во II периоде, наиболее подробно охарактеризованном Э.В. Ртвеладзе, выделены три больших этапа.

Первый этап (вторая половина VIII в. – конец IX в.), когда ещё сохранялась реальная власть Аббасидского халифата на огромных пространствах от Памира на востоке и до Магриба на западе и когда торговые операции и культурные взаимоотношения осуществлялись беспрепятственно благодаря контролю централизованного государства. Единая религия – ислам – способствовала культурному сближению, интенсивности торговых операций, влияла на направление торговых путей.

Второй этап (конец IX в. – начало XI в.) приходится на время, когда на территории Средней Азии возникает фактически самостоятельное государство Саманидов, где власть аббасидских халифов была чисто номинальной.

Третий этап (начало XI – начало XIII в.) характеризуется изменениями в политическом строе государств Средней Азии – преобладающей ролью тюркской государственности, когда на смену прежним династиям к власти в этом регионе приходят династии тюркского происхождения (Караханиды, Газневиды, Сельджукиды, Ануштегиниды) [10, с. 35].

Прежние связи по Великому Шелковому пути в этот период значительно ослабевают; с другой стороны, возрастает роль морской трассы Великого Шелкового пути и северного сухопутного направления дороги (торговля со славянским миром и странами Европы).

В третьем периоде ученый отмечает восстановление Великого Шелкового пути как трансконтинентальной дороги, соединяющей страны Дальнего Востока и Европы, что «было связано с созданием монгольских государств, с одной стороны, и активной деятельностью гунуэзских и венецианских купцов, а также католических миссионеров из Европы – с другой» [10, с. 36].

Монголы основное внимание уделяли контролю за функционированием Степной трассы Великого Шелкового пути, шедшей из главной столицы Каракорума в Европу, через

степи Центральной Азии, Южного Казахстана, Хорезма (важнейший торговый центр – Ургенч), Низовья Волги, где располагались столичные города Золотой Орды – Сарай Берке и Сарай ал-Джадид. В этом же периоде (конец XIV – начало XV в.) основная роль вновь переходит к древней и главной трассе Великого Шелкового пути через Среднюю Азию, Самарканд, Термез, Герат, города Ирана, Малой Азии и Леванта (Восточное Средиземноморье). И здесь «необходимо подчеркнуть важную роль Амир Темура (в частности, его похода в 1395 г. в Золотую Орду) в прекращении функционирования Степной трассы и вновь интенсивном использовании центрально-азиатского направления на всем его протяжении» [10, с. 36], – делает вывод Э.В. Ртвеладзе.

Таким образом, критически оценив предложенные ранее периодизации истории Великого Шелкового пути, основываясь на археологических данных, источниках древности и средневековья, а также новейших научных исследованиях, мы можем предложить следующий подход.

1-й период (III тыс. до н.э. – II в. до н.э.) – сложение и развитие местных, районных, региональных путей, которые в следующем периоде составят Шелковый путь. Возникновение и функционирование Лазуритового, Нефритового, Западного Меридионального, Степного и других путей.

Среди многих факторов, повлиявших на зарождение, формирование и развитие дорог в этом периоде можно выделить: экономические (потребность в обмене и торговле товарами); географические (прокладывание дорог в зависимости от рельефа местности, наличия источников воды и т.п.); политические (определявшиеся мирным или воинственным характером тех племен или государств, по чьей территории проходили караваны).

В глубокой древности обмен товарами, происходил (вероятно, стихийно) непосредственно от племени к племени, от области к области через посредников, и вряд ли торговые караваны пускались в то время в далекие и продолжительные путешествия. Пологаем, что в условиях замкнутого хозяйственного цикла сельских общин Центральной Азии обмен и торговля были вызваны не только наличием сельскохозяйственных излишков, но, скорее всего, необходимостью производства прибавочного продукта для целенаправленного обмена с целью поддержания улучшения традиционного хозяйственного направления, а также прибавочного продукта [11, с. 31].

В процессе изучения древних путей торговли и обмена большое значение имеет районирование источников сырья и концентрации различных типов оседлых поселений в пределах отдельных древнеземледельческих районов и областей оседлого расселения. Необходимо отметить также значение традиционных векторов передвижения скотоводческих племен и сезонных перекочевок в формировании торговых траекторий древности. Большую роль в становлении дорог играла миграция племен и народов, прокладывавших новые маршруты в «неведомые земли».

Культурные, духовные, политические и экономические связи так же, как системы определенных караванных дорог, соединяющих различные страны, и историко-культурные области начали действовать, по-видимому, уже в эпоху неолита, в период сложения раннеземледельческих культур, и получили широкое развитие в цивилизациях эпохи бронзы. Об этом свидетельствуют разнообразные находки, чаще всего украшения и предметы утвари, найденные далеко от мест их происхождения. Можно также предположить, что уже в древнейшую эпоху истории, задолго до появления письменности, народы обменивались духовными ценностями. Мировые культурные контакты и синтез культур были объективно-необходимым и неуклонно развивающимся процессом [12, с. 101–103].

Археологические открытия XX века и детальное изучение письменных источников позволили выявить неизвестную ранее исследователям систему связей, игравшую особо значимую в древности и раннем средневековье. Это так называемый Западный Меридиональный путь, связывающий Южную Сибирь, Центральную Азию и северо-

западные районы Китая с юго-западным Китаем, Вьетнамом и Бирмой. Путь шел через Восточный Туркестан и далее на юг и юго-восток – в Бирму или Вьетнам. Северный отрезок этого пути, от Джунгарии до Южной Сибири, так называемый Кыргызский путь, во внешних связях раннесредневекового Китая имел очень большое значение [13, с. 380–381].

Важную роль в международных торговых связях играла концентрация в некоторых областях редких минералов и металлов, изделия из которых отличались повышенным спросом. Отсюда происходит формирование и активное функционирование таких древнейших путей, как «Лазуритовый», «Нефритовый», «Серебряный», «Золотой» и т.д. Номады Евразийских степей были активными участниками торгово-обменных операций, испокон веков нуждаясь в товарах земледельческого производства [14].

Таким образом, начальная дата *1-го периода* – III тыс. до н.э. – связана с формированием и развитием «Лазуритового пути», а завершающая – конец II в. до н.э. – с установлением постоянных контактов Средней Азии (центра Великого Шелкового пути) и Китая.

2-й период (II в. до н.э. – IV в. н.э.) – появление глобальных трасс Великого Шелкового пути, связавших четыре древние империи – Римскую, Парфянскую, Кушанскую и Ханьскую.

Изучение истории Великого Шелкового пути позволяет нам сделать вывод о том, что только с созданием крупных государств, взявших на себя функции прокладки дорог и обеспечения относительной безопасности продвигавшихся по ним торговых караванов, дипломатических посольств, можно констатировать их регулярное строительство и использование.

Так, например, ханьские власти взяли под контроль основные дороги, ведущие в Западный край, и оборудовали их соответствующим образом. От Дуньхуана до Лобнора (Соленого озера) были учреждены частые военные посты, заселенные военнопоселенцами, построены сигнальные и сторожевые башни и т.п. Каждая из дорог управлялась специальным чиновником, получившим звание наместника [15, с. 223–226].

Уже в первые века н.э. экономические связи между представителями западных и восточных цивилизаций перестают быть спонтанными, в большей степени подчиняясь логике политических и торговых расчетов. Тогда же возникает мощный поток идеологических систем древности, идущий с Запада на Восток (в Китай), – зороастризм, манихейство, христианство, иудаизм. Спецификой Центрально-азиатского региона было то, что он оказался в зоне перекрещивающегося воздействия трех цивилизационных систем: антично-христианского Средиземноморья через Переднюю Азию, индусско-буддийского и китайско-конфуцианского. При этом Центральная Азия выступала связующим звеном в контактах не только меридионального направления – с Запада на Восток и обратно, но и выполняла роль фокуса транскультурных контактов по линии Север – юг.

3-й период (V–VIII вв. н.э.) – связан с функционированием Великого Шелкового пути в эпоху раннего средневековья. Определяющими характеристиками данного периода служат, во-первых, распространение технологии шелководства на территории Евразийского континента (в Восточном Туркестане, Средней Азии, Византийской империи), утрата Китаем монополии на производство шелка; во-вторых, вторжения в Среднюю Азию эфталитов, тюрков, иранцев и вызванная политическими и экономическими причинами согдийская колонизация Великого Шелкового пути; в-третьих, обострение соперничества – борьба за контроль над «шелковыми дорогами» Византийской империи, Сасанидского Ирана, Тюркского каганата.

Посольства согдийского купца Маниаха (вторая половина VI в. н.э.) по поручению правителя тюрков Истеми-кагана, сначала к сасанидскому шаху Хосрову I Ануширвану, а затем к Византийскому императору (для урегулирования вопросов поставки шелка в Византию) привели к возникновению регулярных дипломатических и торговых связей с Византией. Большую роль в этом периоде начинает играть Северокавказский Шелковый

путь (из Средней Азии /Самарканда/ через Хорезм, Нижнее Поволжье, Северный Кавказ, в Цхуми, через Черное море в Византию).

Северная и Южная трасса вполне могут рассматриваться как трассы средиземноморско-среднеазиатской и средиземноморско-восточно-туркестанско-китайской торговли. Они были более протяженными и включали не только сухопутные, но и морские коммуникации. Причина такой дифференциации легко объясняется анализом политической ситуации Евразийского континента.

4-й период (VIII – начало XIII в.) – от арабских завоеваний до нашествия татаро-монголов. Коренным рубежом в периодизации истории Великого Шелкового пути стало серьезное изменение политической ситуации на Среднем Востоке и в Средней Азии, вызванное завоеваниями арабов и созданием Омейядского и Аббасидского халифатов.

Арабское завоевание Средней Азии, продолжавшееся с середины VII в. до второй половины VIII в., и битва арабов с китайцами в 751 г. в долине Таласа, положившая конец продвижению Китая в этот регион, коренным образом сказались на Великом Шелковом пути.

Можно согласиться с мнением известных ученых, что «создание собственной шелковой промышленности в странах Ближнего и Среднего Востока, война в Средней Азии и перерыв связей с Китаем» [10] изменили эту крупнейшую торгово-транспортную артерию континента.

Создание огромного централизованного государства с единой системой управления, налогообложения и таможенных тарифов способствовало дальнейшему развитию торговли. Все основные морские и сухопутные торговые пути, связывающие Восток с Западом, находились в руках единого государства, обеспечивавшего их безопасность. Товары могли беспрепятственно перевозиться с самых отдаленных окраин халифата к центру и т.д. В этот период возрастает роль меж- и внутрирайонных дорог. К этому же времени относится усиление торговых и культурных контактов по Великому Шелковому пути, широкое вовлечение им в свою орбиту Поволжья, Древней Руси, Африки. Многочисленные арабские источники свидетельствуют о широте контактов по трассам Великого Шелкового пути в это время.

Возобновление активных торговых отношений по Великому Шелковому пути со стороны Китая относится ко времени правления династии Тан (618–907 гг.). Это было время апогея дипломатического, культурного, идеологического обмена. Однако китайцы уже не контролировали основные дороги через Центральную Азию.

В конце этого периода, несмотря на то, что шелк все ещё являлся важным предметом китайского импорта, постепенно первое место в морской торговле начинает занимать фарфор.

5-й период. Середина XIII – начало XVI вв. – период функционирования Великого Шелкового пути в эпоху существования Монгольской империи и государства Амира Темура и Темуридов. Объединение огромных земель в границах Монгольской империи, заинтересованность монгольской кочевой и полукочевой верхушки в получении тех благ, которые способен был принести Великий Шелковый путь, вновь сделали приоритетными сухопутные трассы (Северный, Степной путь).

Две причины побуждали в это время европейских купцов на поиски новых путей сбыта далеко на Востоке. Во-первых, вздорожание китайских товаров из-за наценок и налогов во время перевозки через мусульманские земли. Во-вторых, установление Монгольской империей относительного мира, упростившего поездки через степи. Это был период, когда Шелковый путь в равной степени был открыт как для западных купцов (Марко Поло и др.), так и для религиозных миссий (Джованни дель Плано Карпини, Гийом Рубрук, Андре Лонжюмо, Джованни Монтекорвино и др.). Открытие новых морских путей, усиление междоусобных войн, обострение отношений между династиями Шейбанидов и Сефевидов привели к ослабеванию связей между Средней Азией и Китаем.

Изоляция среднеазиатских городов от торговых центров других стран привела к упадку караванной торговли и снижению роли Великого Шелкового пути. Таким образом, мы можем констатировать, что значительная часть евразийского материка в древности и средневековье была покрыта густой сетью дорог, составляющих собственно Великий Шелковый путь.

Его функционирование обусловило потребность в создании развитой системы международного разделения труда в производстве товаров на экспорт и в обеспечении инфраструктуры транспортных коммуникаций. Великий Шелковый путь стимулировал развитие на средневековом Востоке торговых городов. Возникает торговая специализация городов, торговая дифференциация, появление селений, специализировавшихся на производстве экспортных товаров [16; 17, с. 5–8]. Если в Западной Европе города обслуживали в основном местные рынки, то в Азии – международную торговлю, играя роль транзитных пунктов на караванных путях. Эти города (Тебриз, Ормуз, Бухара, Самарканд, Хорезм, Отрар, Яссы, Кашгар, Турфан, Хотан, Дуньхуан и др.) обязательно имели караван-сарай, сочетавшие функции гостиниц и складских помещений. Для купцов-иностранцев организовывались специальные рынки наиболее ходовых товаров. В обслуживании торговых караванов работали люди многих профессий – переводчики, менялы, погонщики верблюдов, охранники караванов, сборщики налогов и т.д. [18, с. 110–113]. Тесные межкультурные контакты на Великом Шелковом пути способствовали созданию оригинальных произведений искусства, в которых проявился синкретизм иранской, китайской, согдийской и тюркской культурных традиций. Эти элементы переплелись так тесно, что исследователи одни и те же явления с равным основанием относят к западным или, напротив, восточным влияниям [19, с. 89–96].

Проследив многовековую историю Великого Шелкового пути, можно выявить три основных фактора, способствовавших его изучению:

- 1) геополитический; 2) экономический; 3) научный.

Заключение

Подводя итоги, следует отметить следующее.

1. Формирование древних торговых дорог началось еще в эпоху неолита, в период формирования раннеземледельческих культур и получило широкое развитие в цивилизациях эпохи бронзы. Древними торговыми путями, органически вошедшими в состав Великого Шелкового пути, были «Лазуритовый», «Нефритовый», «Западный Меридиональный», «Степной» и др. Среди многих факторов, повлиявших на зарождение, формирование и развитие дорог, можно выделить: *экономические, географические, политические.*

2. Основываясь на археологических данных, источниках древности и средневековья, а также на трудах ученых XIX–XXI вв., можно предложить следующую периодизацию истории Шелкового пути: *первый период* – III тыс. до н.э. – II в. до н.э.; *второй период* – конец II в. до н.э. – IV в. н.э.; *третий период* – V – начало VIII в. н.э.; *четвертый период* – VIII – начало XIII в.; *пятый период* – середина XIII – начало XVI в., Такой подход отражает наиболее значительные вехи его истории.

3. Образование трасс Великого Шелкового пути было сложным процессом, протекавшим на протяжении многих веков. Можно утверждать, что в древности и средневековье функционировали *три главные трассы Великого Шелкового пути: Северная, Средняя, Южная*, частота использования которых зависела от многих факторов, в первую очередь, географических и политических (противоборства разных государств и кочевых народов за контроль над караванными путями и т.д.). Именно этим объясняется то, что его трассы сдвигались то в южную, то в северную стороны. Для его успешного функционирования была необходима политическая стабильность на всем протяжении пути, от Восточного Средиземноморья до Китая.

4. Великий Шелковый путь сыграл важную роль в развитии географических знаний. Только после образования этой сквозной торговой трассы европейцы и китайцы впервые узнали о существовании друг друга и получили хотя бы приблизительное представление о всех цивилизациях Евразии. Также можно отметить огромное влияние этого пути на миграционные процессы на Евразийском континенте и процессы урбанизации. В результате функционирования Великого Шелкового пути впервые в истории проявилась тенденция к сближению культур в процессе интенсивных и регулярных мирохозяйственных связей. Вдоль всего маршрута Великого Шелкового пути происходила постепенная унификация культурных компонентов.

5. В результате ряда геополитических и геоэкономических факторов (открытие морского пути из Европы в Индию; военные конфликты между Сефевидским Ираном и Османской Турцией; запрет Китая на вывоз ряда своих товаров; войны и соперничество между кочевыми народами) в XVI в. Великий Шелковый путь окончательно прекратил свое существование. Впрочем, локальные сегменты этого пути продолжали ещё долго функционировать (например, караванная торговля между Средней Азией, Россией, Ираном, Индией, Китаем продолжалась практически до начала XX века).

6. Началу научного изучения Великого Шелкового пути способствовали *три фактора: геополитический, экономический, научный.*

Можно выделить *шесть основных направлений изучения* Великого Шелкового пути, связанных с исследованием его историко-культурного развития, вопросами международного научного сотрудничества и возрождения экономической составляющей этого пути в третьем тысячелетии и т.д.

Новыми концептуальными аспектами в изучении Великого Шелкового пути являются: *цивилизационный, интеграционный, геополитический.*

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лубо-Лесниченко Е.И. Китай на Шелковом пути (шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая).: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Л.: ЛОИВ АН СССР, 1989. – 34 с.
2. Лубо-Лесниченко Е.И. Китай на Шелковом пути. Шелк и внешние связи древнего и средневекового Китая. – М.: Восточная литература, 1994. – 260 с.
3. Drege Jean – Pierre. La Routedela Soie. – Louzann, 1986. – 210 p.
4. Дреж Ж.-П. Марко Поло и Шелковый путь / Пер. с фр. И.С. Бородычевой. – М.: Астрель – АСТ, 2006. – С.127.
5. Ставиский Б.Я. Великий Шелковый путь // Культурные ценности. Международный Ежегодник. 1995. – СПб.: Европейский дом, 1997. – С. 24.
6. Негматов Н.Н. Концепция истории и реалии «Великого Шелкового пути» // Центрально-Азиатские гуманитарные исследования. – Худжанд, 1998. – №2. – С. 97–114.
7. Мирбобоева Т.Х. Великий Шелковый путь: сущность и периодизация // Центрально-Азиатские гуманитарные исследования. – Худжанд, 2004. – №6. – С. 69–74.
8. Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. – Ташкент: O'zbekiston, 2006. – 50 с.
9. Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник (древность и средневековье). – Ташкент: ЎзМЭ, 1999. – 277 с.
10. Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь в средневековье // Вклад Узбекистана в развитие исламской цивилизации: Сб. тез. докл. межд. конф., посв. объявлению г. Ташкента столицей исламской культуры 2007 года ISESCO. – Ташкент – Самарканд: Изд-во РНПЦ Имама Бухари, 2007. – С. 34–37.

11. Сагдуллаев А.С. Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М.: МГУ, 1989. – С. 31.
12. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. – Л.: Просвещение, 1967. – С. 101–103.
13. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье / Под ред. С.Л. Тихвинского. – М.: Наука, 1988. – С. 380–381.
14. Горбунов Н.Г. Роль традиционных путей передвижения скотоводческих племен и сезонных перекочевок в сложении торговых путей древности // Формирование и развитие... – Ташкент: Фан, 1990. – С. 36; Савинов Д.Г. Взаимодействие кочевых обществ и оседлых цивилизаций в эпоху раннего средневековья // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 34–35.
15. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. – М.: Вече, 2002. – С. 223–226.
16. Уложение Темура / Пер. с перс. Х. Караматова. – Ташкент: Изд-во Г. Гуляма, 1999. – С. 119.
17. Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф., Гуляев В.И., Сайко Э.В. Город в структурной организации Шелкового пути // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье: Тез. докл. межд. семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 окт. 1990. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 5–8.
18. Мукминова Р. Г. Самарканд и Бухара на трассах Великого Шелкового пути в XV–XVI вв. // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в древности и средневековье: Тез. междунар. семинара. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 110–113.
19. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. – Ташкент: Mir-Info, 2005. – С. 89–96.

REFERENCES

1. Lýbo-Lesnichenko E.I. Kitai na Shelkovom pýti (shelk i vneshnie svyazi drevnego i rannesrednevekovogo Kitaia): Avtoref. dis. ... dokt. ist. naýk. – L.: LOIV AN SSSR, 1989. – 34 s.
2. Lýbo-Lesnichenko E.I. Kitai na Shelkovom pýti. Shelk i vneshnie svyazi drevnego i srednevekovogo Kitaia. – M.: Vostochnaia literatýra, 1994. – 260 s.
3. Drege Jean – Pierre. La Routedela Soie. – Louzann, 1986. – 210 p.
4. Drej J.-P. Marko Polo i Shelkovyi pýt / Per. s fr. I.S. Borodychevoi. – M.: Astrel – AST, 2006. – S. 127.
5. Staviskii B.Ia. Velikii Shelkovyi pýt // Kýltýrnye tsennosti. Mejdýnarodnyi Ejegodnik. 1995. – SPb.: Evropeiskii dom, 1997. – S. 24.
6. Negmatov N.N. Kontseptsii istorii i realii «Velikogo Shelkovogo pýti» // Tsentralno-Aziatskie gýmanitarnye issledovaniia. – Hýdjand, 1998. – №2. – S. 97–114.
7. Mirboboeva T.H. Velikii Shelkovyi pýt: sýnost i periodizatsiia // Tsentralno-Aziatskie gýmanitarnye issledovaniia. – Hýdjand, 2004. – №6. – S. 69–74.
8. Rtveladze E.V., Sagdýllaev A.S. Sovremennye mify o dalekom proshlom narodov Tsentralnoi Azii. – Tashkent: O'zbekiston, 2006. – 50 s.
9. Rtveladze E.V. Velikii Shelkovyi pýt. Entsiklopedicheski spravochnik (drevnost i srednevekovie). – Tashkent: ÝzME, 1999. – 277 s.
10. Rtveladze E.V. Velikii Shelkovyi pýt v srednevekovie // Vklad Ýzbekistana v razvitie islamskoi tsivilizatsii: Sb. tez. dokl. mejd. konf., posv. obiavlenný g. Tashkenta stolitsei islamskoi kýltýry 2007 goda ISESCO. – Tashkent – Samarkand: Izd-vo RNPTs Imama Býhari, 2007. – S. 34–37.

11. Sagdýllaev A.S. Osedlye oblasti ýga Srednei Azii v epohý rannego jeleza (genezis kýltýry i sotsialno-ekonomicheskaiia dinamika): Avtoref. dis. ... dokt. ist. naýk. – M.: MGÝ, 1989. – S. 31.
12. Artanovskii S.N. Istoricheskoe edinstvo chelovechestva i vzaimnoe vlianie kýltýr. – L.: Prosveenie, 1967. – S. 101–103.
13. Vostochnyi Týrkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e / Pod red. S.L. Tihvinskogo. – M.: Naýka, 1988. – S. 380–381.
14. Gorbýnov N.G. Rol traditsionnyh pýtei peredviizheniia skotovodcheskikh plemen i sezonnyh perekochevok v slojnenii torgovyh pýtei drevnosti // Formirovanie i razvitiie... – Tashkent: Fan, 1990. – S. 36; Savinov D.G. Vzaimodeistvie kochevykh obestv i osedlykh tsivilizatsii v epohý rannego srednevekov'ia // Vzaimodeistvie kochevykh kýltýr i drevnih tsivilizatsii. – Alma-Ata, 1989. – S. 34–35.
15. Ahmetshin N.H. Tainy Shelkovogo pýti. Zapiski istorika i pýteshestvennika. – M.: Beche, 2002. – S. 223–226.
16. Ýlojennie Temýra / Per. s pers. H. Karamatova. – Tashkent: Izd-vo G. Gýliama, 1999. – S. 119.
17. Askarov A.A., Býriakov Iý.F., Gýliaev V.I., Saiko E.V. Gorod v strýktýrnoi organizatsii Shelkovogo pýti // Formirovanie i razvitiie trass Velikogo Shelkovogo pýti v Tsentralnoi Azii v drevnosti i srednevekov'e: Tez. dokl. mejd. seminara IýNESKO. Samarkand, 1-6 okt. 1990. – Tashkent: Fan, 1990. – S. 5–8.
18. Mýkminova R. G. Samarkand i Býhara na trassah Velikogo Shelkovogo pýti v XV–XVI vv. // Formirovanie i razvitiie trass Velikogo Shelkovogo pýti v drevnosti i srednevekov'e: Tez. mejdýnar. seminara. – Tashkent: Fan, 1991. – S. 110–113.
19. Gýl E. Dialog kýltýr v iskýsstve Ýzbekistana. Antichnost i srednevekov'e. – Tashkent: Mir-
Inform, 2005. – S. 89–96.

Р.Ә. МУСАЕВ^{1✉}, Ж.А. ЖУМАШОВА^{2*}

¹PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: rinat.2109@mail.ru

²PhD доктор, «Тұран» университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: stellazhuldyz@yahoo.com

ЖЕРЛЕУ РӘСІМДЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ, ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ БАҒЫТТАРЫ

Жақын адамның өлімінен кейін марқұмның туыстары жерлеуге дайындалу барысында бірнеше дәстүрлерді орындау қажеттілігін сезінеді. Жерлеу рәсімдері бұл адамды қабірге көму және басқа да дәстүрлермен жалғасатын процесс. Соңғы жылдары жерлеу дәстүрлері мәселесі ғылыми әдебиеттерде де талданып жатыр. Дегенмен осы саланың көптеген ғалымдары берілген тақырыптың аз зерттелгенін айтады. Әдетте, жерлеу рәсімдері мәдениет пен діни топтар арасында ажыратылады. Мақалада жерлеу рәсімдерін зерттеудің ғылымда қалыптасқан әдістері мен тәсілдері анықталады. Зерттеу жұмысында жерлеу рәсімдерін зерттеуді теориялық түсінудің өзектілігі мен маңыздылығы негізделеді. Мақаланың мақсаты болып қоғам өміріндегі жерлеу дәстүрлерінің рөлі мен орнын анықтау саналады. Зерттеудің әдістемелік негізін отандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері, жерлеу рәсімдерін зерттеу бойынша негізгі қағидалары құрайды.

Кілт сөздер: жерлеу рәсімдері, марқұм, мәдениет, тарих, этнография, халық, ұлт.

R.A. Mussayev¹, Zh.A. Zhumashova²

¹PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: rinat.2109@mail.ru

²PhD, Senior Lecturer of the University of «Turan»
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: stellazhuldyz@yahoo.com

Methods, Techniques and Directions of Funeral Rites Research

After the death of loved one, relatives of the deceased must perform a number of rites in preparation for the funeral. Funeral rites are processes that is accompanied by the burial of the person and other traditions. In recent years, the problem of funeral rites has been analyzed in the scientific literature. Nevertheless, many scientists in this field say that this topic is insufficiently studied. Funeral rites usually differ between cultures and religious groups. The article defines the existing scientific methods and approaches for studying funeral rites. The research paper substantiates the relevance and importance of the theoretical understanding of the study of funeral rites. The methodological basis of the research consists of scientific works of domestic, Russian and foreign researchers, their main provisions on the study of funeral rites.

Keywords: funeral rites, deceased, culture, history, ethnography, people, nation.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мусаев Р.Ә., Жумашова Ж.А. Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 39–48. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.004>

* **Cite us correctly:**

Mýsaev R.Á., Jýmashova J.A. Jerleý rásimderin zertteýdiń ádisteri, tásilderi jáne baғыttary [Methods, Techniques and Directions of Funeral Rites Research] // Iasayı úniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 39–48. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.004>

Р.А. Мусаев¹, Ж.А. Жумашова²

¹PhD докторант, *Казахский национальный университет им. аль-Фараби*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: rinat.2109@mail.ru

²PhD доктор, *старший преподаватель университета «Туран»*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: stellazhuldyz@yahoo.com

Методы, способы и направления исследования погребальных обрядов

После смерти близкого человека, родственникам покойного необходимо совершить ряд обрядов при подготовке к похоронам. Погребальные обряды – это процесс, сопровождающийся захоронением человека и другими традициями. В последние годы проблема погребальных обрядов стало анализироваться в научной литературе. Тем не менее многие ученые в этой области говорят о недостаточной изученности данной темы. Обычно погребальные обряды различаются между культурами и религиозными группами. В статье определяются сложившиеся в науке методы и подходы исследования погребальных обрядов. В исследовательской работе обосновывается актуальность и важность теоретического понимания исследования погребальных обрядов. Методологическую основу исследования составляют научные труды отечественных, российских и зарубежных исследователей, их основные положения по изучению погребальных обрядов.

Ключевые слова: погребальные обряды, покойный, культура, история, этнография, народ, нация.

Кіріспе

Жерлеу бұл марқұмды соңғы сапарға шығарып салу, жерге көму арқылы жүзеге асырылатын әдіс. Жерлеу бұл марқұмның бұл дүниедегі туыстарының көмегімен орындалатын соңғы қадамы. Адамзаттың пайда болуымен тура келген жерлеу рәсімдері марқұмдарға көрсетілген құрмет ретінде қарастыруымызға болады. Ғылымда жерлеу рәсімдеріне байланысты көптеген көзқарастар қалыптасқан. Мәселен, кейбір мәдениеттерде жерлеу адам денесінің бұзылғанынан туындайтын иісті алдын алу немесе өз жақындары арасында дене ыдырауының куәгері болмау үшін орындалатындығы айтылады. Сонымен бірге, көптеген мәдениеттерде жерлеу рәсімдері марқұмның о дүниеге енуі мен өмірдің келесі циклына өтудің жолы ретінде қарастырылады.

Кез келген халықтың жерлеу рәсімдері халықтың этногенезін талдаудың маңызды қайнар көзі болып табылады. Өз кезегінде жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттарын түсіну әр халықтың осы мәселеге қатысты мәдениетін айқындауға септігін тигізеді. Демек, аталмыш мәселеге байланысты рәсімдерде ұқсастықтардың бар екендігі байқалса да, көзқарастарды жан-жақты қарастыруға тиіспіз.

Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдерін археологиялық, философиялық, мәдениеттанулық, этнографиялық, дінтанулық көзқарастарда айқындау әлі де қалыптасу жолында деп ойлаймыз. Бұл пікірге осы зерттеу жұмысының нәтижелерін алу барысында түсініп отырмыз. Әсіресе, жоғарыда аталған ғылым салаларындағы теориялық тәсілдер мен әдістерді пайдалану өз өзектілігін жоғалтпайтындығы анық. Сондықтан осы зерттеу жұмысында отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдар еңбектерінің материалдарын талдау арқылы мәселенің шешімін тауып отырмыз.

Жерлеу рәсімдері ғылымда жан-жақты қарастырылуына байланысты зерттеудің өзектілігі күмән тудырмайды. Біріншіден, шетелдік ғалымдар арасында жерлеу дәстүрлерін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстар өте көп. Екіншіден, жерлеу дәстүрлері марқұмның денесі мен жерлеу орнында туыстары жүзеге асыратын көптеген рәсімдердің күрделі кешені болып табылады. Үшіншіден, жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдерін айқындау арқылы қалыптасқан дәстүрлерді танып, жергілікті мәдениет белгілерін көреміз. Төртіншіден, мәселенен туындаған әдістер мен тәсілдер арқылы алынған нәтижелерді

жүйелендіруге болады. Осы себептерге байланысты тақырыптың қазіргі кезеңдегі өзектілігін шетелдік және ресейлік ғалымдар тұжырымдамаларындағы жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдері, отандық ғалымдар зерттеулеріндегі жерлеу рәсімдері мәселесіне байланысты көзқарастарды салыстыру арқылы мүмкін болды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізін тақырып бойынша жазылған ғалымдардың еңбектері құрайды. Ұғымды ашу үшін Scopus пен РИНЦ базалары бойынша алынған ғылыми әдебиеттерді шолу әдіс ретінде қолданылып, аталмыш еңбектерде қолданылған материалдар назарға алынды. Ізденіс жерлеу рәсімдерін зерттеу бойынша алынған ғылыми нәтижелерге сүйену арқылы жүргізілді. Салыстырмалы тұрғыдан талдайтын әр түрлі тұжырымдамалар және жүйелік-құрылымдық, тарихи-философиялық, институционалды талдау әдістері нәтижелерге жетуге себеп болды.

Шетелдік ғалымдар тұжырымдамаларындағы жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдері

Жерлеу рәсімдерін зерттеуге байланысты шетелдік ғалымдар арасындағы алғашқы іргелі еңбектер ХІХ ғасырдың екінші жартысында этнограф ғалымдар Э.Б. Тайлор (1871) мен Дж. Фрээр (1890) жариялаған. Этнология мен антропологияның негізін қалаушылардың бірі Э.Б. Тайлор [1] өзінің алғашқы қауымдық мәдениетті зерттеген екі томдық еңбегінде мифология, философия, дін, өнер мен рәсімдердің дамуын сараптайды.

Антропология тарихындағы елеулі еңбек болып табылатын Дж.Дж. Фрээрдің «Алтын бұтақ» [2] атты еңбегі мифология мен дінтанудағы кеңістікті салыстырмалы зерттеу болып табылады. Бірінші рет бұл еңбек 1890 жылы екі том, 1900 жылы үш том болып жарияланған. Үшінші рет аталмыш еңбек 1906–1915 жылдар аралығында жарияланып, 12 томды құраған. Кейін ғалым бұл еңбектің қысқартылған нұсқасын дайындаған. Жалпы қос ғалым да жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктері мен жан-жақтылығын алғашқы қауымдық мифология мен діни сенімдер негізінде түсіндірген.

Отбасының жерлеуге қатынастарын зерттеген еңбекте К. Вудторп [3] рәсімдердің мазмұнына терең мән береді. Бұл тұста автор Финч пен Мейсонның рефлексивті реляционизмі тұжырымдамасын пайдаланып, жерлеу рәсімі отбасылық қатынастарды растайды немесе жоққа шығарады деп есептейді. Жерлеу рәсімдерін зерттеуде отбасы әдістемелік тұрғыдан жоғары мағынаны иеленетіндіктен, бұқаралық мәдениет құндылықтары ескерілуі қажет деген қорытындыға келеді.

Б.э.д. II ғ. соңы мен VII ғасырдағы Литвада адаммен қатар жылқыны жерлеуді пәнаралық байланыстар арқылы зерттеген еңбегінде А. Блюйене, М. Станчикайте, Г. Пиличяускиене, Ю. Мажейка және Д. Буткус [4] мәселенің жаңа деректерін археологиялық, зооархеологиялық және хронологиялық тәсілдер арқылы талдайды. Авторлар адам мен жылқыға қатысты жерлеу рәсімдері мен олардың қатынастарын қайта құрастыруға тырысады. Бұл үшін олар аймақтағы адаммен бірге жылқыны жерлеудің нақты хронологиясын тауып, жерлеу тәжірибесі мен әдістеріндегі зооархеологиялық мәліметтерді жүйелейді.

Польшалық және румыниялық ғалымдардың бірлескен еңбегінде Карпатыдағы Қола ғасырындағы жерлеу рәсімдері қарастырылады [5]. Мақалада авторлар ХІХ ғасырдағы Комаров мәдениеті қорымдарын қазу барысындағы Солтүстік Молдавиядағы археологиялық зерттеулер нәтижелерін ұсынады. Зерттеу нәтижелері Украинаның жоғары Днестр аумағындағы Комаров участогындағы нәтижелерін салыстырумен байланысты. Жалпы Комаров мәдениетін жіктеудің мәселелері қарастырылып, материалды мәдениет пен жерлеу тәжірибесіндегі өзгерістер талқыға ұсыналады. Молдавияның солтүстік бөлігіндегі зерттеулердің тарихы негізге алынып, осы аймақта орналасқан бейіттердің деңгейі, жерлеу ерекшеліктеріне сипаттамалар зерттеу жұмысының нәтижелерін көрсетіп отыр.

Жалпы Батыс Еуропа мен АҚШ-та жерлеу индустриясы қарқынды дамығандығын баршамыз білеміз. Жерлеу индустриясындағы өзгерістер мен инновацияларды талдаған еңбекте В. Берд пен У.С. Бургер [6] индустрияның америкалық қоғамда пайда болуын төрт себеппен байланыстырады: өндірістік революциялар; азаматтық соғыстар; қоғам ауқаттылығының өсуі нәтижесінде пайда болған мінез-құлықтар; өлімге мәдени көзқарастардың өзгеруі. Авторлардың пікірінше, индустрияның АҚШ-та жоғары деңгейде дамуы жерлеу рәсімдері мен денеден құтылу әдістерін де өзгерткен. 1987 мен 2014 жылдардағы жаңалықтар түріндегі мақалаларды метаталдау барысында екі жалпы ынталандырушы тақырып бойынша өзгерістер орын алған: бизнес ынталандыру және тұтынушылық ынталандыру. Әрине, АҚШ тұрғындары арасындағы жерлеу рәсімдеріне байланысты мәдени құндылықтарды түсіну қиынға соғатыны анық. Бірақ, жоғарыда көрсетіліп отырған нәтижеге қарағанда мұндай қызмет түріне тек бизнес тарапынан ғана емес, тұтынушылар тарапынан да сұраныстар бар сияқты.

А. Аманик [7] те ХХ ғасырда Нью-Йоркте жеке жерлеу бюроларының көбейіп кеткендігін баяндайды. Автордың пайымдауынша, өлімнің америкалық стандартын қабылдаған халық ұлттың негізгі жерлеу рәсімдерін ұмытады. Дегенмен, осы жерлеу бюролары ұлттың немесе халықтың жерлеу рәсімдеріне сәйкес процестерді жасайтындығына назар аударады.

Мультимәдени жерлеу бюросының пайда болуы туралы Ивон ван дер Пайлдың [8] еңбегі де қызығушылық тудырады. Автор 2014 жылы голландтық Yarden жерлеу мекемесі бірнеше мәдениеттерді біріктірген жерлеу бюросын құруға жобасын бастағандығын айтады. Жоба Амстердам мен одан тыс аймақ тұрғындарына сала бойынша тәуліктік қызмет көрсетуді мақсат еткен. Ғалым Yardenнің мәдени жан-жақтылықты жаулап алу мақсатындағы этнографиялық көзқарастарға мән береді. Ол мультимәдени көзқарас күш пен білім динамикасын құрып, мәселе бойынша жаңа дискурс құрылғандығын және жерлеу рәсімдері маңыздылығының жаңа дейгейін қалыптастыратындығын дәйектейді. Мультимәдени жерлеу бюросының пайда болуын ынтымақтастыққа негізделген мәдени ізденіс ретінде қорытындылайды.

Жалпы жерлеу индустриясы біздің елімізде де дамып келе жатыр. Жоғарыда айтқан секілді, бізде бұл құбылысты адами құндылықтардың өзгерістерімен байланыстырамыз. Осы жылы Алматы қаласындағы жерлеу индустриясына байланысты ақпарат шықты [9]. Ақпаратқа сенетін болсақ, алматылық жерлеу индустриясының жылдық айналымы шамамен 2,5 миллиард теңгені құрайды. Нақты айналымды, оның ішінде көлеңкелі сектордағы табысты ешкім айта алмайтындығы баяндалады.

Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдері бойынша ресейлік ғалымдардың көзқарастары

Жерлеу рәсімдеріне статистикалық сипаттама беру және салыстырмалы талдау жүргізу барысында В.Ф. Генинг пен В.А. Борзунов [10] археология мен этнографиядағы «жерлеу рәсімдері» ұғымдарына байланысты айырмашылықтарды дәйектейді. Мәселен, этнографияда түсінік марқұмды жерлеу процесі мен түрлі рәсімдер әрекеті ретінде түсіндірілсе, археологияда орындалған жерлеу рәсімдерінің аяқталған нәтижелерін айқындайды. Мұның барлығы жерлеу дәстүрлерінің консерватизмі мен дәстүршілдігі ерекшеліктерін анықтаудағы этникалық саланы зерттеудің құнды дерегі болып табылады. Авторлардың кез келген археологиялық құбылысты математикалық талдауға байланысты ойлары қызығушылық тудыратыны анық. Ғалымдардың пікірі бойынша, математикалық талдау құбылысты нақтылауға, олардың сандық сипаттамаларын беруге көмектеседі.

Мәселе бойынша ресейлік ғалымдар да өз саласы бойынша беделді ғылыми журналдарға нәтижелерін жариялауда. Мәселен, Красноярск өңірінің Енисей ауданындағы өмір-салт жораларының рәсімдері мен әндерді талдаған еңбектерінде И.Н. Шкредова, М.М. Чихачёва және Л.Д. Экард [11] аймақтың Сібірдегі ең ерте қоныстанған бөлігі болып

табылатындығын айтады. Адамның дүниеге келуі, некеге тұруы және өлімі секілді оқиғалар аймақтың дәстүрлі мәдениетінде ерекше орын алып, рәсімдердің өтпелі түрлері де қалыптасты. Ғалымдар бұл зерттеуінде рәсімдердің алғашқы мәдениеттегі орны және XX мен XXI ғасырдағы фольклорлық дәстүрдің жойылуы ахуалында салыстыра талдайды. Авторлардың пайымдауынша, аймақтағы ұлттық музыка өтпелі кезең рәсімдерінің бөліктеріне келеді. Осылайша экзорцизмның сипаты мен баланы тербетудегі әндердің кеңінен таралуы баланың «басқа дүниеге» жақындығы мен оның ықпалына жақындығын көрсетеді. Авторлар үйлену рәсімдерінің аймақтың дәстүрлі мәдениетіне сай «үйлену-жерлеу» түріне жатқызуға болатындығын дәйектейді.

Жерлеу индустриясының ұлттық модельдерді құрудағы инфрақұрылымның рөлін анықтауға арналған еңбегінде С.В. Мохов [12] Батыс елдері мен Ресейдегі жерлеу индустриясының пайда болуы мен дамуының салыстырмалы талдауын мемлекеттік реттеу әрекеті негізінде талдайды. Жерлеу қызметтерінің ұлттық нарығын қалыптастырудағы түсініктер Тони Уолтер типологиясы бойынша түсіндіріледі. Т. Уолтердің пайымдауынша, жеке инфрақұрылымына сәйкес жерлеу нарығының үш мінсіз моделі бар: жеке, шіркеулік және мемлекеттік, сонымен бірге аралас модель. Әрбір типке байланысты түрлі институтталған модельдер қалыптасып қана қоймай, ерекше жерлеу қызметтерінің сипаттамалық белгілері дамиды. Ғалым ресейлік нарықтағы жерлеу қызметтерін берілген саладағы мемлекеттік реттеудің әлемдік тәжірибесі контекстіндегі жаңа, салыстырмалы көріністе талдайды. Т. Уолтер типологиясын Батысқа ұқсас нормативтік белгілерін ресейлік кейсте қолданудағы маңызды шектеулердің бар екендігі анықталды. Жүргізілген зерттеулерге сәйкес, жерлеу индустриясының дамуы нормативтік реттеу мен тәртіптерін белгілеу шеңберінде жүргізілуі керектігін байқаймыз.

Жерлеу рәсімдерін зерттеулерге арналған еңбектерге Ресей Ғылым академиясының Археология институты жанынан шығатын «Краткие сообщения Института археологии» журналы ерекше мән береді. 1939 жылдан бастап сериялық баспа ретінде жарияланып келе жатқан басылым ғылыми журнал дәрежесіне жеткен. Бүгінде журнал Scopus, Web of Science платформасындағы Russian Science Citation Index, EBSCOhost платформасы мәліметтері базасы, ERIH PLUS пен РИНЦ базаларында индекстеледі. Журнал өзінің 2010 жылғы 224 шығарылымының бір айдарын жерлеу рәсімдерін зерттеудің жалпы мәселелеріне арнаған. Бұл айдар шеңберіндегі ғылыми зерттеулерде жерлеу рәсімдерінің шетелдік археологияда қарастырылуы [13], Сібір материалдары негізіндегі дәстүрлі жерлеу рәсімдерінің дүниетанымдық аспектілері [14], этнографиялық және археологиялық мәліметтер негізіндегі жерлеу рәсімдері элементтерінің символикасы [15], Окинаваның екісатылы жерлеу дәстүрі археологиялық және мәдени-тарихи шынайылық ретінде [16] секілді мәселелер қарастырылған.

Журналдың осы нөміріндегі археологиядағы жерлеу ескерткіштерін зерттеудің тәсілдері мен әдістерін зерттеген Е.В. Лагуткина [17] заманауи зерттеулер әдістемесінде талдануы қажет сұрыптаудың сипаттамасы мен көлемін анықтау қажет деп есептейді. Бұл жағдайда маңызды рөлді археологиялық мәдениет, дәуір мен аймақ тұрғындарының жерлеу рәсімдерін зерттеудің тарихнамалық дәстүрі атқарады. Екінші маңызды фактор ретінде жерлеу және оның дәстүрлерін анықтауға бағытталған археологиялық ғылымдардағы танымал және кеңінен қолданылатын әдістемелік тәсілдердің жалпы деңгейі мен тізімі саналады. Сондықтан автордың пайымдауынша, жерлеу ескерткіштерін зерттеудің әдістемелік мәселелері қатарына құбылыстық кеңістікті анықтау мен ұйымдастыруда жатыр. Ежелгі қорымдарды зерттеуде жерлеу ескерткіштері туралы ақпараттарды деңгей мен жүйешіктерге бөлген абзал екендігін дәйектейді. Демек, бұл ақпараттық және жүйелік тәсілді қолдануға болады деген сөз. Жүйелік және ақпараттық тәсілдерді қолдану барысында бір жағынан қолданбалы маңыздылықты иеленгендігі маңызды. Ал антропологиялық талдау мен палеодемографиялық қалпына келтіру жерлеу ескерткіштерін әлеуметтанулық түсіндірудің тиімділігін қамтамасыз етеді.

С.В. Краснов [18] жерлеу рәсімдерін зерттеудің бірнеше әдістерінің әзірленгенін және қолданыста екендігін атап өтеді. Ғалымның дәйектеуінше, мынадай әдістер қолданылады: типологиялық, формальды-статистикалық, математикалық, компьютерлік талдау мен реконструкция. Типологиялық әдіс археологиялық ескерткіштер мен жерлеу кешендерін зерттеудегі жеке нысандарды жіктеуде пайдаланылады. Бұл әдісті қолдану өте жеңіл, арнайы құралдар мен қосымша білімдерді қажет етпейді. Формальды-статистикалық әдістің маңыздылығы жерлеу ескерткіштерінің сандық көрсеткіштерде мәліметін беруде көрініс табады. Сонымен бірге, зерттеліп отырған құбылыстардың байланысын және осы нәтижелер негізіндегі нысандар мен белгілер жүйесін анықтайды. Формальды-статистикалық әдіс ақпараттық-ізденістік жүйелер мен жерлеу ескерткіштерінің мәліметтер базасын әзірлеуге ықпал жасайды. Бұл әдістер кез келген жерлеу кешенінде қолдануға болады және алынған нәтижелер қазбалар мәліметін сәйкестендіріп, біркелкі пішінге келтіріледі. XX ғасырдың ортасында математикалық әдістерді қолдану талдау мен статистика үшін қолданылса, бүгінде заманауи кезеңдегі ғылымның дамуына байланысты мәліметтерді компьютерлік өңдеу мен тарихи-археологиялық қайта құрулар үшін пайдаланылады.

Жерлеу рәсімдері мәселесі отандық ғалымдар зерттеулерінде

Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттарына байланысты еңбектерді отандық ғалымдар да жүргізіп келеді. Бұл еңбектер отандық ғылыми журналдармен қатар, шетелдік журналдарда жарияланып жатқандығы қуантады.

Тарбағатай аймағындағы қазақтардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы жерлеу рәсімдерін талдаған еңбекте Г.К. Омаров, М.Қ. Егізбаева және Г.Б. Қозғанбаева [19] өңірдің этнографиялық сипаттамаларына талдау жүргізіп, қазақ мәдениетінің шынайы көлемі мен көршілес елдер арасындағы тарихи-мәдени байланыстарды айқындайды. Жерлеу рәсімдері жүйелеріне байланысты деректер негізінде дәстүрдің үш негізгі кезеңіне назар аударылады: жерлеуге әзірлену рәсімі; марқұмды о дүниеге аттандыру жолындағы рәсімдер; есте сақтау (жады) рәсімдері.

Қорғандарды музейлендірудің тарихын зерттеген жұмыста Н.З. Қозбағарова, Ю.В. Оничшенко, Б.К. Шильдерханов, А.Р. Атагулова және Д.А. Амандыкова [20] мәселені шетелдік тәжірибемен негіздейді. Ғалымдар Есік қорғаны туралы жалпы ақпараттарды ұсына отырып, музей кешені кеңістігінің теориялық тұжырымдамаларын ұсынады. Бесшатыр қорғанын музейлендіруге арналған бірнеше еңбектерді жүйелендіреді. Жерлеу рәсімдерін ұйымдастыруға арналған Ақбауыр үңгірінің тарихы және ерекшеліктерін талдау арқылы оны музейлендірудің заманауи тұжырымдамасы ұсынылады. Әрине бұл идеялар жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттарын айқындауға өз септігін тигізеді.

Қазақ жазушысы Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінде алғаш сөз болатын мәңгүрт бейнесі мен қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ түн» романындағы мәңгүрт бейнесі салыстырылған еңбекте Ж. Камалқызының мына пікірі назарымызды қажет етеді [21, 32-б.]: «Жерлеу рәсімін өткізу барысында қоғамдағы адамдар теңдей екіге жарылғандай әсер етеді. Бірі – мәңгүрттер, бірі – өз қасиеттерін сақтап қалған қайсар жандар».

Шербай I қорымында жүргізілген зерттеулер нәтижелерінде С. Мургабаев, М. Бахтыбаев, Б. Нурханов және Л. Малдыбекова [22] жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктеріне де көңіл бөлген. Ғалымдар қазба жұмыстары барысында алынған заттай материалдар, жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктері бұрын зерттелген қорымдарға ұқсас екендігін айта келе, ерте темір ғасыры мен ерте ортағасырларға келетіндігін айтады.

Мәселен, 18 қорым зерттеу нысанының нашар сақталуына байланысты жерлеу рәсімдерін қайта құру жалпылама түрде қалыптасып, рәсімдердің мынадай элементтерін байқаған: қаңқа сүйектің бағытталуы – басы солтүстікке немесе солтүстік-солтүстік-шығысқа бұрылған, марқұм басының оң жағында ыдыстың болуы, жерленген адамның оң қолы тік бұрыш астында орналасып, бұл қол буындарының кеудеге немесе ішке жайғастырылғанын көрсетеді. Заттай материал ірі шеңбер тектес ыдыспен ұсынылған.

Жерлеу рәсіміне жақын, керамикалық ұқсастықтар сақ жерлеуіне сәйкес келетін б.э.д. VII-V ғасырларға жақын.

17 және 19 қорымдар жерлеу дәстүрлерінің негізгі белгілеріне қарай өте жақын және бұл кешендерді бірге қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл кешендер материалдарын талдау барысында жерлеу дәстүрлерінің мынадай белгілерін айтуымызға болады: қорғандық үйінділер (19 үйінділерін стратиграфиялау барысында бұзылғандығы анықталды) осы 19 қорымның ерекшелігін тауып, қабір орындары тік бұрышты формада қайта құрылды, қаңқа сүйектің бағытталуы – оңтүстікке қарай, марқұмның беті батысқа қарай бұрылған, жерлеу камерасының бір қабырғасында марқұмға арналған тамақ қуысы бар, ыдыс жерленген адам басының жанында орналасқан; құрбандық кешені сүйектері арасында кішкентай пышақ табылды [22, 221-222-бб.].

XIX ғ. жазба дереккөздеріндегі Қазақстан мәдени мұрасына тиісті ақпараттық ресурстардың электрондық каталогы мен толықмәтінді деректер базасын құру үдерісі қарастырылған зерттеу жұмысында А.С. Қасымбеков [23] жасақталған электрондық каталог пен толық мәтінді деректер қорындағы ақпараттық ресурстар, Қазақстанның сол өткен дәуіріндегі қалыптасқан жағдайдың аспектілерін әр қырынан қарап талдау, рельефті реконструкциялау және олардың қалыптасу элементтерінің тарихи шынайылығын бағамдауға мүмкіндік беретіндігін баяндайды. Арнайы жабдықталған электрондық каталогтардағы библиографиялық жазбаларға негізделіп әзірленген ақпараттық ресурстар дереккөздерінің алғашқы нұсқасы – 12 рубрикаға бөлінген «бас тақырыптар» бойынша 312 толық мәтінді дереккөздерден сомдалған жазбалар арасынан «Жерлеу рәсімдері (10)» [23, 42-б.] бөлімін кездестіргенімізге қуанып отырмыз. Бұл бөлім мәселенің алдағы уақытта да айқындала беретіндігінің көрсеткіші деп ойлаймыз.

Сығанақ қалашығының шығыс қақпасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына арналған еңбекте С.Ж. Жолдасбаев, К.М. Жетібаев, М.М. Бахтыбаев және Қ.С. Арынов [24] сол кезеңдегі жерлеу орындарына мән береді. Ғалымдар кейінгі кезеңнің қоқыс шұңқырлары мен жерлеу орындарының көптеп шығуына байланысты бірқатар құрылыс орындарының бұзылғаны анықталғанын баяндай келе, жер бедерінің тұзды (сор) болуына байланысты да қам кесектен қаланған бөлмелердің сақталу мүмкіндігінің жоқтығын анықтаған.

Ежелгі түрік ру-тайпаларының таңбалары негізінде қалыптасқан көне түрік жазуын талдаған еңбекте А.К. Сәдібеков, Ж.С. Ергубекова және Б.У. Атикол [25] байырғы түрік жазуының қалыптасуына ежелгі түрік ру-тайпаларының таңбалары әсер еткендігін негіздеуге тырысады. Зерттеу жұмысында түркітанушы-ғалым Қаржаубай Сартқожаұлының ғұн жазуына байланысты мына дерегін пайдаланады: «1982 жылы Моңғол археологтары Бұлғын аймағындағы Бабалы (Өвгөнт) бөктеріне жерленген Хунну моласынан қыруар олжа тапты. Олардың ішінде алтынмен аптап, күміспен күптелген ат әбзелдері, сом алтыннан құйылған 39 қапсырма сияқты мүліктерге қоса, дөңгелек үстіндегі алтыннан шеніп жасаған пенгей (пенгей – медальон, қаңғай – медаль) де бар еді...». Демек, бұл тұжырым да сол кезеңдегі жерлеу рәсімдерін зерттеуге септігін тигізеді.

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай, әр халықтың жерлеу рәсімдеріне байланысты ерекшеліктерді зерттеу ғалымдарды қызықтырып отыр. Зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, барлық халықтың жерлеу рәсімдерінің құрылымы өте ұқсас. Кез келген ұлт өкілдері жерлеу рәсімдері барысында үш негізгі кезеңнен өтеді: 1) адамның қайтыс болуымен байланысты әрекеттер мен марқұмды жерлеуге дайындалу; 2) марқұмды жерлеу; 3) еске алу дәстүрлері. Жерлеу дәстүрлерінің осы құрылымы барлық ұлт пен халыққа ортақ болғанымен, діни ұстанымдар, аймақ ерекшеліктеріне байланысты өзгерістер болады.

Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері мен тәсілдері бойынша материалдарды талдау барысында байқағанымыз, зерттеу жұмыстарының басым бөлігі мына негізгі төрт бағыт

бойынша жүргізілгендігі байқалады: діни-мифологиялық; этномәдени; хронологиялық; әлеуметтік. Біздің ойымызша, мәселе бойынша жүргізілетін археологиялық, философиялық, мәдениеттанулық, этнографиялық, дінтанулық көзқарастардағы әдістер мен тәсілдерді пәнаралық байланыста қолданудың келешегі зор. Өйткені, бұл пәнаралық байланыстар жерлеу рәсімдерін тарихи-мәдени контекстте талдауға мүмкіндік беріп қана қоймай, түсініктің жеке бөлімдері, бөлшектері мен құбылыстарын зерттеуге ықпал жасайды. Сонымен қатар, әр дәуірдің және аймақтың жерлеу рәсімдері заңдылықтарын анықтап, осы заңдылықтардың кейбір бөлшектерін тануға көмектеседі. Демек, жоғарыда аталған әдістер мен тәсілдер арқылы жерлеу рәсімдерін кешенді талдаудағы күрделі міндеттерді шешуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Taylor E. The Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. – London, 1871. – Volume 1. – 426 p.; Volume 2. – 426 p.
2. Frazer J.G. The Golden Bough. – London: Macmillan & Co., 1890. – 768 p.
3. Woodthorpe K. Family and funerals: Taking a relational perspective // *Death Studies*. – 2017. – №41 (9). – P. 592–601.
4. Bliujiene A., Stančikaite M., Piličiauskiene G., Mažeika J., Butkus D. Human-Horse Burials in Lithuania in the Late Second to Seventh Century ad: A Multidisciplinary Approach // *European Journal of Archaeology*. – 2017. – №20 (4). – P. 682–709.
5. Romaniszyn J., Niculică B.P., Ignat I. Funeral rites on the southern boundary of the Komarov culture // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 2017. – №69. – P. 83–112.
6. Beard V.R., Burger W.C. Change and Innovation in the Funeral Industry // *Omega (United States)*. – 2017. – 75 (1). – P. 47–68.
7. Amanik A. «All will be fine, jewish and promptly attended»: Tradition and the rise of new york jewish undertakers, 1890–1950 // *Shofar*. – 2017. – №35 (4). – P. 91–109.
8. Pijl Yvon van der. The birth of a multicultural funeral home // *Death Studies*. – 2017. – №41 (1). – P. 42–50.
9. Бизнес на смерти – похоронная индустрия по-алматински // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/news/biznes-na-smerti-pohoronnaya-industriya-po-almatinski>.
10. Генинг В.Ф., Борзунов В.А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // *Вопросы археологии Урала*. – №13. – 1975. – С. 42–72.
11. Shkredova I.N., Chikhachyova M.M., Ekard L.D. The rites and songs of the life cycle in the yenisey area of the Krasnoyarsk Region (based on the Results of the Folk Music Expeditions of the Krasnoyarsk Institute of Arts) // *Music Scholarship*. – 2018. – №1. – P. 104–111.
12. Мохов С.В. Похоронная индустрия: роль инфраструктуры в создании национальных моделей // *Социологический журнал*. – 2017. – №23 (4). – С. 51–68.
13. Гуляев В.И. Изучение погребального обряда в зарубежной археологии // *Краткие сообщения Института археологии*. – 2010. – №224. – С. 5–19.
14. Косарев М.Ф. Мировоззренческие аспекты традиционной погребальной обрядности (по Сибирским материалам) // *Краткие сообщения Института археологии*. – 2010. – №224. – С. 33–51.
15. Мельник В.И. Символика элементов погребальной обрядности по этнографическим и археологическим данным // *Краткие сообщения Института археологии*. – 2010. – №224. – С. 52–59.
16. Бакшеев Е.С., Смирнов Ю.А. Двустадийная погребальная обрядность Окинавы как археологическая и культурно-историческая реальность // *Краткие сообщения Института археологии*. – 2010. – №224. – С. 60–76.

17. Лагуткина Е.В. Изучение погребальных памятников в археологии: подходы и методы исследования // Краткие сообщения Института археологии. – 2010. – №224. – С. 19–32.
18. Краснов С.В. Методика исследования погребального обряда // Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского. Гуманитарные науки. – 2012. – №27. – С. 744–747.
19. Omarov G.K., Yegizbayeva M.K., Kozghanbayeva G.B. Funeral rites of Kazakhs of Tarbagatai region (in the late 19th century and beginning of the 20th century) // Milli Folklor. – 2018. – №119. – P. 73–85.
20. Kozbagarova, N.Z., Onichshenko, Y.V., Shilderkhanov, B.K., Amangeldievna, A.R., Amandykova, D.A. To the history of the museumification of burial mounds // Astra Salvensis. – 2018. – 6 (12). – P. 141–148.
21. Камалқызы Ж. Мәңгірттік – ұлттық санаға түскен дерт // Ясауи университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2013. – №2 (83). – 28–35-бб.
22. Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Малдыбекова Л. Результаты исследования на могильнике Шербай I // Ясауи университетінің хабаршысы. Серия общественных наук. – 2014. – №2 (89). – С. 211–222.
23. Қасымбеков А.С. XIX ғасыр жазба дерек көздеріндегі Қазақстанның мәдени мұрасы: «е-Каталог» // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2019. – №3 (109). – 39–43 бб.
24. Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С. Сығанақ қалашығының шығыс қақпасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1 (111). – 7–17-бб.
25. Сәдібеков А.К., Ергубекова Ж.С., Атикол Б.У. Ежелгі түрік ру-тайпаларының танбалары негізінде қалыптасқан көне түрік жазуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1 (111). – 231–239-бб.

REFERENCES

1. Taylor E. The Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. – London, 1871. – Volume 1. – 426 p.; Volume 2. – 426 p.
2. Frazer J.G. The Golden Bough. – London: Macmillan & Co., 1890. – 768 p.
3. Woodthorpe K. Family and funerals: Taking a relational perspective // Death Studies. – 2017. – №41 (9). – P. 592–601.
4. Bliujiene A., Stančikaite M., Piličiauskiene G., Mažeika J., Butkus D. Human-Horse Burials in Lithuania in the Late Second to Seventh Century ad: A Multidisciplinary Approach // European Journal of Archaeology. – 2017. – №20 (4). – P. 682–709.
5. Romaniszyn J., Niculică B.P., Ignat I. Funeral rites on the southern boundary of the Komarov culture // Sprawozdania Archeologiczne. – 2017. – №69. – P. 83–112.
6. Beard V.R., Burger W.C. Change and Innovation in the Funeral Industry // Omega (United States). – 2017. – 75 (1). – P. 47–68.
7. Amanik A. «All will be fine, jewish and promptly attended»: Tradition and the rise of new york jewish undertakers, 1890–1950 // Shofar. - 2017. – №35 (4). – P. 91–109.
8. Pijl Yvon van der. The birth of a multicultural funeral home // Death Studies. – 2017. – №41 (1). – P. 42–50.
9. Biznes na smerti – pohoronnaja indýstrija po-almatinskı // [Elektronnyı resýrs]. – Rejim dostýpa: <https://inbusiness.kz/ru/news/biznes-na-smerti-pohoronnaya-industriya-po-almatinski>.
10. Gening V.F., Borzýnov V.A. Metodika statisticheskoı harakterıstıkı ı sravnitelnoġo analiza pogrebalnoġo obriada // Voprosy arheologii Ýrala. – №13. – 1975. – S. 42–72.
11. Shkredova I.N., Chikhachyova M.M., Ekard L.D. The rites and songs of the life cycle in the yenisey area of the Krasnoyarsk Region (based on the Results of the Folk Music Expeditions of the Krasnoyarsk Institute of Arts) // Music Scholarship. – 2018. – №1. – P. 104–111.

12. Mohov S.V. Pohoronnaia indýstriia: rol infrastrýktýry v sozdanii natsionalnykh modelei // Sotsiologicheskii jýrnal. – 2017. – №23 (4). – С. 51–68.
13. Gýliaev V.I. Izýchenie pogrebalnogo obriada v zarýbejnoi arheologii // Kratkie soobeniia Institutýta arheologii. – 2010. – №224. – S. 5–19.
14. Kosarev M.F. Mirovozzrencheskie aspekty traditsionnoi pogrebalnoi obriadnosti (po Sibirskim materialam) // Kratkie soobeniia Institutýta arheologii. – 2010. – №224. – S. 33–51.
15. Melnik V.I. Simvolika elementov pogrebalnoi obriadnosti po etnograficheskim i arheologicheskim dannym // Kratkie soobeniia Institutýta arheologii. – 2010. – №224. – S. 52–59.
16. Baksheev E.S., Smirnov Iý.A. Dvýstadinaia pogrebalnaia obriadnost Okinavy kak arheologicheskaiia i kýltýrno-istoricheskaiia realnost // Kratkie soobeniia Institutýta arheologii. – 2010. – №224. – S. 60–76.
17. Lagýtkina E.V. Izýchenie pogrebalnykh pamiatnikov v arheologii: podhody i metody issledovaniia // Kratkie soobeniia Institutýta arheologii. – 2010. – №224. – S. 19–32.
18. Krasnov S.V. Metodika issledovaniia pogrebalnogo obriada // Izvestiia Penzenskogo gosýdarstvennogo pedagogicheskogo ýniversiteta imeni V.G. Belinskogo. Gýmanitarnye naýki. – 2012. – №27. – S. 744–747.
19. Omarov G.K., Yegizbayeva M.K., Kozghanbayeva G.B. Funeral rites of Kazakhs of Tarbagatai region (in the late 19th century and beginning of the 20th century) // Milli Folklor. – 2018. – №119. – P. 73–85.
20. Kozbagarova, N.Z., Onichshenko, Y.V., Shilderkhanov, B.K., Amangeldievna, A.R., Amandykova, D.A. To the history of the museumification of burial mounds // Astra Salvensis. – 2018. – 6 (12). – P. 141–148.
21. Kamalqyzy J. Mángúrttik – ulttyq sanaǵa túsken dert // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. Qoǵamdyq ǵylymdar seriasy. – 2013. – №2 (83). – 28–35-bb.
22. Mýrgabaev S., Bahtybaev M., Nýrhanov B., Maldybekova L. Rezýltaty issledovaniia na mogilnike Sherbai I // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. Seriia obestvennykh naýk. – 2014. – №2 (89). – S. 211–222.
23. Qasymbekov A.S. HIIH ǵasyr jazba derek kózderindegi Qazaqstannyń mádeni murasy: «e-Katalog» // Iasaýi ýniversitetiniń Habarshysy. – 2019. – №3 (109). – 39–43 bb.
24. Joldasbaev S.J., Jetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Arynov Q.S. Syǵanaq qalashyǵynyń shyǵys qaqpasynda júrgizilgen arheologualyq qazba jumystary // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1 (111). – 7–17-bb.
25. Sádibekov A.K., Ergýbekova J.S., Atkol B.Ý. Ejelgi túrik rý-taıpalarynyń tańbalary negizinde qalyptasqan kóne túrik jazýy // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1 (111). – 231–239-bb.

Б.З. ИМАНМОЛДАЕВА*

*PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zamanhankyzy@mail.ru*

ҰРПАҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДАҒЫ ДІНИ НАНЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

Бұл мақалада халқымыздың дүниетанымындағы ұрпақтар сабақтастығы туралы идеялар сараланды. Оның жеке отбасынан бастау алып, ұлт руханияты арқылы жүзеге асатындығына шолу жасалды, көне түркілік діни сенімдердің ұлттық бірегейлікті сақтай отыра, ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасатындығы философиялық тұрғыдан талданды. Көне тәңіршілдік сенімнің көне түркі жазба ескерткіштеріндегі көріністерінің ұрпақтар арқылы жалғасқан менталитеттік көріністері сарапталды. Сонымен қатар, көк бөрі тотемінің көнеден бері сабақтасқан дүниетанымдық қырлары да ұлттық бірегейлікті сақтауға айтарлықтай ықпал еткендігі дәйектелді. Күнге (Митра) табыну дәстүрлері көне түркілік руханияттық бірегейлікті сақтауда айтарлықтай қызмет атқарғандығы да бұл сенімнің сабақтасқандығы бойынша ашып көрсетілді. Нәтижесінде, діни сенімдердің ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы негізгі қызметтері ұсынылды.

Кілт сөздер: ұрпақтар сабақтастығы, ұлттық бірегейлік, көне түркі, діни сенімдер, тәңіршілдік, бөрі тотемі, Күнге табыну.

B.Z. Imanmoldayeva

*PhD Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zamanhankyzy@mail.ru*

The Role of Religious Beliefs in the Preservation of National Identity Through the Succession of Generations

This article analyzes the worldview of our nation formed by generations. The analysis was conducted from the philosophical point of view and on the basis of the particular family's attitude towards ancient Turk religious beliefs and preservation of national identity. The article also discusses the evidences of ancient people's faith left on old Turkic manuscripts, and its trail left on the mentality of further generations. Moreover, it was found that the perception of the blue wolf totem, played a significant role in the preservation of the national identity. It was also revealed that a succession of generation to the Sun (Mitra), in ancient Turk worships, has a significance in keeping spiritual unity. As a result, the basic functions of preserving a national identity through succession of faith across generations were suggested.

Keywords: a succession of generations, national identity, ancient Turkic, worship, religious belief, totem of the blue wolf, cult of Mitra.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

- Иманмолдаева Б.З. Ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы діни нанымдардың рөлі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 49–59. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.005>

* **Cite us correctly:**

- Imanmoldayeva B.Z. Urpaqtar sabaqtastygy arqyly ulttyq biregeilikti saqtaýdaғы dini nanymdardyń róli [The Role of Religious Beliefs in the Preservation of National Identity Through the Succession of Generations] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 49–59. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.005>

Б.З. Иманмолдаева

*PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zamanhankyzy@mail.ru*

**Роль религиозных убеждений в сохранении национальной идентичности
через преемственность поколений**

В статье анализируется мировоззрение нашего народа, формирующееся из поколения в поколение. Анализ с философской точки зрения проводился на основе частной семьи, отношении древнетюркских религиозных верований, сохранения национальной идентичности. Особенности менталитета, верования, передающиеся через поколения, раскрываются в анализе древнетюркских письменных памятников. Кроме того, выяснилось, что мировоззрения на тотем синего волка с древних времен значительно влияет на формирование национальной идентичности. Раскрыта также преемственность поклонения Солнцу (Культ Митры) в древнетюркских вероисповеданиях, имеющая значимость в сохранении духовного единства. В результате были предложены основные функции по сохранению национальной идентичности через преемственность вероисповеданий поколений.

Ключевые слова: преемственность поколений, национальная идентичность, древнетюркский, вероисповедание, тенгрианство, тотем синего волка, культ Митры.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында әлемдегі көптеген халықтар мен ұлттар ұлттық бірегейлікке ұмтылып отырғандықтан, кейбір мемлекеттер мультикультурализм идеясын аса қолдамайтындығы да рас. Сондықтан да, ұлттық бірегейлікті сақтау және оны нығайта түсу заман талаптарының бірі болып отырған шақта қойылып отырған мәселе көкейкесті ахуалды философиялық тұрғыдан зерделей түсуді талап етеді.

Екіншіден, адамзат табиғи-тарихи сабақтастығын сақтауға тиісті. Бұл сабақтастық пен рухани-мәдени мирасқорлық әлем дамуының заңдылығымен түйіседі. Сондықтан, осы еңбектегі сабақтастық идеясы қашанда, бүкіл жалпы адамзаттың өміршеңдігінің жалғастығы екендігі жөнінде айтылады. Олай болса, біздің тандаған тақырыбымыз өзінің осы ахуалдарға қатысты көкейкестілігін жариялай алады.

Үшіншіден, қазіргі кезде, мемлекетіміздің ұлттық идеясы қанат жайып келе жатқан кезеңде «Ұлы Даланың жеті қыры» деп аталған озық тарихи өркениеттік құндылықтарымыз халқымыз бірегейлікке ұмтылған сәттерде ұрпақтар сабақтастығы арқылы оны сақтау мен өркендете түсу аса маңызды фактор екендігі сөзсіз. Осыған байланысты, бұл диссертация тақырыбы аталған мәселелерді теориялық тұрғыдан зерттеумен байланысты болғандықтан, жұмыс қазіргі заман үшін өзекті болып табылады.

Төртіншіден, біз қарастырып отырған зерттеулер қазіргі заман талабының сұраныстарынан туындап отыр. Өйткені, ұрпақтар сабақтастығының кейбір рухани-мәдени және табиғи-биологиялық негіздері құлдырап келеді. Мәселен, еуропа халықтарындағы адам санының азаюы, өткен ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы кейбір түсінбеушілік арқылы туындайтын қайшылықтар, т.б. ұрпақтар сабақтастығының игілікті, оңды түрде сақталуын қалайды. Біздің жұмысымыз осындай мәселелердің шешілу қажеттілігінен туындайды.

Жастар мен өткен ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың тарихи тағдыры эволюциялық үдерістің заңды талабы болғандықтан қазіргі таңда оның шынайы мәні мен мағынасын ашып көрсетудің қажеттілігі артып отыр. Ендеше, аталған мәселелерді ғылыми философиялық тұрғыдан негіздеу кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып саналады.

Мақсаты

Ұлттық бірегейлікті сақтау қазіргі жаһандану заманында одан әрі өзекті бола түсті. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, ұлттық бірегейлікті сақтауға табиғи және саяси-әлеуметтік

талаптар бойынша да ден қойды, ол сыртқы қатерлер мен ұлттық рухтың жандануына тікелей байланысты түрде құрылады. Еліміз ұстанып отырған Мәңгілік Ел идеясының да тарихи тамырлары тереңде жатыр, бүгін де осы идея аясындағы ұлттық біргеілікті одан әрі нығайта түсудің перспективасы құрылып, теориялық тұрғыдан болжамдар жасалуы тиіс.

Шешу жолдары

Сабақтастық, оның ішінде ұрпақтар сабақтастығы тек адамзатта ғана емес, бүкіл тірі табиғат пен биосфераға да тән қайталанып тұрған құбылыс. Ал жоғарыдағы катаклизм, ақырзаман туралы теорияларда, диалектикадағы шеңбер бойымен даму ілімінде, шындығында да, сабақтастық салыстырмалы, уақытша болып ұғынылады.

Ендеше, сабақтастықтың құрылымдық-семантикалық негіздеріне келсек, жуықтайтын ұғымдар мен негізгі атрибуттарын былайша жинақтап ұсына аламыз: үздіксіздік, жалғастық, мирасқорлық, іргелестік, ескі мен жаңаның ауысуы, берілу, трансформациялану, тасымалдану, үнемі қайталану, жаңару, даму, ілгерілеу, прогресс, байланыс және оның түрлері, т.б.

Әдістер

Философиялық тәсілдер қолданылды. Атап айтқанда, тарихилық пен логикалықтың бірлігі – көне замандардан бергі қалыптасқан ұлттық рух пен қазіргі дәуірдегі ұлттық идеяның сабақтастығы мәселесін зерделеуде, тұтастық пен жүйелілік – осы мирасқорлықтың өзіндік қисынын ашып беруде, синергетикалық тәсіл – И. Стенгерс пен И. Пригожиннің өздігінен реттелетін жүйе және ашық жүйелердің бифуркациясы, философиялық герменевтика мен феноменология – ұрпақтар сабақтастығы және ұлттық бірегейлік мәселелерін түсіндіріп беріп, оның санадағы көріністерін саралауда, психоанализ – сана астарындағы түйткілдерді түсіндіріп беруде, интеграция – әлеуметтану, саясаттану және т.б. жаратылыстану ғылымдарының пән аралық қатынастарын қолдану негізінде, генетикалық әдіс – аталған тақырып бойынша әрбір құбылыстың шығу тегін тереңірек ашып көрсетуде пайдаланылады.

Талқылау

Сабақтасу, яғни, өткенді тікелей қайталау немесе жай ғана механикалық жалғастық емес, ол қоғам дамуында жаңаруды керек ететін әлеуметтік прогрессивті құбылыс болып табылады. Сабақтасу сонымен қатар, көп жағдайда жағымды мәнде айтылады. Қарама-қарсы түсініктер үзілу, үздіктілік, қайталамалылық, жойылу, құру, т.б. жағымсыз мәнде айтылатын түсініктер. Бірақ қазіргі діндегі теософиядағы, діни философиядағы құдай болмысы үшін сабақтастық түсінігі қолданылмайды, себебі, құдай жалғыз, ол біреу, сабақтаспайды, ұрпағы да болмайды.

Бірақ, көне Гректердің құдайлар туралы аңыздарында, әсіресе, политеистік сарындағы діни дүниетанымдарында олардың ұрпақтары бар, тіпті, әкесі, анасы, баласы, т.б. болатын жайттар да кездеседі. Кейіннен, бұл ұғым жойылып, «антропоморфтанған құдайлар» болмысындағы сабақтастық қағидасы да бірте-бірте ұмыт бола бастады.

Сонымен қатар, сабақтастық кей сәттерде қағида, ұстын ретінде ғылыми айналымда қолданылатын түсінік екендігін де ескеруіміз керек. Мәселен, «сабақтастық қағидасы» синергетика, диалектика, логика, т.б. ілімдерде қолданылатын пәнаралық ұстанымдардың бірі болып табылады.

Халқымыздағы ұрпақтар сабақтастығы мен ұлттық бірегейліктің көне дәуірлеріне үңілген тарихшылар сақтар-ғұндар-түркілер-қыпшақтар-Алтын Орда-Қазақ хандығы болып сабақтасқандығын дәйектейді. Ғалымдар б.э. V ғасырларында ғұндар империясы ыдырағаннан кейін, 100-150 жылдан кейін олардың орнын басқан, генетикалық жағынан туыс түркі халықтары өздерінің Түркі қағанаты деп аталатын мемлекеттерін құрғандығын, олар да саяси-тарихи сахнада беделге ие болғандығын дәлелдеп жүр. Шыңғыс хан бастап,

оның ұрпақтарының құрған Алтын Орда мемлекеті, ол ыдырағаннан соң құрылған Қазақ хандығындағы өмір сүру ұстанымдарының, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерінің, діни сенімдерінің сәйкес келетіндігі, географиялық жағынан бір аймақты қамтып жатқандығы, т.б. ұрпақтар сабақтастығы мен ұлттық бірегейліктің сақталуының көрінісі деп түсіндіреді.

Ұлттық бірегейлік қазіргі таңда белгілі бір этностың, халықтың, ұлттың өзіне-өзі сәйкес келуінен туындап жататын көп құрылымды құбылыс. Ол саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани, экономикалық-тәжірибелік негіздері бар түсінік. Оның мәнін ашып алу үшін, алдымен, ұлттық бірегейлік ұғымын, біз, концепт ретінде қарастырамыз. Өйткені, ұлттық бірегейлік атауымен берілген жалпыға біріккен жеке құбылыстардың мағынасын жинақтайтын, мазмұны кеңірек, түбегейлі ашып көрсетуді қажет ететін жалпылама түсінік, мәнін толықтай танытын ұғым болып табылады.

Қорқыт Ата жырларында айтылғандай, ұрпақтар осындай табиғи заңдылықтың үш сатысы арқылы сабақтаса береді: «Атам өлді, Мен қалдым, Жері, жұрты менде қалды, Күні ертең мен де өлермін, Сен қаларсың» [1, 76-б.]. Бұл заңдылық тек түркі ғана емес, бүкіл адамзат баласына тән болуы тиіс құбылыс: аға ұрпақ – бүгінгі ұрпақ – келер ұрпақтың үздіксіз жалғастығы. Бұл тұстағы «Жері», «Жұрты» деген сөздің ішкі мағынасына ойыссақ, әрине, ол басқа халықтардың немесе ұлттардың жері мен жұрты емес, сол өзінің атасынан қалған жері, ол да кейіннен өзінің ұрпақтарына тағайындалады. Бұл толғаулар тек отбасына ғана қатысты айтылған сөздер емес, жалпы ұлтқа қарата бағытталған үндеулер. Яғни, философиялық астарлары ұрпақтар сабақтастығының бір нақты ақиқи куәсі сол – мекен еткен Жері екендігі. Мәселен, географиялық детерминизм бағытын қолдаушы Ш.Л. Монтескьенің пікірінше, ауа райы, тіршілік ортасы, т.б. сыртқы факторлар халықтың мінез-құлқын қалыптастырады дейді [2, 541-б.]. Олай болса, қоршаған орта ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірегейліктен айнымаудың жалпылама алғышарты болып табылады деп түсінуімізге болады.

Осыдан халқымызда: «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне» деген отансүйгіштікті насихаттайтын мақал қалыптасқан. Бұл орайда: «Сонымен түркілердің келесі бір ғибадаты отаны мен туған жеріне деген кәміл сенімі мен махаббатынан туындап, ол Жер мен Суды культ ретінде қарауға алып келді», – деп атап көрсетілген пікірлерді [3, 18-б.] атауымызға болады.

Бұл ұрпақтар сабақтастығы мен ұлттық бірегейліктің тарихымыздағы геофизикалық негізге сүйенген көрінісі деп айта аламыз. Сондай-ақ, халқымызда ұрпақтар сабақтастығының биологиялық-әлеуметтік негіздерін толғаған идеялар да бар. Мәселен, Абай: «Жас қартаймақ, жоқ – тумас, туған – өлмек» [4, 23-б.],-деп адамзат эволюциясындағы ұрпақтардың алмасу заңдылығының табиғи негіздерін ашып көрсетеді. Немесе ол: «Дүние - үлкен көл, Заман - соққан жел, Алдыңғы толқын - ағалар, Артқы толқын - інілер, Кезекпенен өлінер, Баяғыдай көрінер»,-деп [4, 44-б.] ұрпақтар алмасқанмен, тұтас ұлттың сақталып отыратындығы туралы идеяны меңзейтін тәрізді. «Баяғыдай көрінер» деген жолдардың өзі сол халықтың өзінің тұтастай алғанда тұрақтылығын сақтап қалатындығын толғайды. Осыған орай, халқымыздағы ұрпақтар сабақтастығы мен бірегейлікті біз жеке мен жалпы қатынасына қарай былайша бөліп көрсетуді жөн көрдік: геофизикалық – тұтас ұлттық – әлеуметтік институттық (рухани және антопологиялық), құндылықтық – жеке отбасылық.

Жеке отбасылық ұрпақтар сабақтастығы сол шаңырақтағы ұрпақтарының дүниеге келіп, ата-анасының ізін жалғастыратын репродуктивтік қызметімен байланысты. Көптеген халықтарда, сондай-ақ, қазақ халқында да ұрпақсыздық іргелі өмірлік қайғы болып саналған. Сондықтан, ұрпағы жоқтар кей сәттерде қазақ қоғамында тұрмыс жағдайына қарамастан өмірлік мәртебесі де кей сәттерде төмендеу болып саналған.

Діни-мистикалық дүниетанымға, оның ішінде, аруаққа табыну салтымызға орай, ұрпақсыздар қайтыс болған әулие-әнбилердің мәйітінің басына түнеп, бала тілеген немесе халық емшілеріне барып жәрдем сұраған. Бұл дәстүр, шындығында, бүгінгі күнге дейін де

кездесіп отыратын жайт. Қорқыт ата жырларында «Дірсе хан ұлы Бұқаш хан әңгімесінің баяны» әңгімесінде Хандардың ханы Байындырдың қонақтау дәстүрінде «ұлы барларды – ақ отауға, қызы барларды – қызыл отауға кіргізіп, ұлы-қызы жоқтарды – қара отауға қондырыңдар, астына қара киіз төсеңдер, қара қойдың етін тартыңдар, жесе жесін, жемесе тұрсын да жүре берсін. «Ұлы-қызы жоқтарды Тәңірі де қарғайды, біз де қарғаймыз», - деп халыққа жар салған сәттен кейін, ұрпақсыз Дірсе ханның қайғырып жапа шегіп, Тәңірден жалбарынып бала сұрауы, ақырында ұрпақты болғандығы туралы оқиға [1, 17-18-бб.] осының айғағы.

Бұл екінші бір қырынан алғанда, бірегейлікке де қатысты. Генетикалық заңдылық бойынша, отбасындағы дүниеге келген ұрпақ анасына немесе әкесіне, қазақ халқы айтқандай, қанына тартады немесе ұрпағына «аузынан түскендей» деп қарата айтылған мәтелдер арқылы сипаттайды. Әрине, ұрпағы нақ сол тұлғаның өзі емес, бейне бір жаңартылған көшірмесі деуге де болады. Бұл да ұлт өкілі болған субъекті үшін ұлттық физиологиялық-психологиялық-ділдік ұлттық бірегейлікке ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұмтылудың бүтін мен бөлшек қатынасындағы бөлшектер болып табылады. Мәселен, нақтырақ айтсақ, әр отбасы өзінің ұрпақтарын ұлттық рух пен ұлттық болмыс талаптарына сай тәрбиелесе, онда тұтас ұлтымыз бірегейленеді деген сөз.

Сондықтан да халқымыз ұрпақ тәрбиесіне баса көңіл бөлген. «Қызға қырық үйден, Ұлға отыз үйден тиым» салу дәстүрі бірнеше жүздеген жылдар бойы сақталып келе жатқан дәстүр. Дүниеге келген әрбір ұрпақ бір қырынан отбасының мүшесі болса, екінші бір қырынан халқының азаматы мен азаматшасы ретінде қабылданған. Ұрпақтардың қоғамдық өмірде әлеуметтенуі үшін салт-дәстүр мен әдет-ғұрып институты қондалған ережелер түрінде белгіленген. Ұрпақтардың биологиялық сабақтастығымен қатар олар ұлттық болмыс пен тіршілік ету дәстүрлерін, ұлт руханиятын алып жүруші субъектілер ретінде белгіленген.

Осы руханияттың арғы бастаулары діни сенімдерде жатыр. Көне алғашқы діни сенімдер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып мыңдаған жылдар бойы сақталып келді. Себебі, діни сенімдер ұлт руханиятының бірегейлігінде басты роль атқарған еді. Ә. Нысанбаев пен Н. Аюпов атап өткендей: «Түркітілдес халықтардың философиялық ойындағы діни синкретизм және дүниетанымдық бағдардағы діндарлықтың басымдылығы. Түркілерде тәңіршілдік алдыңғы орында тұрғанымен, олардың мәдени тарихынан зороастризмнің де, буддизмнің де, манихейліктің де іздерін аңғаруға болады. Қатаң монотеистік ислам дінінің өзі бұл аймақта таза ортодоксалды күйінде тарала қоймады. Түркі халықтарының діни дүниетанымының дәстүршілдігі, оның жоғары синкреттілігі исламның түркілік реңге боялуына ықпал етті» [5, 5-б.] Түркілердің дүниетанымын және орта ғасырдағы ойшылдардың пікірлерін зерттеуші Жанұзақ Әкім: «Түркілер туралы орта ғасырдағы ұлы ғалым Махмұд Қашғаридің «Түрік тілдерінің лұғатында» былай деген: «Ұлы Тәңір айтады: «Менің бір тайпа қосыным бар. Оларды түрік деп атап, күншығысқа қоныстандырдым. Кейбір тайпаларға ренжісем, түріктерімді қарсы аттандырамын», - деген жолдарды негізге ала отырып, Түркі мен Тәңірі арасындағы өзіндік үндестікті ұсынады және Аттиланьың «құдайдың қамшысы» деп аталғандығына да тоқталып өтеді [6, 9-б.]»

Шындығында, әсіресе, тәңіршілдік сенімінде сол көне Түркі халықтарының дүниетанымы арқылы тұтас ділі құрылған еді. Көне түркілер өздерін Көк Тәңірінің ұлдарымыз деп түйсінген. Көне Түркі жазба ескерткіштеріндегі: «Жоғарыда көк тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы, Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды» [7, 56-б.], – деп басталатын жолдар ұлттық бірегейлену мен тәңіршілдік сенімінен айнымауды көздейтін ұстанымды білдіреді. Осы жолдар бірнеше ғасырлар бойы Түркі халқының рухтануы үшін қажетті және ұрпақтар сабақтастығы арқылы сақталған қағида болып айшықталды.

Күлтегін мен Білге қаған елдік идеясын басты орынға қойды. Халқының санының өсіп-өнуіне айрықша мән берді: «Аш халықты тойындырдым, Жалаңаш халықты киіндірдім» [7,

106-б.]. Түркі билеушілері халқының болашағы мен олардың тәуелсіздігіне алаңдады. Ол ұрпақтарының да отаншылдық сезімде тәрбиеленіп, елдікті сақтап қалу идеясынан туындап жатады.

Ғ. Есім де тәңіршілдіктің ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасып, оның ұлттық рухтанушылықты үнемі-үздіксіз сақтап отырғандығы туралы өз ойын былайша тұжырымдайды: «Түркілердің Тәңір дүниеге көзқарасы қол жеткізілмейтін сыр. Көк Тәңіріне табыну адамды өркөкірек, келісімпаз емес болуға жетелейді, қаһармандық философиясын уағыздайды» [8, 20-б.].

Ұлттық бірегейліктің ұрпақтар сабақтастығы арқылы жалғасуындағы оның діни сенімдерге негізделген көріністерін халық тәлім-тәрбиесінің негіздері деп бағамдаған У. Жомирова өз ойын былайша тиянақтайды: «Түркі қағанаты, қарахан дәуіріндегі халық тәлім-тәрбиесі ежелгі формаларға – миф, шаманизм, зороастризм, суфизм, діни наным-сенімдерге негізделген» [9, 9-б.].

Себебі, көне діни сенімдер ғасырлар бойы руханияттық мәдениетте халық жадында сақталып келе жатқан ұлттық бірегейліктің басты түпнегіздерінің бірі. Тәңіршілдік арқылы бірегейленген ұлттық діл, кейде күңгірттеніп, кейде ықпалды фактор ретінде өріс алып отырған. Дегенмен, оның сарқыншақтары кейінгі түркі ұрпақтарының жадында, аретиптерінде сақталып қалып отырды.

Тәңіршілдік аңыздарында «Ақ Жол», «Қара Жол», «Ала жол» деп аталған рухтар болған. Олар жолға шыққандарды желеп жебеуші және кейде қиындыққа душар етуші ретінде түсінілген. Бүгінгі таңда да осы рухтарға қатысты түсініктер мен ұғымдардың сарқыншақтары жоқ емес. Себебі, алыс жолға шығу бір қырынан қатерлі болса, екінші бір қырынан жолаушы үйіне қайтқан сәтте мақсатына жетіп, «олжалы» оралуы тиіс. Осыған байланысты, сол көне дәуірлерден бері сақталып келе жатқан тәңіршілдік элементтерінің жолға байланысты айтылатын бата-тілектерінің бірі «Жортқанда жолың болсын, Қыдыр ата жолдасың болсын», «Аман барып, сау қайт!». Егер сапар ұзақ және қиыншылықты болса, сол рудың, ауылдың халқы жиналып, ас беріп, ақсақалдар оларға бата тілектер айтатын болған. Осы дәстүр бүгінгі күні де еліміздің көптеген өлкелерінде кездеседі.

Ұрпақтар сабақтастығы мен ұлттық бірегейліктің түпнегізі көне діни тотемдік сенімдердің бірі – көк бөріні құрмет тұту. Бұның пайда болу себебі, көне дәуірлердегі түркі халықтарының ата-бабаларының қасқырдан тарағандығы туралы мифтердің [10, 413–423-бб.] мазмұнымен байланысты. Осы аңыздың әрине, ұрпақтар сабақтастығындағы биологиялық қыры – мифтік сипат алуы мүмкін, ал экзистенциалдық қыры – ұрпақтар сабақтастығындағы бөрі рухын өздеріне көшірген халықтық сенімдермен келіп орайласады.

«Оғызнаме» мен «Қорқыт ата кітабында» қасқыр хайуанаттан гөрі, жағымды мифтік бейне түрінде сипатталады. Бірақ бөріге арнап құрбандық шалу, оған жалбарыну мен Аллаға сиынғандай тәуба ету сияқты сенім элементтері сол дәуірлерден бері тұрмыс-тіршілікте байқалмаған, тек оны тотем ретінде бағалаған. Бөрі тотемі тек ұрпақтардың тарихи жадысы арқылы жай ғана сақталып қойған жоқ, Түркі халқының тұрмысы мен жауынгерлік рухының бірегейлігін жалғастыруда да елеулі қызмет атқарды, бұл кейіннен де бірнеше ғасырларға ұласып, ХІХ-ХХ ғасырларда күңгірттен бастады.

Ә. Марғұлан да бөрі тотемінің тым көне замандардан бері сабақтасып келе жатқан дәстүр екендігін атап өте келе, оның элементтері қазіргі таңда айқынсыздау болып келетіндігіне де тоқталады [11, 12-б.]. Бұл бөрі тотемінің дүниетанымымыздағы сабақтастығы, әрине, Кеңес өкіметі тұсында жойылды деуімізге де болады. Тек халық арасында оны тікелей қасқыр деп атамай, «Итқұс», «Құртқа» деген атаулар берген. Бүгінгі таңдағы түсірілген «Шал» атты фильмде де осы бөрі рухы қылаң беріп отырады.

Ал оның ұрпақтар жадысы арқылы ұлттық бірегейлікті сақтауының мәні – мифологиялық қырында емес, тұрмысмәнділік жағында болып отыр. Бөрінің зоопсихологиясын зерттеушілер оның өміршең, алғыр, айлакер, намысшыл хайуан екендігін

атап өтіп жүр. Осындай сапаларды бойына жинақтаған түркі халқы бірнеше мың жылдықтар бойы өздерінің өршіл рухын сақтап келген.

Көне дәуірден алмасқан ұрпақтардың жадында сақталған сенімдердің бірі – Күнге табыну дәстүрі болған. Ол көне ғұн-сақ замандарынан бастау алып, кейінгі түркілердің сенімімен жалғасын тапқанмен, бүгінгі таңда жойылып кеткен деуімізге де болады. Дереккөздерде Ғұндар жайлы былай делінген: «Шаньюй ертемен күнге табыну үшін, кешке қарай айға табыну үшін шығады». Ғұндардан қалған бұл дәстүр түріктерге ауысты. Бұл ғұндардың алғашқы түріктер екендігі жайлы болжамды қуаттайды. Киіз үйлерінің есігі әрқашан оңтүстікке ашылған, Монғолиядан айырмашылығы осында. Таным бағдарында шығысты құрмет тұтушылық көне тас балбалдардан көрінеді. Тіптен, көне Түркі тілінде Шығыс алдыңғы жақ, батыс (кейінгі) арқа бет, ал оңтүстік – оң, солтүстік – сол жақ болып саналады. Күлтегін ескерткішінде былай делінеді: «Ілгері-күншығыс, оңға-түстік, кейін-батыс, солға-терістік». Бұл кеңістік орналасуының қатаң тәртібін бекітті» [12]. Күнге табынудың ұрпақтар алмасуындағы ділдік көріністері бірнеше ғасырлар бойы сақталғанмен, ол да бірте-бірте солғынданып, қазіргі таңда ол мүлде жойылды деп айта аламыз. Тек ділдік ұжымдық бейсанадағы сарқыншақтары бар. Мәселен, күн батып бара жатқан сәттегі ұйықтауға болмайтын табу – Күнмен талас ұйықтама; жиі сипатталатын күннің бейнесі – Күннің көзі; өмір сүрудің төменгі деңгейі – күн көріс (яғни, күннің жарығын көріп, тірі жүру); ұзақ өмір сүруге деген тілек – шырағың сөнбесін; өзгеге қарата айтылған эмоционалдық лебізді сөздер – күнім, айым, т.б. қазақ қыздарының есімдері – Күнсұлу, Күнім, т.б.

Сонымен қатар, «күн нұры» деген тіркеспен байланысты «Нұр» да қастерлі, кейде мистикалық тұрпатты болып келетін көнеден келе жатқан ұғым. Түркілердің мифологиялық санасында әйелдердің күн нұрынан жүкті болуы кездесіп қалатын жайт. С. Қондыбайдың зерттеулерінде айтылғандай: «Бәйтеректің түбінде, Нұрбұлақтың қасында Нұрдан жүкті болған Қанбибі» тоғыз айдан соң босанатындығы туралы миф» [13, 160-б.]. осының айғағы. Бүгінгі таңдағы «Нұрберген» деген ер адам есімі де осы сюжеттен қалған архетип болуы ықтимал.

Ал Ғ. Ақпанбек Нұрдың түрлерін айта келе, оның көне замандардан ислам дініне, одан бүгінгі заманға дейін сабақтасқан формаларын былайша көрсетеді: «Нұр сыддық – адалдық, әділеттілік, шындық; Нұр сабыр – төзімділік, табандылық, шыдамдылық; Нұр шәкір – қадірлеу, құрметтеу және қастерлеу; Нұр фәкір – тәкаппарлық, асқақтық; Нұр зәкір - көркем келбет, сипат. Аллаға мадақ; Нұр намаз – ғибадат ету, құлшылық жасау; Нұр ораза – өзін тыю, қанағат ету; Нұр иман – ақиқатты түсіну және сену; Нұр садақа – қайырымдылық жасау; Нұр пәк жан - әрқашан таза болу [14, 39-б.]. Шәкәрім Құдайбердиев Нұр туралы пайымдауларын қысқаша былайша сипаттап береді: «Нұр Жарық. Нұр Күннен, не оттан шықса да, жан-жағының бәріне күлтеленіп шығады» [15, 60-б.].

Ұрпақтар сабақтастығына тікелей қатысты және діни-мистикалық сипат алатын түркі халықтарындағы сенімнің бір түрі – ата-баба аруақтарына (онгондарға) табыну. Бұл тұста аруаққа табынуды фәнилік және бақилық деп ажыратып алуымызға болады. Яғни, осы дүниеде өмір сүріп жатқан әулие-әнбилер, аруақ қонған адамдар, қасиетті емшілер т.б. мен о дүниелік болған ата-баба рухының кеңістік пен уақыттан тыс әлемдегі кейінгі ұрпақтарын желеп-жебеуші ретінде және күнәһарларды жазалаушы түріндегі тарихи-әлеуметтік келбеті деп түсіндіруімізге болады.

Мәселен, С. Оспанов аруақ феноменін былайша тарқатып өтеді: «Аруақтылыққа ие болған адамның да, оны көріп, соның ықпалына енген, ерекшеліктерін көрген адамдардың да санасы, сенімі ерекше сапалық сипаттарға ие болады. Мысалы, аруақты батырдың соғыс кезінде сол аруағын шақырып, орасан күш пен батылдыққа ие болып жаудың шебіне тиіп, оны қақыратуы өзгелерге қуат берсе, жаудың үрейін ұшырады, басқаша айтқанда жеңіс айқын, күмәнсіз жақындайды... Міне осы айтылғандардың барлығы ертедегі тәңіршілдердің

ғана емес, соларды мойындайтын біздердің де саналарымызға онтологиялық әсер етеді. Яғни, бұл құбылыстарды тәңірлік тұрғысынан қаралған сана онтологиясының көріністері дей аламыз» [16, 265-б.].

Осыған байланысты, аруаққа табыну көне түркілік дәуірден бері сабақтасып келе жатқан ұрпақтар сабақтастығы мен оның дүниетанымындағы бірегей бірізділіктілігінің айқын нышаны екендігін көреміз. Бұл ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірігейлікті ерікті-еріксіз, саналы-бейсаналы түрде сақтаудың халқымыздағы діни сенімдік және тарихи-әлеуметтік көрінісі екендігі туралы тұжырым жасауымызға болады.

Бұнда, біріншіден, аруақтарға сыйыну арқылы ұрпақтардың жалғасуының генетикалық тұрғыдан негізделген, канондалған ұстанымдары жатыр. Себебі, басқа этнос немесе ұлттар өзінің тарихи эволюциясына, туысқандық тамырларынан тыс о дүниелік болғандарға сыйынбайтындығы белгілі жайт. Сондықтан да, қандай да болмасын аруаққа сыйыну сол аруақтың өзімен туыстық байланысын түйсінеді, сезінеді. Бұл ұлттық бірегейлікті сақтаудың, аруақтардың рухын өзіне көшірмелеудің халықтық дүниетаным мен өміріндегі маңызды буыны еді. Мәселен, Абылай хан жауға шапқан сәтте өзінің атасы Абылайдың атын атап аруақтар шақырады. Осы мысалдан ұрпақтар сабақтастығы негізіндегі ұлттық бірегейліктің сақталуының генетикалық шарттарын анық аңғаруға болады.

Бұндай өз ата-бабасының аруағына сыйыну дәстүрлері бүгінгі таңда да еліміздің кейбір өлкелерінде көрініс тапқан немесе көмескіленген күйде болса да байқалып қалады.

Екіншіден, бұл тұстағы ұрпақтардың ділі мен дүниетанымы арқылы жалғасқан сол халықтың болмысын сақтауға деген ұмтылыс, әрі мистикалық, әрі императивті түрде тағайындалған деуімізге де болады. Санаға бұйырылған жағымды императивтер «Аруақ қолдасын», «Ата-бабаның аруағы желеп-жебеп жүре берсін» деген сияқты ыңғайлармен қолданыс тапса, үрей туғызатын императивтер «Аруақ атсын», «Аруақ атқан оңалмас», «Ата-баба аруағын қорлама», т.б. қуатты сөздер арқылы берілген. Себебі, аруақтардың кейінгі ұрпақтарына ықпал етуінің магиялық ықпалы бар деген ұғым қазіргі таңда да сақталып қалған. Ол ұлттық бірегейлікті сақтап отыратын о дүние әлеміндегі әрі «өлі», әрі «тірі» тұлғаларға қатысты құбылыс. Халықтық дүниетанымдағы аңыздарда да Қорқыт ата туралы «Өлі десем өлі емес, тірі десем тірі емес» деген сөздердің халық жадында сақталып қалуы осыдан болса керек.

Үшіншіден, кейінгі ұрпақтар аруақтарға сыйыну арқылы өздерінің және одан кейінгі ұрпақтарының ұлттық бірегейлігін сақтап қалуға ұмтылады, ол халықтың ділі мен өмір сүру салттарының сақтаушысы мен дұрыс жолдан ауытқымауының кепілі іспеттес болған. Бүгінгі таңда да аруаққа табыну кең құлаш жайған күйде сақталмаса да, кездесіп қалады. Батырлардың, билердің, әулиелердің, тіпті өзінің марқұм болған ата-бабасының рухына құран бағыштау, жеті шелпек пісіру сияқты дәстүрлер осының айғағы. Бұл тек дәстүр сабақтастығы емес, биологиялық та, мистикалық та дүниетаным бойынша жалғасқан ұлттық бірегейлікке деген ұмтылыстың көріністері деп айта аламыз.

Төртіншіден, бұл құбылыстың біз қарастырып отырған мәселеге тікелей қатысты қыры – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін адам бойындағы осы тылсым қасиет. Жоғарыда атап өткендей, тірі аруақтар о дүниелік болар сәтінде немесе қайтыс болған соң, өзінің осы емшілік немесе көрегендік қасиетін өзінің ұл-қыздарының немесе жақын туыстарының біріне «аманаттайды», «мұраға қалдырады», «тасымалдайды» деген ұғымдармен айтуымызға да болады. Осыған орай, қазіргі таңда да тарихи дәуірлердегі әйгілі, елге сыйлы аруақты адамдардың ұрпақтары осы құндылықты сақтап, өзінің бойына дарыта алған сәтте оның қоғамдық ортадағы беделі өсе түседі немесе сол әулеттің ұрпағы ретінде қастерленеді.

Дегенмен, бұл құбылыстағы уақыттың шарттылығы ауысып келе жатқан бірнеше ұрпақтардың тарихи жадысында сақталып отыратындығымен ерекшеленеді. Ол мүмкін, үшінші, төртінші, т.б. атасы болуы мүмкін. Бірақ, болашақ келер ұрпақтарға сыйыну кездеспейді, демек, ол тек тарихи-ретроспективтік танымның шеңберінде сақталады.

Осыдан, қазақ халқында «жеті ата» феномені қалыптасқан. Әрбір «осы заманғы» ұрпақ өзінің жеті атасын білуі шартталған. Осыған орай, Қазақ халқында «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген қатаң салтқа негізделген «дала білімдері» сақталған. Сондықтан да, жеті атаның өткен мен болашақ үлгісіндегі көрнекті үлгісі құрастырылған.

«Жеті атаңды білмей қалсаң әке кіретін жерден тесік таба алмайтын, жетесіз баланы өсіргені үшін. Қазір атасын, әкесін ғана біліп, қалған аталас ағайындарын білмей жатқан балалар көбеюде. Біз бұнымызбен сүмелек жастардың кесірінен, мүгедек ұрпақ таратамыз. Бұрын қазақ оқымаса да таза қанды ұрпақ тарату үшін салт-дәстүрге жеті атаны енгізген. Қазір біз оқып, тоқысақ та ата-бабамыздың жолын ұмытудамыз, ол үшін кәсіптік білім тоқып, диплом алмай тұрып, адамгершілікті үйреніп алғанымыз жөн. Ойланайық, дені сау ұрпақтың ата-бабасы болғымыз келсе. Билік қолға түссе, осы жеті атаны Конституцияға бап қылып енгізер едім» [17] деген сияқты қоғамдық пікірлер ұрпақтар сабақтастығындағы ұлттық бірегейлікті сақтауды заңдастыру қажет деген тұжырым жасап отыр.

Бұнда «Бала, әке, ата, арғы ата, баба, текті ата, түп ата» деген түзілім арқылы ретроспективті бағдар құрылса, «Ата, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат» тізбегі арқылы ұрпақтардың перспективті жобасы жасалады және олардың әрқайсысының өзіндік атаулары болғандығы да белгілі жайт.

Бұндай ұрпақтар сабақтастығы біздің халқымызда тек вертикалды уақыт бойынша емес, горизонталды үлгіде де қатаң сақталған, олар сабақтастықтың генетикалық байланысы мен қатынасына негізделген: «Баба – арғы ата, үлкен ата Ата – әкесінің әкесі, бергі ата Әже – әкенің шешесі, үлкен әже Әке – өзінің туған әкесі, Ана – өзінің туған шешесі, Аға – өзінен үлкен ер бала, Апа – өзінен үлкен қыз бала, Қарындас – өзінен кіші қыз бала, Іні – өзінен кіші ер бала, Сіңлі – ападан кейінгі қыз бала, Ағайын – бауырлас, аталас адамдар, Нағашы – шешесінің туыстары, Қайын жұрт – әйелінің немесе күйеуінің туыстары, Жеңге – ағаның әйелі, Жезде – апасының күйеуі, Келін – інісінің әйелі, Күйеу бала – сіңлінің күйеуі, Жиен – ападан не қарындастан туған бала, Жиеншар – жиеннен туған бала, Бөле – шешенің апасы не сіңлісінің ұл-қыздары, Балдыз – әйелінің інісі, не сіңлісі, Бажа – әйелінің әпкесінің не сіңлісінің күйеуі, Абысын – қайын ағасының әйелі, Ажын – қайын інісінің әйелі, Құда – күйеу мен қалыңдықтың аталары мен әкелері, аға-інілері мен туған-туысқандары, Құдағи – қарама-қарсы жақтың әжелері, шешелері, апалары, Құдаша – қарама-қарсы жақтың сіңлілері, Бел құда – туылмаған (белдегі) балаға ниет қылысқан құдалар, Бесік құда – бала туылған кезден ниеттескен құдалар, Қарсы құда – екі құда бір-бірінен қыз алысуы, Бас құда – бір-бірімен қыз алысып, қыз беріскен қат-қабат құдалар, Жанама құда – екі жақтың сөзін сөйлер құдалар (Бас құданың жанына еріп келген жора-жолдастары), Бауыздау құда – мал бауыздағанда бата берген құда, Немере – ата-ананың ұлынан туған бала, Шөбере – немереден туған бала, Шөпшек – шөбереден туған бала, Немене – шөпшектен туған бала Туажат – неменеден туған бала, Жүрежат – туажаттан туған бала, Жегжат – жүрежаттан туған Жұрттың Баласы» [18]. Бұл бүкіл қазақ халқына ортақ туыстық құрылымдық жүйе ретінде бүгінгі заманға дейін сабақтасқан этикалық, генетикалық, дифференциациялық жүйе деуімізге болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, діни сенімдердің ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы негізгі қызметтерін былайша жинақтап көрсетуімізге болады.

1. Дін мен діни сенім санаға қуатты ықпал ете алатын халықтық руханият болып табылады. Ол көне замандардағы ата-бабалар дәуірінен бері сақталған бұлтартпас канондар мен «бұйрықтардың» жиынтығы болғандықтан, келер ұрпақ оны сөзсіз мойындауы және сақтауы тиіс. Сондықтан, сабақтасқан ұрпақтар үшін өмір сүрудің дәстүрлі жолы болып белгіленгендіктен, олар діни сенімдерді тарихи жадыда тасымалдаушылар ғана болып табылады. Олай болса, ұлттық руханияттық бірегейлікті осы тасымалдаушылар сақтап отырады.

2. Діни сенім мен діндер бұған дейінгі тарихи дамуда ұлт руханиятының негізі болған, қазір де сол қызметін сақтап келеді. Көне дәуірлерде халықтық дүниетаным мен діл, әсіресе, дінге қарай бағдарланды. Ол кезеңде, әрине, арнайы білім беру жүйесі, ғылым, саяси күрделі жүйе, т.б. рухани мәдениет салалары болмағандықтан, дін тарихи жадыда басымдылық алып, ұрпақтарымыздың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыратын бірден-бір құрал болатын. Сондықтан да ұрпақтар ерікті-еріксіз түрде діни руханияттан сусындап, оны өз еріктерімен мойындап, келер ұрпаққа жеткізіп отырды.

3. Этностық генетикалық тұтастық та айтарлықтай ықпал етті. Жоғарыда айтқандай, ғұндар-түркілер-қыпшақтар-Алтын ордалықтар-қазақтар болып сабақтасқан атауы басқаша, бірақ түбі бір түркілік діл қандастық пен биологиялық сабақтастыққа да негізделгендіктен, ол халықтардың руханияттығы, әсіресе, діни сенімдері өздігінен-ақ сабақтасатындығы белгілі жайт.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қорқыт ата кітабы / Түрік тілінен аударған Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
2. Монтескье. О духе законов // Антология мировой философии. В 4-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1970. – 776 с.
3. Рыскиева С. Көне Түркілердің діни дүниетанымы // Қазіргі заман: Пікірлер әлемі. Философия альманахы. – 2009. – №1. – 15–21-бб.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармалары. Екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т2. – 336 б.
5. Нысанбаев А., Аюпов Н. О тюркской фальсафе. Тюркское мировоззрение и ислам. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2006. – С. 5–76.
6. Әкім Ж. Қазақ идеясы. Түркі өркениеті негізінде. – Алматы: Өлке, 2006. – 232 б.
7. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
8. Есім Ғ. Хақим Абай. – Алматы: Білім, 1995. – 192 б.
9. Жомирова У. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы халықтық педагогика негіздері: пед. ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
10. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. Жиырма томдық. – 1-том. – Астана: Аударма, 2005. – 496 б.
11. Марғұлан Ә. Шығармалары. 14 т. – Т.3. – Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартастар гравюралар. – Т.4. Ислам дінінің келуіне дейінгі Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер / Құрастырған Д.А. Марғұлан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – 246 б.
12. Исламға дейінгі Қазақстандағы діни наным-сенімдер тарихы // <https://e-history.kz/kz/contents/view/692> [Электронды ресурс]
13. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – Бірінші кітап. – 516 б.
14. Ғұзыхан Ақпанбек. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 56 б.
15. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Қазақстан: Ғақлия. ғыл.-әдеби орталығы, 1991. – 80 б.
16. Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратушылық ілімді зерттеудің ғылыми-практикалық мәселелері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.
17. Құскенов С. Ата, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат немесе бала, әке, ата, арғы ата, баба, текті ата, түп ата деп қазақ халқы айтушы еді [Электронды ресурс] <https://interesnoe.me/source-72058501/post-1193986>
18. Қазақ халқының туыстық атаулары: Баба – арғы ата, үлкен ата [Электронды ресурс] <https://interesnoe.me/source-31643537/post-4996788>.

REFERENCES

1. Qorqyt ata kitaby / Túrık tilinen aýdarǵan B. Ysqaqov. – Almaty: Jazýshy, 1994. – 160 b.
2. Monteske. O dýhe zakonov // Antologua mirovoi filosofii. V 4-h t. T.2. – M: Mysl, 1970. – 776 s.
3. Ryskieva S. Kóne Túrıkilerdiń dini dúnietanymy // Qazirgi zaman: Pikirler álemi. Filosofua almanahy. – 2009. – №1. –15-21-bb.
4. Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shyǵarmalary. Eki tomdyq tolyq jinaǵy. – Almaty: Jazýshy, 2002. – T2. – 336 b.
5. Nysanbaev A., Aıǵpov N. O tıyrkskoi falsafe. Tıyrkskoe mirovozzrenie i islam. Tıyrkskaia filosofua: desiat voprosov i otvetov. – Almaty: KITs IFiP MON RK, 2006. – S. 5-76.
6. Ákim J. Qazaq ıdeiasy. Túrki órkenieti negizinde. – Almaty: Ólke, 2006. – 232 b.
7. Aıdarov Ğ. Orhon eskertkishteriniń teksı. – Almaty: Ğylym, 1990. – 220 b.
8. Esim Ğ. Hakım Abai. – Almaty: Bilim, 1995. – 192 b.
9. Jomirova Ý. Júsip Balasaǵunnyń «Qutty bilik» dastanyndaǵy halyqtyq pedagogıka negizderi: ped. ğyl. kand. diss... avtoref. – Almaty, 2007. – 24 b.
10. Ejelgi kóshpeliler dúnietanymy. Jıyrma tomdyq. –1-tom. Astana: Aýdarma, 2005. – 496 b.
11. Marǵulan Á. Shyǵarmalary. – 14 t. – T.3. – Saryarqa petroglıfteri. Bóri totemi beinelengen jartastar graviýralar. – T.4. Islam dininiń kelýine deingi Ulytaı tóniregindegi tas músinder / Qurastyrǵan D.A. Marǵulan. – Almaty: Daik-Press, 2003. – 246 b.
12. Islamǵa deingi Qazaqstandaǵy dini nanyım-senimder tarihy // <https://e-history.kz/kz/contents/view/692> [Elektrondy resýrs]
13. Qondybai S. Arǵyqazaq mifologiasy. – Almaty: Daik-Press, 2004. – Birinshi kitap. – 516 b.
14. Ğuzyhan Aqpanbek. Qazaqtardyń dúnietanymy. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 1993. – 56 b.
15. Qudaiberdiuly Sh. Úsh anyq. – Almaty: Qazaqstan: Ğaqlıua. ğyl.-ádebı ortalyǵy, 1991. – 80 b.
16. Ospanov S. Arǵytektaný negizderi: táńirlik pen jaratýshylyq ilimdi zertteýdiń ğylymı-praktıkalyq máseleleri. – Almaty: Arys, 2009. – 424 b.
17. Quskenov S. Ata, bala, nemere, shóbere, shópshek, nemene, týajat nemese bala, áke, ata, arǵy ata, baba, tekti ata, túp ata dep qazaq halqy aıtýshy edi [Elektrondy resýrs] <https://interesnoe.me/source-72058501/post-1193986>.
18. Qazaq halqynyń týystyq ataýlary: Baba – arǵy ata, úlken ata [Elektrondy resýrs] <https://interesnoe.me/source-31643537/post-4996788>.

Ж. АСХАТҰЛЫ¹✉, О. САМЕТ²*

¹PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: jalgas8787@mail.ru

²PhD доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)

ЖИҒАД ҰҒЫМЫНЫҢ БАЛАМА АНЫҚТАМАСЫ

Бүгінде жиһад термині тек бір бағытта алпауыт елдердің мүддесін көздеген геосаяси сипатта ғана тұжырымдама ретінде қарастырылып келеді. ХХІ ғасырдың басында орын алған 11 қыркүйек (2001 ж.) оқиғасының нәтижесінде бұл термин Батыста көптеген еңбектердің мазмұнында терроризммен бара-бар түсіндірілуде. Соңғы уақытта исламдық ғылым айналымына да бұл термин анықтамасы еніп үлгерді және саясиланып тұжырымдалуда. Осының салдарынан жиһадтың ұғымы тарылып, дін жолындағы «қасиетті соғыс» анықтамасына айналып, нағыз зұлымдыққа апарар жол ретінде түсіндірілуде. Осыған байланысты бүгінгі заманауи технологияны тиімді пайдалану арқылы бұқаралық ақпараттар құралдары тарапынан қандай да бір мәліметті тез таратуға болатынын ескерсек, БАҚ арқылы жиһад сөзінің анықтамасын дұрыс бағытта насихаттау заман талабына айналып отыр.

Адамзат өмір сүріп жатқан қоғамды мейлінше жақсы жаққа өзгерту, реттеу үшін жиһадтың басты қағидаларын негізге ала отырып, қол жеткізуге болады. Дәл осындай қағидалар жұмыстың мазмұнында үшке бөлініп жеке қарастырылған. Олар: экологиялық саяси жиһад, гуманитарлық жиһад және халықаралық терроризмге қарсы жиһад. Осы ретте аталмыш тақырыптар аясында белгілі әлеуметтанушы Энтони Гидденс пен дінтанушы Ризван Максим, Рашид Рида секілді ғалымдардың көзқарасы және халықаралық ұйымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесі негізге алынған.

Жалпы, жиһадтың бұдан басқа да қырларын жіті талқылау арқылы оны заманауи қалыптасқан теріс анықтамадан ажыратып, позитивті бағытын айқындауға болады. Сол үшін бұл еңбекте «жиһад» сөзі көптеген мағына беретіндігін және оның классикалық ислам ғалымдары бекіткен негізгі концепциясы әрбір қоғамды ілгерілетуге игі ықпалын тигізетіні туралы жан-жақты талқыланады.

Сондай-ақ, аталмыш концепцияны бүгінде жаһандық кеңістікте орын алып жатқан экология, әділетсіздік, адамзат құқын бұзу секілді келеңсіздіктердің жолын кесуге елеулі ықпал ететін механизм ретінде қарастырып, жиһадтың ислам дініндегі орны мен маңыздылығын, адамның тұлға ретінде қалыптасудағы оның ерекше рөлі жөнінде кеңірек баяндалады.

Кілт сөздер: жиһад, Құран, ислам, пайғамбар, буквализм, радикализм, дін, концепция, фард айн, фард кифая, харб, қитал, экологиялық саяси жиһад, гуманитарлық жиһад, халықаралық терроризмге қарсы жиһад, фасад, фитна, жиһад кәбир, жиһад сағир.

---

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Асхатұлы Ж., Самет О. Жиһад ұғымының балама анықтамасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 60–68. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.006>

* **Cite us correctly:**

Ashatuly J., Samet O. Jihad ugymynyń balama anyqtamasy [Alternative Definition of Understanding Jihad] // *Iasayı ıniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 60–68. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.006>

Zh. Askhatuly¹, O. Samet²

*¹PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: jalgas8787@mail.ru*

*²PhD, Acting Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan)*

Alternative Definition of Understanding Jihad

Today, the term jihad is considered a unilaterally geopolitical concept in the interests of powers. In the beginning of the XXI century in the result of the 11th of September this term is interpreted as part of the war in the West. In recent years, this term has also been introduced into the circle of Islamic science and it has a political character. As a result, the concept of jihad has become narrower, is defined regarding the holy war of Islam and is formed as a way of manifesting true evil. Thanks to the rapid dissemination of any information, today it becomes necessary to correctly define the term «jihad» in the media.

The basic principles of jihad can be used in the daily life of any society. These principles are set out in the article: environmental political jihad, humanitarian jihad and international anti-terrorism jihad. Examples from scientific studies of such outstanding scientists as sociologist Anthony Giddens and theologians Rizvan Maxim and Rashid Reed, as well as the results of studies of international organizations are given.

In general, having carefully studied other aspects, it is possible to distinguish jihad from its modern definition and highlight new areas through which jihad can have a positive impact on societies. That is why the article carefully considers the semantic concept of the term «jihad», adopted by classical Islamic scholars, with examples of the positive impact of jihad on the development of society as a whole.

In addition, the concept of jihad can be considered as a mechanism that plays an important role in solving environmental problems, ecology, injustice, human rights violations, as well as the importance and peculiarity of jihad in Islam and its unique role in the person.

Keywords: jihad, Qur'an, Islam, prophet, literalism, radicalism, religion, concept, fard ain, fard kifaya, harb, kital, environmental political jihad, humanitarian jihad, international anti-terrorism jihad, fasad, fitna.

Ж. Асхатулы¹, О. Самет²

*¹PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Нур-Султан), e-mail: jalgas8787@mail.ru*

*²PhD доктор, и.о. доцента Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Нур-Султан)*

Альтернативное определение понятия «джихад»

Сегодня термин «джихад» считается геополитическим понятием в одностороннем порядке в интересах держав. В начале XXI века в результате событий 11 сентября 2001 г. этот термин начал часто интерпретироваться на Западе как определение терроризма. В последние годы этот термин также был введен в круг исламской науки, имеющий политический окрас. В конечном итоге, концепция джихада стала более узкой, стала сводиться только к священной войне ислама и формироваться как способ проявления истинного зла. Учитывая быстрое распространение любой информации сегодня, необходимо дать правильное определение термина «джихад» в СМИ.

Базовые принципы джихада могут быть использованы в повседневной жизни любого общества. Данные принципы изложены в содержании статьи: это экологический политический джихад, гуманитарный джихад и международный антитеррористический джихад. Приведены примеры из научных исследований таких выдающихся ученых, как

социолога Энтони Гидденса и богословов Ризван Максима и Рашид Рида, а также результаты исследований международных организаций.

В целом, тщательно изучив и другие аспекты, возможно отличить джихад от его современного определения и выделить новые области, через которые джихад может оказать положительное влияние на общество. Именно поэтому в статье тщательно рассмотрена смысловая концепция термина «джихад», принятая классическими исламскими учеными, с примерами о положительном влиянии джихада на развитие общества в целом.

Кроме того, концепция джихада может рассматриваться как механизм, играющий важную роль в решении проблем окружающей среды, экологии, несправедливости, нарушений прав человека, а также важность и особенность джихада в исламе и ее уникальная роль в личности человека.

Ключевые слова: джихад, Коран, ислам, пророк, букализм, радикализм, религия, концепция, фард айн, фард кифая, харб, китал, экологический политический джихад, гуманитарный джихад, международный антитеррористический джихад, фасад, фитнес.

Кіріспе

Қазіргі таңда заманауи халықаралық қатынастардың, конференциялар мен келелі басқосулардың көбісі дерлік «халықаралық терроризм» феноменімен тікелей байланысты қарастырылуда. Себебі, мұндай құбылыс жаһандық дәуірде әрбір мемлекеттің қауіпсіздігіне қатер тудыруда. Сәйкесінше, түрлі бағыттағы мемлекетаралық қатынастар халықаралық терроризм саясатының ағынымен өзгеріске түсіп отырады. «Әл-Қаида» «Ислам Мемлекеті» секілді халықаралық деңгейде мойындалған террористік ұйымдардың лаңкестік әрекеттерінің салдарынан ислам дінінің тұжырымдасына, қайнар көздеріне толыққанды түсінік беру қажеттілігі артуда. Бұған қарамастан Батыс елдерінде «ислам» дінімен бүгінде «терроризм», «жиһад», «зорлық-зомбылық», «лаңкестік» сөздері байланысып, буквализмдік сипатта түсіндірілуде. Өйткені, жоғарыда ескерілген теріс діни ұйымдар мен ағымдар исламның қайнар көздерін, тұжырымдамаларын, «жиһад» сөзін өз беттерінше түсіндіріп бағуда. Осы тұрғыда мұсылмандардың көзқарасы екіге бөлінгенін көруге болады. Бейтарап жолды ұстанатын мұсылмандар мен саяси тұлғалардың көзқарасы сәләфизм бағытын ұстанушылардан әлдеқайда басқаша [1, 7-б.]. Осыған байланысты исламнан бейхабар бұқара халық дінінің мақсатын теріс түсініп, қайнаған қанды майданмен байланыстырып, оны терроризммен ұштастырып келеді. Сондықтан бүгінде аталған терминдерді исламның негізгі қайнарларымен байланыстырып, талдау, ақ пен қараны ажыратып, бейбітсүйгіш ислам дінін түрлі догмалардан арылтып, исламофобиясына тойтарыс беру үшін кешенді түрде еңбектер жасау керек. Бұл қара даққа малынған таза дінді әлемдік аренада ақтап шығу үшін және адамзаттың санасына тереңдеп тамырланған жиһадқа қатысты теріс стереотиптерді анықтауға септігін тигізеді.

Сондықтан бұл жұмыстың негізгі мақсаты «жиһад» сөзінің аясында қалыптасқан теріс ұғымды қосымша балама анықтамалары арқылы дұрыс бағытта түсіндіріп, талдап, тұжырымдама жасау болып табылады.

Негізгі бөлім

Баршаға белгілі ислам діні әлемдік өзге діндер секілді тек бейбітшілікті көздейді. Исламның негізгі мақсатының бірі қоғамдағы адамдарға тиетін кері құбылыстарды жойып, жеке дара құқықтарды сақтау болып табылады. Қазіргі заманның ағысымен айтар болсақ, ислам әлеуметтік, саяси, экономикалық әділетсіздікке, зорлық-зомбылық, әкімшілік құқық бұзушылық, жемқорлық, экология мен әскери қысымгершілік атаулылардың барлығына дерлік қарсы тұрады. Осы тұрғыда адамзат қоғамын барынша тұрақты әрі қауіпті ету үшін ислам «жиһад» концепциясындағы (тікелей, буквализмді) соғыс түсінігін ең соңғы кезеңде қолданады. Ал бұл терминнің балама мағынасына қарайтын болсақ, аталған

келеңсіздіктермен адамды моральды түрде күресуге ықпал ететін негізі функция ретінде түсіндіріледі. Бұл өз кезегінде жиһадтың ең басты негізгі ұғымы саналады.

Қазіргі таңда жиһад лаңкестік, террористік әрекеттің негізгі қозғаушы күші ретінде танылып үлгерді. Бұл бір жағынан террористерді жігерлендірсе, екінші жағынан Құдай жолында мұсылман еместерге қарсы соғысып, олардың мал-мүлкін тартып алу секілді исламның діни саясаты ретінде қарастырылады. Осылайша, жиһад фундаменталистер үшін моралды догманың қайнар көзіне айналып отыр. Тарихқа қарар болсақ, ертеде XI–XII ғасырда мұсылмандардың Еуропаға қарсы жорықтары, атап айтар болсақ, крест жорықтарына тойтарыс беруі осы жиһад – қасиетті соғыс ұғымымен пайымдалды. Сонымен қатар Батыстың отаршылдық саясаты белең алып тұрған уақытта мұсылмандар мұндай жүйеге қарсы тұруды жиһадпен байланыстырған. Бертін келе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін араб жазираларында Палестина жерін отарлауға қарсы тұратын әрі жиһадты ұран еткен арнайы ұйымдар пайда бола бастады. Әсіресе, 1980–90-жылдары орыстардың Ауғанстан жеріндегі басқындығына қарсы жиһад жалауы тағы желбіреген болатын. Нәтижесінде, әл-Қағида ұйымы құрылып, олардың Батысқа, АҚШ-қа (11 қыркүйек) шабуыл жасауы арқылы жиһад сөзін халықаралық деңгейде мәңгі қатыгездікпен балап, теріс бұрмалап жіберді. Салдарынан қазіргі әлемде жиһадтың философиялық түпкі анықтамасы (мағынасы) ауытқыды.

Шынтуайтында, жиһад ол тек соғыспен, шайқаспен, өліммен ғана байланысты емес, оның анықтамасы әлеуметтік дағдарысқа, әділетсіздік пен қоғамдық тұрақсыздыққа қарсы гуманды әмбебап сипатқа тән. Ендеше мұндай астарлы ұғымды қамтитын жиһадты біз басқаша қырынан қарап, оның жағымды тұстарын анықтауымыз керек.

«Жиһад» сөзі араб тілінде зат есім болып, одан «жаһада», «жаһду» деген етістіктер шығады. Ол тура сөзбе-сөз мағынада «әрекет жасау», «тырысу», «қатты ынталану», «жігерлену» дегенді білдіреді. Бұл Құран мен сүннет мәтіндерінде қандай да бір Құдай жолында жасалатын амалға қажырлық таныту, ынталану, ішкі нәпсімен күресу, соғысу деген мағыналарда келген. Нақтырақ айтар болсақ, ислам ғұламалары тарапынан жиһадқа діни және саяси анықтама берілген. Діни анықтамаға «жиһад кәбир» (үлкен жиһад), ал саяси анықтамаға «жиһад сағир» (кіші жиһад) деп екіге бөліп қарастырылған.

«Жиһад кәбир» – ол әрбір адам өз нәпсісімен, ішкі кертартпа түйсікпен күресуді айтады. Бұл күрес түрі өмірдің соңына дейін жалғасатыны үшін үлкен жиһад болып табылады. Саяси анықтамаға тұспа-тұс келетін «жиһад сағир» – Аллаһ жолындағы қасиетті соғыс деп танылған. Бұл жиһадтың түрі кіші деп сипатталғанның басты себебі қандай да бір соғыс, шайқас белгілі бір мақсатты, уақытты ғана қамтығаннан кейін оның өлшемі сәйкесінше тар қарастырылады. Бұған қоса жиһадтың бұл түрі тек мемлекетті басқарушы тұлға не арнайы басшының бұйрығы бойынша ғана жүзеге асатыны туралы ислам ғалымдар бірауыздан келіскен. Сондықтан жиһад үлкен немесе кіші болса да оның негізгі миссиясы жеке дара тұлғаға бағытталатынын ескеруіміз керек.

Жиһад сөзін ең алғаш мұсылмандардың ортасына алып келген – Құран Кәрім. Алайда, онда жиһад туралы толыққанды түсіндірілген тұжырымдар жоқ. Мұндай терең ізденістер XIII–IX ғасырларда шамамен ислам келгеннен 100 жылдан кейін, ислам құқықтық мектептері қалыптаса бастағанда пайда болды. Атап айтқанда, Имам Әбу Ханифа (699–767), Имам Мәлик (711–795), Имам аш-Шафиғи (767–820) және Имам Ахмет ибн Ханбал (780–855) секілді ғалымдар құқықтық мәселелерді жіті зерттегенде жиһадтың да ұғымына мән беріп, толыққанды түсініктемелер беріп қалдырған. Айталық, ертедегі аталған осындай классик ғалымдар жиһадты екіге бөліп қарастырған. Біріншісі, оның үкімін **фард айн** (әрбір мұсылманға жеке міндет) десе, екіншісі, **фард кифая** (бір мұсылман орындаса басқалардан бұл міндет түсіп қалады) деп пайымдаған. Ғалымдардың айтуынша, жиһадтың фард айн үкіміне енуі бұл жаппай соғыс болған жағдайда жүзеге асады екен. Бұл жағдайда жиһад, яғни соғысқа шығу нәсілге, тілге, жынысқа қарамастан барлық мұсылманға парыз, міндет

болады. Ибн Қудаманың айтуынша, бұл өз кезегінде сыртқы елден шабуыл жасағанда жиһад баршаға ортақ міндет болып бекітіледі екен. Ал, фард кифая жиһадын заманауи ғалымдар елдің алдында кәдімгі әскери міндетті атқарумен пара-пар еткен [2, 50-б.]. Бұл екі бағыт та белгілі бір мемлекеттің басқаруымен ғана орындалады.

«Жиһад» сөзі классикалық ғалымдардың анықтамаларында «харб» (соғыс), «қитал» (соғыста күресу) сөздерімен де алмастырылып түсіндірілген. Айталық, Имам Шафиғи өзінің «әл-Ум» еңбегінде және Шамсиддин әл-Шарақси өзінің «әл-Мабсут» туындысында жиһад сөзі дәл осындай жолмен анықтамалармен берілген. Өйткені, жиһадтың жалпы мағынасы соғысу ұғымынан әлдеқайда кең қарастырылады. Ал, тікелей соғысу мағынасында ертедегі ғалымдар қитал, харб сөздерін қолданған.

Құранда «жиһад» сөзі негізінде Аллаһ Тағаланың әмірлерін орындауда, қоғамда әділеттік орнатып, зұлымдықтың алдын алуға бағытталған тұстарда көп ескерілген. Тек кейбір аяттарда ғана «жиһад» сөзі тікелей соғысуға қатысты айтылған. Бірақ, аталмыш термин Құранда ешбір аятта мұсылман еместермен тікелей соғысу мақсатында ескерілмеген. Осындай жағдайда Құран жоғарыдағы «харб», «қитал» терминдерін пайдаланған. Бұл өз кезегінде мұсылмандар қоғамда барынша әділеттілік орнатуға бағытталған идеологияны ұсынса, екінші жағынан Аллаһтың дінін жоюға қарсы әрекет ететін мұсылман еместерге қарсы тұру керектігін білдіреді.

Қалай дегенде де жиһад ол әуелгі уақытта мұсылмандардың арасында бірден соғыс майданын білдірмеген. Бертін келе бұл термин түрлі анықтамаларды беріп, ақырында соғысу ұғымымен толықтырылды. Мұны үш жолмен түсіндіруге болады: 1) Исламның алғашқы ілгерілеу дәуірінде мұсылмандардың саны артумен қатар көршілес алпауыт Византия, Парсылар секілді державалар оларға қысым көрсете бастады. Бұған қоса ол уақытта ұлтаралық, еларалық өктемдік жүргізу мен үстемдікке ие болу секілді экспансиялық сипаттағы қақтығыстар жиі орын алатын. Нәтижесінде, жиһад яғни, соғысқа шығу мұсылмандар қоғамында милитаризм сипатына ие болды. 2) Византия империясы саны күн санап артып келе жатқан мұсылмандардың жағдайына алаңдаушылық танытты. Империя үшін мұсылмандар христиандардың қас-дұшпаны ретінде танылып, олардың көбеюіне жан-жақты жол бермеу жоспарлары құрылды [3, 152-б.]. Осының салдарынан мұсылмандардың өсуімен, исламның таралуымен оларға қарсы крест жорықтары әскері құрылған болатын. Бұл да болса мұсылмандарды қаруланып, сақ жүруге итермеледі. 3) Ислам территориясы мұсылмандардың өзара ішкі бөліну проблемаларына, түрлі ағымдар мен топтардың пайда болуы ішкі қауіпсіздікке елеулі әсерін тигізді. Осы тұста тұтастық пен бейбітшілікті сақтап қалу үшін ондай іріткі салушыларға қарсы соғысу міндетке айналған болатын. Осылайша жиһад ұғымы моральдық идеология шеңберінен шығып, белгілі бір деңгейде майданға жетелейтін ынталандыру түсінігін алып келді. Бұл өз кезегінде мұсылмандарға жауынгерлік, соғысқұмарлық менталитетін қалыптастырып, ендігі жерде «жиһад» сөзіне «қасиетті», «қарулы» сөзі тіркесіп қолданыла бастады.

Қазіргі таңда исламдағы жиһад концепциясы әлемдік бұқаралық ақпараттар құралдарында екі бағытта түсіндіріліп келеді: біріншісі, исламда қорғану бағыты болса, екіншісі, оны қорлау бағыты. Көптеген заманауи талдаушы мамандардың тұжырымына қарайтын болсақ, жиһад бүгінде исламды қаралаушы факторға айналып үлгерген. Алайда, Әбу Сүлейменнің айтуынша Ханафи бағытының өкілдері жиһадтың соғысу анықтамасын тек қорғану мақсатында ғана қолданылады деп түсіндірген. Осындай ғалымдардың тұжырымдарын бертін келе Сайд Ахмет Берлауи, Шах Абдул Хай, Махмуд Шалтут және Рашид Рида секілді ғалымдар насихаттап, жиһад ұғымын моральды тұрғыда түсіндіріп, оның соғысуға қатысы шамалы деп ұғындырған. Өйтсе де, асыра сілтеуші радикалды топтар жиһадты бір жақты түсініп, мұсылмандарды соғысуға ынталандыру жоспарларын жүргізген. Қалай дегенде де қазіргі заманауи ислам ғалымдары жиһадтың мұндай теріс түсінігін жоққа шығарып, оның концепциясына бірауыздан түзетулер енгізуде. Солардың бірі Әбу

Сүлейменнің ерекше еңбегін атап кетуге болады. Ол исламның сыртқы қатынасындағы саясатын, теориясын қазіргі заманмен салыстыра отырып, «Халықаралық қатынастағы исламның теориясы» атты еңбегінде жіті зерттеген. Оның пайымдауынша жиһад ол әрбір мұсылман ислам принциптеріне сәйкес амал етіп, жүктелген міндеттемелерді бұлжытпай орындап, қоғамдағы жауапкершіліктерді сезініп, оны іс жүзінде көрсету болып табылады.

Біз жиһад сөзіне заманауи талдау жасай отырып, оның көнерген анықтамасын жойып, қазіргі қоғамның ағысымен тікелей байланыстырып, әрбір тұлғаның қалыптасуындағы ажырамас бір бөлігі ретінде қарастыруымыз керек. Екінші жағынан біз жиһад теориясының құндылығы мен әмбебап мақсатын анықтау арқылы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің де өзекті тұстарына ықпал ете аламыз. Себебі, қазіргі заман – жаһандық кеңістікке құрылған қоғам. Бұл уақытта мемлекеттер аралық қатынас әлемдік деңгейде стандарттық қатынастар жүйесін талап етеді. Мұндай міндеттемелер халықаралық жүйе деп аталады. Белгілі Вискон университетінің профессоры Мервин Кроуфордтың айтуынша, «Қырғи қабақ соғысы»-нан кейін халықаралық қатынастар ұлттық сипатқа еніп, бертін келе белгілі бір басқарушы жүйенің ықпалынсыз ынтымақтастықтар жүзеге асып жатыр екен. Бұл тұста жиһадтың негізгі әмбебап құндылығын осындай халықаралық деңгейде насихаттауға да болады.

Әсілінде, саяси жүйелер екі түрде жүзеге асады: біріншісі, халықаралық ортақ келісімдерді, мақсатты көздесе, екіншісі, басымдылық таныту арқылы доминантты мемлекеттің мүддесін көздейді. Осындай халықаралық ортақ жүйелердің мысалы ретінде Қазақстанның әлемдік деңгейде Ядролық қарудан бас тарту қарарын баса айтуға болады. Мұндай қарарлар өз кезегінде тек Ядролық қарумен ғана шектелмейді, сондай-ақ, халықаралық сауда-саттық, қоршаған ортаны қорғау, ауа-райының ластануы, адамзат құқығы мен халықаралық терроризммен де күресуді жоспарлайды. Бұл тұста жиһадтың да берер игі тұстары жетерлік. Жиһадтың әмбебап және моралды жүйесі жаһандық көптеген түйткілді мәселелерді шешуге септігін тигізеді.

Бүгінде ХХІ ғасыр көптеген түрлі ауқымды проблемалармен бетпе-бет тұр. Олардың бірі белгілі бір мекенге ғана қатысты яғни, жергілікті локальды сипатта болса, екіншісі барша әлемге қатысты болып отыр. Мәселен, Дүниежүзілік тәртіп моделін зерттеу жобасы (WOMP) өзінің «Адамгершілікпен басқару» атты қорытынды есебінде былай делінген: «Қазіргі адамзат қоғамы нақты игілікке бастар идеологияның жоқтығынан, әлеуметтік-экономикалық және саяси әділетсіздіктің, қажетсіз текетірестер мен қақтығыстар, кедейшіліктің ушығуынан, зорлық-зомбылық пен экологияның ластануынан зардап шегіп отыр» [4, 151-б.]. Баяндама мазмұнында осындай келеңсіздіктердің шешімі ретінде «Адамгершілікпен басқару» жүйесін ұсынған. Бұл жүйенің аясында адамдар арасындағы ымырагершілікті дамыту, ортақ жетістікке жетер жолдарды ойлап табу, қоршаған ортаға қамқорлық таныту және адамзаттың құқығын барлық салада қорғау секілді жоспарлар ұсынылған.

Бүгінде осындай кедергілер жаһандық деңгейде үлкен мәселеге айналғаны жасырын емес. Әсіресе, лаңкестік мақсатты экстремизм мен терроризм, қоршаған ортаның ластануы және кедейшілік кесірі күн тәртібіндегі басты тақырыптар саналады. Айталық, БҰҰ-ның мұрындық болуымен 1992 жылы Рио-де-Жанейрода «Жер Саммиті» ұйымдастырылған. Дәл осындай іс-шара 2007 жылы Балиде «Бали Саммитінде» аталып өткен. Бұған қоса 1996 жылы «Халықаралық қоғамдастыққа көмек беру» (FINCA International) қорының ұйымдастырған іс шарасы әлемдік деңгейдегі кедейлік мәселелерін шешу болатын. Сол сияқты 2001 жыл 11 қыркүйектегі жағдайдан кейін түрлі халықаралық антитеррористік ұйымдар құрылып, қауіпсіздіктің жолдарын қарастырып келеді. Ал, адамзат құқығын қорғайтын Еуропалық конвенция өз кезегінде адамдарды барлық жағынан құқығын қорғау үшін құрылған. Осындай глобалды мәселелердің түйткіл тұстарына елеулі ықпал ете алатын жиһадтың құндылығы мен принципін дұрыс анықтап, қазіргі таңдағы түрлі дағдарыстардың оңды шешімін табуға көмек септігін тигізери сөзсіз. Әсілінде, жиһадтың нақты анықтамасына көптеген халықаралық діни террористік ұйымдар тарапынан қара дақ түскенін атап кеттік.

Сол үшін оған дұрыс анықтама беру арқылы біз жиһатдың жоғарыда аталған мәселелердің шешімін табуға ықпалы бар екенін көрсетіп, оны халықаралық саяси жүйеге енгізуге болатынын тілге тиек еткіміз келеді. Себебі, жиһаттың адамгершілікке негізделген әмбебап басқарма жүйесі көптеген қатынастарға оңды ықпал етіп, жұмыстарды нәтижелі ете алады. Ендеше, осындай мәселелерге жеке тоқталып кетелік.

Экологиялық саяси жиһад

Қазіргі әлемде экологиялық саясат күттірмейтін шешімдерді табуды керек ететін басты тақырыпқа айналғаны жасырын емес. Қоршаған ортаның үздіксіз құлдырауы, табиғи ресурстардың тапшы болуы – орманды алқаптарды сақтау, жабайы табиғатты қорғау, ауаның ластануымен күресу сияқты проблемаларды алып келді. Мұндай дағдарыстарды белгілі әлеуметтанушы Энтони Гидденс «Өндіріс қауіп-қатері» деп атап кеткен [5, 366-б.]. Салдарынан бүгінде халықаралық деңгейде «Жасыл саясат», «Халықаралық саяси жасыл экономика» секілді жаңа концепциялар қабылдануда.

Қоршаған ортаны қорғауға байланысты ислам дінінің концепциясы нақты әрі анық. Ислам қоғамды және табиғатты сақтауға барынша көңіл бөлуге итермелейді. Оның моралды жүйесі әрбір мұсылманға табиғи ресурстарды қолдануда ынсапты болуды, ысырап етпеуді міндеттейді. Бұл жайында Құран Кәрімде былай делінеді: **«Шынында ысырапқорлар шайтанның туысы. Ал шайтан Раббыңа қарсы келген»** (17:27). Бұған қоса Құран әлемде орын алып жатқан табиғи түрлі экологиялық апаттардың кесірі адамдардың ынсапсыздығынан туындайтынын баса айыптайды: **«Адамдардың өз қолдарымен жасағандарының (күнә, қылмыстарының) себебінен құрлықта және теңізде бүліншілік (жер сілкіну, су тасу, аштық, аурулар, эпидемиялар және т.б. келенсіздіктер) пайда болды»** (30:41). Осындай әмбебап-моралды жүйелер жаһандық экологиялық дағдарысқа қарсы тұрар басты принциптер ретінде қарастырылуы керек. Себебі, адамның ынсапты, қанағатты болуы ол өз бойындағы нәпсімен күресуі - шынайы моралды жиһад болып саналады.

Гуманитарлық жиһад

Қазіргі заманда елірген тирандық, диктаторлық саяси басқару жүйелерінің кесірлерінен адамзат құқығы бұзылған жағдайда оларға қарсы тұратын «Global wishes», «Human Rights» және т.б. секілді халықаралық құқықтық ұйымдар жұмыс жасайтыны белгілі. Бүгінде көптеген елдердің басқару жүйесінде әділеттік қасиеттің төмен деңгейге түскені сонша өтірік демократияның, қисынсыз заңның үстемдік құруымен адамзаттың негізгі құқығын құрметтеу сипаттары әлдеқайда төменгі сатыда [6].

Осы тұрғыда жиһад концепциясы әділеттілікке құрылғанын ескерсек, оның тұғырнамасы әрбір тұлғаның ішкі жан дүниесімен қатар сыртқы халықаралық деңгейде де адамның құқығын қорғауға шақырады. Мұны ислам дінінде «тағұт» немесе «зұлым» деген құқық бұзушылық керітартпа атайды. Құран Кәрімнің мазмұны бұл кесірді қатты сынға алады. Зұлым концепциясы Құранда адамның құқығына қарсы келетін барлық зиянкесті амалдарды қамтиды әрі қоғамның бұзылуына түрткі болатын түрлі себептердің пайда болуын меңзегені сонша «зұлым» сөзі онда 289 рет ескерілген. Орта Азиядағы белгілі дінтанушы Ризван Максимның айтуынша зұлымдық ол біріншіден адамның сеніміне қаяу түсіретін болса, екіншіден діни сенім бостандығына немесе саяси еркіндікке тосқауыл бола алатын құбылыс екен [7, 231-б.].

Осы тұста гуманитарлы яғни, адамгершілікке негізделген жиһад қашан да адамның құқығын бұзуға бағытталған тирандарға қарсы халықаралық деңгейде күресуге итермелейді. Бұл жайында Құран Кәрімде: **«Сендерге Аллаһ жолында соғыспайтын не болды? Мекке қаласындағы қауқарсыз ерлер, әйелдер және балалардан: «Раббымыз! Бізді осы тұрғындары зұлымдық тараған жерден шығар! Және бізге өз қасыңнан пана бер. Әрі өз тарапыңнан көмек бере гөр!» дейтіндер бар»** (4:75). Осылайша жиһад жүйесі мұсылмандарға адам құқығын қорғауға қатысты барлық моралды міндеттерді жүктейтінін

аңғаруға болатын. Жиһадтың дәл осындай рухани демеуші күші жаһандық саяси және құқық қорғау жүйелерінің барлық тұстарына сәйкес келеді деп дәп басып айтуға болады.

Халықаралық терроризмге қарсы жиһад

Терроризм – ұлттық және халықаралық қауіпсіздіктің тұғырын шайқалтқан ең сорақы дертке айналды. Бұл әрбір қоғамның тұрақсыздығына, халықтың татулығына, ауызбіршіліктің бұзылуына алып келді. Нәтижесінде, терроризмге қарсы күрес әлемдік деңгейдегі тұтас проблемаға ұласты.

Ислам қандай болмасын барлық зорлық-зомбылыққа, бұзақы әрекеттерге, бүлік пен жікке салуға үзілді-кесілді қарсы екені белгілі. Құранда қоғамның тыныштығын бұзатын екі терминді баса айтады. Олар: «фасад» (бұзақылық) және «фитна» (бүлік). Бұл екі терминнің аясында шығатын мағыналар өз кезегінде террористік актінің концепциясына саяды. Осы тұста Құран Кәрімнің негізгі міндеті – қоғамда тұрақтылық пен татулықтың өркендеуін көздейтін және түрлі бағыттағы араздықтар, бүліктер мен шиеленістерге қарсы тұратын қоғамдық-саяси жүйесін құру және оған демеу беру болып табылады. Бұған қоса Құран Кәрім «фасад» және «фитна» адам өлімінен де ауыр екенін баса айтады: **«Бүлік – адам өлімінен де ауыр»** (2:217) [8, 125-б.].

«Фасад» пен «фитна» бұл қандай да бір елдің ішкі немесе халықаралық терроризмді өршітуге алып келетін алғышарттар болып саналады. Ішкі дегеніміз ол елдің ішінде орын алып жатқан зорлық-зомбылық, бопсалаушылық, жаппай адам өлтіру немесе билікке қарсы бұзақы әрекеттерді айтуға болады. Ал, халықаралық деп белгілі бір топтың ұйымдастыруымен жүзеге асқан қылмыстық әрекет немесе халықаралық адам, есірткі саудасы және т.б. жатады. Айталық, ислам әлемінде бүгінде сайран салып жүрген «Ислам мемлекеті», «Әл-Қаида» және «Хизбулла» секілді халықаралық ұйымдар бар. Бұлар терроризм мен экстремизм сипатындағы барлық зорлық-зомбылықты, атыс-шабысты жиһадтың қасиетті ұранымен жүзеге асырып жатыр. Қазіргі уақытта әйгілі әл-азһар шейхі Ахмет ат-Тайеб, Рамазан әл-Бути секілді заманауи ислам ғұламалары классикалық ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, жиһадтың мұндай террористік ұйымдарға мүлде қатысы жоқтығын ашып айтып, олардың қылмыстық әрекеттері исламмен жанаспайтынына қатысты тұжырымдамалар [9] шығарған. Осыған байланысты ислам ғалымдары бүгінде терроризммен байланысы бар халықаралық ұйымдар тарапынан орын алып жатқан қандай да бір қылмыстық әрекет мейлі ол зұлымдарға, мұсылман еместерге қарсы болсын, заңсыз саналатынына ортақ келіскен. Сондықтан көздегені бүлік болған кез келген ұйымдардың әрекеті исламға жанаспайды және олар «фасад» пен «фитна» [10, 38-б.] категориясына тікелей еніп кетеді. Сол үшін бұл жерде жиһадтың әмбебап құндылығы осындай қоғамға қарсы жөнелтілген барлық келеңсіздіктерге қарсы тұруға бағытталған иммунитетті қалыптастырып, қоғамның тұрақтылығы мен бейбітшілігін сақтауға ықпал ете алары сөзсіз. Яғни, жиһадтың мұндай жігерлі қағидаларын халықаралық деңгейдегі кез келген террористік және экстремистік құбылыстардың жолын кесуге пайдалануға әбден болады.

Қорытынды

Жиһад бүгінде түрлі ислам бағытындағы лаңкесті топтардың әрекетінің салдарынан, діни тұжырымдарынан әумесерлік сипатқа ие болғанын баса айтуымыз керек. Салдарынан оның негізгі классикалық ұғымы, принциптері мен моралды құндылықтары қолданыстан ұмыт қалып келе жатқан іспетті. Әр нәрсенің екі қыры бар секілді, бұл терминнің де екінші жақсылыққа жетелейтін қырын барынша ашып, оның қоғамның тұрақтылығына, тұтастығына тигізер оңды тұстарын зерттеп, талдап, халық арасында қалыптасқан стереотиптің қараңғы бетін ажырату – қазіргі дінтанушылар, теологтар мен араб тілі мамандарының басты міндеті деп білемін. Себебі, жиһадтың ұғымында адамгершілікке негізделген әмбебап философия жатыр. Бұл философия екі бағытта қызмет етеді. Біріншісі, жеке тұлғаға қатысты, яғни, адам түрлі кесірлі әрекеттерден тыйылу, әрқашан өзін басқару, үздіксіз бақылауда ұстау. Екіншісі, ұжымдық топқа қатысты яғни, қоғамда халықтың игілігі

үшін жасалатын амалдарда ықылас таныту, әділдік орнату, ынтымақтастық арттыру, адамзат құқығын қорғау, пайдалы әлеуметтік жобаларды іске асыру және терроризм мен экстремизм секілді дерттердің алдын алу болып табылады.

Ұлы Абайдың өзі қара сөзінде адам кемелдікке жету үшін алдымен өзінің бойын тәрбиелеу керектігі турасында, бойдағы моралды қасиет ұяттан тұратыны туралы былай деген: «Адамшылыққа кесел қылық, қатеден, яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады» [11, 41-б.]. Демек, Абай Құнанбайұлының мұндағы көздегені жиһад кәбирді яғни, мінез-құлық пен ахлақты жөнге қою ең маңызды іс екені баса айтылған. Өйткені, жақсының да, жаманның да басты себебі адам екенін ескерсек, адамның адам болып қалыптасуы қазіргі келеңсіздіктерге толы қоғам үшін ауадай қажет.

Сондықтан жиһадтың мұндай бағыттарын бүгінде жаһандық кеңістікте орын алып жатқан табиғи экологиялық апаттар, сыбайлас жемқорлық, әділетсіздік, адамзат құқын бұзу, тұрақсыздық, арсыздық және т.б. келеңсіздіктердің жолын кесуге елеулі ықпал ететін механизм ретінде қарастыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Naidar N. Muhammadiyah's moderation stance in the 2019 general election // *Journal of Islamic Studies*, 7 б.
2. Жалал ад-Дин ас-Суюти, Муътарак ул ақран фи иъжазул Құран. – Бейрут: Китаб аль-илмия баспасы, 1988. – 50 б.
3. Ризванов М. Мухаммед – основатель новой конфессиональной общности арабов. Диссертациялық жұмыс. – Махачкала, 2005. – 152 б.
4. Peter J. Stoett. *International Relations Theory and Ecological Thought: Towards a Synthesis*. – New York, 1999. – 151 б.
5. Giddens A. L. *The class structure of the advanced societies*. – New York, 1973. – 366 б.
6. Дүниежүзілік денсаулық сақтау комиссиясының баяндамасынан // <https://www.who.int/mediacentre/news/releases/2008/pr29/ru/>.
7. Фахриддин ар-Рази, Мафатих әл-ғайб. – Бейрут, Фикр, 1981. – 231 б.
8. Сүлеймен Айдын. әл-Қауайд фи улум әл-Құран. – Ыстамбул; 2015. – 125 б.
9. <http://www.dar-alifta.org/ar/ViewFatwa.aspx?ID=14062&LangID=1&MuftiType=0>.
10. Прозоров С. М. Ал-Батинийа. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 38.
11. Абайдың қара сөздері // <https://abai.kz/post/6>.

REFERENCES

1. Naidar N. Muhammadiyah's moderation stance in the 2019 general election // *Journal of Islamic Studies*, 7 б.
2. Jalal ad-Din as-Suyuti, Mu'tarak ul aqran fi ijazul Qur'an. – Beirut: Kitab al-ilmiya baspasy, 1988. – 50 б.
3. Rızvanov M. Mıhammed – osnovatel novoi konfessionalnoi obnosti arabov. Dissertatsıalyq jumys. – Mahachkala, 2005. – 152 б.
4. Peter J. Stoett. *International Relations Theory and Ecological Thought: Towards a Synthesis*. – New York, 1999. – 151 б.
5. Giddens A. L. *The class structure of the advanced societies*. – New York, 1973. – 366 б.
6. Dúniejúzilik densaýlyq saqtaý komissıasynyń barandamasynan // <https://www.who.int/mediacentre/news/releases/2008/pr29/ru/>.
7. Fahriddın ar-Razı, Mafatih ál-ğarb. – Beirut, Fıkr, 1981. – 231 б.
8. Súleimen Aıdyn. ál-Qaıaid fi ýlym ál-Quran. – Ystambıl; 2015. – 125 б.
9. <http://www.dar-alifta.org/ar/ViewFatwa.aspx?ID=14062&LangID=1&MuftiType=0>.
10. Prozorov S. M. al-Batinıa. Islam: entsiklopedicheskuı slovar. – M.: Naýka, 1991. – S. 38.
11. Abaidyn qara sozderi // <https://abai.kz/post/6>.

А.Ө. ТҮРСЫНБАЕВА¹, А.Ж. МАЛДЫБЕК²✉*

¹философия ғылымдарының кандидаты,

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры м.а.
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: aigul_73kz@mail.ru*

²философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz*

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ МЕН АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» АРАСЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК

Мақалада қазақ мақал-мәтелдері және Абай «Қара сөздері» ой желісіндегі өзара байланыс баяндалады.

Қазақ халқының маңдайына біткен ойшыл дана Абайдың мұрасы – сан ұрпаққа рухани азық болатын сарқылмас мол қазына. Қазақ халқының бүгінгі тарихында, дәстүрі мен мәдениетінде Абайдың алатын орны айрықша, оны бір деммен, бір сөзбен жеткізу мүмкін емес. Абай мұрасы адам тіршілігінің сан-саласын қамтып, қазақ халқының өткені мен бүгінін, болашағын ұштастырған өміршендігімен, мәңгілік өзектілігімен қымбат.

Барлық адамдық ілімді, өмір сүрудің мәнін, адамның адамдығының формуласын барлық шығарамаларына өзек еткен Абай мұрасы, тағлымы қазіргі таңда аса қажетті, көкейтесті мәселе болып отыр. Абай туындыларында түгел дерлік барлық мәселелер сау ақыл арқылы сарапталып, сұрыпталып, басты мазмұн өзегін өмір игілігіне айналдыра білген. Ұлы жаратылысқа деген иман мен үмітті махаббат пен мейірімнің, жақсылықтың көзі ретінде бағалау арқылы қалың жұртын өмірді сүюге, адамдарды аялауға, жастарды білім алуға шақырған болатын.

Абайдың рухани мұрасы, қаншама заман ауысып, уақыт өзгерседе, ешуақытта құндылығы жойылмайды. Абай шығармаларының қанша уақыт өтсе де өз құндылығын жоғалтпауының сыры адамшылық идеясында жатыр. Ал адамның адамшылығы кез келген қоғамның өзекті мәселесі екені анық.

Кілт сөздер: Абай Құнанбайұлы, Қазақстан, мәдениет, философия, мақал-мәтелдер, «Қара сөздер», мораль, даналық, руханият, гуманизм.

A.O. Tursynbayeva¹, A.Zh. Maldybek²

¹*Candidate of Philosophical Sciences, Acting Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: aigul_73kz@mail.ru*

²*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz*

The Relationship of Kazakh Proverbs and «Words of Edification» of Abay

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Тұрсынбаева А.Ө., Малдыбек А.Ж. Қазақ мақал-мәтелдері мен Абай «қара сөздері» арасындағы үндестік // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2020. – №3 (117). – Б. 69–79. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.007>

* **Cite us correctly:**

Tursynbayeva A.O., Maldybek A.J. Qazaq maqal-máteldepi men Abai «qara sózderi» aracyndaǵy úndectik [The Relationship of Kazakh Proverbs and «Words of Edification» of Abay] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy.* – 2020. – №3 (117). – B. 69–79. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.007>

The article describes the relationship between Kazakh Proverbs and sayings with the «Words of Edification» of Abay.

The heritage of the great Abay is an inexhaustible Treasury, a spiritual source for many generations. It is difficult to assess the significance of his work in one word, but the legacy of Abay occupies a special place in the modern history, culture and literature of our people. Abay and its heritage are the most popular among the people. In his work, all problems were analyzed through the true mind and consciousness, and the main core turned into the good of life. Perceiving as a source of virtue faith, love, kindness, benevolence, he urged the people and young people to love life, respect each other and educate themselves.

Abay's works cover all spheres of life of the people, linking their past, present, and future. Abay's «Words of Edification» have not lost their meaning even now, although several generations and epochs have changed, and if we consider that national characteristics and human values continue to grow and develop, we must recognize that Abay's «Words of Edification» will continue to be a valuable source of knowledge of the truth.

Keywords: Abay Kunanbayuly, Kazakhstan, culture, philosophy, proverb, “Words of Edification”, morality, wisdom, spirituality, humanism.

А.О. Турсынбаева¹, А.Ж. Малдыбек²

¹кандидат философских наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: aigul_73kz@mail.ru

²кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aktmaral.maldybek@ayu.edu.kz

Взаимосвязь казахских пословиц и «Слов назиданий» Абая

В статье охарактеризована связь между казахскими пословицами и поговорками и «Словами назидания» Абая.

Наследие великого Абая – неиссякаемая сокровищница, духовный источник для многих поколений. Трудно оценить значение его творчества одним словом, но наследие А. Кунанбайулы занимает особое место в современной истории, культуре, литературе народа и характеризуется наибольшей востребованностью. В его творчестве все проблемы были проанализированы через истинный ум и сознание, а основной стержень превратился во благо жизни. Воспринимая как источник добродетели веру, любовь, доброту, доброжелательность, он призывал своих соплеменников, в особенности молодежь, любить жизнь, уважать друг друга и заниматься самопросвещением.

Произведения Абая охватывают все сферы жизнедеятельности народа, связывая его прошлое, настоящее, будущее. «Слова назидания» не утратили своего значения и сейчас, хотя сменилось несколько поколений и эпох, а если учесть, что национальные особенности, человеческие ценности продолжают расти и развиваться, то нужно признать, что данное произведение продолжит быть ценным источником познания истины.

Ключевые слова: Абай Кунанбайулы, Казахстан, культура, философия, пословица, «Слова назидания», мораль, мудрость, духовность, гуманизм.

Абай секілді ұлы тұлғалардың адамзат тарихындағы алатын орнын нақтылау қиын, ал түсіну үлкен еңбекті қажет етеді. Абайдың ой толғаныстары мен ғақлиялары афоризмдері, нақыл сөздер ретінде қолданып жүрміз. Абай мұрасының көркемдік мәнін ашып, иірімді ойларының түбіне терең бойлап, кәдеге жарата алсақ, Абайдың рухани мұрасы біздің сарқылмас құнды қазынамызға айналады. Сонда ғана, Абайдың ұлылығын көріп, хакімдігін сезініп, оның ілімінің ерекшелігін танып, құндылығына көз жеткіземіз. Абай бабамыздың адам өмірінің түп мақсаты – толық адам болу, рухани жетілу жолы. Егер әр адам іштей өзін

осы ұлы мақсатқа бағыттап, тіршілігінің мәні етсе, сүретін өмірінің босқа кетпейтініне сеніміміз жоғары.

«Қазақта қара сөзге дес бермеген» ғұлама хакім халық даналығының асыл нәрін, рухын өте ұтымды пайдалана білді. Мақал- мәтелдерді, нақыл, өсиет сөздерді пайдалану тәсілі ерекше болды. «Қара сөздеріндегі» көптеген сөз тіркестері, ой-тұжырымдары мақал-мәтелдей, шешендік сөздей әсер қалдырды. Бірақ Абай ойлары бұрын соңды болмаған мақсат мұратқа моральдық, адамгершілік философиясының халықтық озық жүйесін, ұлттық ар намыстың шындалу бағытын, білім мен ғылым бәсекесіне түсіп, өркениет төрінен орын алуға бастау беретін жүйесін жасауға бағытталады.

Хакім Абайдың философиялық дүниетанымын айғақтайтын ерекше жазылған қарасөздерінің мән-мағынасы ерекше сипатқа ие болды. Абайдың «Қара сөздері», Абай мұрасын жаңа бір белеске көтерді.

Абайдың қара сөздері қазақ үшін қастерлі кітап және солай болуға тиіс. Ғұламаның қара сөздеріндегі шындық, ұлттың болмысы – Абай түйсінген шындық деп қана түсіну үлкен қате, себебі Абай бүгінгі қазақтың мінезінде, танымында, заманында нақты көре білген хакім. Бұл – өткен ғасырдағы қазақтың табиғаты деп өзімізді өзіміз алдап, жұбатуға болмайды, Абай көзге шұқып көрсеткен ұлттық мінез-құлқымыздағы жаман қасиеттеріміз бүгінгі қазақтың да қасіреті, айықпас бір әдеті болып отыр.

Абайдың қара сөздері – оның ақындық мұраларына қосылған, хакімдік дәрежесін шындаған бағалы қазына болып табылады. Абайдың өзінің заманында ерекше орын алған тарихи маңыздылығымен, қоғамдық қозғалыстармен, күнделікті алуан түрлі надандық, қатыгездік, басқыншылық зорлық-зомбылық секілді мәселелерге байланысты туындаған шығармаларды оқып, таныдық. Қара сөздердің үлесі Абай заманындағы жағдайды, тарихи маңызды шынайылықты өз қалпында бұлжытпай толығымен танытқан аса құнды дүние.

Әдістеме

Мақаланың әдістемелік негізі ретінде қазақ мақал-мәтелдері және Абай «Қара сөздері» ой желісіндегі өзара байланыс, гуманистік дүниетанымына қатысты пайымдары алынып, тұжырымдарына талдау жасалынды. Қазақ мақал-мәтелдері мен Абай даналығының дүниетанымдық мазмұнына тарихи-философиялық тараптан баға беріліп, сын ойлау мен салыстырмалы әдістер жүзеге асырылды. Салыстырмалы-тарихи талдау әдістері арқылы Абай идеясының, «Қара сөздерінің» құндылығы жаңғыру жолындағы қазіргі құндылықтарымызбен, болмысымызбен байланыстырылды.

Негізгі бөлім

Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінің» мазмұны оның ақындық мұрасымен тығыз байланысты десек қателеспейміз. Абайдың қара сөздеріндегі ой-пікірлер өлеңдерімен байланысып, оның мағыналары кейде қайталанып, пысықталып, әрі қарай ерекше жалғасын табады.

Хакімнің «Қара сөздері» ақын шағармашылығының маңызды бөлігі, яғни, прозаның шағын түрі деп атасақ болады. Еңбектерімен мұндас, идеялары сай келетін, бір-бірін толықтырып тұратын көркем әдебиеттің саласы.

Бұл «қара сөздер» өнерлік, көркемдік жағынан алуан түрлі. Бұл жерде терең көсемсөздік бір тебіреністерде, жүйелілік философия толғауларыда, ойға ыңғайлы ғақлия сөздерде, ғибратты жазылған аңыздарда, тарихи шығармаларда табылады.

Абайдың Қара сөздерін атауға байланысты бірнеше пікірлер бар. Х.Ж. Сүйіншалиевтің «Абайдың қара сөздері» атты монографиясында бұл сөз жеке қарастырылмайды. Автор: «Өсиет ретінде, кеңес сөз үлгісіне жатқызуды дұрыс деп санадық», – деп өтеді [1]. Көбесов «Абай сыры оңай мәселе емес» деген мақаласында тың бір ой айтады. Оның пікірінше, қара сөздерді, кеңес беретін сөз немесе қарапайым «ғақлияға» қисыны келмейді. Абайдың өзі қойған «Китаб тасдиқ» аты дәлме дәл келіп тұр. «Тасдиқ» деген араб сөзінен «сенім»,

«растау», «бекіту» деген мағынаны білдіреді. Қара сөздердің өзі толыққанды дербес бір ғылыми танымдық шығарма. Мазмұнынан бөлек көптеген ғылыми танымдық терминдердің хакім, ғалым, хауас, хұлық, жауанмарт, инсаният, наклия, ғақлия, ғибрат, ишарат жиі кездесетіндігі мәлім. Данышпан бабамыз әл-Фараби салып кеткен Шығыстың классикалық педагогикалық трактаты Абай еңбегінің түпнұсқасы деп айтуға негіз бар. Себебі, мұндағы тұнып тұрған педагогикалық сарынды байқамау мүмкін емес екені анық.

Абай шығармашылығының ең басты зерттеушісі академик М. Әуезов «Қара сөздерді» түпкілікті сараптаған бірден-бір ғалым. Оның пікірінше, Абайдың осы барлық қара сөз дейтін мұралары көркем прозаның өзінен бөлек, бір алуаны боп қалыптасады. Бұлар біріңғай сюжетті шығармалар емес, бұрынғы жазушылар қолданған естелік те, мемуар да емес. «Шығармалары, Абай Құнанбайұлының өзі тапқан, алуан көркем сөздің түрі. Кей-кейде бұл сыншылдық, ойшылдық пен адами қасиеттілік, мораль мәселелері бойынша ғақлия, өсиет тәрізді» [2, 210-б.].

Абай қара сөздерін зерттеуші ғалымдар өсиет сөз, кеңес сөз, педагогикалық трактат, рисалат, ойшылдық жүрекжарды сөз, сыр, тек Абайға тән көркем сөз түрі дегенге тоқтайды.

Аталған төрт ой-пікірдің барлығында да, келісуге негіз бар, өйткені әрқайсысында терең мағына жатыр. Абай шығармалары қазақ халқының дәстүрлі мәдениет пен әдеби шығармаларында кездесетін Күлтегін және Білге жазба ескерткіштерінен бастауын алып, кейін Майқы би, Төле би, Әйтеке би және Қазыбек би қалдырған ұлағатты, өнегелі өсиет сөздермен жалғасқан өнердің ең жоғарғы шоқтығы биік, ерекше жазба формасы деп айта аламыз. Абай үндестікті ұлы ғұлама әл-Фарабиден жалпы шығыс философиясынан тапты десек болады.

Абай өмірінің соңында дүниеге келген «Қара сөздерінде» адамшылық, «жарым адам», «адам», «толық адам» деген жүйені қалыптастыра отырып, осы идеяларын тыңғылықты жан-жақты қарастырады.

Абай қазақ елін, өз жұртын басқа халықтардан, ұлыстардан ешқашан кем санамаған, керісінше халқын өте ойлы, мәдениеті жоғары, ілімі мен ғылымы жетік мемлекеттер санатына қосып, олардан білімі, ғылымы, өнері асып түссе екен деп армандады. Осы асқақ биік арман жолына бүкіл ғұмырын арнады. Өз халқының аяулы ұлы ретінде өз заманында орын алған қаракетсіздікке, озбырлыққа, жалқаулыққа, арсыздыққа қарсы аянбай күресті. Абай даналығына сүйене отырып, білімі бар немесе жоқ адамдар арасындағы байланыстар жайлы Петер Шон өзінің еңбегінде былай дейді: «Abay defined the differences between the educated and non-educated by stating that educated persons would occupy themselves with worthy and serious matters, and they would steadfastly pursue their objectives. These individuals would have few regrets in life and would show poise and restraint even during the most critical times. Whereas educated persons would be reflective about their lives, ignorant people would occupy themselves with trivial things. Abay also realized that for the Kazakhs to become educated, they needed to command respect by cultivating social and cultural norms. With social and cultural capital at hand, Abay hoped that someday a leader with sufficient influence and resources would apply his or her own vision in reforming Kazakhstan. It had to be someone who wielded “great power and immense influence” and “enormous riches” to convince all parents to send their children to school» [3, 40-б.].

Абай ең алдымен бес нәрседен қашық болуға шақырды: өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік және бекер мал шашудан. Әрбір жалқау адам, өсекке бейім, қаракетсіз, қорқақ болады, оның тіршілігімен ғұмыры да мардымсыз, сүреңсіз келеді. Ал мақтаншақ адам ақылсыз, тоғышар, арсыз, надан келеді. Адам баласын қор ететін, кісілік дәрежесінен айыратын, кісі қашық болуы керек осы бес нәрсе деп айғақтай отырып, бұлардан адам алшақ болмаса, әрі қарай көптеген келеңсіз қасиеттерге тап болады. Бұны Хакімнен артық айту тіптен күрделі. Ол былай деп айтады: «Бүкіл ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: Әрбір жалқау кісі қорқақ қайратсыз тартады: Әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ

келеді: Әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді, Әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді: Әрбір арсыз жалқаудан сұрамақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» [4, 148-б.]. Әлемге атақты данышпан кісілер байқаған сөздерге көңіл бөлу тиіс. Кей-кейбір зерттеушілердің айтуындай бұл тек қазақ ұлтына тән жұғымсыз қасиеттер емес, жалпы адамның тозу, азу, азғындау әдісі. Адамшылықтан кету әдісі. Бұлар барлық адамзатқа тән қасиеттер. Алайда, Абай Құнанбайұлы жерлестерінің халін, келешегін ойлағаннан кейін бұл өсиет сөздерді жазғандай.

Бес түрлі жаман қасиеттерге қарама-қайшы бес түрлі жақсы қасиеттерді де айтып өтеді. Ол тек адамның адамгершілігінің белгісі емес, әдеттегі айтылған жаман қасиеттерден тыйылу үшін қажетті болып табылатын асыл қасиеттер. Адам талап, еңбек, терең ой, қанағат және рахым осы бес қасиетке ұмтылуы тиіс. Сол кезде әр адам мақсат-мұраттарына жетеді, демек халқымыздың болашағынан үміт үзілмейді. Терең ой, талап, еңбекті қай жерге жұмсау қажеттілігін де нық көрсетеді. Аса маңызды білім, ғылым және өнерге ынталанып барлық күш-жігерді, қайратты, қолдағы бар байлықты осыған жұмсай білу абзал деп айтады. Көпшіліктің ойы неде, мақсаты неде? Адамды құртатын нәрсе, төрт аяқты малды көбейтемін деген ниетінде. Басқа ойы жоқтығында. Егер өнерге, саудаға, егінге салынса, адамшылықты ту етіп ұстаса, бұлай болмас еді. Абайдың мал тап, кәсіп тап, деген ойлары бүгінгі әрбір қазақ баласы ойлануға тиісті дүниелер.

Қазақтардың бойындағы тағы бір кертартпа қасиет - билікке таласушылық, мансапқа қызығушылық, бірін-бірі көре алмаушылық, арсыздық. Содан келіп ағайын туыстың арасында бітпес дау-дамай, араздық туады. Тіпті бұл мәселе мемлекет деңгейінде де бүгінгі таңда болып жатқандығы таңқаларлық жағдай емес. Хакім қазағымызда ерте бастан келе жатқан «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген мақал-мәтелді айтады. Билікті ойлайтын адамзат тек қана өз қамын жейді, төрт аяқты мал басын көбейтуден бөлек ешбір нәрсені ойламайтын адам, алайда басқалардан жоғары болуды, одан асып түсуді ойлап, ұрлыққа дейін барып, ар-ұятын мүлдем ұмытады. Бұл басқалардың намысына тигенді, қорлауды, оның адамдық құқығын аяққа басқандық, бір адамды екінші бір адамға айдап салушылық, яғни, жалпы айтқанда өзінің адамдық қасиеттерін жоғалту. Билік пен байлыққа ұмтылыс жолдарына бұндай адамдар қастарының өміріне қауіп-қатер төндіруден, өтірік айтудан, қастандықтан да тайынбайды.

Әрине, Абайдың қара сөздерін қопарып айту өте қиын. «Сөз түзелді, тыңдаушым сенде түзел», – дейді Абай. Шындығында, көп нәрсені ойланатын уақыт жетті. Еркін ойлауға ешқандай тосқауыл жоқ. Бір нәрсе нақты, Абайдың ойы қазақтың ойы, жаны, күйі. Абайдың сыншылдығы қазақтың ойын сұрыптап жинағандығы. Абай қазақтың ойын сақтаушы, жинақтаушы және оны көтеріп, асқақтатушы. Сол себепті, біз Абайды әлемдік деңгейге көтеруіміз қажет. Қазақтың ойын, жанын түсіне алмаған адам бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі болмайды. Ондай адамдарда рухтың тәуелсіздігі болмайды. Демек, бұл адамдар мемлекет басқара алмайды, заманға ықпал ете алмайды.

Абай жиырма үшінші сөзде айтқандары елге түсінікті болу үшін олардың күнделікті тіршілігінен бұлтартпас уәждер келтіреді. Егер жүз ат бәйгеге қосылса, сенің атың соңынан оныншы болып келсе, он аттан озып шықтым деген де қуаныш па? Немесе, ғылым көпке келе ме, мыңның бірі ғалым бола алады, бұл жерде көппен көрген ұлы той деген мақалдың мәні жіті түсіндіреді. Бір үйдің іші түгел ауырса, көппен көрген нәрсе деп қуану қажет пе екен деген ойлар туындайды. Осы жерде Абайдың басқа бір қара сөзінде қазақтың кейбір мақал-мәтелдеріне берген бағасы еске түседі. Қазақ мақал-мәтелдерінің ерекше бір қасиеті – нанымдылығы, әсерлілігі. Көпшілігі айтқан адамына атқан оқтай дәл тиеді. Естіні, саналыны селт еткізбей, ойландырмай, толғандырмай қоймайды. Сонымен қатар кейбіреуінің мағынасы өте терең, жан-жақты болып келеді, кейде қарама-қарсы мағынаны білдіреді. Жоғарыда Абай келтірген, сын көзбен қараған мақалға үндес қазақта мынадай да мақал бар: «Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас» – дейді. Мұнымен келісетін де,

қалауын табам деп жүргенде, екі өкпесін қолына алып, жүгіріп жүргенде, өмірі өтіп жатқанын сезінбейді. Осыған орай, әрбір адамның аузын бағып, көңілін дәл табамын деп қорлық көріп, уақыттың өткенінде аңғармай қалады. Малды да, дүниені де жерден сұра, не маңдайдан аққан терден сұра, ырысқы несібені беретін Алла деген ойды нақты келтіреді.

Абай заманында да, қазіргі біздің ғұмыр кешіп жатқан заманда да надандардың, қулардың, пысықтардың аузынан түспейтін «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейтін мақал бар. Абай ащы наразалықпен батыл сынады, өзінің қулық сұмдығын жасыру мақсатында айтылған сөз дейді. Абай қара сөздерінің көп жерінде алдыңғы буын ұрпақтың, ата-аналардың, сабақтастықты, болашақ ұрпақты, балаларын, немерелерін адамшылыққа, ізгі ниетке, көп еңбекті талап ететін жұмысқа, білімді болуға тәрбиелеу жолдарындағы міндетін баса айтады. Осыған байланысты халқымыздың дәстүрлі әдет-ғұрпын естен шығармай, ата дәстүрді сақтай отырып, баланың ата-анаға деген құрметін, махаббатын, сиын сақтап қалуды уағыздайды.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» деген. «Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның жанынан да малы қымбат екен. Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дұспандық іс емес пе? Осындай білместікпен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек» [4, 182-б.].

Таза, шын дана сөздердің ескіріп кетпейтініне, жоғалып кетпейтініне отыз жетінші қара сөзде келтірілген Абайдың жиырма үш ой өрнегі дәлел. Абай былай деп айтады: «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың». Демек, адам бұл өмірде арды ту етіп, адамшылық жолында ғана ғұмыр кешкені абзал.

Жоғарыда келтірген мақалдың мазмұнын отыз төртінші қара сөзінде нақты жіктеп көрсетеді. Адам баласының барлығы бір біріне дос. Дүниеге келуің, өсуің, харекетіңе қарай өмір сүруің, қайғың, қазаң, барар жерің, екі дүниедегі жақсылығың, рахатың, ахіретке барғанда, бірдей сұралады. Бәрі бірдей. Бес күндік жалған дүниеде, біріңе бірің қонақ екенсің, тек бір біріңді сыйлап, ғұмыр кешіндер дегенге саяды. Көреалмаушылық, көрсеқызарлық, адамды арсыздыққа жетелейді дей отырып, дүниені адамзаттың байлығы емес дейді. Адам дүниеге қонақ, демек неге Құдай болмақ ниеті бар. Бұл арсыздардың ниеті, пейілі дегенге келтіреді. Осы ниет бүгінгі таңда, дүниежүзілік экономикалық және қаржы элементінің дағдарысы болатын негізгі себеп. Адам қаншама кемелденгенмен, ол пенде. Жақсылыққа, ізгілікке ұмтылған сайын, жамандық та аяқасты жанында жағалап жүреді [5, 72-б.]. Дүниені өзінен кейін тау етіп үйіп тастауды мақсат тұтпай мағыналы ғұмыр кешу үшін жинау керек. Өмір сүрудің мәні дегеніміздің өзі адамның адамдығының формуласы. Адамша өмір сүрсе, ғұмырдың мәні өз арнасында болады. Ал егер, адам өмір сүру мағынасыз деп, дүние қуып, не жоқшылықтан таза қайғыға түссе, одан асып шыға алмаса, тіршілікке адамдар тірек бола алмайды.

Абайдың адамшылық идеясы дүниежүзілік философия тарихындағы адам мәселесі, адамның адамшылығы, ізгілік, адам тепе-теңдігі жайында түрлі ой-пікірлер қалдырған Сократ, Сенека және Кант қағидаларынан, ар-намыс туралы ілімдерінен аспаса кем түспейді. Сенеканың мына бір әңгімесінде құл мен қожайынның теңдігі жайлы ой қозғаған. Өзінің бір досына қонаққа барғанда былай дейді: «Сенің үйінде қонақта болғанымда, мынандай жағдайдың куәсі болдым, өзіңнің құлдарыңмен достық қарым-қатынаста екенсің. Бұл әрекетің сенің адамшылығыңа, біліміңе сай қасиет. Тағдыр адамды әр түрлі жағдайда сынады, бір жағдайда мырза қылады, басқа бір жағдайда құл етеді. Ойланып қарасаң сенің құл деп тұрған адамың да сен секілді жолмен жарық дүниеге келген, сен секілді ауа жұтады, өнеді, өледі. Барар жерің бір. Ортақ аспан, ортақ жер. Сонда сенің нең ерекше, нең бөлек. Ал құлдық мәселесіне келсек, адамның бәрі құл. Біреу дүниенің құлы, нәпсінің құлы, біреу сараңдықтың құлы, тағы біреулер мансаптың құлы, ал адамның бәрі қорқыныш пен үміттің

құлы. Сенің құлдарыңа дұрыс көзқараста болғаның құптарлық іс екен». Әрине бұл дәлелдер адамшылықтың, ар императивінің мінсіз керемет түсінігі.

Әрине, Абайдың ойлау құдіреті ерекше, асқақ. Абай мақсаты, ұлттарды үйлестіру, келісімге келтірумен шектелмейді. Ел мен елдің достығын, халықтардың достығын, ұлт пен ұлттың теңдігіне, нәсіл мен нәсілдің теңдігін аса қатты мән беріп, өз шығармаларына арқау етеді. Адамдардың сеніміне, нәсіліне, ұлтына қарап еш уақытта жіктеуге болмайтындығын айтып, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген өресі тым аса биік сөз айтады. Адамшылық қағидасын ту етіп көтеріп, ардан аттамай, адамзаттың баласы бол, біреуді орыс, біреуді сарт деп күлме, өзіңді өзгелерден артық санама деген ой түйеді. Өзіңнен озық елдердің ғылымын, өнерін, жақсы қасиеттерін үйрен, жаман қасиеттерінен бойыңды аулақ сал, тек адамның барлық үлкен қазынасын, құндылығын өзіңе азық қылатын болсаң ғана адам атын қабылдауға негіз бар деп ой тұжырымдайды. Адамның мінезін түзеуге болмайды деп айтқан адамның қолын кесермін деген ой-пікірі, яғни адам өзгеруге талпынбаса, ниет етпесе, сенім болмаса, алдыңғы олқын ағалардың артқы толқын інілерге халықтың мақсат-мұратын іске асыратын үміті жоқ болса, ақыл-парасатын, білімін, жүрегін, арын, қажырын ерінбей, жалығып кетпей осы жолға сарп етер ме еді. Әрине, жоқ. Абай бұл мақсатты іске асыру қиынның қиыны екенін анық білді.

Тарих еш талқыға көнбейтін ақиқат. Тарих бабаларымыз жүріп өткен жол, ол ойдағы жорамал, қиял, арман емес. Жүріп өткен жол, өткен процесс. Тарихты әркімнің қалағанындай етіп, жасауға болмайды, бұрмалауға да болмайды. Ал жауып тастауға тіпті келмес. Адамзат бұл тарихтың бір тармағы, тарихты жасаушы фактор болғандықтан, еш сабақтастықты үзбей, ұрпақтан ұрпаққа адамзаттағы ең құнды дүниелер беріліп отырса, келешегіміз жарқын. Кейде, біз ата бабаларымыздың ғұмырын, жеңістерін, қайғы-қасіретін, жетістіктерін, қуанышын-сүйінішін елемей, жоққа шығарғымыз келеді. Кешегі заман, қандай болса да олардың дәуірі. Ол заманды алып тастайтын болсаң ұрпақтар үндестігі, сабақтастығы үзіліп, құндылық қайда қалады. Біз бүгінгі күнімізді қалай ашып, түсіндіре аламыз. Ол мүмкін емес. Халқымыз тарих тәлкегіне неше дүркін түсті де, Ключевский айтқандай, «тарихтың дырау қамшысы» ретінде мылтық пайда болғанға дейін басқа халықтарды да сан рет тәлкек қылды. Елдік мінезі өзгеріп, дінінен, тілінен айырылып, дәстүрлерінің шырқы бұзыла бастаған кезеңде жағымсыз қылықтар да жайлады. Бірте-бірте Шоқанын сүріндіріп, Махамбетін қылыштап, Мәдиін атып, Абайын сабаған күйге де жетті. Яғни, шындығы сол тарихымыздың оңы да, солы да, бұралаңы да болды. Бірақ ол болары болып бояуы сіңді, адамзат тарихына енді. Енді келіп, мына жағы дұрыс екен – қабылдаймыз, ал ана жағы бұрыс екен – қабылдамаймыз деу надандық. Абай айтпақшы, тарихтың да жақсы жағынан үйреніп, жаман жағынан жирену қажет. Бұл мәселелерден, Хакім «Қара сөздерінде» халық табиғатының жағымсыз бір жақтарын баса айтып, қатты сынаған. Абай сыншылдығының мәніде осыда. Одан бері екі ғасыр өтті, бағымызға қарай еліміз олардың біразынан арылып, саналы, мәдениетті, білімпаз халықтар санатына қосылды.

Бірақ Абай заманындағы кертартпа дерттер, қазірде қоғамға қайта оралғандай, әлде біз мүлдем ол дерттерден арылмағандаймыз. Кейде Абайдың өзі де осы мен халқымды риясыз сын талқысына салып жібердім бе деп ойланады. «Осы мен өзім – қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Иә, әрнешік, бойларынан адам жақсы көрерлік, көңіл тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, не қылды, не болды демей жату керек еді. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай?» [4, 157-б.].

Міне нағыз өз халқына адал перзенттің күйзелісі. Туған халқы үшін жаны ауырған, елінің болашағын ойлап күндіз-түні ах ұрған адам халқының бойындағы кемшіліктерді көрсе де көрмегендей кейіп көрсете алмады. Бойын кернеген халқына деген сүйіспеншілігі,

адамдығы айналасында бой көрсеткен озбыр әрекеттерге жайбарақат жай қарай алмады, аянбай күресуге мәжбүр болды. Әсіресе, кейбір жастардың ауыл-ауылды кезіп той-думан іздеп, бос күлкіге, арзан ойынға салынып, шырылдауық шегірткедей, тамағының бір тойғанына разы болып, мықты жігіт, сері жігіт, пысық жігіт деп өтірік мақтағанына мәз болып, сауық-сайранмен ғұмырын өткізген жастарға қатты налыды.

Он төртінші сөзінде әбден бір таусылып отырып жазған осы ойларынан кейін, он бесінші сөзде осы сұраққа жауапты тапқандай болады. Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің айырмашылығы неде, олардың парқы неде, ақылды, есті кісінің әрекетіне тоқталады. Пенде адам болып жаратылған соң ешбір нәрсені қызықтамай жүре алмайды. Тіршілікке кім жүрер көңіл бөлмей дейді. Және де сол өзін қызықтыратын нәрсені іздеген шақтары оның бар ғұмырының ең қызықты уақыты болып есінде қалады. Сонда әлгі есті адамның ізденісіне ортақ болған, хабардар болған кісі ананың айтқанына құлағы, ойына көңілі сүйсінеді. Себебі, іздену, талпыну, құштарлану тірінің адами табиғаты. Бұлай өткен өмірде де өкініш болмайды.

Профессор Т. Ғабитов, тумасынан адам табиғатының біркелкі болмайтындығын, жеке бастың қасиеттері де әр түрлі болып қалыптасатындығын айта келіп, дегенмен гуманистік тұрғыдан алғанда әрбір тұлға өмірде өз орнын табуы қажеттілігіне назар аударады. Абай дүниетанымын сөз ете отырып: «Адам өзінің орнын, өзінің жолын табуына, бағыт беруіне – ағартушының, бұқараны тәрбиелеушінің ең маңызды міндеті деп білді. Бұдан кейін «адамшылық» деген Абай Құнанбайұлының этикасы негізгі принципінің мән-мағынасы ашыла түседі: әрбір адам өзінің шығармашылық мүмкіншілігін жүзеге асырып, өзін дамыта алады, сонымен қатар жетілдіруі тиіс» – деген тұжырымдама жасайды [6, 202-б.].

Осы орайда К. Кенжеғалиев, Г. Мұхаммеджанова, А. Шаяхметова, Ж. Тасболатова, Л. Байманова және Л. Зулхарнаевалардың «Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads – Kazakhs in the Works of Abay» мақаласында былай келтіріледі: «Hard to memorize something that is new to you, then there will be the desire to seek, love of learning, memory will learn and engrave what you have seen and heard». Thus the concept of human nature is not a single definition, but a whole process, mental process, mental state of a person. The formation of human nature involves a chain of appearance, development and formation of mental phenomena which logically maturing transform the man to form his own character» [7, 3130-б.].

Тән тазалығы мен жан саулығы адамның өз өмірінде санасына парасатты идеялар мен жоғарғы құндылықтарды тірек етіп алуына байланысты. Жан тазалығы адамның ақиқат жолына түсуіне, алдына қойған мұрат-мақсаттарының өресі биік дәрежеде болғанына да байланысты. Абай жолымен келе жатқан қазіргі қазақ философиясы осы келелі мәселелерге зор көңіл бөлуде. Абай жолы – қазақтың жолы. Бізге Абайдың ойы, сөзі, танымы, сенімі қажет.

Абай афоризмдері барлық қара сөздерінде өріліп жатыр. Бірақ, ең көп тың идеялары отыз жетінші сөзінде қамтылған. Бұл қара сөзде жиырма үш жеке-жеке нақыл ойлар айтылған. Абай зейінінде жүрген керемет көрікті ойларын мақал-мәтелдермен өрнектеген. Абай айтқан, төмендегі нақыл сөздер әрқашан мақалға айналады: «Көңілдегі көрікті ой-пікірдің ауыздан шыққанда өңі қашады», «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы бауыры», «Ер артық сұраса да, азға разы болады. Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас», «Егер іс өңсін десең, жолын тап», «Жоғарғы мансап – биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады», «Бақпен асқан патшадан, санамен асқан қара артық; сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық», «Тоқ тіленші – адам сайтаны», «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың», «Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас», «Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол», «Қайратсыз ашу – тұл, тұрлаусыз ғашық – тұл, шәкіртсіз ғалым – тұл», «Бағың өскенше – тілеуінді ел тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен

соң өзің ғана тілейсің» талай ұрпақ танымдық, адамдық тұрғыда көтеріле түскені шындық [8].

Жалпы адамилық, руханилық деген түсінік ұғымдар адамзаттың өсуімен бірге қайнап, жасап келе жатқан ата дәстүрге айналып кеткен құндылық. Бүкіл адамзатқа ортақ таным межесі ол өсіп-өну талабы. Жастарды адамшылыққа баулу, оның негізгі принциптеріне үйрету. Ал еліне, халқына адал перзент болу жолдары әр халықтың, ұлттың дәстүріне, мәдениетіне, салт-дәстүріне, тарихына, дін мен діліне, рухани құндылығы мен болмысына байланысты болады. Қазақ халқының өмірлік жолында адамшылықтың жолдары үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетумен, ата жолын, ата кәсібін үйренумен, ана жолын қуумен, ар-намысты бетке ұстаумен, біреудің ала жібін аттамаумен, өнер-білімге, еңбекке ұмтылумен анықталады. Абайдың жеке өз бойында осы асыл қасиеттердің барлығы болды. Сондықтан Абай ұлт ұстазы болуға, жөн-жосықты айтып, жол көрсетуге моральдық құқығы болды [9].

Қорытынды

Қорытып айтқанда, Абайдың туған халқына тигізген ықпалы, игілігі «шөл даланы жарып аққан дариядай» болды. Бірақ дария бұрқ етіп, бір сәтте пайда болмайды, оны алуан бұлақтар мен кішігірім өзен сулары құрайды. Дана Абай да саты-сатылап жетілді, толысты, ақырында ұлы шайырға, әлем ой алыбына айналды.

Абай есімі еліміздегі түбірлі өзгерістер негізінде әлемге танылып жатыр. Алыптың есімі әлемді шарлады. Қазіргі уақытта нағыз Абайды, дана Абайдың шығармашылық мұрасын қайта танытып қауыштыру – философия мен мәдениеттегі, әдебиеттегі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселе болып табылады.

Абай даналығында рухани құбылыс пен құндылықтарды талдау мен бағалау айқын сезіледі. Абай шығармашылығы даналықты сұхбаттасушы субъект ретінде түсінуге және алуан пікірлерді түсіндіруге мүмкіндік береді. Мұның өзі дүниетанымдық жүйенің қалыптасуын қарастырып қана қоймай, оның дамуына қосымша ықпал жасамақ. Ол үшін тәрбие қайшылықтарын, дәстүр үрдістерін бағамдап, сондай үйлесімділікті көркем бейнелеумен көрсету шарт [10, 61-б.].

Абайды тек қазақ халқының ғұламасы ретінде көрсету жеткіліксіз, себебі қазіргі Абайтану ілімінің ашқан жаңалықтарына тереңіне бойласақ, Абай әлемдік деңгейдегі кемеңгер ойшыл. Ол адамилық құндылықтармен сусындап, әлемдік философияны, оның ішінді шығыс философиясын терең меңгеріп, исламияттық түсінік деңгейіне көтерілген ғұлама ойшыл.

Бүгінгі қоғамда жайлаған дерт болашағымызды күңгірттендіретіні анық. Алайда, бізде қоғамдағы дертке тойтарыс беретін қарулы мықты күшіміз бар. Ол – Абай мұрасы. Абайдың ойшылдық мұрасын игеруге, меңгеріп, таным парасатымызға салу үшін әр адамның тынымсыз ой еңбегі қажет. Бұл Абай сабағы, Абай танымы, Абай жолы деген тұжырымға келгеніміз жөн.

Хакім Абай мұрасы – қазақтың қазақтығын әлемге паш ететін, танытатын нағыз рухани бренд, елдің имиджі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сүйіншәлиев Х.Ж. Абайдың қара сөздері. – Алматы: Жазушы, 1956. – 121 б.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
3. Peter Shon. Abay's Legacy to the Philosophy of Education // NUGSE Research in Education. – Volume 2. – Issue 1. – June 2017. – P. 36–41.
4. Құнанбаев А. Шығармалардың толық екі томдық жинағы. – Алматы: Көркем әдебиет, 1968. – Т.2. – 250 б.

5. Тұрсынбаева А., Малдыбек А. Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдени-тарихи сабақтастықтың рөлі // Ясауи университетінің хабаршысы . – 2019. – №4. – 72 б.
6. Мәдениеттану және философия / дайындағандар Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А. және т.б. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998. – 272 б.
7. Kenzhegaliev K.K., Mukhamedzhanova G.S., Shayakhmetova A.A., Tasbulatova Zh.S., Baimanova L.S., Zulkarnayeva Zh. Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads – Kazakhs in the Works of Abay Qunanbaev // IEJME – Mathematics education (2016). – Vol. 11, No. 8. – P. 3127–3136.
8. Құнанбайұлы А. Қара сөздер. – Орал: Оптика, 2006. – 164 б.
9. Жанабаева Д. Абай көзқарасындағы білім мен сенім арақатынастары // Адам әлемі. – 2013. – №3(57). – P. 36–41.
10. Тұрсынбаева А., Малдыбек А. Абай «Қара сөздеріндегі» адамшылық құндылығын ашатын ұғымдар // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – №1 (67). – 2019. – 61-б.

REFERENCES

1. Cúinsháliev X.J. Abaidyń qara sózderi. – Almaty: Jazyshy, 1956. – 121 b.
2. Áyezov M. Abai Qunanbaev. Monografıalyq zertteylep men maqalalap. – Almaty: Canat, 1995. – 320 b.
3. Peter Shon. Abay’s Legacy to the Philosophy of Education // NUGSE Research in Education. – Volume 2. – Issue 1. – June 2017. – P. 36–41.
4. Qunanbaev A. Shyǵarmalardyń tolyq eki tomdyq jınaǵy. – Almaty: Kórkem ádebiet, 1968. – T.2. – 250 b.
5. Tursynbaeva A., Maldybek A. Dástúrli dúnietanymdaǵy mádeni-tarikhı sabaqtastyqtyń róli // Iasaıy únıversitetiniń habarshysy . – 2019. – №4. – 72 b.
6. Mádeniettanı jáne filosofıa / daıyndaǵandar Altaev J., Ǵabitov T., Qasabekov A. jáne t.b. – Almaty: Jeti Jarǵy, 1998. – 272 b.
7. Kenzhegaliev K.K., Mukhamedzhanova G.S., Shayakhmetova A.A., Tasbulatova Zh.S., Baimanova L.S., Zulkarnayeva Zh. Problems of Psychology and Ethnic Psychology of Nomads – Kazakhs in the Works of Abay Qunanbaev // IEJME – Mathematics education (2016). – Vol. 11, No. 8. – 3127–3136.
8. Qunanbauly A. Qara sózder. – Oral: Optika, 2006. – 164 b.
9. Janabaeva D. Abai kózqaracyndaǵy bilim men cenim araqatynactary // Adam álemi. – 2013. – №3(57).
10. Turcynbaeva A., Maldybek A. Abai «Qara sózderindegi» adamshylyq qundylyǵyn ashатыn úǵymdar // Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ Хабарshysy. Filocofıa, mádeniettanu, saıacattany serıasy. – №1 (67). – 2019. – 61-b.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 378.147.811.512.122; МҒТАР 16.31.51;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.008>

Қ. ҚАДАШЕВА¹, Ұ.О. АСАНОВА², А.Қ. МЫРЗАХАНОВА³✉*

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б. Алтынсарин атындағы

Ұлттық білім академиясы (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: karlygash-54@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры м.а. (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: assanova_62@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Бүгінгі таңда мемлекеттік тілдің қоғамдық қызметі аясының кеңеюі, тілді үйренуге ынталы, әлеуметтік дәрежесі әр түрлі адамдардың көбеюі (мемлекеттік қызметшілер, бизнесмендер, саясаткерлер, шетелдіктер, студенттер және т.б.) қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың өзекті екендігін айғақтай түседі. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында техникалық құралдарды ұтымды қолданып, тілді оқытудың заманауи тәсілдерін тиімді пайдалану – тіл үйренушінің оқу-танымдық әрекетін белсендіріп, пәнге қызығушылығын арттыруға мүмкіндік туғызады.

Мақалада қазақ тілін оқытуда тура, саналы-практикалық, аудиолингвалды, аудиовизуалды, суггестопедия және т.б. ауызша сөйлеуге үйрету әдістері қарастырылып, сабақ үлгілерінен өрнектер беріледі.

Кілт сөздер: оқыту әдістері, заманауи технология, коммуникативтік құзірет, мәдениетаралық қатысым, сабақ өрнектері.

К. Kadasheva¹, U.O. Assanova², A.K. Myrzakhanova³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, I. Altynsarin National Academy of Education (Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: karlygash-54@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: assanova_62@mail.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz

The Modern Methods of Teaching Kazakh as a Second Language

The extension of the social sphere of the state language, the increase of people number with the different social categories (government employees, entrepreneurs, politicians, foreigners, students, etc.) aspiring to study language, currently testify to the relevance of Kazakh language teaching as a second language. The rational use of technical means, the effective use of language

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қадашева Қ., Асанова Ұ.О., Мырзаханова А.Қ. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың заманауи әдістері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 80–90. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.008>

* **Cite us correctly:**

Qadasheva Q., Asanova U.O., Myrzaxanova A.Q. Qazaq tilin ekinshi til retinde oqytıdyń zamańaıy ádisteri [The Modern Methods of Teaching Kazakh as a Second Language] // *Iasaıy ıńıversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 80–90. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.008>

modern teaching in the process of teaching Kazakh as a second language, helps to enhance the learning and cognitive activity of the student and increase interest in the subject.

The article discusses the direct, consciously practical, audiolinguistic, audiovisual, suggestopedical methods of Kazakh language teaching and studies other methods of oral speech teaching and lesson examples are presented.

Keywords: teaching methods, modern technologies, communicative competencies, intercultural communication, lesson examples.

К. Кадашева¹, У.О. Асанова², А.К. Мырзаханова³

¹доктор педагогических наук, профессор, Национальная академия образования имени И. Алтынсарина (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: karlygash-54@mail.ru

²кандидат педагогических наук, и.о.профессора Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: assanova_62@mail.ru

*³кандидат педагогических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан)
e-mail: akbota.myrzachanova@ayu.edu.kz*

Современные методы обучения казахскому языку как второму языку

Расширение сферы общественного применения государственного языка и увеличение числа людей из различных социальных групп, стремящихся к изучению языка (государственные служащие, бизнесмены, политики, иностранцы, студенты и др.), на сегодняшний день свидетельствуют об актуальности обучения казахскому языку как второму языку. Рациональное использование технических средств, эффективное применение современных методов обучения в процессе обучения казахскому языку как второму языку активизирует учебно-познавательную деятельность обучающегося и способствует повышению интереса к предмету.

В статье рассматриваются применяемые в преподавании казахского языка прямой, сознательно-практический, аудиолингвальный, аудиовизуальный, суггестопедический и иные методы обучения устной речи, приводятся примеры уроков.

Ключевые слова: методы обучения, современные технологии, коммуникативные компетенции, межкультурная коммуникация, примеры уроков.

Біз өмір сүріп отырған қоғамда көптілділік мәселесі өзекті болып отырғаны белгілі. Себебі адамдар бір-бірімен өзара қарым-қатынасқа түсуі үшін, әлемдік кеңістікте өзін өте еркін сезініп, кез келген жағдаятқа қатысты мәселені шешу үшін саналы түрде өзін әлеуметтік жағынан да, кәсіби жағынан да жетілдіруі тиіс [1]. Олай болса, ХХІ ғасырда еліміздің жас ұрпақтары қостілді, көптілді тұлға болып қалыптасуына үлкен мүмкіндік туып отырған кезеңде олардың мемлекеттік тұрғыда толық білім алуына мүмкіндігі бар. Бұл жағдай билингв тұлғаның екі тілді (ана тілі мен екінші тіл) алма кезек қолдана білуіне және оны жүзеге асыруға, бірнеше тілдік жүйеде еркін қарым-қатынас құруына жол ашатыны даусыз.

ХХ ғасырдың аяғына таман алыс-жақын шетелдерде тілді екінші тіл ретінде оқыту мен оны меңгертуге, қостілділікке қатысты теориялық және әдістемелік еңбектер жарық көрді. Бұл еңбектерде ғалымдар, әдіскерлер екінші тілді (Т₂) оқыту теориясы мен практикасын негізгі педагогикалық ая және әлеуметтік-лингвистикалық бағытпен өзара байланыста қарастырған [2; 3; 4; 5; 6]. Осы еңбектерге тән ортақ идея: тіл үйренуші өзінің ана тілін жеткілікті меңгергенде ғана екінші тілді жедел үйреніп, ауызша және жазбаша дағдысын қалыптастырады және бірінші тілден алған білімін екінші тілге жедел түрде тасымалдайды.

Қостілділікті қалыптастыру бағытындағы шетелдік және отандық психоллингвист және әдіскер ғалымдар ұсынып отырған тілді оқыту әдістерінің негізінде ауызша сөйлеуге

үйретудің басты жолдары, яғни жаңа материалдарды диалог өрнегінде беру, сөздерді дұрыс дыбыстауға үйрету, үнемі жаттықтыру, сөйлеу әрекетінің төрт түріне тапсырмалар беру, сабақты (кейбір тапсырмаларды) ым-ишара түрінде түсіндіру мен инновациялық технологияларды тиімді қолдана білумен бірге грамматикалық-функционалдық өрнектерді беру амалдары бар. Бұл технологиялардың ұтымдылығы – мәдениетаралық байланыс құра білуге, коммуникацияға шығу жолдары [7].

Біздің ұғымымызда мемлекеттік тіл көпұлтты Қазақстан Республикасының көптілділігінің басты орнын иеленуге тиіс. Көптілді тілдік тұлғаны қалыптастырудың іргетасы ана тілінен алынатын толыққанды, түбегейлі білімнен нәр алуы қажет. Ал «көптілділік» термині жеке тұлғаның отбасылық тілі мен әлеуметтік ортаның тілі мәдениетаралық тілдер байланысында (қоғам, мектеп және т.б.) қалыптасуымен де түсіндіріледі.

Жалпы кез келген тіл бірнеше тілді меңгерген оқушының әлемде өмір сүріп жатқан ұлттардың мәдениетінің (ұлттық, әлеуметтік және т.б.) көріністеріне қол жеткізу құралы болып табылады. Олар:

1. Оқу үдерісіне оқушының алған білімі негізінде жаһандық, тілдік күзиреттілікті қалыптастыратын инновациялық әдістерді енгізу.

2. Тілді деңгейлік оқыту және меңгерту.

3. Тілді толыққанды оқыту және меңгерту арқылы көптілді тілдік тұлғаны қалыптастыру және лингвистикалық бағдарлама жасау:

- қажеттілікті анықтау (қай сыныптан бастау);
- қойылған мақсаттар мен міндеттерді шешу;
- оқу материалдарын дұрыс таңдау және іріктеу;
- қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда тілді тұтынушының ана тілін қолдану;
- сабақта оқыту стратегиялары мен тактикаларын қолдана білу;
- оқушының өзіндік іс-әрекеті арқылы үйренуіне жол ашу;
- аударма әдісін қолданбау (тілді аудармасыз үйрету);
- оқушының сабақта «өзіндік ойға бату» әрекеті арқылы тілді үйрену амалдарын қолдана білуі (суггестоподия әдісі);
- екі тілді бір уақытта дамыту арқылы қостілді тұлғаның ана тілінен алған білімін салыстыру арқылы үйрету ұстанымына бейімдеу.

Егер мұғалім осындай амал-тәсілдерді тиімді қолдана білсе, жаңашылдыққа қол жеткізе алатынын және оқушының тілді меңгеру қабілетін орнықтыруға, оның лингвистикалық табыстарға жетуіне әсер ететінін ескеру қажет.

Қостілді тұлғаны қалыптастыру мен тілдерді оқыту үдерісінде қолданылатын белсенді әдістер қатарында мына әдістерді атауға болады:

- тура әдіс/табиғи әдіс (балама әдіс);
- оқылым әдісі;
- аудиолингвалды/ аудиовизуалды әдістер;
- дизайнерлік әдіс;
- қоғам тілі әдісі;
- коммуникативтік әдіс;
- суггестопедия әдісі және эмоционалды-мағыналық әдіс.

Тілді оқыту әдістері – әдістеме ғылымында маңызға ие. Дидактикада әдіс өзінің негізгі тұғыры ретінде оқушы мен мұғалімнің өзара бірлігі арқылы білімді қабылдау, тілдік дағды мен білігін қалыптастыру, сондай-ақ тәрбиелеу мен тілін дамыту мақсатына жетудің сапасын анықтайды. Ал мұғалім осы әдістерді ұтымды қолданып, оқушының білім алуына, коммуникативтік дағдысы мен білігін қалыптастырудағы жаңа өнімді әдістерді қолдана білуі керек. Мұндай инновациялық әдістерді нақтылау үшін оларды былайша жүйелеу қажет:

1) Әлемдік және отандық стандарттарда белгіленген түрлі әдістерді жинақтау.

2) Оқушының ерекше эмоциясын, көңіл-күйін және мотив туғызатындай оның бихевиоризм, яғни психологиялық сезім арқылы қабылдауы әсер ету керек. Бұл әдіс – сабақта ән, музыка әуенінде диалогты ритмопедия, гипнопедия әдістері арқылы үйрету жолдары.

3) Тілдерді елтанымдық, мәдениеттанымдық бағытта оқытудың билингвалды әдістері.

Жоғарыда аталған инновациялық әдістер қатарында тілдерді сапалы оқыту, жедел үйрету бағытында төмендегі әдістерді ұсынуға болады:

- тура әдіс (табиғи, аудиовизуалды/ аудиолингвалды);
- саналы әдіс (саналы-практикалық, саналы-салыстырмалы);
- суггестопедия (эмоционалды-мағыналық, ритмопедия, гипнопедия).

Ғылым мен практиканың өзара байланыстылығы бір қалыпта қалмайтындығы белгілі. Практика үнемі жетіліп, ұшталып отырады, ол ғылыми тұрғыдан белгілі бір әдістемелік теорияны қажет етеді. Осы тұрғыдан қарағанда оқушының белсенділігін дамытуға бағытталған ғылымдар, яғни психолингвистикалық, интеллектуалды-эмоционалдық, социолингвистикалық және дидактикалық негіздерге сүйенген жаңа әдістемелер қалыптаса бастады.

Оқу үдерісінде заманауи техникалық құралдарды ұтымды қолданып, тілді оқытудың сапасын арттыратын тура, саналы-практикалық, аудиолингвалды, аудиовизуалды және суггестопедия сияқты ауызша сөйлеуге үйрету әдістері де өте тиімді. Осы тұрғыда аталған әдістерді тиімді қолданып, оқу үдерісіндегі нәтижеге жеткізу жолдарын қарастырып, оны практикалық сабақта қолдануға болады.

Тура әдіс:

1. Тілді үйрету сол үйретілетін тілде жүргізіледі.
2. Тілді оқыту мақсаты – ауызша сөйлеуді қалыптастыру, осыған орай лексикалық дағдысын қалыптастыруда сөйлеу әрекеті түрлеріне мән беріледі.
3. Фонетикалық дағдыны қалыптастыру үшін әріптер мен дыбыстарды дұрыс айтуға (ән, музыка, жаңылтпаш, жұмбақтарды пайдалану) үйрету.
4. Тілдік материалдар «қарапайымнан күрделіге қарай» ұстанымына сәйкес іріктеледі [8, 27-30-бб.].

Аудиолингвалды әдіс өзге тілді үйрету үдерісінде бихевиористік амал-тәсілге негізделген оқыту әдісі. Оқу материалы өте аз мөлшерде беріледі (лексикалық, грамматикалық бірліктердің қиындығы ескеріледі), оқушы қайталайды, өзгертеді, қажетті сөзді орнына қояды, есіне сақтайды. Аудиолингвалды әдістің ерекшеліктері:

1. Сөйлесім дағдысын қалыптастыру: естігенін қайталау, өрнектер арқылы шағын диалогты меңгеру.
2. Әдістің негізгі ұстанымы – ауызша сөйлеуге үйрету. Лексиканың мән-мағынасы түсіндіріледі және сөйлем үлгілері таныстырылып, ал грамматика мәтін мазмұнына қарай функционалды өрнекте ұғындырылады.
3. Сабақта динамикалық анимациялар, түрлі-түсті көрнекіліктер (заттық, бейне, т.б.) пайдаланылады [8, 46–48-бб.].

Аудиовизуалды әдіс

Бұл әдіс лингвистикалық және бихевиористік құрылым амалдарға негізделеді. Тілді оқыту үдерісінде оқытудың аудиовизуалды амал-тәсілдері кең қолданылады (диафильмдер, кинофильмдерден үзінділер, қойылымдар, т.б.) және техникалық құралдар (CD дискі, радиохабарлар, телехабарлар, жаңалықтар мен бейнежазбалар, т.б.).

Оқу материалдарын ұсыну жолдары: дискіге жазылған мәтіндер, кино үзінділері тұтас ұсынылады, грамматика түсіндіріледі.

Оқу материалдарын бірнеше рет қайталап және есінде сақтау арқылы жағдаяттық тапсырмаларды ауызша қарым-қатынас құруда тиімді қолдана алу мүмкіндігін қалыптастыру коммуникативтік бағытқа сәйкес келеді [9, 21-б]. Олар:

1. Ауызша сөйлеу білігін қалыптастыру және айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылымға ерекше көңіл бөлінеді.

2. Ауызша сөйлеуге дайындық: оқыту материалын іріктеуге ерекше мән беріледі: лексикалық, грамматикалық минимум функционалдық ұстанымға сай іріктеледі.

3. Функционалды грамматика ұстанымы маңызды.

4. Сөйлеу жағдаяттық тапсырмалар және диалог үлгілері түпнұсқалық мәтіндер, яғни бейнежазба және кинофильм көріністерінен алынады.

Тура әдіс – дәстүрлі грамматикалық-аударма әдістің орнына жаңаша өңделген, дамытылған әдіс (грамматикалық минимум іріктеледі). Оқыту мақсатына сәйкес заманауи сөйлеу стиліне құрылған диалог тура әдісті қолдану арқылы жүзеге асырылады. Оқу материалы әуелі ауызша формада ұсынылады (суреттер арқылы диалог мазмұнындағы іс-әрекет сипатталуы тиіс). Бұл әдіс ұстанымы аудармасыз және ана тілін қолданбай үйрету қағидасына негізделген. Жаттығулар – диалог құрылымына сәйкес түрлі сұрақтар мен жауаптардан құрылған тапсырмалар. Грамматика индуктивті түрде беріледі, ереже практикалық тұрғыда жалпылама түсіндіріледі [10, 35-б.].

Аудиолингвалды әдіс – тілді екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде басымдылыққа ие болып отырған әдіс. Бұл әдіс Американың психология ғылымында бағыт алған және оның негізінде адамның мінез-құлқын тану, сондай-ақ оның психикасына әсер ету арқылы жаттықтыру түріндегі тапсырмаларды орындау. Аудиолингвалды әдістің ең басты ұстанымы – ауызша сөйлеуге үйрету. Ал грамматика тек қана оқығанын түсіну және жазба жұмыс үшін қажеттілікке ие болады. Сабақтың негізгі құрылымы – диалог тыңдау, қайталау және оны есте сақтау. Сөздерді дұрыс дыбыстау, қатені өз уақытында түзетуге байланысты және оқушының қызығушылығын тударатындай диалог мәтінін бейімдеу. Сондай-ақ диалог мәтініндегі негізгі клишелер мен репликалар қайталау мен жаттығулар орындау үшін таңдалады. Осы репликаларды әуелі хормен, одан соң жеке-жеке қайталайды.

4. Сөздерді дұрыс дыбыстауға, олардың жасалымы (артикуляция), естілімі (акустика) және айтылымына көп көңіл бөлінеді. Ана тіліндегі дыбысталу ұстанымына сәйкес тапсырмалар орындалады [8, 53–56-бб.].

Аталған әдісті тиімді қолдану жолдары төмендегідей:

1) тілді үйрету жылдам және материалдарды автоматтандыруды қамтамасыз ету мақсатында орындалады;

2) түрлі жаттықтыру түрлері орындалады: қайталау, белгілеу, таңдау, музыка аясында хормен айту, т.б.;

3) екпінге, интонацияға көңіл бөлінеді;

4) қиын сөздердің түсіндірмесі қарапайым үлгіде беріледі.

Дизайнерлік әдіс. Бұл әдісті алғашқы рет 1972 жылы С. Gattegno, кейін 1982 жылы ғалым Г. Лозанов ұсынған. Бұл әдіс – адамның ми қыртысының жұмыс істету әрекетіне құрылған. Аталмыш әдістің негізінде түрлі-түсті бояу, сызба, музыка әуендері орын алады [11]. Бұл әдістер психология және психотерапия (өзін-өзі иландыру, зейнелі, жағымды мінез-құлқ әрекеті) ұстанымдарына бағытталған және оны А₁-А₂ деңгейлерінде өте тиімді қолдануға болады. Әдістеме ғылымында аталған әдіс үлкен жетістіктерге жетудің амал-тәсілдерін оқу үдерісіне енгізген:

1) Оқушының жауапкершілігі үлкен: сөздерді және дыбыстарды дұрыс айта білуге дағдылану (фонетикаға қатысты).

2) Мұғалім сабақта тек қана ойын түріндегі ситуациялық тапсырмаларды ұсынады: оқушының іс-әрекетке түсу процесін, жаңа сөздерді дұрыс қабылдап, оны сауатты айта білуін қадағалайды.

3) Оқушының берілген тапсырма бойынша креативтілік іс-әрекет жасауы және жедел ойын жеткізе білуі де осы тәсілдің тиімділігінде жатыр. Сыныпта белгілі бір музыка аясында түрлі тапсырмалар орындалады.

Тілді оқытатын мұғалім тіл сабақтарында келесі міндеттерге назар аударуы қажет:

- 1) сабақты қызықты және тартымды өткізу үшін мотив туғызу;
- 2) сөйлеу әрекеті түрлері арқылы оқушының қызығушылығын арттыратын тақырыптарды іріктеп, қолдана білу;
- 3) креативті-шығармашылық тұрғысындағы сабақ ұйымдастыру (ойын түріндегі, шығармашылық шешім қабылдау түріндегі, пікірталас сабағы т.б.);
- 4) дағдысын қалыптастыру сабақтары: лексикалық және грамматикалық дағды, ойын жеткізу, қарым-қатынас құру, коммуникативтік бағытында ұйымдастыру;
- 5) сабақ түрлері: оқу, жазу және есту білігін қалыптастыруға құрылуы.

1-кесте – Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту өрнектері: тұсаукесер (практикалық, лексика-грамматикалық), сабақтағы әдістер тиімділігі және тілді қабылдау, бекіту

Сабақ кезеңдері	Оқыту контенті (мазмұны)
1. Сабақтың тұсаукесері	Мұғалім оқушылардың қатысымдық сөйлеу дағдысы мен білігін қалыптастыруда лексиканың мағынасы мен қолданылуына (жағдаяттық тапсырмаларды орындауға қатысты) дұрыс таңдау үшін сабақ материалын зерттеп алады. Мұғалім оқу материалдарын түсіндіру және жүзеге асыруда бірнеше рет қайталап, иллюстрацияларды пайдаланып, оқушының лексика мен грамматиканы меңгеруіне ықпал жасайды. Сабақ өрнектері: үйрену, белсендіру және қолдану.
2. Сабақтағы тиімді әдістер	Мұғалім үйренетін материалдарды жаттықтыру мақсатында өнімді инновациялық әдістерді (тура, саналы-практикалық, аудиовизуалды, аудиолингвалды, оқылым, дизайнерлік әдістер) тиімді қолдануы тиіс. Сабақта түрлі коммуникативтік жаттығулар орындалады.
3. Тілді қабылдау	Сабақтағы тілді оқыту процесі бақылаушылық сипатта өткізіледі. Оқушы ауызша және жазбаша сөйлеу кезеңінде меңгерілген материалдарды өзіндік дағдысымен қолданады, ал мұғалім оның іс-әрекетін бақылайды.
4. Дамыту, бекіту	Өрнек ұстанымы: байқау, болжам жасау, дамыту және бекіту.

Сабақты өткізу кезеңдері дұрыс ұйымдастырылғаны жөн. Сабақ кезеңдерінде оқыту әдістері мен жаттығулар үнемі қолданылуы қажет. Сабақтағы оқыту кезеңдері шартты түрде мына тізбекте орындалады:

- 1) Ұйымдастыру кезеңі;
- 2) Жаңа материалды өту, таныстыру;
- 3) Жаттықтыру арқылы дағдысын қалыптастыру;
- 4) Түпнұсқалық, шектеулі материалдар мен түсіндіру өрнектері арқылы оқушының тапсырмаларды орындап және нәтижеге жету мақсаты қойылады;
- 5) Сөйлеу әрекеті түрлерінде ауызша сөйлеуін дамыту;
- 6) Үй тапсырмасы: тексеру және жаздыру;
- 7) Бағалау.

Сабақтағы ең негізгі материал – ол оқыту мәтіндері. Әдістемелік тұрғыдан келгенде, мәтіндер төмендегідей бөлінеді:

1) түпнұсқалық (аутентикалық). Тілді тұтынушының шынайы реалиясындағы өнім: шынайы, өмірден алынған, газет-журнал мәтіні, телеарна жазбалары, көркем шығарма және т.б.

2) арнайы құрастырылған оқу мәтіндері (бейімделген, т.б.). Осындай мәтіндерді іріктеген кезде оның дидактикалық қызметіне назар аудару қажет [2].

Сондай-ақ оқу материалдарын таңдауда оқушылардың тілді білу деңгейі міндетті түрде ескерілуі тиіс. Оқу мәтіндері алдымен мақсатты аудиторияға сәйкестендіріліп, дидактикалық

жағынан өңделгені жөн. Себебі «оқу техникасын жетік меңгермеген кейбір оқушылар low reading ability ғана емес, үлгірімі жақсы оқушылардың өзі аутентті мәтінді оқуда қиындыққа кездесері сөзсіз» [12, 76].

Тіл сабақтары – оқу үдерісінің шағын түрдегі ұйымдастыру бірлігі мен жиынтығы. Ал қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту сабақтарының жүйесі тілді меңгерту сабақтарының бірлескен топтамасы, яғни өтілетін тілдік және ауызша сөйлеу материалдары негізінде (мәтін, диалог) сөйлеу дағдысы мен білігін қалыптастыруды қамтамасыз ету болып табылады. Бұл туралы ғалым С.Г. Тер-Минасова «шет тілі сабақтары – ол мәдениетаралық қиылыстағы мәдени коммуникацияны қалыптастыратын жағдай, себебі шет тілінің лексикасы шетелдің мәдениетіне және әлемді тануға апаратын жол» деген ойын білдіреді [13].

Осы мәселеге қатысты көптеген шетел және отандық ғалымдар еңбектерінде тілді екінші тіл ретінде оқыту сабақтарындағы қойылатын негізгі талап – коммуникативтік күздіретті қалыптастыру екендігін дәлелдейді.

2-кесте – Мәдениеттану аспектісіне берілетін өрнек

Үйретушілік аспекті	Танымдық аспекті	Дамытушылық аспекті	Тәрбиелік аспекті	Мәдениеттану аспектісі
1. Жаңаша тілдік ақпаратты тану. 2. Лексика және грамматикалық оқу материалдарын түсіну. 3. Мәтін арқылы ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін қалыптастыру	1. Зерттеушілік, мәселелік, жобалық материалдарды танымдық жағынан шешімін табу. 2. Алған әсерін, сезімін есінде сақтай алу қабілетін қалыптастыру 3. Қарым-қатынасқа түсуде сөйлеу әрекеті түрлерінде дағдысы мен білігін қалыптастыру	1. Тілдік және сөйлеу қабілетін дамыту. 2. Қатысымдық әлеуетін дамыту. 3. Ауызша сөйлеуге дағдылану, сөйлеуді қолдау, дамыту	1. Ұлттық сана, ізгілік, тазалық, ел мәдениетіне дұрыс көзқарас. 2. Жұптасымен әңгімелесу, бірлік, ынтымақ құра білу. 3. Басқаны тыңдау, басқа елдің тілін құрметтеу. Төзімділік таныту	1. Екі ел мәдениетіндегі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды бағалау. 2. Тіл – мәдени сұхбат негізі, елтаным және мәдениеттаным ақпарат дереккөзі

Қ. Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында халқымыздың ұлы перзенті Абайдың мерейтойына қатысты ойын былайша сипаттайды: «Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады» және «біздің міндетіміз, ең алдымен, білім беру саласын заманға сай дамытуымыз керек», – дейді. «Бұл – сапалы білім беру ісін жетілдіруге арналған қадам, ал қазіргідей жаңа тарихи жағдайда бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуіне назар аударуымыз керек», – деп ойын тұжырымдайды [14]. Демек, Абай шығармаларын тілді оқыту үдерісінде тиімді қолданып, Абайдың «толық адам»: ағылшын тіліндегі «A man of integrity» түсінігіне сай тілдік тұлғаны қалыптастыру керек.

Сабақта мәселелік технологияны қолдану ұтымды болуы тиіс. Мәселелік технология – қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда оқушының теориялық және практикалық міндеттер мен тапсырмаларды өзіндік тұрғыдан шешім қабылдау білімі. Ал мұғалім мұндай шешімді қабылдауына мүмкіндік беретіндей сұрақтарды қолдануы керек, себебі оқушы мәселелік жағдаятқа қатысты ізденеді, ойлайды, сезімін білдіреді және салыстырады.

Мысалы, мәселелік тапсырма өрнегін қарастырайық. Бұл өрнек Абай өлеңіне қатысты ұсынылып отыр.

Сұрақ:

1. Абайдың қазақ қоғамы, ғылым, мінез-құлық туралы айтқан ойлары қазіргі уақытпен байланысты ма?

2. Абайдың ғылым, білім, талап, еңбек, рақым туралы айтқан ойлары қазіргі қоғамның алдында тұрған маңызды мәселе екені даусыз. Сендер қалай ойлайсыңдар?

Өздеріңнің ойларыңды дәлелдеңдер, шешімін ұсыныңдар.

Тақырыпты талқылау үшін топ екіге бөлінеді: негізгі ойды дәлелдеуші топ және сыни пікір айтушы топ.

Үйретушілік аспекті

Оқуға арналған мәтіндік материалдар, яғни өлең мәтіні (түпнұсқалық) көркем шығарманы оқу және қабылдау өте күрделі, сондықтан мұғалім сабаққа даярланғанда, оның мазмұнын түсінетіндей тапсырмаларды әзірлейді.

Абай – қазақтың ұлы ақыны. Ол өлеңдерінде өзінің танымдық, өмірден түйген тұжырымдарын, терең ойларын (ғылым, тәрбие, адами мінез-құлық, т.б.) шебер жеткізе білген.

Мәдениеттану аспектісі

Ғылым таппай мақтанба

Кіріспе сөз: Ақын бұл өлеңінде жастарды өнер-білімге, еңбек етуге шақырады.

Тапсырмалар:

1) Өлеңнің тақырыбын оқыңдар.

- «Ғылым» сөзін қалай түсінесіңдер?
- Өлең кімдерге арналған?
- «Өнер, білім, ғылым» сөздерімен сөйлем құрастырыңдар.
- «Мақтанба, мақтаншақ» сөздеріне түсініктеме бере аласыз ба?

Оқылым

Тыңдалым (CD дискіден немесе мұғалімнің мәнерлеп оқығанын тыңдау)

2) Өлең шумақтары мен әрбір өлең жолын мәнерлеп оқыңдар.

3-кесте

Мәтін/ өлең жолдары	Мәтіндегі қиын сөздердің түсіндірмесі
Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай <u>баптанба</u> , <u>Құмарланып шаттанба</u> Ойнап босқа күлуге. Бес нәрседен <u>қашық бол</u> , Бес нәрсеге <u>асық бол</u> – Адам болам десеңіз. <u>Тілеуің</u> , өмірің алдында, Оған <u>қайғы жесеңіз</u> . <u>Өсек</u> , өтірік, мақтаншақ, <u>Еріншек</u> , бекер мал шашпақ – Бес <u>дұшпаның</u> білсеңіз. <u>Талап</u> , еңбек, <u>терең ой</u> , <u>Қанағат</u> , <u>рақым</u> ойлап қой – Бес асыл іс, <u>көнсеңіз</u> .	<i>құмарлану</i> – қызығу <i>шаттану</i> – қуану <i>қашық болу</i> – алыс болу <i>асық болу</i> – бір нәрсені үйренуге асығу <i>тілеу</i> – үміт, мақсат <i>қайғы жеу</i> – мұңаю <i>өсек</i> – біреуді сыртынан жамандау <i>мақтаншақ</i> – мақтануды жақсы көру <i>еріншек</i> – жалқау адам <i>бекер мал шашу</i> – босқа жиған-тергенін, дүниесін шашу <i>дұшпан</i> – қас жау <i>талап</i> – жігер, ынта <i>қанағат</i> – барға ризалық <i>рақым</i> – қайырымдылық <i>көну</i> – айтқанға жүру

Танымдық аспекті

Сұрақ және жауап

1. «Ғылым таппай мақтанба» фразасын қалай түсінесіңдер? Ойлап көрейік: бірінші ғылым жолын тауып, одан кейін ғылымдағы жетістігіңе мақтану керек пе, әлде ол жолды іздеп, таппай тұрып мақтану керек пе?
2. «Құмарлану» деген сөзді қалай түсінесіңдер? Неге, қандай нәрсеге құмарлық керек?
3. «Уақытыңды бос өткізбе» деген тыйым сөздің мағынасына сәйкес келетін өлең жолын көрсетіңдер.
4. «Адам» деген ұғымды қалай түсінесіңдер? «Толық адам» болу үшін не істеу керек?

Тәрбиелік аспекті

1. Ақын «бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол» деп нені айтқысы келді?
2. ХХІ ғасырда қандай бес нәрседен қашық болу керек, қандай бес нәрсеге асық болу керек? Ойлан, шешімін айт.
3. «Өмірің алдында» дегенді қалай түсінесіңдер? Сенің өмір сүру салтың, алдындағы мақсатың қандай болмақ? Әңгімелеп бер.

Дамытушылық аспекті

1. Жақсы адам, көркем мінезді адамды сипаттаңдар. Абай айтқан «жақсы мінез» сипатын дамытыңдар.
2. Адамға жат, жаман мінезді сипаттаңдар. Ондай адамға қандай кеңес бересіңдер?
3. Ақын кімдерге ұқсандар дейді? Неге?
4. Өлеңдегі негізгі ойды тауып, әрі қарай дамытыңдар.

Суггестопедия әдісінің негізін қалаған болгар ғалымы, дәрігер-суггестолог Г. Лозанов, сонымен бірге бүгінде осы бағытта көптеген еңбегерімен танылған ғалымдар Г.А. Китайгородская (белсенді әдіс), И.Ю. Шехтер (эмоционалды-мағыналы әдіс), Г.М. Бурденюк (ритмопедия) және т.б. [15]. Г. Лозанов әдісінің негізінде оқушының ұялшақтық, тұйықтық, қорқыныш сезімі, адамдармен араласпаушылық, қысылушылық сияқты психологиялық соққыдан шығатын жолды табу идеясы жатыр. Ғалым осы жағдаяттан шығатын жол – оқушының өзге тілде қарым-қатынас құруға әрекет жасауы, тұйықтықтан арылып, тілді меңгеруге, есте сақтауына және қарым-қатынас құруына әсер ететін рөлдік ойын түрінде диалог мәтіні негізінде кейіпкер бейнесіне еніп, тілді жылдам үйрену екенін айтады. Суггестопедия – білімге әсерлі сендіру, ұйыту, иландыру, үйрету, бір сөзбен айтқанда «гипноз» жөніндегі ғылым. Тілді үйрету үдерісінде аталған әдіс оқушының жадында сақталған қорын (резерв) ашу, оның ойлауын және зияткерлік мүдделерін белсендіріп арттыру, әсерленуін оятудағы ерекшелігімен тиімді. Суггестопедия әдісінің аясында бірнеше әдістер пайда болды. Олар – ритмопедия, гипнопедия және релаксопедия. Бұл әдістердің негізгі ұстанымы: тілдік тұлғаның миындағы сақталған резервтік қорын белсендіру, басқаша айтсақ, білімді жадында ұзақ сақтауға, қызығушылығын арттыруға, әсерленуге жол салу.

Оқушының жадында сақталған қорын ояту және белсендіру мақсатында, әсіресе қарапайым (А₁–А₂) деңгейлерде аталған әдісті ұтымды қолдана білу тілді үйрету және меңгерту үдерісін жылдамдатады, автоматтандырады. Мұндай әрекет әдістеме ғылымында топта жайлы жағдай туғызып, түрлі қиындықтарды жеңіп, сабақта белсенді әрекет иесі болуына, сенімге, тілді үйренудегі әсерге, ынталылыққа мүмкіндік береді. Сабақта мұғалім оркестрді басқарушы – дирижер, оқушы – субъект, іс-әрекет иесі.

Заманауи әдістердің ішінде интерактивті оқыту бағытындағы суггестопедия және дизайнерлік әдістердің алатын орны ерекше деуге болады. Оған себеп – оқушы сабақта жүргізушінің рөліне еніп, диалог өрнегінде өзінің іс-әрекеті арқылы ән әуені аясында материалды жылдам есінде сақтап және қабылдап, шығармашылық белсенділігін көрсетеді. Ал мұғалім аталған әдіске сәйкес тілді оқыту табыстылығына жету үшін топта жайлы жағдай

туғызуға әрекет жасайды. Мәтіндік материал арнайы таңдалған ән әуенінің көмегімен оқушының кейіпкер рөлінде жауапкершілікпен өзін еркін сезініп, сөздерді есінде сақтауына мүмкіндік береді [16].

Бұл әдісті сабақта қолданудың мақсаты – ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыру. Диалог мәтіні табиғи әрі күнделікті қарапайым жағдаятқа құрылады. Мұнда сұрауға басымдық танытады, сұрақ-жауап түріндегі диалог репликаларын есінде сақтау әрекетінде сөйлеуді жүзеге асырады. Ал сөйлеу жағдаяттары (ситуация) өзара тығыз байланыстағы сюжетке құрылуы тиіс. Диалогта әңгіме-ақпараттық сипаттағы репликалар кездеседі. Грамматика арнайы қарастырылмайды, ол тілдік құрылымда қолданылуы керек.

Диалогпен жұмыс (мұғалім үшін)

Оқушылар диалогты дискіден немесе мұғалімнің мәнерлеп оқығанын музыка аясында 2–3 рет тыңдап, одан кейін өздері бірнеше рет қайталап есінде сақтауға бейімделеді. Диалог мәтінін екі-үш рет тыңдап және қайталап алғаннан кейін, әңгімелесушімен бірлікте интерактив қарым-қатынасқа түседі.

Қорыта айтқанда, мұғалім мынадай әдістемелік ұсынымдарды басшылыққа алғаны жөн:

1. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде оқу материалдарын, тілдік бірліктерді міндетті түрде тілді тұтынушының ана тілінде түсіндіру керек.

2. Мұғалім тілді меңгертуде қойылған мақсатқа сәйкес билингвалды оқыту әдісін, сабақтар тақырыбы, мазмұн, коммуникативтік және мәдениеттанымдық құзіреттілікті қалыптастыру үшін сөйлеу әрекеті түрлерін, заманауи технологияларды, техникалық құралдарды кешенді қолдана білуі қажет.

3. Мәдениеттанымдық қатысымды (тіл үйренуші тұлғалардың екі мәдениет тоғысында қатынас құруы мен тілге құрметпен қарау) орнату мақсатында мәдениетаралық дидактика негіздеріне сүйенуге әрекет жасау.

4. Мұғалім оқушының есте сақтау әрекеттерін, тілді саналы қабылдауын, көріп-байқау, есту мүмкіндіктерін үнемі назарында ұстаған жөн.

5. Мұғалімнің біліктілігі, кәсіби құзіреттілігі және тілді оқыту стратегиялары мен тактикаларын меңгерген маман болуы міндетті.

6. Мұғалімнің әлеуметтік-мәдени құзіреті қалыптасуы мен түрлі ұлттар мәдениетінен біліктілік, даралық (ақпаратты ала білу және беру мен өзін-өзі бағалау), оқыту үдерісіндегі тілдік-лингвистикалық құзіреті (өзінің ана тілінен тілдік және сөйлесімдік білімі жоғары деңгейде болуы), мәдениетаралық-қатысымдық құзіретіне (шынайы табиғи реалияны білетін, тілдік тұлғаға тәрбие бере алатындай әлеуеті болуы) ие кәсіби маман болуды игеру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, Ақорда, 2012 жыл 14 желтоқсан. <https://www.akorda.kz>.
2. Пассов Е.И., Кибирева Л.В., Колларова Э. Концепция коммуникативного иноязычного образования: Методическое пособие для русистов (электронное издание). – М.: СПб: «Златоуст», 2015. – 200 с.
3. Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке: учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов. – М., 2014. – 454 с.
4. Китайгородская Г.Л. Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М., 1992. – 254 с.
5. Федотова Н.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного (практический курс). 2-е изд. – СПб: Златоуст, 2016. – 192 с.
6. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М.: РУДН, 2010. – 188 с.
7. Кулубина Н.В. Зачем, что и как читать на уроке: Методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного. – СПб.: Златоуст, 2015. – 224 с.

8. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. – М.: Русский язык. Курсы, 2009. – 312 с.
9. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Русс.язык. Курсы, 2004. – 256 с.
10. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі, 2005. – 176 б.
11. Лозанов Г. Суггестопедия при обучении иностранным языкам // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – Вып. 1. – М., 1973. – С. 9–17.
12. Исабекова Г.Б. және т.б. Германияның білім беру жүйесіндегі CLIL технологиясының қазіргі жағдайына салыстырмалы талдау // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2 (112).
13. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слова, 2000. – 163 с.
14. «Егемен Қазақстан» газеті, 9 қаңтар 2020 ж. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaevtyin-abay-zhane-XXI-gasyrdagy-Kazakstan-atty-makalasy_a3601880
15. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного / сост. Л.В. Московкин, А.Н. Шукин. – М.: Русский язык: Курсы, 2010. – 552 с.
16. Курбакова М.А. Способы оптимизации процесса обучения иностранному языку (современное применение психотерапевтического метода доктора Лозанова) // Язык и культура. – №3(35). – 2016. – С.137–146.

PEFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynyń Tuńǵysh Prezidenti N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaǵy. – Astana, Aqorda, 2012 jyl 14 jeltoqsan. <https://www.akorda.kz>.
2. Passov E.I., Kibireva L.V., Kollarova E. Kontseptsia kommúnikatívnoǵo moiazychnoǵo obrazovaniia: Metodicheskoe posobie dlia rýsistov (elektronnoe izdanie). M.: SPb: «Zlatoýst», 2015. – 200s.
3. Shýkin A.N. Metodika obýcheniia rechevomý obeniú na inostrannom iazyke: ýchebnoe posobie dlia prepodavatelei i stýdentov iazykovyh výzov. – M., 2014. – 454 s.
4. Kítaigorodskaiia G.L. Intensivnoe obýchenie inostrannym iazykam. Teoriia i praktika. – M., 1992. – 254 s.
5. Fedotova N.L. Metodika prepodovaniia rýsskogo iazyka kak inostrannogo (prakticheskii kýrs). – 2-e izd. – SPb: Zlatoýst, 2016. – 192 s.
6. Balyhina T.M. Metodika prepodovaniia rýsskogo iazyka kak nerodnogo (novogo): ýcheb. posobie. – 2-e Izd., ispr. – M.: RÝDN, 2010. – 188 s.
7. Kýlybina N.V. Zachem, chto i kak chitat na ýroke: Metodicheskoe posobie dlia prepodavatelei rýsskogo iazyka kak inostrannogo. – SPb.: Zlatoýst, 2015. – 224 s.
8. Kapitonova T.I., Moskovkin L.V., Shýkin A.N. Metody i tehnologii obýcheniia rýsskomý iazyký kak inostrannomý. – M.: Rýsskii iazyk. Kýrsy, 2009. – 312 s.
9. Akishina A.A., Kagan O.E. Ýchimsia ýchit. Dlia prepodavatelea rýsskogo iazyka kak inostrannogo. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Rýss.iazyk. Kýrsy, 2004. – 256 s.
10. Qadasheva Q. Qazaq tilin oqytý ádistemesi. – Almaty: «Murager» baspa úii, 2005. – 176 b.
11. Lozanov G. Síggestopediia pri obýchenii inostrannym iazykam // Metody intensivnoǵo obýcheniia inostrannym iazykam. – Vyp. 1. – M., 1973. – S. 9–17.
12. Isabekova G.B. jáne t.b. Germaniianyń bilim berý júesindegi CLIL tehnologiiasynyń qazirgi jaǵdaiyna salystyrmaly taldaý // Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №2 (112).
13. Ter-Minasova S.G. Iazyk i mejkýltýrnaia kommúnikatsiia. – M.: Slova, 2000. – 163 s.
14. «Egemen Qazaqstan» gazeti, 9 qańtar 2020 j. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaevtyin-abay-zhane-XXI-gasyrdagy-Kazakstan-atty-makalasy_a3601880
15. Hrestomatia po metodike prepodavaniia rýsskogo iazyka kak inostrannogo / sost. L.V. Moskovkin, A.N. Shýkin. – M.: Rýsskii iazyk: Kýrsy, 2010. – 552 s.
16. Kýrbakova M.A. Sposoby optimizatsii protsesssa obýcheniia inostrannomý iazyký (sovremennoe primenenie psihoterapevticheskogo metoda doktora Lozanova) // Iazyk i kýltýra. – №3(35). – 2016. – S.137–146.

А.Ж. НУСУПОВА*

*филология ғылымдарының кандидаты,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің доценті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: asima1411@mail.ru*

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «ТАМҰҚ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТҰРАР ОБРАЗЫ

Мақалада тарихи тұлға Тұрар Рысқұловтың тағдыры, күрделі де күреске толы өмірі арқау болған шығармадағы қайраткердің образы зерделенген. Сонымен қатар жазушының көркемдік-шеберлік аясы, көркем шығармадағы дүниетаным мен теориялық білімінің мәні, көркем шығарманы талдау жолдары мен принциптері сөз болады. ХХ ғасырда өмір сүріп, Қазақстанның қоғамдық әлемінде өзіндік ерекшеліктерімен жарқырай көрінген алыптарымыздың бірі Т. Рысқұловтың өмірі мен шығармашылық жолдарына жаңаша көзқараспен шолу жасалынады. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» туындысының көркемдік шешімі, қазақ әдебиетіне, оның ішінде қазақ прозасына жаңа леп, соны пайымдаулар қосқан қаламгер ретінде тұлғасы жан-жақты ашылады. Сонымен қатар, жазушының қаламгер ретінде қалыптасуы мен осы жолдағы тың ізденістері, тақырыптық-идеялық, стильдік-тілдік, жанрлық сипаттары әдеби процеспен тығыз байланыста сөз етіледі. «Тамұқ» шығармасындағы Т. Рысқұловтың дүниетаным иірімдері, толғамды ойлары кеңінен талданады.

Кілт сөздер: әдебиет, образ, шығармашылық, тарихи, шындық, суреткер, символ, кейіпкер.

А.Ж. Нусупова

*кандидат филологических наук,
доцент Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: asima1411@mail.ru*

Образ Турара в произведении «Тамук» («Преисподняя») Ш. Муртазы

В статье рассматривается произведение, в основе которого лежит судьба исторической личности Турара Рыскулова, сложная и полная борьбы. Речь идет также о художественно-творческой сфере писателя, сущности мировоззрения и теоретических знаний, способах и принципах анализа художественного произведения. Используя новый подход, сделан обзор жизненного и творческого пути Т. Рыскулова, жившего и творившего в 20 веке в общественном мире Казахстана. В статье раскрывается художественное решение произведения «Тамук» («Преисподняя») писателя, внесшего новое направление в казахскую литературу, в том числе и в казахскую прозу, Ш. Муртазы. Кроме того, становление писателя как писателя и его новые исследования в этом направлении, тематико-идеологические, стилистико-лингвистические, жанровые характеристики рассматриваются в тесной связи с литературным процессом. В произведении «Тамук» подробно анализируется мировоззрение Т. Рыскулова, его глубокие мысли.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Нусупова А.Ж. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасындағы Тұрар образы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 91–99. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.009>

* **Cite us correctly:**

Nýsýpova A.J. Sh. Murtazanyń «Tamuq» shyǵarmasyndaǵy Turar obrazı [The Image of Turar in the Work «Hell» by Sh. Murtaza] // *Iasayı ıńversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 91–99. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.009>

Ключевые слова: литература, образ, творчество, историческая, правда, художник, символ, герой.

A.Zh. Nusupova

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: asima1411@mail.ru*

The Image of Turar in the Work «Hell» by Sh. Murtaza

The article examines a work based on the fate of the historical personality of Turar Ryskulov, a complex and full of struggle. We are also talking about the artistic and creative sphere of the writer, the essence of worldview and theoretical knowledge, methods and principles of the analysis of a work of art. Using a new approach, an overview of the life and creative path of T. Ryskulov, who lived and worked in the 20th century in the social world of Kazakhstan, is made. The article reveals the artistic solution of the work «Tamuk» («Underworld») by the writer who introduced a new trend in Kazakh literature, including Kazakh prose, Sh. Murtaza. In addition, the formation of a writer as a writer and his new research in this direction, thematic-ideological, stylistic-linguistic, genre characteristics are considered in close connection with the literary process. The work «Tamuk» extensively analyzes the worldview of T. Ryskulov, his deep thoughts.

Keywords: literature, image, creativity, historical, truth, artist, symbol, hero.

Әдебиеттану ғылымында қаламгер шығармашылын ашу – аса күрделі мәселердің бірі болып есептеледі. Қаламгердің шығармашылығына ену, оны зерттеу мен зерделеу – күрделі ғана емес, өте нәзік әрі қиын міндет. Бұл тұста қаламгердің шығармашылық еңбегінің әуелгі бастау көзі, негізі, басқа да құпия сырлары ғылыми тұрғыдан аса ықтиятты зерттеуді қажет етеді.

«Ел үшін туар ер озар» демекші, қазақ халқының маңдайына біткен біртуар тұлғалардың тағлымды өмір жолдары мен көрнекті ерен еңбектері ел тарихының беттерінде алтын әріптермен жазылып қана қоймай, мәдениетіміздің зор, рухани құндылықтарымыздың берік болуына ықпал етуде. Бар өмірін ашық аспан астында ұрпақтарының еркін өмір сүруі жолына арнаған ұлы тұлғалардың есімдері мәңгілік сақталары хақ. Қазақ халқының осындай елін сүйген ер ұлдарының бірі де бірегейі – Тұрар Рысқұлов», – деді Елбасы Н. Назарбаев [1].

Қазақ әдебиетінде қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың бейнесін жасағандар көп емес. М. Әуезов өзінің шығармасында патшалық империяның құрбаны болған Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқыайдаровтың бейнесін сомдаса, Ш. Мұртаза қызыл империяның құрбаны болған Тұрар Рысқұловтың бейнесін сомдайды. Тарихи шындықты негіз етіп алған бұл шығармада тарихи белгілі адамдар шығарманың арқауы болды. Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» туындысында Тұрар Рысқұловтың балалық шағы туралы жазылса, «Жұлдыз көпір» романында қаламгер Тұрар Рысқұловтың толыққан шағы, Түркістан кеңестік автономиялық республикасы кезінде қызмет жасаған кезін және сол кездердегі, яғни 1918-1920 жылдардағы Түркістан елінің өмір-тіршілігін суреттеген.

Ш. Мұртазаның айтуынша, Тұрар Рысқұлов туралы қалам тербеуге негіз болған 1960 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетіндегі Рахмалы Байжасаровтың «Тұрар Рысқұлов» атты мақаласы болған екен. Ш. Мұртаза осы мақаладан кейін өзінің болашақ жазылатын дүниесіне материал жинауға кіріседі. Ол Қазақстан, Ресей, Өзбекстан, Орынбор мұрағаттарынан Тұрар Рысқұлов туралы деректер жинайды. Жазушының осы тақырыпқа байланысты деректер жинауға 30 жылдай уақыт кетеді. Жазушы өзіне керекті материалдар жинағаннан кейін ғана Тұрар образын жасауға кіріседі. XX ғасырдың басында ұлт-азаттық көтеріліс болды. Ол көтеріліске патшаның жарлығы себеп болды. Онда қазақ жерінде 19 бен 43 жас аралығындағы еңбекке жарамды ер азаматтарды қара жұмысқа алуға тиіс еді

делінген. Ал, сол кездегі елді билеп отырған болыс, ауыл старшындары қазақтардың туу туралы кәуәлігінің жоқтығын пайдаланып, феодалдардың балаларының жасын ұлғайтып, олардың орнына қара кедей отбасындағы жасы жетпеген және жасы келген кәрі адамдардың тізімін қара жұмысқа жарайды деп береді. Бейбіт, тыныштықта отырған ел-жұрттың жерлерін алып қойып, оларды тау-тасқа қоныстандырады. Қазақ, қырғыз азаматтарын тыл жұмыстарына алу ол көтерілістің сылтауы еді. Бірақ, оның себебі тереңде екенін Ш. Мұртаза өзінің шығармасында ашып көрсетеді. Ол – Ресейдің отарлау саясаты еді. Бұл саясатты ашық айтқандардың алғашқыларының бірі – Тұрар Рысқұлов болды. Осыдан бастап Т. Рысқұловтың өмірі азапқа айналды. Оған тарих куә.

Ш. Мұртаза «Тамұқ» шығармасында Тұрар образын аша отырып, оның өмірін баяндау, суреттеу арқылы тарихи шындықтан ауытқымай, сол дәуірдің ащы шындығын баяндайды. Қаламгер «Тамұқ» шығармасы арқылы адам қасіретін заман қасіретімен, адам ізін заман ізімен ашты. Тұрар Рысқұловтың 37 жылдардағы зұлмат саясаттың қасіретін көріп, сол заманның құрбаны болғандығын өте асқан шеберлікпен баяндайды. Мысалы, Тұрар Рысқұловтың түрмеде отырып, тергеуші Нейманға берген жауабына назар аударайық: « – Мен сізге жауап беруге тиісті емеспін. Біріншіден, мен большевиктер партиясының мүшесімін. Мені тұтқынға алу үшін, Устав бойынша, заңды түрде партиядан шығару керек. Бұл – бір. Екіншіден, мен ВЦИК-тің мүшесімін. ВЦИК сессиясы мені мүшеліктен шығармай тұрып, мені қамауға алуға ешкімнің де қақысы жоқ. Айтыңызшы, мені қамауға алуға қандай заң бар?» [2]. Міне, Тұрардың осы сөздерінен-ақ өте сауатты адам болғандығын автор айтқысы келгендей. Тұрар – мінезді кейіпкер. Оның өмір сүру салты – өз ұлтының таным-түсінігіне, менталитетіне сай болып келіп тұр. Бұл түсінікке, ұғымға сыйыспаған іс-әрекеттерді ол қабылдай алмайды. Тұрардың аузынан шыққан әрбір сөзі оның мінезді адам болғандығынан хабар береді. Басынан өтіп жатқан қиыншылыққа қарамастан, батылдау болып, ортаға салынған мәселені кеңінен, ашық түрде айтылуын талап етіп отырғандығы Тұрардың образын аша түскендей. «Тамұқтың» осындай айтар ойымен қатар көркемдік ерекшелігі де жазушының тың ізденістерін байқатады.

«Тірімсің-ей? – деді алдындағы дәу пері гүрілдеп. – Ал, атауыңды іш. – Осыны айтты да дәу пері табуреткаға қалайы табақша қойып, есікті салдыр-гүлдір жауып шығып кетті. Қалайы табақ сәл-пәл ағарандайды. Қолын созып, сипалап көріп еді, табақ әлі жып-жылы екен. Сол жылылықты сезген саусақтары, бүкіл денесі тірілгендей болды. Өлтіре, оңдырмай соққыға жыққан екен. Ауырмаған жері жоқ. Табақшаны абайлап ерніне тақап еді, ерні ашып ала жөнелді. Аузын да бұзған болды ғой. Ерні, қайран Рысқұловтың үлбірек қызыл ерні көнектей болып ісіп кетіпті. Табақты табуреткаға қайта қойып, саусағымен ернін сипалады. Мұның ерніне бомбаздап бірдеңе жапсырып қойғандай дөңкиіп тұр. Ауырсынады. Қырыққа келгенше қызылы кетпеген қайран Рысқұловтың ерні. Бұл ерін жандай жақын сұлу әйелді сүйеге жаратылған сияқты еді. Жас сәбидің ерніндей жұп-жұмсақ, бейкүнә періштедей еді...». Ш. Мұртаза Тұрар Рысқұловтың образын, характерін сомдауында өзіндік тың ерекшеліктер бар. Әрине, мұнда Тұрардың символдық бейнесі басым түсіп тұрғаны айқын байқалады. Бейне-символ жасау кез келген қалам иесінің қолынан келе беретін оңай шаруа емес екені баршамызға аян. Қиынның қиыны десек қателеспейміз. Символ өзінен өзі тумайды. Оны көркем әдебиетке, өмірге әкелетін – қаламгер. Міне, Ш. Мұртаза өз шығармасында Тұрарды символдық бейнеге айналдырып отырған секілді.

«Символ көркем бейне мен ұғымның аралығында екеуінің де қызметін атқара алады. Алайда символ ұғымнан гөрі астарлы мағынаға бай, ал көркем бейнеден гөрі нақтылы мәнге ие. Символдың символикалық формасы сақтала отырып, ишаралайтын нәрсесімен салыстыра тану барысында көпқырлылығы ашылады, бұл оның ерекшелігі болып табылады», – дейді ғалым Зейнолла Қабдолов [3]. Символ – суреткер жанына аса жақын қадірлі кейіпкерден ғана туатын нәрсе. Шығармадағы Тұрар образы — жазушы үшін сондай қадірлі бейне – образ деуге әбден келеді. Тұрар бейнесіне жазушы қылау түсіргісі жоқ. Шығармадағы біз

атап айтып отырған символдық ерекшелік түп-негізі осындай терең түпкі сүйіспеншіліктен туғандығы шығарманы зейін қойып оқып отырғанда байқалады.

Сондай-ақ, сол уақыттың заман көрінісі сол Тұрар бейнесі арқылы көрініс тапқандай. Көркем тілмен өрнектеле отырып, кесек сөздермен жазылған. Осы тұрғыда, «Жөргегің жеркепе, тұрағың – түрме» деген тіркестің құлаққа түрпідей тиетіні тағы бар. Мысалы дерлік төмендегі диалогтарға мән берсек:

- Ах, вы, мать твою... Халық жаулары! Бунт! Бунт па бұл! – деп, ал кеп долдансын. Әрі десе арақ пен доңыз майының буы бар.

Қожағай келген мосқалдау бір кісі, өзі орысқа ұқсаңқыраса да, орысшасы мүкістеу шығып:

- Азамат бастық, аясаңшы, бұл жас бала ғой, - деді.

- Ая дейді, кімді аяймын? Халықтың қас жауы Рысқұловтың баласын ба? Бұл, жолдас Сталинге қарсы шығып, қастандық жасамақ болған. Ал мынау соның күшігі. Әкесіне жәрдемші болған! – деп Холкин аузынан түкірігі шашырап кетті. – Ал, сен оңбаған Фаткулин, сен де жаусың! Ух, ты, сволочь – Сұлтан-Галиевщина! Қарға қарғаның көзін шұқымайды. Қара бұның жаны аши қалуын.

- Гуниб тауына шығып алып, Қорықмасов екеуің Шамильдің әруағына арнап дұға қылғандарың рас қой? Глебов бұл жолы күтпеген қырдан соқты.

- Шамильді еске алғанымыз рас, бірақ дұға оқыған жоқпыз. Білмесек, несін оқимыз.

- Мұсылман емессіңдер ме? Неге білмейсіңдер?

- Біз орыстанған мұсылмандармыз. Дұға білмейміз.

- Міне, тағы жалған айттың, Рысқұлов. Сен тіпті Түркістанда «Мұсылман партиясы», «Мұсбюро» дегенді де құрған жоқпедің? Сол үшін Сталин жолдастың өзі саған жазбаша ескерту жасамап па еді?

- Дұрысы: РКП(б)-ның мұсылман бюросы. Ол коммунистер партиясы. Оның дінге қатысы жоқ.

- Ал, Түрік партиясы ше? Сен құрған Түрік партиясы, Түрік республикасы – ол не?

Рысқұловтың алдынан сан рет шыққан сұрақ. Сан рет түсінік те берген. Түсіндіре алмайды. Түсінгісі келмейді. Түркістанды түрік тілдес халықтар мекендейді. Түрік деген атаудан неге қорқасындар дейді. Түсінбейді. Түрік деген кәзіргі Түркия емес. Кәзіргі Түркия сол баяғыда өткен ұлы Түрік мемлекетінің бір сынығы ғана. Ұлы Түрік мемлекеті – өлген бура. Өлі бураның бас сүйегінен тірі атандар неге үркіді? – дейді. Түсінбейді. Түсіндіре алмайды. Түрік деген сөз бәріне құбыжық көрінеді.

- Солай атау керек болды, - деді Рысқұлов бір түрлі құлазып... [4]

Яғни, байқап отырғанымыздай, көрсетілген диалогта Түрік атауы – ежелгі атау екендігін байқаймыз. Түркі халықтары – түркі тілдерінде сөйлейтін халықтар. Алғаш рет біздің дәуіріміздің VI ғасырынан бастап белгілі бір тайпа тобына қатысты қытай жылнамаларында айтылатындығы туралы білеміз. Алайда, түріктер олардың этнонимі тарихта тіркелмеген заманға дейін де өмір сүрген. «Түркі» этнонимін бұдан да бұрынғы қытай дереккөздері хабарламаларымен де байланыстыруға болады. Ғалым А.Н. Кононовтың айтуынша, «түрік» сөзі «күшті», «мықты» дегенді білдіреді [5]. Сірә, орыстардың сескенетіндеріндей баршылық. Тілдердің ұқсастығы қандай да бір жағдайда халықтардың тағдырларының тарихи ұқсастығын бейнелейді. Осы тұрғыда Түркілер – бұл түркі тілдес халықтар дегеннен де маңыздырақ.

Ш. Мұртазаның Тұрар Рысқұлов туралы шығармасы, жоғарыда айтқанымыздай, сол кездегі біртоға әдеби ортаға үлкен серпіліс, қозғалыс әкелді деуге әбден лайық. Себебі, кеңестік кезеңде Алашордашыларды сөз етудің өзі үлкен қатер болғандығын бәріміз білеміз. Осындай қатердің бар екеніне қарамай Ш. Мұртаза Тұрар Рысқұловтың өмірін зерттеуге бел буады. Ол Т. Рысқұловтың өмірі, қызметі туралы архивтерден табылған материалды өзінің шығармаларына негіз етіп алады. 30 жыл, былай қарап отырсаң, аз уақыт емес. Ал, жоғарыда

айтып өткеніміздей, қаламгер осы тақырыпқа өмірінің жартысын арнаған деп айтсақ артық емес. Бірақ уақыт дәлелдеп бергендей ол заманда көптеген мәселелер «идеология сақшылары» салдарынан жабулы қазан күйінде қалып, тек тәуелсіздік алғаннан бергі тұста қайта қопарыла зерделене бастағаны мәлім. Бір ескеретіні, осы уақыт аралығында ұрпақ санасы ұлттық арнадан ауытқып, қолдан жасалған социалистік идеямен уланғаны да белгілі. Демек, осы кезеңде жазушы мұрасы өзі үш ұйықтаса түсіне кірмейтін социалистік идеяның талап-түсінігі бойынша ұғындырылып кетті.

Рас, сол заманда сол заманның ащы шындығын айту, жазу қиынның қиыны еді. Нені қалай айту керектігін, тану мен тауып айтудың өзі оңайға түскен жоқ. Осындай қиындыққа қарамай Шерхан Мұртаза осы тақырыпты қорықпай, ештеңеден тайсалмай жазып берді. Көзбен көргенді, естігенді, жазған дүниелерді оқып шығып, суреткерлік ой таразысынан философиялық, көркемдік талдау мен жинақтау жасап шықты.

Белгілі әдебиеттанушы Тұрсын Жұртбайдың «Алашорда болмағанда Қазақстан болмас еді..» дегенінде үлкен мән жатыр. Және жазушы Т. Мәмесейіт былай дейді: «Біздің жоғалтқанымыз – қазақ деген соры қайнаған халықты қайтсем бақытқа жеткіземін деп жанпидалықпен күрескен арыстарымыз еді алдымен. Олар – біздің өткеніміз, тегіміз, руымыз еді ғой. Зорақы заман бізді содан айырғысы келді. Мәңгүрт жасағысы келді. Міне, сол оталған арыстарымыздың бірі және бірігейі Тұрар Рысқұлов еді. «Қызыл жебе» хамсасы» арқылы біз алдымен сол Рысқұловты таптық және таныдық. Ал, Рысқұлов тағдыры – халық тағдыры. Өйткені, оның өмір жолындағы басынан өткен шындықтар халық тағдырындағы, тарихындағы шындықтарды елестетер еді. Сондықтан да, Рысқұловты тану – халықты тану деген сөз. Халықты тану – өзінді тану». Осы реттен келгенде, «Қызыл жебе» – ұлттың рухын түлеткен, рухани ұстазына, көш бастар көсеміне айналған шығарма болды», – дейді [6].

Ш. Мұртаза «Тамұқ» шығармасында Тұрардың әкесінен бойына біткен қайтпас қайсар мінезін өте керемет суреттейді. Мысалы, біз осы шығарма арқылы Т. Рысқұловтың өте парасатты ойын байқаймыз. Керек десеңіз, түрмеде Т. Рысқұловтан жауап алып жатқан кезінде Тұрар сөз таластырғанда тергеушінің өзінің сескеніп қалатыны да оның өжеттілігін аңғартатындай. Тұрар Рысқұловтың Түркістан республикасының дамып жетілу жолында атқарған қызметтері, Монғолияға барған іс-сапары және Монғолия астанасының Ұлан-Батор аталуына да өз септігін тигізгендігін қаламгер өте жанды сөздермен суреттейді. Т. Рысқұлов ұлты, Отаны үшін қасық қаны қалғанша күресетін адам. Сонымен қатар, өте намысқой адам.

Ш. Мұртаза бұл көріністі былай суреттейді: «Ескендір, бауырым, ұлым, мен өмір бойы әділдік үшін күрестім. Күштілері әлсіздерін езгілеген қиянатпен алыстым. Ұлы халық кіші халықтарды жұтып жіберетін қорқаулықпен арпалыстым. Айлакерлер аңқауларды алдайтын кулық-сұмдыққа қарсы шықтым. Әкелері балаларын пайғамбардай көріп, балалалары әкелерін Құдайдай құрметтейтін қоғамды аңсадым. Менің ұраным: «Өзің өлме, өзгені де өлтірме!» еді, менің құраным: «Өзіңе тілемегенді өзгеге де тілеме» еді. Қайтейін, Құдай қос көрмеді ме, міне, енді осы ақ жол дегенім қара болды, алтын дегенім тас болды. Бұл да бір өтпелі кезең шығар. Дүние түзелер. Сен әлі жассың ғой. Мына қанды шеңгелден құтыласың, алдыңнан жарық әлем жарқырар. Сонда мына сорлы әкеңді есіңе аянышпен алғайсың. Мен туралы шындықтың бетін шаң басар, тозаң тұрар, қат-қабат топырақтың астында қалар. Сол шындықты аршып алып, менің кінәсіз күйіп кеткенімді кейінгілерге жариялағайсың. Ата мекенің, алтын бесігің – Қазақстан. Одан тамырың үзіліп қалмасын. Қаңбақ дейтін шөп болады, қауқиған шар сияқты, тамыры осал болады. Жел тұрғанда тамыры үзіліп домалай береді. Ұшарын жел біледі, қонарын сай біледі. Қаңбақта отан болмайды. Сондайдан сақтасын. Отаның Қазақстан, Ескендір, естідің бе?!». Тұрардың осындай сөздерінен оның Отаншыл болғандығын аңғару қиын емес.

«Тамұқ» шығармасында суреткер басты кейіпкер өмір сүрген кезеңдегі қоғам шындығын, оның әлеуметтік астарын зерделеуге ұмтылады. Тұрар Рысқұлов образын жасауда Ш. Мұртаза өзіндік қайталанбас қолтаңбасы бар дарын иесі екенін мойындатты

десек те болады. Суреткер Тұрар Рысқұловтың шығармашылық дара болмысын, образын кеңінен суреттей отырып, танымдық тұрғысынан бейнесін керемет зерделеген.

Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасы көркем сөзбен кесте тіккендей әшекейлі, әсем де тартымды, мағыналы ойлармен берілген. Мұнда көңілге қонымсыз мәнсіз сөздер кездеспейді. Т. Рысқұлов – өзіндік қолтаңбасы бар дарынды саяси қайраткерлеріміздің бірі. Оның еңбектерінде сол күндердің келелі мәселелері заман ағымының шындығы айтылады. Ш. Мұртаза Тұрардың өмір көріністерін шынайы қалпында тікелей өмірмен байланыстырып, нақты фактілермен бергендігімен құнды саналады.

Ш. Мұртазаның «Тамұқ» туындысының көтерген идеясы көлемді шығармалардың жүгімен пара-пар келеді. «Тамұқ» қайталаудан алыс, жаңалығы мол тың шығарма деп айтуға әбден болады. Шығарманы өнер ретінде танытып, биікке көтеретін басты өлшемдердің бәрі – жазушының сөз қолдану, образ сомдау шеберлігі. Әрине, бұл көркем шығарма тілінің баттасқан бояуға бой ұрмай, керісінше жазушының құнарлы ойының анық та дәл берілуін қажет етеді. Сондықтан да көркем шығарманың тілі сол өнер туындысының басты өлшемдерінің қатарында саналады. «Тамұқ» шығармасында өмір шындығы, халқымыздың кешегі тарихы, қоғамы, заманы талабына сай көркем бейнеленеді.

С. Қирабаев: «Қай жазушы болса да өз заманының шындығынан алыстап кете алмайды, онымен бірге жасап, көңілдегі ойын заманының проблемалары арқылы көтереді. «Адамды заман билемек» деп Абай тегін айтпаған. Заманмен кереғар болып, онымен ашық тартысқа түсу арқылы ешбір жазушы «батыр» атағын алмаған. Ол қайта онымен ымыраға келе отырып, дәуір, заман қайшылығын көркем образдар арқылы ашқан. Сол арқылы заманына, Чернышевский тілімен айтқанда, үкім шығарған» [7].

Шығарма құрылымы, ондағы көркем бейнелердің бұрын-сонды төл әдебиетімізде кездеспес тың жолмен сомдалуымен қатар шығарманың әралуан көркемдік қырлары бәрі де қаламгерлік шеберлікті байқатқан.

Суреткер көркем шығармасында белгілі бір ұстанымды басшылыққа алып, сол тұрғыдан өмір құбылысы мен ағымына, көңіл тебіренісі мен көңіл қошына, сондай-ақ, жан күйзелісіне барынша барлау жасайды.

Қош, Тұрар, бауырым, көкем менің! Мен сізге дәл кәзір алпыстан жаңа асқан жасымның жартысын арнадым. Отыз жыл бойы сізбенен қол ұстасып бірге жүріп, бірге тұрдым. Отыз жыл бойы жан-дүниемді, ой-санамды билеп, ұзақ сапарға жол бастадыңыз. Ол аса қиын жол еді.

Біреулер айтты: бұл жолға бекер түстің, жете алмайсың, деді.

Біреулер айтты: қолың көтере алмайтын шоқпарды белеңе бекер байлайсың, деді.

Біреулер айтты: шеті жоқ, шегі жоқ мұхитқа түсіп кеттің-ау, байғұс, батып кетпесең жарар еді, деді.

Олардың айтқаны рас еді. Мен көп малтығып, көп тұншықтым. Жағалауға жете алмай батып кетуім әбден ықтимал еді. Бірақ, Тұрар көке, өзіңіз алып шықтыңыз. Сіздің жұлқар рухыңыз алып шықты. Мен торыққан кезде Сіздің рухыңыз әл-қуат берді, Тұрар көке. Мен сізді түсімде көретін болдым. Қолымнан жетектеп алып, тасжарғанның бұтағынан ұстап өрге қарай тартқылағаныңыз есімнен кетпейді. Қателеспесем, иә Талғар тау, иә Ақсу-Жабағылының аршалы қия беткейі еді. – Қияға шығып не бар? – деймін. – Жүр, – дейсіз. – Теңбіл Торғайды көрсетемін, – дейсіз. – Шолпан Кебісті көрсетемін, – дейсіз. О, ол бір ғажайып дүние еді: найза шындары көз жетпес көкке барып тірелген таулар, айнала жаңғақ ағаштары, зау теректер, зипа шынар, бұтақтарында жыбырлаған құс ұялары. Құдайдың жұмақ жаратқан дүниесі. Маңқиған маңғаз маралдар еш нәрседен үрікпейді. Жолбарысы мен елігі бірге жайылған жадыра әлем. Киікотының хош иісінен бас айналады. Тобышақ тамырын кемірген қозыдай қызыл суырлар бізден қорықпай сақ-сақ күледі. Үлкендігі ұшақтай самрұқ қалықтап жүр. – Тұрар көке, адамдар неге көрінбейді? – деймін мен. – Адамдар келсе мұншама кереметтен тұлдыр қалар ма еді, – дейсіз Сіз. – Өне Теңбіл Торғай!

Ойдым-ойдым көгілдір, қызғылтым, күлгін түсті Теңбіл Торғай Сіздің алақаныңызға келіп қонады. Тамылжыта сайрап қоя береді. Оның тілін Сіз ғана түсінесіз. – Міне, Шолпан кебіс! Шынында да әдемі сары алтын жалатқан жұмақ гүлі жалт-жұлт етеді.

Кәдімгі таң алдында туатын Шолпан жұлдыз сұлулықтың, махаббаттың киесі көрінеді. Оны еуропалықтар Стелла дейді, Аврора дейді. Біздің түрік дүниесі Шолпан, Чулпан, Чолпон, Зуһра деседі ғой. Сол Шолпан бірде аяғындағы алтын кебісін абайламай жерге түсіріп алыпты. Содан мына Ақсу-Жабағылыда Шолпан Кебіс атты өте әдемі, өте нәзік, жәудір көз гүл өседі.

Тұрар көке, Сіз сонда сол Шолпан Кебісті аймалап көп тұрдыңыз. Таң құланиектене, найза шындар сұлбасы сұстана көрінгенде сол шындардың үстінен шаншыла жарқырап Шолпан жұлдыз туған еді. Сіз соған сұқтана қарап қалдыңыз. Шатқалдамен бұрын көріп, естімеген ғажайып құстар сайрап, дүние-әлемді керемет әуенге бөледі. Тіпті тәкаббар найза шындардың өзі теңселіп, тебіреніп кеткендей еді. Мен соған таң қалып, өн бойымды бір ғажайып сиқыр билеп, масаң болып тұрғанда, Сіздің кенет қайда кетіп қалғаныңызды да байқамаппын. Сіз де жоқсыз, Шолпан Кебіс те жоқ, Теңбіл Торғай да жоқ...

- Көке! – деп шыңғыра айқайлап жіберіп барып оянып кеттім. Сізді қайтып көре алмадым.

Кім біледі, Шолпан Кебісті алып, Шолпан жұлдызға жол тартқан шығарсыз. Жол бастаушыңыз Теңбіл Торғай болған шығар. Сіз өз жоғыңыздан гөрі өзгенің жоғын көп іздеп, сол мінезіңізден бұл жалған дүниеден ерте кеткен жансыз ғой. Сол мінез о дүниеде де қалмай, Шолпан жұлдыздың жоғалған Кебісін апарып бермек болып, мені жалғыз тастап кеттіңіз білем...

Мен шетсіз, шексіз дүниеде сөйтіп жападан жалғыз қалдым. Енді қайтып кездесеміз бе, жоқ па – білмеймін. Алпыстан асқан жас мынау. Жарық дүниенің сәулесі әлі қанша бұйырады – болжаусыз. Таң мақшарда Алла, Құдырет, Шексіз Шебер Құдырет, Шексіз Дүние-Әлемді Жаратқан Құдырет, Телегей Ақыл-Ой – Көк Тәңірі бізді о дүниеде көрісуге жазсын. Жаныңыз Жаннатта болып, нұрыңыз Пейіште шалқысын. Біз пақырды Әруағыңыз қолдап, Жолбарысыңыз жебей жүрсін. Әумин. [4] Жазушының әрбір диалогы, әрбір сөзі ұлтымыздың келешек дамуының бағдарламасы іспеттес. Сөзге түсінбейтін қоғамда өмір сүрсе де, сөзге түсіндіруге ұмтылған Шерханның бар мақсат-мүддесі ел болашағымен астасып жатыр.

Жер бетіндегі әрбір адам өмір туралы, өмірдің мазмұны жайлы өзінше толғанып, өзінше пайымдаулар жасайды. Әрбір адам өзінің өткен өміріне, бүгінгі күн тұрғысынан өзінің пайымдауымен баға береді. Ал, Ш. Мұртаза өмір жайлы туындыларында қаламгердің адам өмірінің мазмұнын шынайы суреттеулермен бедерлейді. Шығармада шынайы, тарихи, әдеби түсініктемелер нақты фактілермен берілген. Сонымен қатар, шығарманың тарихына тереңірек бойлаған. Ш. Мұртаза Тұрар образын жасай отырып, оның жан дүниесінің моральдық тазалығын, рухани байлығын, жан дүниесінің сұлулығын, ұлтжандылығын аса ыждахаттылықпен суреттейді. Жазушы достық, адалдық, жақсылық сияқты құбылыстарды Тұрар образы арқылы беруді өзіне басты парыз етіп санаған. Шығармаларында айтылатын «қазақшылдық» ойының төркіні ұлттық идеямен ұштасып жатқандығын түсінудің еш қиындығы жоқ. Осы Тұрар бейнесі арқылы берілген, кез келген ұғынып оқыған кісіге жазушы мұрасының түпкі астарында ұлт болудың алгаритімі жатқан жоқ па?! Қайтсек қабырғасы сөгілмеген, бір ортаға ұйысқан, айрандай ұйыған ел боламын деген арман-мүдденің жетегінде жүрген жалындаған жас жүрек соғысы тағы да сол қазағымен бірге соқты. Жазушының әр сөзінде не диалогында болсын, сол тұстағы ұлттың нағыз шынайы болмысы ашық сыналып та тұрғандай.

Кез келген көркем туындының мақсаты – адам игілігі болса, ар-ождан, адамгершіліксіз шығарма жалпы өнер туындысы болмайды. Бұл жөнінде әдебиет зерттеушісі, әдебиет сыншысы Сағат Әшімбаев: «Дүниедегі ұлы жазушылардың қай-қайсы да уақыт мінін бетке

айтумен бедел алған екен, береке басының бетке айтудан басталатынын іштей ұққан қайсыбір тұста «ағынға қарай жүзуді арандау» деп білмеген. Олардың ешқайсысы да «жаңбыр жаңбырдың арасымен жүріп», уақыт ығында шуақтап отырмаған. Сондықтан да болар, Шекспир, Гете, Бальзак, Толстой және басқалары да өз уақытының кем-кетігін, жоқ-жітігін басқалардан басқаша айқын көрген, өз уақытындағы жақсылық пен жамандықтың бітіспес айқасын кейінгі ұрпаққа көркем тарих етіп қалдырып кетті», – дейді [8, 213-б.]. Ш. Мұртаза да осы жерде елдің рухани дамуын да ойлайтын кез келгендігін, осындай мәселелердің қазіргі таңдағы ұлт намысын бойында қалыптастыратын, өзінің ұлттық тарихын білетін ұрпақ тәрбиелеу керек деп санағандықтан, сол ұлтта отанға адал қызмет еткен адал азаматтардың өмірін, қызмет барысында көрген қиындықтарын, елінің алдындағы борышын қалай ақтап кеткендері туралы оқиғаларды Т. Рысқұлов жайлы шығармасы арқылы жеткізе білді. Ұлттық тарихты, сол ұлтқа адал қызмет еткен аптал азаматтарымызды құрметтеу бүкіл зиялылардың және болашақ ұрпақ алдында тұрған аса зор міндет деп білемін. «Ұрпақтар арасындағы үйлесімділікті одан әрі нығайтудың жалпы идеологиясы – Қазақстан мемлекеттігін, ішкі саяси тұрақтылықты, азаматтық татулықты, қоғамдық және ұлтаралық келісімді одан әрі дамытуда болып табылады. Ұлттық ерекшелігімізді бойына сіңірген, елге үлгі боларлық ұрпақ өсіруге тырысу – бүгінгі басты міндет. Рухани дамыған салада тәрбиеленген ұрпақ міндетті түрде мемлекетіміздің дамуына қызмет етеді», – дейді А. Тұрсынбаева, А. Малдыбек «Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдени-тарихи сабақтастықтың рөлі» атты мақаласында [9, 67-б.].

Әдебиет өз уақытының әлеуметтік-адамгершілік мүдделеріне адал, рухани және идеялық қажеттіліктерге жауап беру керек [10, 27-б.]. Әдебиеттің адал қызмет етуі – шындықты шынайы қалпында жеткізу арқылы адамды тәрбиелеуінде. Ал, Шерхан Мұртазаның «Тамұқ» туындысында әдебиетке тән көркемдік ерекшеліктерді танып білумен қатар, ұлттық тарихты, ұлттық тұлғаны тану мәселесі ұсынылған. Шығармадан автордың ұлт мүддесіне деген адалдығы мен азаматтық белсенділігін байқамау мүмкін емес. Біз Ш. Мұртазаның бұл туындысын әрине, ұзақ жылғы шығармашылық тәжірибемен жинақталған қолтаңбалық үлгісі деп қабылдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана: Қазақпарат, 2017. – 508 б.
2. Мұртаза Ш. 6 томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Қазығұрт, 2002. – 494 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, Қазақ университеті, 2007. – 478 б.
4. Досманбетов Б.С. Түркі халықтарының қалыптасуы // Молодой ученый. – 2015. – №19.2. – С. 1-6. – URL <https://moluch.ru/archive/99/22479/>
5. Мұртаза Ш. Тамұқ: «Қызыл жебе» ғұмырнамалық роман-эпопеясының бесінші кітабы. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 224 б.
6. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19370>
7. Қирабаев С. Өрлеу жолында. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1971. – 512 б.
8. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 621 б.
9. Тұрсынбаева А., Малдыбек А. Дәстүрлі дүниетанымдағы мәдени-тарихи сабақтастықтың рөлі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №4. – 268 б.
10. Джули Риквин, Майкл Райан. Әдебиет теориясы. Антология 2. – Астана: Wiley-Blackwell, 2017. – 421 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Táýelsizdik dáýiri. – Astana: Qazaqparat, 2017. – 508 b.
2. Murtaza Sh. 6 tomduq shyǵarmalar jnagý. 2-tom. – Almaty: Qazyǵurt, 2002. – 494 b.

3. Qabdolov Z. Sóz óneri. – Almaty, Qazaq ýniversiteti, 2007. – 478 b.
4. Dosmanbetov B.S. Túrki halyqtarynyń qalyptasýy // Molodoi ýchenyi. – 2015. – №19.2. – S. 1-6. – URL <https://moluch.ru/archive/99/22479/>
5. Murtaza Sh. Tamuq: «Qyzyl jebe» ğumyrnamalyq roman-epopeiasynyń besinshi kitaby. – Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994. – 224 b.
6. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19370>
7. Qırabaev S. Órley jolynda. Maqalalar men zertteýler. – Almaty: Jazýshy, 1971. – 512 b.
8. Áshimbaev S. Shyndyqqa súispenshilik. – Almaty: Jazýshy, 1993. – 621 b.
9. Tursynbaeva A., Maldybek A. Dástúrli dúnietanymdaǵy mádeni-tarihı sabaqtastyqtyń róli // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №4. – 268 b.
10. Djýlı Rıkvın, Maıkl Raıan. Ádebiat teorııasy. Antologıa 2. – Astana: Wiley-Blackwell, 2017. – 421 b.

М.Қ. ЕСКЕЕВА*

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: mag61103@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЫН ЕСІМ ЖҰРНАҚТАРЫ

Мақала VI–IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердегі сын есім жұрнақтарының сабақтастығын, құрылымдық-мағыналық сәйкестіктері мен ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Қыпшақ тобындағы қазақ, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт, татар тілдеріндегі сын есім жұрнақтарының салыстырмалы сипаттамасы жасалып, қосымша морфемалардың даму ерекшеліктері айқындалады. Сын есім жасайтын қосымшалардың дамуы мен варианттарының қалыптасуы көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымшалармен салыстырыла талданады.

Кілт сөздер: түркі тілдері, көне түркі жазба ескерткіштері, қыпшақ тобы тілдері, морфология, сын есім, сөзжасам, сын есім жұрнақтары.

М.К. Yeskeyeva

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: mag61103@inbox.ru

Adjective Suffixes in Ancient Turkic and Modern Kipchak Languages

The purpose of this article is identification of continuity of the Turkic written monuments of the 4th-9th centuries and adjective suffixes in languages related to the modern Kypchak group, as well as structural and semantic relationships and features. Compiled comparative characteristics of adjectives in the Kypchak group in the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Bashkir, Tatar languages are compiled, and the features of the development of additional morphemes are determined. The formation of variants and the development of adjective applications are analyzed in comparison with applications in the language of ancient Turkic written monuments.

Keywords: Turkic languages, ancient Turkic written monuments, languages of the Kypchak group, morphology, adjectives, word formation, adjective suffixes.

М.К. Ескеева

¹доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: mag61103@inbox.ru

Суффиксы прилагательных в древнетюркских и современных кипчакских языках

Целью статьи является выявление преемственности суффиксов прилагательных в тюркских письменных памятниках IV–IX веков в языках, относящихся к современной кипчакской группе, и также их структурно-смысловые соотношения и их особенности.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сын есім жұрнақтары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 100–109. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.010>

* **Cite us correctly:**

Eskeeva M.Q. Kóne túrki jáne qazirgi qypshaq tilderindegi syn esim jurnaqtary [Adjective Suffixes in Ancient Turkic and Modern Kipchak Languages] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 100–109. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.010>

В статье составлены сравнительные характеристики прилагательных в кыпчакской группе языков, а именно в казахском, каракалпакском, киргизском, башкирском, татарском языках. Кроме того, определяются особенности развития дополнительных морфем. Формирование вариантов и развитие прилагательных приложений анализируется в сравнении с приложениями в языке древнетюркских письменных памятников.

Ключевые слова: тюркские языки, древнетюркские письменные памятники, языки кыпчакской группы, морфология, прилагательные, словообразование, суффиксы прилагательных.

Тіл адамзат мәдениетінің даму үдерісіндегі маңызды белгілерді өз мазмұнында сақтай отырып, тұлғалық-құрылымдық жағынан да дамып отырады. Коммуникативтік-ақпараттық қызметте тілдің грамматикалық құрылымы сөйлеуші немесе тыңдаушы үшін маңызды емес, алайда тілдің тарихи даму барысындағы құрылымдық-тұлғалық өзгерістері тілдің әлеуметтік қызметінің жетілуімен бірге жүретін құбылыс. Тілдік иерархияның ішкі салаларға саралануы, яғни тіл құрылымының салалық жүйеленуі, әр салаға қатысты метатілдің қалыптасуы – ұзақ мерзімді қамтитын ғылыми ізденістердің нәтижесі. Әлемдік тілдердің бірсыпырасы қабылдаған қазіргі еуропалық грамматика ғылымы мен оның терминологиясы көне грек, көне үнді философиясының негіздеріне сүйенеді. Жалпы тіл білімінің аясындағы грамматиканың академиялық сипат алып, метатеориялық деңгейде зерттелуі XIX–XX ғасырларға сәйкес келеді. Осы орайда қазақ тіл білімінің салалық жүйелері мен метатілдік аппаратының негізін XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы жылдарында-ақ қалыптастырған А. Байтұрсынұлы сынды қазақтың біртуар азаматының есімін мақтанышпен атап өту орынды.

Қазіргі таңда тіл білімінің жеке саласы деңгейінде қарастырылып жүрген сөзжасам тіліміздегі сөздік қордың баюын, тілдің коммуникативтік қызметін қамтамасыз етудің негізі. Түркі тілдерінің агглютинативті сипатына сәйкес түркі тілдерінің сөзжасам үдерісіндегі морфологиялық тәсілі ең өнімді амалға жатады. Туыс тілдер құрылымындағы өзгерістер о бастағы ортақ тілдік жүйенің ыдырау процесінде дербес тілдік деңгейге ыңғайлана бастаған әрбір диалектінің өзіндік ерекше белгілерін сақтауға, өзіндік бағыт-бағдарын айқындауға негізделеді. Қазіргі түркі тілдерінің сөзжасам жүйесінің даму ерекшеліктерін анықтауда негіз тіл ретінде VI–IX ғасыр көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі негізге алынады.

Есімдер жүйесіндегі сын есімдердің дербес сөз табы ретінде даралануы есім тұлғалардың анықтаушылық қызметке ие болуына, соның нәтижесінде сындық-сапалық мазмұнның тұрақталуына негізделеді. Сын есім – мазмұндық-семантикалық жағынан да, сөзжасам, сөз түрлендіру амалы жағынан да, синтаксистік қызметі мен басқа сөздермен тіркесімділігі тұрғысынан да өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылады. Сын есімдердің маңызды белгілері: заттың түр-түсін білдіреді; заттың көлемдік-ауқымдық, салмақтық белгісін, сынын білдіреді; заттың сапалық белгі, сипатын білдіреді; заттың дәмі, ісі және басқа сипаттарына байланысты белгілерін білдіреді; затқа, қимыл, іс-әрекетке, мезгіл-мекенге қатысты сынды білдіреді [1, 460-б.]. Морфологиялық табиғаты жағынан басқа есім сөздерге қарағанда сын есімдердің түрлену парадигмасы да шағын.

Түркі тілдеріндегі сын есімдер жүйесі мән-мағынасы жағынан, субстантивтенуге бейімділігі жағынан зат есімдермен сабақтастықта болса, қызметі жағынан есімшемен, кейде үстеумен ұштасып жатады. Кейбір сын есім түрлерінің есімшелермен немесе үстеулермен сабақтастығы сын-сапаны білдіретін лексемалық топтардың әрі сын есім, әрі зат есім, кейде есімше, кейде үстеу ретінде қалыптасуы тілдің интралингвистикалық даму үдерістеріне сай танымдық-логикалық негізде жүзеге асатын құбылыс. Түркі тілдері құрамындағы біріккен, қосарланған, күрделі сын есімдерге, сондай-ақ басқа есім сөздердің контексте қолданылу барысында трансформациялануы арқылы қалыптасқан сын есімдерге қарағанда жұрнақты сын есімдердің саны әлдеқайда ауқымды. Агглютинативті тіл табиғатына сәйкес сын есімдер де

құрылымына байланысты бірінші дәрежелі, екінші, үшінші дәрежелі болуы мүмкін. Бірінші дәрежелі сын есімдер негізінен синкретикалық моносиллабтардан тұрады. Екінші, үшінші дәрежелі түбір-негіздер мен туынды сын есімдердің сындық, сапалық мән-мағыналары, морфемалық жігі айқын болып келеді.

Жалпы түркі тілдеріндегі сын есімнің сапалық белгілері VII–IX ғасыр түркілері тілін сипаттайтын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі сын есімдерден де айқын көрінеді. Ескерткіштер тіліндегі сын есім категориясы жайлы Ғ. Айдаров: «Сын есімдер де өзінің даму, қалыптасу тарихы бар тарихи категория. Осыған сәйкес әрбір грамматикалық элементтер айқын сараланып жіктелуі қажет. Сонда ғана әрбір сөз табының тарихи сыры, бір-бірінен ажырау жігі белгілі болмақ» [2, 62–63-бб.], – деп ой түйе отырып, ескерткіштер тіліндегі сын есім жасайтын негізгі қосымшалар ретінде мынадай форманттарды көрсетеді: «-li, -li. зат есімдерге жалғанып сын есім тудырады: *буқалы* (бұқалы); *-li, -li*. затесімдерге де, сын есімдерге де жалғанады: *күчліг* (күшті), *атлыг* (атты), *йарықлыг* (жаракты), *төгүнлүг* (таңбалы); *-siz, -siz* жұрнақтарының беретін мағынасы *-li, -li* жұрнақтарының мәніне қарама-қарсы, затта белгілі сапанын жоқ екендігін көрсетеді: *йолсыз* (жолсыз), *қалысыз* (түгел, қалмай), *буңсыз* (мұңсыз, қайғысыз, оңай); *-qi, -ki* жұрнақтары жалғанған сөздер мезгілдік, мекендік ұғымдарды білдіретін сын есімдер тудырады: *йердеки* (жердегі), *қурйақы* (батыстағы), *йырийақы* (алыстағы, жырақтағы), *өңреки* (алдыңғы); *-teg*. Зат есімге жалғанып, салыстырма мәнді сын есімдер тудырады: *теңрптег* (тәңрідей); *-ge*. етістіктен сын есім тудырады: *білге* (білгіш, дана)» [2, 62–63-бб.]. Ғалым үстеу мәнді сөздерді де сын есімдер қатарында қарастырады, сондай-ақ субстантивтенген сын есім жұрнақтарын зат есім тудырушы жұрнақтар қатарында қарастырады.

Дербес тіл ретіндегі негіз тілден ыдырау үдерісі, қалыптасу тарихы ұқсас болып келетін қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі сын есімдер көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сын есімдерді сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен дамыған. Қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сын есім ұғымы да түрлі терминдермен аталады: қазақ тілінде – *сын есім*, қарақалпақ тілінде – *келбетлик*, башқұрт тілінде – *сифат*, татар тілінде – *сыйфат*, қырғыз тілінде – *сын атооч*. Қыпшақ тобы тілдеріндегі сын есім жұрнақтары да көне түркі тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтарды негізінен сақтап, әр тілге тән ерекшеліктеріне сәйкес тұлғалық ерекшеліктерімен қалыптасқан (мысалы, 1-кесте).

1-кесте – Орхон ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сын есім жұрнақтарының салыстырмалы кестесі

VII–IX ғғ. түркілері тілі	Қазақ тілі Жұрнақтар	Қарақалпақ тілі Қосымталар	Башқұрт тілі Ялғаузар	Татар тілі Аффикслар	Қырғыз тілі Мүчөлөр
-g/-γ (-iγ/ -ig, -ijg/ -üγ/-uγ arïγ «таза» silig «сұлу» süčüg«тәтті» isig «ыстық»	-к/-қ, -ык/-ік, -ак/-ек үркек ат үзік жіп ашық есік бұзық бала	-к/-қ, -ык/-ік, -ак/-ек үркек ат кесик жип ашық есик жылауық бала	-к/-қ, -ык/-ек -ок/-өк -ак/-эк өркәк ат өзөк еп илак бала	-к/-ык /-ек ачык бозык ватык китек йөгерек	-к/-ык/-ек -ок/-өк -ак/-ек үркөк ат үзүк жип ыйлаак бала
-li/-li/-lü erikli «ерікті» küçli «күшті»	-лы/-лі, -ды/ -ді,-ты/-ті күшті жігіт тұзды қияр балықты көл	-лы/-ли сауатлы жигит тәртипте бала балықты көл	-лы/-ле -ло/-лө көслө егет тозло қыяр балықты күл	-лы/-ле акыллы белемле дымлы кайғылы	-луу/-лүү -дуу/-дүү -туу/-түү күчтүү туздуу
-siz/-siz ačsiz «ассыз» buñsiz «мұңсыз» idisiz «йесіз»	-сыз/-сіз тұзсыз сусыз көңіліз терезесіз	-сыз/-сиз тузсыз мазасыз суусыз кеуилсиз	-һыз/-һез -һоз/-һөз тозһоз һыуһыз күңелһез	-сыз/-сез болытсыз тәмсез тешсез тәрәзәсез	-сыз/-сиз -суз/-сүз тузсуз суусуз көңүлсүз

1-кестенің жалғасы

-yu/-gü, -qi/ -ki başyu «басқы» edgü «жақсы»	-қы/-кі -ғы/-гі басқы қысқы күзгі үйдегі	-қы/-ки -ғы/-ги басқы баяғы түски хәзирги	-қы/-ке -кө, -гө -ғы/-ге -ғо/-гө кышкы көзгө	-ғы/-ге боронгы кышкы көзге өйдіге көндезге	-қы/-ки кышкы күзгү жазгы ички
-lïy/ -lig, -luγ/-lüg atlïq«атты» balïqlïy «қалалық»	-лық/-лік -дык/-дік -тык/-тік айлық ауылдық	-лық/-лик ауыллық жйделик	-лык/-лек -лок/-лөк айлық күлдөклек	-лык/-лек атналық еллық бишьеллық	-лык/-лик -лук/-лүк айлық күндөлүк ичкилик
-čil/*-čil atčil «атшыл, атты жақсы көретін»	-шыл/-шіл күншіл кекшіл ойшыл	-шыл/-шил киршил қайғышыл уйқышыл	-сыл/-сел -сөл көнсөл кунаксыл	-чыл/-чел, -сыл/-сел сакчыл ярдемчел сусыл	-чыл/-чил кекчил ойчул
-teg teṗriteg «тәңір текес, тәңірдей» böriteg «бөрідей» qonteg «қойдай»	-дай/-дей -тай/-тей алтындай айнадай таудай бармақтай темірдей	-дай/-дей -тай/-тей алтындай айнадай хинжидей усындай	-тай/-тәй -дай/-дәй -зай/-зәй -лай/-ләй алтындай таузай бармақтай тимерзәй	-тай/-тәй -дай/-дәй алтындай ефектәй	-тай/-тәй -дай/-дәй -дой/-дөй алтындай тоодой бармақтай темирдей
-il/-il jašil «жасыл» qizil «қызыл»	-ыл/-іл қызыл жасыл	-ыл/-ил қызыл жасыл	-ыл/-ел қызыл йәшел	-ыл/-ел қызыл яшел	-ыл/-ил қызыл жашыл
-n (-an/ -in/-in/ un/*-ün joγan «жуан» uzun «ұзын»	-ан/-ен -ын/-ін жуан ұзын	-ан/-ен -ын/-ин жууан узын	-ан/-эн -өн йыуан озон	-ан/-эн -ын/ин озын калын	-он/-ун -ын/-ин жоон узун
-ge/-ya, -qa/-ke bilge«білікті»qis ya«қысқа» juγqa «жұқа» jinčke «жіңішке»	-қа/-ке қысқа жіңішке жұқа	-қа/-ке қысқа жиңішке жуқа	ка/-кә қысқа нескә йока	-ка/-кә қысқа нечкә юка	-ка/-ке қысқа ичке жука
-šaq/-čaq/-ček jumčaq/jimšaq «жұмсақ»	-сақ/-сек -шак/-шек жұмсақ ұялшақ	-сақ/-сек -шак/-шек жумсақ уялшақ	-шак/-шек йомшак	-шак/-шек йомшак	-шак/-шек -чак/-чек жумшак уялчак
-r (*-ar/ *-er, -ir/ -ir) uγar «атақты» aγir «ауыр»	-р(-ыр/-ір) ауыр жауыр	-р(-ыр/ир) ауыр жауыр	-р(-ыр/-ир) Ауыр	-р(-ыр/ир) авыр	-р(-ор/-ур) оор жоор
-z (-iz/-iz, -uz/*-üz) semiz «семіз» uγuz «арзан»	-з (-ыз/-із) семіз→ *сем+із	-з(-из) семиз→ *сем+из	-з (-ез/-эз/-из) химез→ *хим+ез	-з(-ез/-из) симез→ *сим+ез	-з (-ыз/-из) семиз→ *сем+из

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі сын есімдер мен қазіргі түркі тілдеріндегі сын есімдердің табиғаты жайлы А. Есенқұлов: «Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сын есім мен қазіргі түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліндегі сын есім категориясының арасында мағыналық та, тұлғалық та айырмашылық жоқ. Тек аздаған ғана фонетикалық ерекшеліктері

кездеседі» [3, 133-б.], – деп көрсетеді. Ғалым пікірі сын есім тудыратын қосымша морфемаларға да қатысты. Қыпшақ тобы түркі тілдерінде көнетүркілік сын есім жұрнақтарының тұлғалық варианттарының ауқымы арта түскені болмаса, мағыналық-қызметтік функциясы өзгеріссіз қолданылады.

$\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ – түркі тілдеріндегі есім сөздер жасайтын өнімді жұрнақ. Қыпшақ тобы тілдерінде абстрактылы ұғымды, сондай-ақ субъектілік, объектілік мәндерді, іс-әрекет нәтижесін немесе қимылдық-әрекеттік үдерістерді білдіретін жалпытүркілік $\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ қосымшасының негізінен қатаң варианттары қолданылады: $\sqrt{-q/-k, -iq/-ik, -uq/-\ddot{u}k}$. Ескерткіштер тілінде: *turuq*→*tur+uq* «арық, арық-тұрық» Орх; Е; Т. *Semiz buqa turuq buqa tijin bilmez ermis tijin* Тон. 6 «Семіз бұқа, тұрық бұқа, – деп айыра білмес деп» Айд.ІІ, 105 ~ қазіргі қыпшақ тілдерінде қаз. (*арық*)-*тұрық*→**тұр+ық* «еті қашқан, майсыз, арық», ққалп. *арық*→*ары+қ*, баш. *арык*→ *ары+к*, тат. *арык*→*ары+к*, қырғ. (*арык*)-*турык*→**тур+ык*. А.Н. Кононов $\sqrt{-q/-k}$ және $\sqrt{-g/-\gamma}$ форманттарының ара жігін ажыратып қарастыруды жөн санайды: «По всей вероятности, эти аффиксы генетически разного происхождения и исторически имели самостоятельные значения: γ/g служили для образования прилагательных, q/k – существительных. С помощью этих аффиксов от переходных глаголов образуются имена прилагательные пассивного значения, от непереходных глаголов – активного значения [4, 109–110-б.]. А. Есенқұловтың көзқарасы бойынша, $\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ Орхон, Енисей жазба ескерткіштері тілінде зат есімге де, сын есімге де жалғанып, туынды сын есім жасайды, көбіне етістікке жалғанып қатыстық-сындық қасиетке ие болады [3, 145-б.]. Н.К. Дмитриев түркі тілдерінде зат есімдер мен сын есімдер жасауда белсенді қолданылатын $\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ жұрнағының шығу тегін есім сөздер тудыратын $\sqrt{-qaq/-kek, -\gammaaq/-gek/-g\ddot{o}k}$ жұрнақтарынан таратады [5, 70-б.]. Түркі тілдерінің өзгеріске бейім жалғамалы табиғаты $\sqrt{-qaq/-kek, -\gammaaq/-gek/-g\ddot{o}k}$ қосымшаларының да архитұлға екеніне кепілдік бере алмайды. Ескерткіштер тілінде жалпытүркілік $\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ қосымшаларының негізінен ұяң варианттары қолданылады, қатаң нұсқалары өте сирек ұшырасады. XVI–XVII ғасырлардағы ескі қазақ жазба мұралары Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих», Әбілғазы Бахадүрдің «Түркі Шежіресі» шығармалары тілінде де сын есім тудырушы $\sqrt{-q/-k, -g/-\gamma, -iq/-ik-\ddot{i}\gamma/-ig/, -uq/-\ddot{u}k, -u\gamma/-\ddot{u}g}$ формантының ұяң варианттарымен қатар қатаң сыңарлары да кездеседі, *uliy*→*uliy+γ*: *Біздің ұлғұ атамыз Һалаку хан...*«Біздің үлкен атамыз (бабамыз) Һалаку хан... [6, 64-б.], *artuq(si)* →*art+uq(si)*: *артұқсы болды* «артық болды» [7, 172-б.]. Ескі қазақ жазба ескерткіштері тілін зерттеуші ғалымдар «Ескі қазақ жазба тілінің ғасырлар бойы қолданылып келген тілдік грамматикалық заңдылықтары, оның ішінде сөзжасам жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырамай, қазіргі уақытқа дейін сол күйінде жеткендігі аңғарылады» [8, 213-б.] деген ой айтады. Қазіргі қыпшақ тілдерінде аталған қосымшаның қатаң варианттарының қолданылуы көнетүркілікке дейінгі кезеңнің белгісі болуы да мүмкін.

$\sqrt{-li\gamma/-lig, -lu\gamma/-l\ddot{u}g, -liq/-lik, -luq}$ – зат есімге жалғанып сын есім жасайтын қосымша морфема. $\sqrt{-li\gamma/-lig, -lu\gamma/-l\ddot{u}g, -liq/-lik, -luq}$ форманты түбір сөздерге де, туынды сөздерге де жалғанатын өнімді жұрнақтар қатарына жатады. «*-liγ* қосымшасы көнеден келе жатқан ескі тарихи жұрнақ. Оның қазіргі түркі тілдеріндегі қолданылу шеңбері мен беретін мағынасы, әр тараптағы ескерткіштерден біршама көлемділеу де, кеңдеу де» [3, 140-б.]. Ескерткіштер тілінде: *bašliγ*→*baš+liγ* «басты»: *Altun bašliγ ijilanmen* ЫБ.8 «Алтын басты жыланмын» Айд.ІІІ, 160 ~ қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *басты*→*бас+ты*, ққалп. *баслы*→*бас+лы*, башқ. *баишы*→*баиш+лы*, тат. *баишы*→*баиш+лы*, қырғ. *баишуу*→*баиш+туу*. Көне түркі ескерткіштері тіліндегі сын есім тудырушы $\sqrt{-li\gamma/-lig, -lu\gamma/-l\ddot{u}g, -liq/-lik, -luq}$ морфемасының семантикасы қазіргі қыпшақ тілдеріндегі $\sqrt{-li/-li/-di/-di, -ti/-ti}$ тұлғасының мәніне сәйкес келеді. А.Н. Кононов $\sqrt{-li/-li/-li}$ қосымшасымен $\sqrt{-li\gamma/-lig, -lu\gamma/-l\ddot{u}g}$ қосымшалары арасында

генетикалық сабақтастықтың жоқтығын көрсете отырып, ескерткіштер тіліндегі $\sqrt{-li/-li}$ формантының қолданысын бірыңғай мүшелер арасындағы жалғаулықтармен байланыстырады: «в ТРП (түркі руникалық ескерткіштері) используется для обозначения сочинительных отношений между однородными членами предложения, т.е. выступает в функции соединительного союза: *inili eçili* «и младшие и старшие родственники»; *begli budunly* «и беки, и народ» [4, 107-б.]. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің деректері $\sqrt{-li/-li/-lig, -lu/-lüg, -liq/-lik, -luq}$ және $-li/-li/-di/-di, -ti/-ti$ форманттарының арасындағы генетикалық сабақтастықты үзілді-кесілді жоққа шығаруға болмайтынын көрсетеді. $\sqrt{-li/-li/-lü}$ – сын есім тудыратын жалпытүркілік өнімді жұрнақ, қыпшақ тобы тілдерінде тұлғалық варианттары біршама кеңіген. Ескерткіштер тілінде: *erikli*→*erik+li* «ерікті»: *Kültegin jiti otuz jaşıña qarluq budun erür barur eirkili jayı boltı*. КТү. 41 «Күлтегін жиырма жеті жасында қарлуқ халқы жүре бара нағыз жау болды» ~ қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *erikmi* →*erik+mi*, ққалп. *еркли* →*ерк+ли*, қырғ. *эрктүү* →*эрк+түү*, башқ. *ирекле* →*ирек+ле*, тат. *ирекле* →*ирек+ле*.

$\sqrt{-qu/-kü, -yu/-gü}$ – негізінен есім сөздер мен үстеулер жасайтын қосымша морфема. Қазіргі қыпшақ тілдерінде көнетүркілік $\sqrt{-qu/-kü, -yu/-gü}$ қосымшасының тұлғалық варианттарының ауқымы кең: $\sqrt{-yi/-gi, -qi/-ki, -qe/-ke, -qo/-kö, -yo/-go, -yö/-gö}$ т.б. Ескерткіштер тілінде: *başyu*→*baş+yu* «басқы»: *Kültegin başyu boz at binip tegdi* КТү.37 «Күлтегін басқы боз атын мініп тиді» Айд.І,179~ қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *басқы*→*бас+қы*, ққалп. *басқы*→*бас+қы*, башқ. *башкы*→*баш+кы*, тат. *башкы*→*баш+кы*, қырғ. *башкы*→*баш+кы*. Түркі тілдеріндегі есім сөздер жасайтын $\sqrt{-qu/-kü, -yu/-gü}$ аффиксі негізінен зат есімге тән әрі көне қосымша ретінде қарастырылады. «Бұл жұрнақтар жалғанған сөздердің мағыналары бірде анық та, қайсыбіреулерінде ажыратуға келмейді. Мысалы: *buryi, sürgi, šalyi, belgi, qajyi, sülgі, pängi, mängi*. Ертеректе бұл жұрнақтар өнімді жұрнақ болып көптеген жаңа сөздер жасауға актив түрде қатысқанын байқаймыз» [3, 149–150-бб.]. Ескерткіштер тілінде $\sqrt{-qu/-kü, -yu/-gü}$ форманттарымен ұқсас $\sqrt{-iqi/-iki}$ қосымшалары да қолданылады. $\sqrt{-iqi/-iki}$ – сын есім тудыратын құранды жұрнақ. Функционалдық мәні қыпшақ тілдеріндегі есімдік категориясының қосымшасы $\sqrt{-yan/-gen, -qan/-ken}$ формантына сәйкес келеді. Ескерткіштер тілінде: *biriki*→*bir+(ik+i)* «біріккен, бірлескен, ынтымақты»: *Ulaju ini-jigünim, oylanım, biriki oyušim, budunim, birije – šad apit begler, jiraja – tarqat bujruq begler, otuz...* КТк.1 «Соңымдағы іні-жиенім, ұлым, жақын (біріккен) руым, халқым, оңымда – шад апат бектер, солымда – тарқандар бұйрық бектер, отыз...» Аманж.57~ қаз. *біріккен, бірлескен*.

$\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz, -hüz/-hez, -hoz/-hö}$ – болымсыз мәнді қатыстық сын есімдер тудыратын өнімді жұрнақ. Түркі тілдері бойынша $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz}$ қосымшасы $\sqrt{-li/-li/-lü}$ жұрнағының антонимдік сынары. Көнетүркілік және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі бұл қосымша бұлғар тобы тілдерінде ротацизм құбылысын сипаттайды, мысалы: чуваш тіліндегі болымсыз мәнді $\sqrt{-sär/-ser}$ форманты $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz}$ қосымшасының фонетикалық варианттарын құрайды: «Чувашский аффикс *-sär/-ser* имеет привативное значение. Генетически он тождествен тюркскому аффиксу *-süz/-siz*, который отмечен в древнетюркском и в большинстве современных тюркских языков, кроме тюркских языков Сибири: якутского, хакасского, алтайского, тувинского, где словообразовательным формам *-süz* соответствует конструкция с отрицанием *çox, sijox* и т.д.» [9, 128-б.]. Түркі тілдеріндегі болымсыздық ұғымды білдіріп, есім сөз тудыратын $\sqrt{-süz/-siz, -suz/-süz, -hüz/-hez, -sär/-ser}$ қосымшалары мағыналық жағынан етістік жасайтын $\sqrt{-sira, -sira, -sirä}$ жұрнақтарымен байланысы аңғарылады. Орхон, Енисей ескерткіштерінде $\sqrt{-süz/-siz}$ форманты негізінен, сын есімнің жұрнағы болғанымен үстеулер мен есімдіктерге де жалғана береді. Ескерткіштер тілінде: *subsuz*→*sub+suz* «сусыз»: *Kijik oylı men otsuz subsuz qaltı uijın neçük ijorijın, - tir* ББ.45 «Киік баласымын, отсыз, сусыз қалай күн көрем, қалай жүрем, -дер» Айд.ІІІ,165 ~ қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *сусыз*→*су+сыз*, ққалп. *суўсыз* →*суў+сыз*, башқ. *һыуһыз*→*һыу+һыз* тат.

сусыз→су+сыз, қырғ. суусуз→суу+суз. Қазіргі түркі тілдерінде √ -süz/-siz морфемасы грамматикалық мағына арқалап сөз түрлендірушілік қызметті де атқарады.

√-n/-an/-en,-un – есім сөздер тудыратын жұрнақ. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде √ -n/-an/-en,-un форманттары арқылы жасалған сын есімдер осы тұлға арқылы жасалған зат есімдерге қарағанда сирек кездеседі.

Ескерткіштер тілінде: *joγan*→**joγ+an* «жуан» *Jinčge joγan bolsar üzgülik alp ermis*. Тон,14 «Жіңішке жуандаса, үзетін алып болар» Айд.ІІ,10 ~ қазіргі қыпшақ тілдерінде: қаз. *жуан*→**жу+ан*, ққалп. *жууан* →**жуу+ан*, башқ. *йуан*→**йу+ан*, қырғ. *жоон*→**жо+он*. Б.Юнусалиев √-n морфемасы арқылы жасалған есім сөздер қатарына қырғыз тіліндегі *kelin* «келін», *soon* «сауын», *san* «сан», *žalın* «жалын», *kujın* «құйын», *žakın* «жақын», *žoon* «жуан» лексемаларын жатқызса [10, 122-б.], М.Томанов қазақ тіліндегі √-n тұлғалы есім сөздер тобына *žawın*, *bütün*, *žijin*, *qijin*, *uzin*, *tütün* сөздерін мысалға келтіреді [11, 158-б.]. Жалпытүркілік √-n,-an,-en,-un,-in,-in форманты түркі тілдері дамуының бастапқы кезеңінде қолданыста болған көне жұрнақтар қатарына жатады, бұл қосымшалар арқылы жасалған сын есімдердің басым бөлігі морфемалық жігі көмескіленген тарихи негіздерден тұрады.

√ -γe/-ge,-ga,-qa/-ke форманты көне түркі мұралары тілінде сирек қолданылатын қосымша морфема. Ескерткіштер тілінде: *qisya*→**qis+γa* «қысқа, тез» *Jayıqa jalınus oplaju tegir opulu kirir özi qisya kergek boltı* КЧ. 23 «Жалғыз өзі шабуылға шықты, өлімші болды, өзі қысқа уақытта (тез) өлді» Айд.ІІІ,128 ~ қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде: қаз. *қысқа*→**қыс+қа*, ққалп. *қысқа*→**қыс+қа*, башқ. *қысқа*→**қыс+қа*, тат. *кысқа*→**кыс+қа*, қырғ. *кысқа*→**кыс+қа*. Қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде де аса белсенді қолданылмайды.

√ -čaq/-ček,-šaq сирек қолданылатын сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі тіліндегі √ -čaq/-ček,-šaq қосымшасының мәні мен қызметі қазіргі қыпшақ тілдерінде де сирек қолданылатын √ -saq/-šaq формантының қызметіне сәйкес келеді. Ескерткіштер тілінде: *jumčaq/jimšaq* →**jum*/jim+čaq/šaq* «жұмсақ»: *Altun, kümüş, isigti qutaj buñsiz anča birür tabyač budun sabı süčig ayisi jimšaq ermis* КТк. 5 «Алтын, күміс, өнімді, жібекті сонша шексіз беріп жатқан табғач халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді» Айд. I, 169. Күлтегін ескерткіші мәтініндегі *jumčaq* лексемасын А. Аманжолов *jimšaq* түрінде оқиды: *jimšaq*→**jim+šaq* Аманж.І, 57~ қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде: қаз. жұмсақ→*жұм+сақ «мамық ұлпа, үлпілдек, қатты емес», ққалп. жұмсақ→*жұм+сақ, башқ. *йомшак*→**йом+шак*, тат. *йомшак*→**йом+шак*, қырғ. *жумшак*→**жум+шак*.

√-sıq/-sıy,- šıy/-šig – түбір сөздерге де, негіздерге де жалғанып қатыстық сын есімдер және зат есімдер жасайды. Ескерткіштер тілінде: *qamašıy*→*qama+šıy* «бүлікшіл»: *Ečim qaγan ili qamašıy boltuqında, budun iligi kegi boltuqında izgil budun birle süñüşdimiz* КТү.43 «Ағам қаған еді әлсіз, қарсы ел кекті болғанда ізгіл халқымен соғыстық» Айд.ІІІ, 68. Қазіргі түркі тілдерінде көнетүркілік √-sıq/-sıy,-šıy/-šig формантының фонетикалық варианттарының аясы кең. Белгілі түркітанушы Э.В. Севортян оғыз және қыпшақ тілдеріндегі есім сөздер жасайтын √ -sıq/-sıy,-šıy/-šig және √ -čaq/-ček,-šaq/-šaq,-saγ/-saq қосымшалары өзара тығыз байланыста екенін әрі олардың мағыналары араласып қолданылатынын көрсетеді [12, 222–б.]. Ғалымның пікірінше, √ -sıq/-sıy,-šıy/-šig, √ -čaq/-ček,-šaq/-šaq,-saγ/-saq форманттары етістіктің √-sa,-sı жұрнағы мен есім сөздер жасайтын √-q/-γ қосымшасының бірігуінен жасалған құранды жұрнақ.

√-čıl – есім сөздерден сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі мұраларында өте сирек қолданылады. Ескерткіштер тілінде: *atčıl*→*at+čıl* «Атшыл, атты жақсы көретін»: *Ič jer ilki artzun atčıl anı tutuq joq* E.48 «Ішкі жерде еліктер артты (көбейді), оны аулайтын атшылар жоқ». Қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде сын есім тудыратын √-šıl/-šil,-čıl/-čil,- čel,-sıl/-sel/-söl қосымшалары кеңінен қолданылады: қаз. *ойшыл*→*ой+шыл*, *күншіл* →*күн+шіл*, ққалп. *уйқышыл* → *уйқы+шыл*, *киршил* → *кир+шил*, башқ. *кунақсыл* → *кунақ+сыл*, *көнсөл* →

көн+сөл, тат. сакчыл→сак+чыл, ярдемчел→ярдем+чел, сусыл→су+сыл, қырғ. кекчил → кек+чил, ойчул → ойчул. Қосымшаның семантикалық мағынасы заттың басқа затқа қатысты сапалық қасиетін айқындайды.

√-nĉ – есім сөздер тудыратын құранды жұрнақ ретінде қарастырылады. Мағынасы да, тұлғасы да √-nĉ қосымшасының етістік категориясына тән √-n және есім сөздер жасайтын √-ĉ, -iĉ, -iĉ қосымшаларынан жасалғанын аңғартады. Сондықтан көне түркі тіліндегі √-nĉ қосымшасынан есім сөздер тудыратын жұрнақ ретінде √-ĉ, -iĉ, -iĉ формантын ажыратып қарастыруға толық негіз бар. Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі етістіктерге жалғанатын сөзжасам жұрнақтары сөз түрлендіруші грамматикалық категориялардан айқын ажырамайтын тұстары да кездеседі. Бұл жөнінде А.Н. Кононов былай дейді: «Некоторые отглагольные прилагательные генетически связаны с причастиями, утратившими основные признаки глагольных форм и лишены возможности обозначать время совершения действия» [4, 109-б.]. Ескерткіштер тілінде: *bulyanĉ*→**bul(γa)+nĉ* «былғаныш»: *Türk budun jeme bulyanĉ oltimis* Тон.22 «Түрк халқы тағы былғаныш болуда» ~ қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде: қаз. *былғаныш*→*былға(н)+ыш*.

√-a,-e көне түркі тіліндегі сирек қолданылатын сын есім тудырушы жұрнақтардың бірі. Есім сөздерге жалғанып сындық мән береді. Ескерткіштер тілінде: *buġa*→*buġ+a* «мұңлы»: *Buġa ĉiksin beŋgüm ermiş* Е.13 «Мен қайғылы ĉиксін, менің мәңгілік ескерткішім». Сын есім жасайтын √-a,-e қосымшасы қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде де өте сирек ұшырасады. Мысалы, қаз. *бұла күш* «ерекше буырқанған күш» тіркесі кездеседі: *бұла*→**бұл+a*. Өлі жұрнақтар қатарындағы √-a,-e форманты жалпыалтайлық тарихи жұрнақ: қаз. *құла*→**құл+a* «жылқының түсі», қырғ. *кула*→**кул+a*, ққалп. *қула*→**қул+a*.

√-r(-ir,-ir) – есім сөздерден сын есім тудыратын жұрнақ. Көне түркі ескерткіштері тілінде өте сирек қолданылатын √-r форманты Енисей жазбалары тіліндегі *uġar* лексемасының құрамында ғана кездеседі: *uġar*→*uġa+r* «атақты, текті, белгілі»: *Uġar qadimim iĉün iktim* Е. 17 «Текті ханымымның (әкемнің анасының) арқасында мен байыдым; *Uġar* сөзінің мағынасы жайлы А. Есенқұлов: «*уġа* «тұқым, ұя» түбіріне -*r* жұрнағы жалғанып, сапалық қасиетті білдіреді. Енисей жазбаларындағы *uġar* сөзінің беретін ұғымы «атақты, белгілі» деген мағынадан тереңірек жатқан сияқты. *Уġа* – тұқымынан атақты, асыл текті, қарамен араласы жоқ, жеті атасынан хан тұқымы деген мағынаны беретін туынды сөз» [3, 163-б.],-деп тұжырымдайды. Қыпшақ тобындағы қазақ тілінде де сын есім тудыратын √-r,-ir,-ir форманты біршама тарихи негіздердің құрамында қолданылады: *žumir*→**žum+ir*, *qijir*→**qij+ir*, *qisir*→**qis+ir*, *obir*→**ob+ir*, *šimir*→**šim+ir* т.б. Ескерткіштер тілінде: *ayir*→*ay+ir* «ауыр» ~ қаз. *ауыр*→**ay+ыр*, ққалп. *ауыр*→**ау+ыр*, башқ. *ауыр*→**ay+ыр*, тат. *авыр*→**ав+ыр*, қырғ. *оор*→**оо+r*.

√-ĉi форманты сын есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. Ескерткіштер тілінде: *abincĉi*→*abin+ĉi* «қуанышты»: *Qamiš ara qalmiš teŋri unamaduq abincĉi qatun bolzun, - tir* ЫБ.38 «Өгіз қамыс арасына келді, тәңірдің кімге хайыр болмаса қуанышты қатын болсын, - дер. Айд.ІІІ, 164. Көнетүркілік √-ĉi қосымшасы қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі -li/-li/-di/-di,-ti/-ti қосымшасының мәніне сәйкес келеді.

Күрделі тарихи даму жолынан өткен қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде VI–IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде өте сирек ұшырасатын немесе қолданылмайтын сын есім жұрнақтары да кездеседі (мысалы, 2-кесте).

Ескерткіштер тіліндегі сын есімдердің сөзжасам жүйесінде аффиксация амалының өнімділігі аса жоғары. Көне түркі жазба мұралары тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде толық сақталған. Орхон, Енисей, Талас мұралары және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сын есім жасайтын форманттардың жалпы сипаты олардың есім сөзжасам жүйесімен де етістіктің қосымшаларымен де сабақтастықта дамығанын көрсетеді.

2-кесте – қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде VI–IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде өте сирек ұшырасатын немесе қолданылмайтын сын есім жұрнақтарының салыстырмалы кестесі

Қазақ тілі Жұрнақтар	Қарақалпақ тілі Қосымталар	Башқұрт тілі Ялғаузар	Татар тілі Аффикслар	Қырғыз тілі Мүчөлөр
-ғыр/-гір, -қыр/-кір тапқыр бала өткір пышақ үшкір тас	-ғыр/-гир, -қыр/-кир алғыр оқушы өткір пышақ кескір тас	-ғыр/-гер -қыр/-кер -ғор/-гөр -қор/-көр тапқыр бала үткер бысақ отқор малай һизгер әсә	-кыр/-кәр/ тапқыр бала/малай үткәр	-ғыр/-күр өткүр киши
-ғыш/-гіш -қыш/-кіш -геш айтқыш адам білгіш бала көргіш кісі күлегеш қыз	-ғыш/-гиш -қыш/-киш -геш сезгиш адам билгиш бала алғыш шапқыш ат	-ғыс/-гес,-ғос/-гөс, -кыс/-кес, -кыс/-кес -қос/-көс башланғыс мәктәп ялқытқыс көй	-гыч/-геч, -кеч/-кыч искиткеч аскыч баскыч	-гыч/-гич башталгыч `бастауыш мектеп` илгич сезгич
-шаң/-шең сөзшең адам байшаң қыз	-шаң/-шең талапшаң инсан исшең адам	-сан/-сән эшсән егет талапсан уқытыусы	-чан/-чән сүзчән эшчән уйчан	-
-ма/-ме -ба/-бе -па/-пе қайырма жаға қызба жігіт аспа шам	-ма/-ме -ба/-бе -па/-пе ойма жазба жарма жасалма	-ма/-мә ақша шәм тағылма арба	-ма/-мә асма басма бөгелмә	-ма/-ме асма кесме
-м/-ым/-ем айырым жол көркем қыз	-	-м/-ым айырым өй сызам кеше	-м/-эм Күркәм	-м/-ым, -ум/- үм,-өм көркөм

Қазіргі қазақ, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт, татар тілдерінің кейбірі о бастан қыпшақтық негізде қалыптасса, енді бірінің қыпшақтық сипаты кейін басымдыққа ие болған тілдер. VI–IX ғасыр түркі мұралары тілі мен қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі сын есім жұрнақтарының толық сәйкес келуі, қазіргі тілдерде сөзжасамдық форманттардың фонетикалық нұсқаларының артуы қыпшақ тобы тілдерінің қалыптасуы күрделі лингвоэтнокалық, лингвоэволюциялық даму жолынан өткенін көрсетіп қана қоймайды, түркілік тектілден бастау алатын тарихи тамырының тереңдігін де айғақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. –783 б.
2. Айдаров Ғ. Тоникүк ескерткішінің тілі (VIII ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 2000. –120 б.
3. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – 240 б.
4. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.). – Ленинград: Наука,1980. –256 с.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 275 с.
6. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі. – Алматы: Арыс, 2001. – 243 б.
7. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 246 б.

8. Өмірбаев Е., Үсенбаева Ш. Ескі қазақ жазба ескерткіштері лексикасында көне түркілік қабат // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1 (111). – Б. 212–218.
9. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М.: Наука, 1976. – 207 с.
10. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ч.1. – Фрунзе: Киргиз уч.пед.из, 1959. – 320 с.
11. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 614 б.
12. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 436 с.

REFERENCES

1. Qazaq grammatikasy. – Astana: Astana poligrafıa, 2002. – 783 b.
2. Aıdarov Ğ. Tonıkýq eskertkishiniń tili (VIII ǵasyr). – Almaty: Qazaqstan, 2000. – 120 b.
3. Esenqulov A. Kóne túrki jazba eskertkishterindegi qosymshalar. – Almaty: Ğylym, 1976. – 240 b.
4. Kononov A.N. Grammatika ıazyka túrkskih rýnicheskih pamiatnikov (VII–IX vv.). – Lenıngrad: Naýka, 1980. – 256 s.
5. Dmitriev N.K. Grammatika bashkırskogo ıazyka. – M.-L.: Izdatelstvo AN SSSR, 1948. – 275 s.
6. Ábilqasymov B. Ábilǵazy hannıń Túrki Shejiresi. – Almaty: Arys, 2001. – 243 b.
7. Qadyrǵalı Jalayır. Shejireler jınaǵy. – Almaty: Qazaqstan, 1997. – 246 b.
8. Ómirbaev E., Úsenbaeva Sh. Eski qazaq jazba eskertkishteri leksikasynda kóne túrkilik qabat // Iasaýı úniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1 (111). – B. 212–218.
9. Levitskaıa L.S. Istoricheskaıa morfologıa chývashskogo ıazyka. – M.: Naýka, 1976. – 207 s.
10. Iúnýsaliev B.M. Kirgızskaıa leksikologıa. – Ch.1. – Frýnze: Kirgız ých.ped.ız, 1959. – 320 s.
11. Tomanov M. Til tarihy túraly zertteýler. – Almaty: Ğylym, 2002. – 614 b.
12. Sevortian E.V. Affiksy imennogo slovoobrazovaniıa v azerbaidjanskom ıazyke. – M.: Naýka, 1966. – 436 s.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

Ескерткіштер

БҚ	Білге қаған
Е.	Енисей жазбалары
КТү.	Күлтегін, үлкен жазба
КТк.	Күлтегін, кіші жазба
Орх.	Орхон жазбалары
Т.	Талас жазбалары
Тон.	Тоникүк ескерткіші
ЫБ	Ырық бітік жазбасы

Дереккөздер

Айд.І	<i>Айдаров F.</i> Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
Айд.ІІ	<i>Айдаров F.</i> Тоникүк ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
Айд.ІІІ	<i>Айдаров F.</i> Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
Аманж.	<i>Аманжолов А.</i> Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 б.

Тілдер

башқ.	башқұрт тілі
қаз.	қазақ тілі
ққалп.	қарақалпақ тілі
қырғ.	қырғыз тілі
тат.	татар тілі

Ж.К. БАКАШОВА*

*доктор филологических наук, профессор,
Национальная библиотека Кыргызской Республики имени А. Осмонова
(Кыргызстан, г. Бишкек), e-mail: j.k.bakashova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9031-2651>*

ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНОСТИ И БЕССМЕРТИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Ч. АЙТМАТОВА

Статья посвящена феномену духовности творчества великого писателя современности Ч.Т. Айтматова. Отмечено, что проблема нравственности, духовности волнует кыргызского писателя, ее он поднимает во всех своих художественных произведениях, в многочисленных публицистических материалах. Читая строки великого писателя, мы размышляем о Человеке, о Вселенной, об «экологии души», о добре и зле, о чести и коварстве, о мире и войне, о жизни и смерти, о любви и счастье. Герои его произведений Джамия, Дуйшен, Толгонай, Танабай... – люди страстные, живущие на полном дыхании, «буранные». В статье на примере произведения «И дольше века длится день...» рассмотрена проблема духовности и бессмертия рядового смертного человека, что, по мнению Ч. Айтматова, заключается в его умении сохранить память. С помощью метафоры «буранный» Ч. Айтматов рассказывает нам о «буранной» жизни, полной невзгод и трудностей, и судьбе людей, живущих на буранном полуостанке. Феномен духовности Айтматова ценен для человечества, так как, по убеждению писателя, от экологии души человека зависит жизнь всего Человечества на Земле.

Ключевые слова: кыргызская литература, духовность, трагедия мира, творчество, эпоха, духовные основы, национальный образ.

J.K. Bakashova

*Doctor of Philological Sciences, Professor,
National Library of Kyrgyz Republic named after A. Osmonov
(Kyrgyz Republic, Bishkek), e-mail: j.k.bakashova@gmail.com*

Problems of Spirituality and Immortality in the Works of Ch. Aitmatov

The article is devoted to the phenomenon of spirituality of creativity of the great contemporary writer Ch.T. Aitmatov. It is noted that the problem of morality, spirituality excites the Kyrgyz writer, he raises it in all his works of art, in numerous journalistic materials. Reading the lines of the great writer, we reflect on Man, on the Universe, on the «ecology of the soul», on good and evil, on honor and treachery, on peace and war, on life and death, on love and happiness. The heroes of his works Dzhamilya, Duishen, Tolgonay, Tanabai ... – passionate people, living in full breath, «stormy». In the article on the example of the work «The Day Lasts More Than a Hundred Years» the problem of spirituality and immortality of ordinary mortal man is considered, which, in the opinion of Ch. Aitmatov, consists in his ability to preserve memory. With the help of the «stormy» metaphor, Ch. Aitmatov tells us about the «stormy» life, full of hardships and difficulties,

* **Цитируйте нас правильно:**

Бакашова Ж.К. Проблемы духовности и бессмертия в творчестве Ч. Айтматова // *Ясауи университетиниң хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – С. 110–118. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.011>

* **Cite us correctly:**

Bakashova J.K. Problemy dýhovnosti i bessmertia v tvorchestve Ch. Aitmatova [Problems of Spirituality and Immortality in the Works of Ch. Aitmatov] // *Iasaýi ýniversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – S. 110–118. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.011>

and the fate of people living on the stormy stop. The phenomenon of Aitmatov's spirituality is valuable for humanity, since, according to the writer, the life of all Mankind on Earth depends on the ecology of the human soul.

Keywords: Kyrgyz literature, spirituality, the tragedy of the world, creativity, era, spiritual foundations, national image.

Ж.К. Бакашова

*филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Осмонов атындағы Қырғыз Республикасының Ұлттық кітапханасы
(Қырғызстан, Бішкек қ.), e-mail: j.k.bakashova@gmail.com*

Ш. Айтматов шығармашылығындағы руханият пен мәңгілік мәселелері

Мақала қазіргі заманның ұлы жазушысы Ш. Айтматовтың шығармашылығының руханият феноменіне арналған. Қырғыз жазушысын адамгершілік, руханият мәселесі толғандыратыны, оны өзінің барлық көркем шығармаларында, көптеген публицистикалық материалдарда көтеретіні атап өтілді. Ұлы жазушының жолдарын оқи отырып, біз Адам, Ғалам, «жан экологиясы», жақсылық пен жамандық, ар-намыс пен арамдық, бейбітшілік пен соғыс, өмір мен өлім, махаббат пен бақыт туралы ойланамыз. Оның шығармаларының кейіпкерлері Жамила, Дуйшен, Толғанай, Танабай... – «боранның» демінде тіршілік ететін нағыз өмірге құштар адамдар. Мақалада Ш. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн...» шығармасының мысалында қатардағы қарапайым адамның рухани жан дүниесінің мәңгілік өшпейтін қырлары қарастырылған. Шыңғыстың пікірінше адам жадын сақтай білу қабілеті ерекше маңызға ие. Ш. Айтматов «боранды» метафорасының көмегімен бізге қиыншылықтар мен қиындықтарға толы «бозборан» өмірді кешіп жатқан жанкешті адамдардың тағдыры туралы айтып береді. Айтматовтың руханият феномені адамзат үшін құнды, өйткені жазушының пікірінше, жер бетіндегі бүкіл адамзаттың өмірі адам жанының экологиясына байланысты.

Кілт сөздер: қырғыз әдебиеті, руханилық, әлемнің қасіреті, шығармашылық, дәуір, рухани негіз, ұлттық образ.

Введение

Вечная проблема человека – проблема нравственности, духовности, «экологии души» волнует лучшие умы человечества на протяжении всей истории. Эта проблема пронизывает все творчество Ч. Айтматова – от Джамили до монаха Филофея, от положительной личности со стремлением к светлому, доброму, – вплоть до манкурта, не помнящего никого и ничего.

Читая книги Айтматова, поражаешься широтой охвата человеческого бытия, глубиной мысли, его высочайшим интеллектом, широким кругозором, философским взглядом, мировосприятием и мировидением.

В чем же красота, в чем привлекательность таланта Чингиза Айтматова?

Почему стали близкими многим и многим людям его герои?

В чем же феномен духовности Чингиза Айтматова?

Сам писатель на этот вопрос отвечает, что «духовная жизнь сопровождает человека с самых первых дней, и это главная притча человечества, его душа, его мир. И в этом нет, и не будет конца. В этом заключается бесконечность человеческой сути, человеческого существования» [1, с. 252–263].

Глубокие потрясения и тяжкие утраты свойственны нашей эпохе. Утрачены традиционные представления об истине, добре и красоте, морально-этических нормах.

Когда сегодняшняя действительность теряет свою духовную и культурную значимость, востребованность мыслей, произведений Ч. Айтматова фактически становится одним из условий выживания человечества в нравственных категориях.

Одна из сегодняшних задач – осмыслить роль Айтматова в развитии современной духовной культуры.

Цель исследования – раскрыть художественное мастерство, особенности, эстетические функции произведений выдающегося киргизского писателя Ч. Айтматова, на примере произведения «И дольше века длится день...» рассмотреть, как решается писателем проблема духовности и бессмертия, выявить особенности его художественного почерка.

Статья не только создает предпосылки нового осмысления его духовно-нравственных поисков, особенности образного видения, его художественной концепции, но и позволяет и в локальном и мировом литературном контексте показать значение его художественной системы и уникального художественного опыта.

Проблема духовности и бессмертия в романе Ч. Айтматова «И дольше века длится день...».

Феномен духовности Айтматова – это как чистый родник, гимн общечеловеческим ценностям. Читая великого писателя, мы размышляем о Человеке, о Вселенной, об “экологии души”.

«Литература, – говорил писатель, – должна самоотверженно нести свой крест, вторгаться в сложности жизни, с тем, чтобы человек знал, любил, переживал и откликался на все доброе, лучшее, достойное в себе, в людях, в обществе». Ч. Айтматов подчеркивал, что «одна из главных задач писателя – ставить диагноз нравственного состояния общества, предвидеть эволюцию в духовной атмосфере времени...» [1, с. 252–263].

Его произведения – рассказы, повести, романы – нашли отклик в сердцах многих людей планеты, потому что говорили о насущных вопросах человеческого бытия: о памяти, как хранилище самосознания человека, о природе – матери всего живого на Земле, о добре и зле как вечных индикаторах человечности.

Каждое яркое литературное создание Ч. Айтматова построено на накале высоких страстей – столкновении добра и зла, радости и трагедии, любви и измены, долга и предательства, справедливости и ее отсутствия, правды и лжи, честности и обмана. Творчество Айтматова обладает удивительной особенностью: оно возвышает ум и чувства, углубляет духовность.

Своими произведениями Айтматов напоминает человеку о его человеческой сущности, о нравственности и великодушии, о любви к людям и природе, о жизни в любви и согласии.

«...Одна из поэтических новаций Айтматова, привнесенных им в литературу, – буранность! Так, его первый роман «И дольше века длится день...» имеет второе название «Буранный полустанок». Казалось бы, что речь в нем идет о полустанке, где всегда бушуют бураны. Однако после прочтения романа читатель понимает, что буран пронесется не над затерянной в степях станцией, а в собственной душе. В его произведениях обычное слово «буранность», если рассматривать его в контексте взаимосвязи с жизнью человека, его судьбой, превращается во что-то огромное, тесно соприкасаясь со сложными судьбами Казангапа, Едигея и других, с печальной историей о глубокой любви и с миром, где живут герои произведения. Айтматовский мотив бурана характерен для всех его произведений. При внимательном рассмотрении у Ч. Айтматова нет ни одного обычного персонажа, каждый из действующих в его произведениях героев – люди страстные, живущие на полном дыхании, «буранные»: Джамия, Дуйшен, Толгонай, Танабай...» [2]. Этот тип героя конкретизируют и усложняют образы Едигея и Казангапа [3, 4, 5].

Уточняя, можно сказать, что образ, созданный с помощью метафоры “буранный,” своим символическим содержанием (“буранная” жизнь и судьба людей, живущих на буранном полустанке) напоминает нам что-то тягостное, сложное: этот мир – буран, человек, живущий в нем, его судьба – тоже буран в тесной связи с внутренними переживаниями персонажей и самого автора [2].

Между названием («И долгие века длится день») и художественным текстом существует образно-содержательная многосторонность.

В своей докторской диссертации «Художественное мастерство Чингиза Айтматова» я отмечала, что в романе «И долгие века длится день...» мы встречаем множество образно-семантических противопоставлений: вечное, бессмертное – обыденное; память – манкуртизм; полустанок – космические просторы и т.д. Именно посредством формирования экспрессивно-семантических противопоставлений, определяющих образно-эмоциональный и идейно-тематический характер произведения, роман «И долгие века длится день...» претворил в жизнь свою эстетическую силу [2].

У нас нет возможности специально останавливаться на каждом из образно-семантических противоречий (это означало бы сделать детальный анализ всего романа), поэтому в соответствии с нашими целями мы рассмотрим лишь отдельные важные вопросы.

1. И долгие века длится день: события уместаются в один день; вместе с тем этот день длиннее века, он вмещает в себя век, поскольку события объемлют в себе столетия (о них вспоминают), думают о будущем. Конечно, с чисто лингвистических позиций этот оксюморон легко раскладывается, т.е. здесь, может быть, нет высокой эмоциональности и метафорических символов, подталкивающих читателя к раздумьям. Но мы здесь должны обращать внимание не на лингвистическую, а на символическую образность содержания. Для нас важен не микро-, а макроконтекст, т.е. произведение в целом. Образная суть оксюморона станет ясной только после того, как мы закончим читать весь роман целиком.

Расширение значения и функции оксюморона «И долгие века длится день» прежде всего тесно связано с авторскими задумками и идеей произведения. Через свою многозначность оно открывает общий дух романа и дает нам сведения о проблеме времени и пространства. Ведь известно, какую роль играет время и пространство в художественном произведении. Поскольку этот вопрос требует специального изучения, мы не сочли нужным подробно исследовать его в настоящей статье.

Как известно, художественное время и пространство романа и реальное время и пространство жизни не соответствуют друг другу. Предположим, реальное время (смерть Казангапа, процесс его похорон) занимает от силы два-три дня, а если обратиться к художественному (иначе говоря, романному) времени, то мы можем быть и в древности, и в настоящем дне. Автор охватывает множество веков. Одновременно изменяется и пространство (оно то суживается, то расширяется): иногда маленький полустанок может вмещать в себе пространство космоса. Следовательно, резкое усложнение оксюморона можно заметить в том, что он говорит не только о времени, но и о пространстве.

Это – одна сторона. Вторая – усложнение содержания оксюморона можно рассматривать в тесной связи с внутренними переживаниями персонажей и самого автора. Здесь нельзя забывать, что указанный оксюморон относится только к человеку. В нем заключена одна особенность (можно сказать, и отличие) человеческого существа: то, что время одного дня может тянуться целую вечность, понимает только человек, с другой стороны, только время человека (один его день) имеет способность так раздвигаться.

И время, и пространство связано в романе с внутренними переживаниями персонажей, с их духовным миром. День, который длится дольше, чем век, – это лицо казангапов, едигеев, их душа, иначе говоря, доказательство того, кто они есть. Не для каждого человека время проявляет такую способность. Протяженность дня здесь, в первую очередь, тесно связана с нравственностью человека.

Приведем слова самого Айтматова, сказанные им об Едигее: «В столкновении вечного и текущего в жизни человек-труженик интересен и важен настолько, насколько он личность, насколько богат его духовный мир, насколько сконцентрировано в нем его время. Вот я и пытался поставить Буранного Едигея в центр современного мне миропорядка, в центр волнующих меня проблем. Буранный Едигей не только труженик от природы и по роду

занятий. Он – человек трудолюбивой души. Человек трудолюбивой души будет задавать себе вопросы, на которые у других всегда есть готовый ответ, поэтому они лениво делают какое-то дело даже когда делают его хорошо, и живут, только потребляя» [6].

Но Едигей не только честный труженик, он – личность, человек, видящий и думающий, с отзывчивой душой, способный бороться за попранную справедливость, размышляющий об истоках человеческой подлости и жестокости и твердо верящий, что «справедливость неистребима на земле».

Едигею присуще чувство человеческого достоинства, совесть и отзывчивость, справедливость, активная борьба за правду. Он принадлежит к тем, кто всегда страдает и приходит на помощь другим. Вся жизнь его – подлинный нравственный подвиг. Едигей – человек во плоти и крови, не страшщийся ни смерти, ни страстей, ни вспышек гнева, ни счастья, ни любви. Счастье человека и в том, что его день может длиться дольше, чем век. Вместить век в один день – значит за один день выполнить предначертанное тебе на целый век.

Понятно, насколько это трудное дело. Но нельзя думать, что такой день у Едигея был лишь однажды в жизни. Он человек, который способен в каждый свой день вмещать столетие. Безграничность дня – в этом. В этом же – бессмертие Едигея.

В образе Буранного Едигея писателю удалось с большой полнотой и психологической убежденностью воплотить свою концепцию человека новой эпохи, его духовное богатство, социальную активность и деятельный гуманизм.

Да, Едигей трудолюбив не хребтом, а душой. Дни сабитжанов не могут тянуться дольше века. Безусловно, Сабитжан знает больше Едигея, он образованнее. Но эти знания не дают ему движения. Вроде бы всезнайка Сабитжан, но он не способен решать судьбоносные вопросы. Его дни ограничиваются лишь реальным временем: один день равен одному дню, два дня – двум дням.

Этот оксюморон заставляет нас обратиться к отношению Едигея к народу и отношению к народу Сабитжана. Это тоже свидетельство того, что они по отношению друг к другу – противоположны.

Сабитжан – одиночка. Даже будучи среди людей и вместе с ними – он не с ними. Он эгоист, нравственно равнодушен, его не заботят проблемы людей. Это и отдаляет его от людей. А Едигей даже тогда, когда он один, живет проблемами и заботами людей. День и ночь судьбы людские – в круге его забот и переживаний. В конце концов оксюморон *и дольше века длится день* толкает нас и к такому выводу – человек по своей сути отличается от других живых существ не только тем, что умеет думать, а тем, как он это делает. Именно это – свидетельство того, насколько каждый человек далеко ушел от животных.

Значение оксюморона таким образом, еще более усложняется, расширяется: он вмещает в себе не только объем времени и пространства, но и «объем» мыслей, нравственности человека.

В-третьих, тяготы жизни, сложность. Да, счастье человека и в том, что его день может длиться дольше, чем век. Вместить век в один день – значит за один день выполнить предначертанное тебе на целый век. Без слов понятно, насколько это трудное дело. Но нельзя думать, что такой день у Едигея был лишь однажды в жизни. Он человек, который способен в каждый свой день вмещать столетие. Безграничность дня – в этом. В этом же – бессмертие Едигея.

Поезда, которые то/и дело в романе едут с востока на запад и с запада на восток, тоже напоминают нам Едигея. Ведь мысли и заботы Едигея нескончаемы, как эти составы, день и ночь бороздящие в разных направлениях землю. Здесь нужно сказать и о свойстве дня-века дарить счастье. Потому что, когда человек теряет надежду, что сможет сжать столетие в один день, он становится сабитжаном.

Да, Сабитжан знает больше, чем другие, он может даже поразить окружающих своими знаниями. Но, по сути, Сабитжан ничего не знает: сердце его пусто, в голове тоже – пустота. Его не трогает по-настоящему и смерть отца, он способен назавтра же все забыть. Он манкурт по своей сути.

Здесь возникает еще одна важная проблема. Это проблема бессмертия.

Литературовед М. Борбугулов отмечает, что тема бессмертия поднималась в мифологии и натурфилософии, но в романе Ч. Айтматова она раскрыта совершенно по-новому: «...Бессмертие рядового смертного человека – в его умении сохранить память. Память у Ч. Айтматова – понятие универсальное. Писатель ставит его в один ряд с такими категориями, как честь, нравственность, человечность. Память – это и многовековой жизненный опыт, и история народа, и его философия. Иначе говоря – это связь времен. Любая попытка нарушить эту связь – есть преступление и оно вызывает целую цепь преступлений» [11].

Далее литературовед условно делит память на две группы: первая – историческая, народная память и вторая – личностная, биографическая память. Он отмечает, что этот второй вид памяти и составляет содержание главной сюжетной линии романа, что личностные качества героев раскрываются сравнительно с этими проблемами.

Эта мысль конкретизируется так: «Смерть Найман-эне от рук своего сына – манкурта, то, что земляне насильно отделяют от себя детей, то, что потомки Найман-эне отгородили родовое кладбище колючей проволокой, в конце концов, приводят к тому, что сюжеты метафор, их философское содержание, разделенное пространственно (земной, космический, инопланетный), временно (прошлое, настоящее, будущее), потеря памяти приводит к потере чести, нравственности и, в конце концов, всех человеческих качеств» [11, с. 372].

Нельзя не согласиться с подобными мнениями ученого: бессмертие в романе раскрывается совершенно по-новому, верны и те выводы о том, кем становится человек, когда он теряет память.

Но по-нашему, это лишь видимая часть проблемы. В действительности писательская метафора бессмертия намного сложнее и многослойнее. Она держит в себе следующие нравственно-философские проблемы: во-первых, здесь идет речь не о природной памяти, а об утере духовной памяти. Яркий пример тому – Сабитжан.

Он не потерял память как таковую: умеет сопоставлять сегодняшнее и вчерашнее, мало того – мечтает о будущем, но его память не имеет никакой духовной основы, являясь лишь механическим явлением. Его память можно сравнить с кинокадрами, они не радуют и не печалат. Его думы никоим образом не могут затронуть дух, и в этом – его человеческая трагедия.

Еще одна большая трагедия в мире – разнообразие сабитжанов: наш Сабитжан весь на ладони, он словно волк, который не может скрыть свою хищную суть, и этим он не так уж страшен.

А что же делать с теми, кто вроде и радоваться, и печалиться умеет, но бессильны свои переживания и чувства связать с жизнью, занять активную позицию, с тем, кто просто существует (жена Едигея – Укубала, Зарипа, зять-алкоголик Казангапа и др.). Куда их девать?

Понятно, что у нашего Сабитжана день не может вместить в себя вечность, но что делать с теми многочисленными сабитжанами, кто не знает, для чего они пришли в этот мир, кто не понимает сущности истинной жизни? Разве их день может быть дольше века? Вечная метафора Айтматова словно обращается к нам, живым, с этим вопросом.

Вслед за этим вопросом возникают и другие: откуда появились эти многочисленные сабитжаны, кто виновен в том, что они живут среди нас? Безусловно, прав М. Борбугулов, утверждая, что вовсе не обязательно надевать на голову человека шири из верблюжьей шкуры, чтобы сделать его животным без памяти и мыслей.

Существует много разновидностей шири, тем более сейчас, когда есть столько возможностей влиять на людское сознание, появляется опасность все человечество одеть в шири. Есть ли в мире сила, способная на это? Безусловно, это сам человек. С момента рождения человек ходит по лезвию ножа, малейшая неосторожность и все пропало, по собственной воле он надевает на свою голову, на свое сознание шири, которое сам и создал.

Поэтому долг человека – бежать от любых видов шири, избегать того, чтобы не превратить всю свою жизнь в шири. Что делать для этого, достаточно ли у человека сил? Может быть, один из путей достижения этой цели – суметь прожить день, уместая в него целый век, уметь очищать свою душу?

Мысли великого Айтматова, полные противоречий, не отпускают, заставляют нас напряженно думать... И затерянный в степи разезд Буранлы-Буранный становится для читателя центром мироздания.

Айтматов пишет: «только искоренение бед и пороков каждым человеком, начиная с себя, и всеми вместе, всем родом людским может обновить перспективу жизни... Это стезя выживания духа живого, иного пути нет...». В своем романе «Плаха» Ч. Айтматов напоминает человечеству, что главной целью человеческого бытия является «самоусовершенствование своего духа каждым человеком» [8].

Он писал: «Нынешнему человеку грозит самоуничтожение в гнетях собственных противоречий и предрассудков, когда технически он гений, а нравственно – еще дикарь и варвар» [9].

Вся жизнь и творчество Чингиза Айтматова напоминает живущим о своем вечном предназначении: быть человеком, выдавливать из себя по капле изъяны бесчеловечности. Он боролся всю жизнь за человека – великого, непобедимого, чистого, искреннего, совестливого. Ч. Айтматов разработал свою концепцию выхода из духовного кризиса человечества.

Его голос убедительно звучит в концепциях “Культура мира” и “Новое мышление”, содержащих ценнейшие идеи одухотворенности, святости дум и деяний человечества по отношению к своей праматери Земле. Духовным предупреждением звучит “Плач перелетной птицы”:

Упаси вас, о люди, от бед нелюдских –
Упаси от пожаров неугасимых,
От кровавых побоищ неударимых,
Упаси вас от дел непоправимых,
Упаси вас, о люди, от бед нелюдских... [10].

Заключение

Подводя итог, можно сказать, что весь творческий путь Чингиза Айтматова – это борьба за совершенствование человеческого духа. Творчество Айтматова – новое слово в освоении вечных проблем бытия, феномен духовности.

Изучение художественного мастерства Ч. Айтматова – художника, соединяющего по сути две культуры в истории своей национальной цивилизации, не только создает предпосылки нового осмысления его духовно-нравственных поисков, особенности образного видения, его художественной концепции, но и позволяет как и в контексте отечественной литературы, так и в мировом литературном контексте показать значение его художественной системы и уникального художественного опыта для дальнейшего развития наших литератур, для формирования многоаспектной и многомерной культуры народов Центральной Азии.

Айтматов – это великая и редко повторяющаяся в истории человечества личность. Мне посчастливилось встречаться с Айтматовым, работать вместе с ним в одном комитете Парламента.

Колоссальный ум, и редкая доброта и человечность, простота и доступность, планетарное мышление, геополитически неординарные мысли всегда украшали любую с ним встречу. Такой он был в любой аудитории, в любой точке планеты. Он был поистине велик!

Конечно, некоторые циничные “умы” будут говорить, что прошло время лириков и лирики, но я думаю, что все совсем наоборот: душа человеческая, особенно в теперешние времена, когда мы живем в иссушенном материальном мире, этот айтматовский лиризм – живой поток, который орошает нашу душу.

Я думаю, что все люди в мире любят Айтматова именно за это – за его охранение духовности и «экологии души».

Размышляя над творческим наследием Ч. Айтматова, мне хотелось бы подчеркнуть, что хотя сегодня Великого художника слова и Человека мира нет с нами, но человечество через поколения пронесет его вечные зерна мудрости, толерантности, духовности и великодушия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айтматов Ч. Выступление на VII съезде писателей СССР [Текст] / Ч. Айтматов // Айтматов Ч. Собрание сочинений: в 3-х т. – Т.3. Рассказы. Очерки. Публицистика. – М.: Мол. гвардия, 1984. – С. 252–263.
2. Бакашова Ж.К. «Художественное мастерство Чингиза Айтматова»: автореферат докторской диссертации. – Алматы, 1998. – С. 13–14.
3. Айтматов Ч. Первый учитель: Роман, повести [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – М.: Эксмо, 2005. – 542 с.
4. Айтматов Ч. Материнское поле: Повесть [Текст] / Ч.Т. Айтматов // Айтматов Ч. Повести и рассказы. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – С. 6–90.
5. Айтматов Ч.Т. И дольше века длится день... Роман [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Спб.: Азбука-классика, 2008. – 474 с.
6. Айтматов Ч.Т. Человек планеты [Текст] / Ч.Т. Айтматов // Лит. обозрение. – 1984. – №8. – С. 35–40.
7. Бакиева Г.А. Проблема памяти в творчестве Ч. Айтматова [Текст] // Г. Бакиева // Ч. Айтматов жана азыркы руханий маданият = Ч. Айтматов и современная духовная культура. – Б., 1993. – С. 111–117.
8. Айтматов Ч. Плаха: Роман [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Спб.: Азбука-классика, 2007. – 524 с.
9. Айтматов Ч.Т. Человек уподобился богу, но остался варваром [Текст] / Ч.Т. Айтматов // Слово Кыргызстана. – 2006. – 15 июня. – С. 12.
10. Айтматов Ч.Т. Плач перелетной птицы [Текст] / Ч.Т. Айтматов // Айтматов Ч. Собр. соч.: в 3-х т. – Т.3. – М.: Мол. гвардия, 1984. – С. 91–104.
11. Борбугулов М. Теория литературы. – Бишкек, 1997. – 551 с.

REFERENCES

1. Aitmatov Ch. Vystúplenie na VII sezde pisatelei SSSR [Tekst] / Ch. Aitmatov // Aitmatov Ch. Sobraie sochinenii: v 3-h t. – T.3. Rasskazy. Ocherki. Pýblitsistika. – M.: Mol. gvardia, 1984. – S. 252–263.
2. Bakashova J.K. «Hýdojestvennoe masterstvo Chingiza Aitmatova»: avtoreferat doktorskoj dissertatsii. – Almaty, 1998. – S. 13–14.
3. Aitmatov Ch. Pervyy ýchitel: Roman, povesti [Tekst] / Ch.T. Aitmatov. – M.: Eksmo, 2005. – 542 s.
4. Aitmatov Ch. Materinskoe pole: Povest [Tekst] / Ch.T. Aitmatov // Aitmatov Ch. Povesti i rasskazy. – F.: Kyrgyzstan, 1985. – S. 6–90.

5. Айтматов Ч.Т. I dolshe veka dlitsia den... Roman [Tekst] / Ch.T. Aitmatov. – Spb.: Azbýka-klassika, 2008. – 474 s.
6. Айтматов Ч.Т. Chelovek planety [Tekst] / Ch.T. Aitmatov // Lit. obozrenie. – 1984. – №8. – S. 35–40.
7. Bakieva G.A. Problema pamiati v tvorchestve Ch. Aitmatova [Tekst] // G. Bakieva // Ch. Aitmatov jana azyrky rýhanı madaniat = Ch. Aitmatov ı sovremennaia dýhovnaia kýltýra. – B., 1993. – S. 111–117.
8. Айтматов Ч. Plaha: Roman [Tekst] / Ch.T. Aitmatov. – Spb.: Azbýka-klassika, 2007. – 524 s.
9. Айтматов Ч.Т. Chelovek ýpodobilıa bogý, no ostalsia varvarom [Tekst] / Ch.T Aitmatov // Slovo Kyrgyzstana. – 2006. – 15 нýна. – S. 12.
10. Айтматов Ч.Т. Plach pereletnoi ptıtsy [Tekst] / Ch.T. Aitmatov // Aitmatov Ch. Sobr. soch.: v 3-h t. – T.3. – M.: Mol. gvardıa, 1984. – S. 91–104.
11. Borbýgýlov M. Teoriia literatýry. – Bıshkek, 1997. – 551 s.

Р.Б. ТАУКЕБАЕВА*

кандидат филологических наук, доцент,
Международный гуманитарно-технический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dekan52@mail.ru

ОБ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ (ИГРОВОЙ МЕТОД)

Данная статья посвящена изучению инновационных методов обучения иностранному языку (английскому языку). Особое внимание уделяется анализу феномена «игровой метод» («игра»), который влияет на формирование учебной и познавательной деятельности обучающихся. Игра (ролевая игра) способствует полноценному освоению учебного материала, стимулирует мотивацию и интерес к общению на английском языке. Также в статье рассматриваются функции игрового метода, анализируются цели и задачи ролевых игр на примерах из преподавательской практики автора.

Данная статья носит теоретический характер, но в процессе обучения иностранному языку можно использовать ее материал для совершенствования обучающимися речевых знаний, навыков и умений.

Ключевые слова: инновационные методы, игра, игровой метод, ролевая игра, мотивация, коммуникативная функция, компетенция, креативность.

R.B. Taukebaeva

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International Humanitarian and Technical
University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dekan52@mail.ru*

Some Ideas about Innovative Methods of Teaching English (Game Method)

This article is devoted to the study of innovative methods of teaching a foreign language (English). Special attention is paid to the analysis of the phenomenon of «game method», which affects the formation of educational cognitive activity of students. The game (role-playing game) contributes to the full development of educational material, stimulates motivation and interest in communicating in English. The article also discusses the functions of the game method, analyzes the author's teaching practice.

This article is of a theoretical nature, but in the process of teaching a foreign language, you can use its material to improve students' speech knowledge, skills and abilities.

Keywords: innovative methods, play, play method, role play, motivation, communicative function, competence, creativity.

---

* **Цитируйте нас правильно:**

Таукебаева Р.Б. Об инновационных методах обучения английскому языку (игровой метод) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – С. 119–128. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.012>

* **Cite us correctly:**

Taukebaeva R.B. Ob innovatsionnyh metodah obycheniya angliiskomú iazykú (igrovoi metod) [Some Ideas about Innovative Methods of Teaching English (Game Method)] // *Iasaýi úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – S. 119–128. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.012>

Р.Б. Тәукебаева

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dekan52@mail.ru*

Ағылшын тілін оқытудың инновациялық әдістері туралы (ойын әдісі)

Бұл мақала шет тілін (ағылшын тілі) оқытудың инновациялық әдістерін зерттеуге арналған. Білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыруға әсер ететін «ойын әдісі» («ойын») феноменін талдауға ерекше көңіл бөлінеді. Ойын (рөлдік ойын) оқу материалын толық меңгеруге ықпал етеді, ағылшын тілінде қарым-қатынасқа деген ынтасы мен қызығушылығын оятады. Сондай-ақ, мақалада ойын әдісінің функциялары қарастырылады, автордың оқу практикасы талданады.

Бұл мақала теориялық сипатқа ие, бірақ шетел тілін оқыту процесінде мақалада көрсетілген материалды студенттердің сөйлеу білімі мен тілдік дағдыларын жетілдіру үшін қолдануға болады.

Кілт сөздер: инновациялық әдістер, ойын, ойын әдісі, рөлдік ойын, мотивация, коммуникативтік функция, құзіреттілік, шығармашылық.

Современное культурно-образовательное пространство выдвигает принципиально новые требования к подготовке будущих специалистов, ибо процессы глобализации, активный рост коммуникаций, интернета, дистанционных форм образования всецело основываются на знании иностранного языка (английского, в основном). В связи с этим, обучение иностранному языку следует рассматривать как важное и необходимое звено в сфере гуманитарно-технического образования, так как знание иностранного языка свидетельствует о высоком уровне культуры и образования современного человека. В современных условиях развития полиязычной личности, приоритетная цель обучения иностранному языку может быть сформулирована в следующем ракурсе: научить обучающегося коммуникации (общению) на иностранном языке, что означает, научить его не только участвовать в иноязычной коммуникации, но и «...активно участвовать в становлении и развитии личности обучаемого, приобщая его при этом к иноязычной культуре. Успешное достижение поставленной цели возможно осуществить лишь посредством равнозначности и взаимосвязанности всех аспектов обучения...» [1].

Общеизвестно, что большой успех в овладении иностранным языком (английским) в вузе непосредственно зависит от выбора преподавателем конкретных и эффективных методов обучения. Применение различных видов деятельности преподавателем в процессе обучения иностранному языку является, по существу, методами обучения, которые по своему содержанию и способам реализации невозможны без «внешней» и «внутренней» активности и креативности обучаемого и обучающихся в рамках конкретной методической системы. Бесспорно, что проявление интереса обучающегося к конкретной теме, эффективное усвоение нового материала, основано не только на умении преподавателя использовать в процессе обучения новые технологии, но и в создании психологического контакта с коллективом обучающихся, в поиске подхода к каждому индивидууму, ибо результативность каждого занятия зависит от его создавшейся атмосферы, где нет «культы личности» преподавателя, где существует благоприятная среда для проявления личности каждого обучающегося, и где цели и задачи образованного педагога совпадают с потребностями обучающегося. В процессе обучения английскому языку необходимым условием является создание «коммуникативной мотивации», которая будет стимулировать обучающихся к общению друг с другом, в русле которого будет меняться тематический диапазон общения [2].

Следует отметить, что наряду с существующими по сей день традиционными методами обучения иностранному языку (английскому), усиленное внимание в методической науке последних десятилетий уделяется инновационным методам его преподавания, так как основной и важной целью обучения иностранному языку является формирование и развитие коммуникативной компетенции обучающегося, то есть практическое реальное овладение им данным языком.

Проблеме обучающих инновационных технологий (методов) посвящены научные труды многих видных ученых-методистов: Г. Китайгородской, Г. Роговой, Е. Пассова, Р. Мильруда, В. Якунина, Н. Петкевича, Р. Браура, Г. Винница, Г. Хенрици и др. Методист-учёный В. Демина констатирует, что «...инновационные технологии – это новейшие методы обучения, основанные на конструировании знаний, на мотивации и интенсификации общения учителя с учащимися и между учащимися...» [3]. Исходя из этого определения, следует отметить, что целевыми приоритетами инновационных методов являются: 1) развитие коммуникативной компетенции обучающихся; 2) ориентация на индивидуальные личности обучающегося и обучаемого; 3) тенденция к познавательной деятельности, что стимулирует мотивацию обучающегося; 4) наличие определенной компетентности обучающегося в технологическом аспекте.

Известно, что инновационные методы основаны на принципах коммуникативного обучения, в основе которого должны быть характерные, отличительные признаки, такие как: 1) интеграция и согласование коммуникативно-познавательных, эмоциональных и практических аспектов обучения; 2) установленная форма процесса изучения иностранного языка посредством расширения «субъект-объектных связей в следующих парах как субъект-субъект, субъект-среда и субъект-учитель» [4]; 3) создание рабочей, позитивной обстановки и атмосферы (то есть, снятие напряжения), которые способствуют раскрытию креативных способностей обучающегося и устранению негативных эмоций, как, например, страх, скованность и неуверенность [5].

На современном этапе развития социума возникла существенная потребность в быстром по времени и эффективном по качеству освоении иностранного языка, что способствовала разработке новых форм и методов обучения и дала импульс к развитию инновационных методов обучения иностранному языку. Анализируя опыт применения инновационных методов обучения английскому языку в мировой практике, Н. Пантыкина пишет, что «...проблемы педагогической инноватики постоянно привлекают внимание современных исследователей, которые определили и обосновали основные методологические, а также теоретические положения инновационной педагогической деятельности ...анализ инновационных практик... поможет усовершенствовать образовательные технологии и повысить результативность учебного процесса...» [6]. Согласно данному мнению об инновационных технологиях, проф. Пол Гунашекар (Индия, Хайдерабад) указывает, что «...инновации могут охватывать очень широкий спектр областей, некоторые из которых включают в себя способы систематической оценки знаний студентов, улучшение подготовки преподавателей, инновационные практики в классе, в том числе применение новых технологий, ...методы повышения мотивации учителей, их эффективности, мобилизацию ресурсов... для повышения качества образования...» [7].

В процессе исследования содержательной основы инновационных методов обучения английскому языку, правомерно отмечено, что «...основная цель изучения иностранного языка – формирование коммуникативной компетенции, все остальные цели (образовательная, воспитательная, развивающая) реализуются в процессе осуществления этой главной цели; что... современные педагогические технологии... помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей детей (обучающихся – *P.T.*), их уровня обученности, склонностей и т.д.» [8].

Безусловно, инновационные методы изменили традиционные способы изучения иностранного языка, и в связи с этим В. Попова отмечает: «Информационно-коммуникационные технологии позволяют студентам легко погрузиться в языковую среду, что ранее было возможным только путем пребывания в стране изучаемого языка и с широким распространением ИКТ большинство студентов могут обнаружить теперь языковой материал по своим интересам, взаимодействовать с профессиональным сообществом или другими студентами online...» [9].

Обучающийся получает возможность использования более гибкого и самостоятельного способа изучения иностранного языка, так как новейшие информационно-коммуникационные технологии позволяют идти дальше изучения просто языка, они предлагают определенный культурный и социальный дискурс [10].

Исследуя инновационные методы обучения английскому языку как средство повышения результативности данного процесса А. Оконешникова, опираясь на личностный опыт, резюмирует, что инновационные формы обучения характеризуются высокой коммуникативной возможностью и активным включением студентов в учебную деятельность, активизируют потенциал знаний и умений, навыков говорения и аудирования, эффективно развивают навыки коммуникативной компетенции...; что в основе любой инновационной деятельности лежит творческое начало. Творческая деятельность предполагает развитие эмоциональных и интеллектуальных сфер личности [11].

По мнению М. Богославцевой и Н. Сибирко, исследующих изменения в процессе преподавания английского языка при переходе к инновационной образовательной деятельности, стал применяться ряд продуктивных технологий (методов), которые способствуют самоопределению и самореализации обучающегося как языковой личности. К таким технологиям относятся следующие: 1) технология интерактивного обучения; 2) сценарно-контекстная технология; 3) проектная технология; 4) кейс-метод; 5) рефлексивное обучение; 6) технология автономного (самоуправляемого) изучения языка; 7) игровая технология и др. [12].

Проблемы игры и игрового метода разрабатывались во многих научных сферах, таких как философия, психология, педагогика, социология и методика. Исследованием феномена игры и особенностями игрового метода активно занимались видные ученые-методисты: Д.Б. Эльконин, М.Ф. Стронин, Н.П. Анисеева, А.А. Деркач, Л.В. Выготский, А.В. Коньшева, А.Н. Щукин и др. Игровой метод – это существенная и значимая часть современного подхода к обучению иностранного языка и надо сказать, что успешные инновационные методы, тем или иным образом, построены на игровой основе, – «... игра считается неосознанным видом обучения, который дает обучающимся возможность попрактиковать свои знания, отработать изучаемую лексическую или грамматическую тему, принять участие в коллективных играх, а также проявить себя как личность. В данном случае игра и обучение нераздельны...», – пишет методист-новатор Н. Свояк, создавшая собственную методику обучения иностранному языку, анализируя игровую практику в методике обучения английскому языку [13].

Игра – это особо организованное занятие, требующее напряжения эмоциональных и умственных сил. Природа игры, ее высокий воспитательный потенциал обусловлен возрастными и психологическими особенностями развития обучающихся. В игре имеет значение психофизика организма обучающегося: ментальное и физическое состояние, которые непосредственно участвуют в учебном процессе [14]. Игра – это новое состояние обучающегося, которое является его самовыражением, самоопределением и самопроверкой. Игровая деятельность продуктивно влияет на механизмы всех познавательных процессов как внимание, память, мышление, воображение, так как учебная (ролевая) игра выступает как средство специального, целевого управления преподавателем умственной деятельностью обучающихся, а также игра функционирует как средство формирования познавательной

мотивации, которая дает возможность участнику игры самостоятельно развивать мыслительную и креативную деятельность.

Игровые методы являются одной из самых действенных и актуальных форм в современной методике преподавания английского языка, так как игра развивает психоэмоциональные функции и познавательные интересы обучающегося, оказывает на него релаксирующий эффект, снимает чувство напряженности, неуверенности и страха из-за недостаточного знания иностранного языка [15].

Игра – это живой инструмент преподавания, который активизирует воображение и творческий потенциал обучаемых, делает учебный процесс увлекательным и необычным, создает эмоциональный фон и настрой на состояние преподавателя и студента. По авторитетному мнению ученого-психолога А. Леонтьева, мотивация, создаваемая игрой, должна быть представлена наряду с коммуникативной, познавательной, эстетической мотивацией, которая, в целом, составляет мотивацию всего процесса обучения.

Использование игрового метода в учебном процессе способствует решению существенных задач: 1) создание психологической атмосферы для речевого общения обучающихся; 2) обеспечение целевого многократного повтора изучаемого языкового материала; 3) оказание помощи в выборе нужного речевого варианта, который формирует спонтанность иноязычной речи, согласно игровой ситуации.

Бесспорно, что функции игрового метода оказывают значительное содействие в решении задач формирования, развития и совершенствования знаний, умений и навыков языкового потенциала обучающегося. В научно-методической литературе рассматривается множество функций игрового метода, некоторые из них приведены ниже.

1. Обучающая функция – одна из основных функций игрового метода, которая решает вопросы развития памяти, восприятия информации, внимания; способствует формированию и развитию навыков владения иноязыком, что требует напряжения умственных и эмоциональных сил.

2. Воспитательная функция заключается в воспитании таких качеств как вежливость (клише речевого этикета); развивает чувство взаимопонимания, взаимопомощи и поддержки друг друга обучающимися.

3. Коммуникативная функция – это создание атмосферы иноязычного общения в коллективе, то есть установление коммуникативных отношений, основанных на развитии языкового взаимодействия.

4. Развлекательная и релаксационная функции состоят в создании благоприятной атмосферы на занятиях, которые представляют собой интересные и нестандартные представления (performance), благодаря которым исчезает эмоциональное напряжение, страх и неуверенность обучающихся.

5. Развивающая функция заключается в развитии личностных качеств обучающегося (знание языка, эрудиция, юмор и творческие способности) для более активного и полноценного их применения. Из вышесказанного следует, что функции игрового метода, задействованные разумно и продуманно в процессе обучения английскому языку, очень продуктивны, интересны и полезны в оказании действенной помощи в проведении креативных занятий.

Рассматривая особенности видов игрового метода, В. Новинская заключает, что «...в настоящее время в методике выделяются разнообразные виды игр..., согласно цели, игры разграничиваются на языковые и речевые (коммуникативные)... Речевые игры используются для развития речевых умений: аудирования, говорения, чтения и письма... Речевая игра стимулирует у учащихся характерные для конкретной ситуации манеру поведения и речевое высказывание. Кроме того, речевые игры позволяют максимально приблизить процесс общения в рамках урока к естественной коммуникации на иностранном языке...» [16].

Важным фактором в процессе обучения иностранному (английскому) языку является обучение устной иноязычной речи как средства коммуникации, и в этой языковой ситуации, игры создают спонтанную мотивацию общения, которая является своего рода фундаментом процесса обучения иноязыку. По мнению ученых-методистов (А. Деркач, С. Щербак), игра может быть организована при разных формах работы: индивидуальной, парной, групповой, что несомненно экономит учебное время [17]. Игра как метод обучения обладает еще одним универсальным свойством, ее можно применять на любом этапе обучения с различным контингентом обучающихся, учитывая уровень их языковых знаний, умений и навыков.

Проблема игры как метода обучения исследована многими учеными в научно-методической литературе ближнего и дальнего зарубежья, но конкретного единого мнения о феномене «игры» не существует. Одни ученые считают, что «игра» – это не научное понятие и различают игры и обучающие игры (Д. Эльконин, А. Щукин), другие признают «игру» как особый вид деятельности, который создает возможности для «реального речевого общения» (А. Конышева, М. Стронин, А. Деркач и др.). М. Стронин дает собственное определение игры, что игры: «...это вид деятельности в условиях ситуаций, направленных на воссоздание и усвоение общественного опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением; что игры формируют подготовку обучающихся к коммуникации на иностранным языке систематически, тренируя их в выборе правильного речевого варианта в различных языковых ситуациях, что непременно подготовит обучающихся к спонтанной речи на иноязыке» [18].

Игра как способ взаимодействия человека с миром известна человечеству давно и дает свои положительные результаты. В рамках учебного процесса использование игровых методов отличается от традиционных методов тем, что создает необходимый психо-эмоциональный фон, на котором строится процесс обучения. Неоспоримым фактом является то, что игра не заменяет полностью традиционные методы обучения, но она дополняет их, позволяет достигнуть более высоких результатов [19].

Следует отметить, что игра, прежде всего, интересное, увлекательное занятие по организации, характеру и содержанию учебного материала. В игре все участники равны, она вызывает живой интерес и поисковый импульс к познанию языка и языковых ситуаций, даже, у слабых обучающихся и содействует преодолению неуверенности в употреблении иноязычных слов и выражений, так как создает у обучающегося чувство равенства и ощущение посильности игровых заданий, что положительно отражается на результатах обучения.

Игра как социальный и методический феномен, по своей природе, имеет креативное начало (основу), ибо используя всевозможные игровые ситуации, преподаватель-наставник применяет множество методических приемов и подходов для формирования «креативно-компетентной личности», способной к творческой деятельности, к самосовершенствованию и самореализации.

История исследования феномена «креативность», «креативно-компетентная личность» довольно обширна и неоднородна. Ряд российских и зарубежных ученых (Л. Выготский, Я. Пономарев, С. Рубинштейн, Д. Богоявленская, А. Матюшкин, В. Мороз, Д. Гилфорд, Т. Амабайл, А. Рунко и др.) дают различные трактовки феномену «креативность» и его производным. Различия в определении «креативности» заключаются в том, что одни ученые рассматривают ее как явление мыслительного, психологического характера, в то время как другие исследователи относят креативность к социально-личностному явлению. В этом отношении особое внимание привлекает точка зрения исследователя А. Рунко, который анализирует проблему креативности с полярных позиций; он выявляет эмоциональные способности и различные состояния личности, стимулирующие креативное поведение в социуме, что свидетельствует о взаимосвязи мыслительного и социально-личностного процесса в креативной деятельности [20].

Специального внимания ученых-методистов заслуживает еще одно понятие – «ролевая игра» в образовательном процессе. В нашей учебно-практической деятельности на каждом занятии игра (игровые ситуации) начинается с описания погодных условий, с сообщения какой-либо новости (студенты исполняют роль диктора, комментатора или журналиста). Наша преподавательская практика основывается на учебно-методическом комплексе *New English File, Elementary* [21]. В книге содержатся разделы *Practical English, Social English*, которые служат для создания иноязычной креативной среды на занятиях и развивают социалингвистическую компетенцию обучающихся. *Practical English* включает следующие разговорные темы: *On a plane, At a restaurant, In a clothes shop, In the street, At a hotel* и др. Местом действия в ролевой игре может быть любое ограниченное пространство – дом, магазин, отель, ресторан, улица и др. Иноязычную креативную среду можно условно назвать «пространство перформансной коммуникации», по определению А. Царевой, ученого-социолога, автора научных работ, посвященных ролевым играм (в социуме) и рассматривающих их как вид социального взаимодействия в форме перформансной коммуникации. Все действия участников игры происходят в каком-то социальном пространстве, где возникает спонтанная или подготовленная заранее коммуникация (общение), т.е. *performance* – представление, ролевая игра, где каждый исполняет свою роль.

1. Например, занятие на тему: «*On a plane*», *Unit 1*, из вышеуказанного учебно-методического комплекса *New English File*. В данной игровой ситуации преподаватель создает ролевую игру спонтанно, то есть обучающиеся слушают аудио-диалог, где происходит разговор Марка и стюардессы в самолете насчет напитков. При прослушивании диалога студенты заполняют пропущенные слова, узнают, какие виды напитков существуют, выясняют дополнительные сведения о Марке (*Mark is American, he works for MTC, a music company*). Далее преподаватель предлагает работу в парах, то есть сыграть роли Марка и стюардессы (*in pairs, roleplay the dialogue*). Данное задание оживляет аудиторию, все студенты активно участвуют в представлении. Студенты импровизируют, добавляя лексический и грамматический материал всего урока (*Unit 1*) – *Nice to meet you* (знакомства, приветствия), «*I'm not English, I'm Scottish*» (*countries, nationalities*), «*His name, her name*» (*personal information: address, phone number, etc.*)

Грамматический материал урока глагол *to be* используется студентами в каждом предложении. Домашнее задание: приготовить сюжетные роли (на темы: *В автобусе, В такси, В поезде* и т.д.) – *водитель, пассажир, проводник* и др.

2. *Unit 4*, занятие на тему «*In a clothes shop*». Ролевые игры данного урока более занимательны и сложны, ибо участников игры большое количество: Марк и Элли, продавцы, покупатели, мужчины и женщины. Действие происходит в магазине одежды. Преподаватель предлагает прослушать аудио-диалог, озвучить его по ролям. Отдельным студентам предлагаются роли продавца, покупателя-мужчины, покупателя-женщины. Студенты, пребывая в своих ролях, отвечают на вопросы преподавателя и партнеров по игре: *Do you like shopping? What things do you like buying? Are men and women different in shopping? Where do men go? How long do they spend shopping (men and women)? What do they love? What do they hate? What size do you want? How much is the shirt? How does he (she) pay?* Каждый студент, играющий свою роль, создает характер своего персонажа и составляет своего рода профессиональный монолог или диалог в данной креативной ситуации. В ходе учебного процесса преподаватель направляет студентов, создавая вопросо-ответные ситуации, в то время как студенты действуют в соответствии с представлениями о поведении своих персонажей. План и сценарий игрового занятия в разных группах имеет свои особенности, но основные креативные ситуации, которые включают в себя необходимые грамматические конструкции и активный вокабуляр, не меняются. Например: *Can, Can't, Like + V+ing, How much? What size? Buying clothes, Shopping, Buying Food* и т.д.

Домашнее задание: написать сценарий: «Shopping: men and women are different» для проведения ролевой игры самостоятельно.

3. Unit 6, занятие на тему «Neighbours from hell». Данная тема и учебный материал урока являются хорошей базой для создания ролевых игр. Студенты получают задание просмотреть учебный материал: текст, фотографии, социальный опрос, подстановочную таблицу, они заранее готовятся к роли соседей и, работая в парах или группой, воссоздают различные жизненные (бытовые) ситуации, касающиеся взаимоотношений соседей (это для многих людей актуальная проблема).

Одна группа студентов-соседей составляет диалоги в вопросно-ответной форме: Love your neighbor? – Sometimes it can be difficult! Do you have good or bad neighbours? Do you know your neighbours? Are they friendly? Do they help you? Do they make a lot of noise? Do you have any problems with your neighbours? и т.д. Ответы студентов-соседей бывают произвольными: добрые, злые, с юмором, со страхом, так как они быстро вживаются в свои роли, изображая довольных и недовольных соседей. В этой игре студенты используют грамматику (Present Continuous) и весь активный словарь данного урока: You can choose your friends, but you can't choose your neighbours! Your neighbours behavior: They are talking very loudly; Their babies are crying; Their dogs are barking; They are watching TV late at night и др.

Вышеназванные ролевые ситуации, связанные с проблемами роли соседей, вызывают живой интерес, адекватную или неадекватную реакции на взаимоотношения студентов-соседей, так что иногда они теряются в поиске нужных слов и фраз, поскольку различные сюжетные ситуации создают неровное эмоционально-психологическое состояние. Роль преподавателя в данной игре заключается в том, чтобы помочь студентам в подборе спонтанной, разговорной лексики, а также при необходимости скорректировать персонажей игры, чье взаимодействие принимает негативный характер.

Домашнее задание: составить ролевой диалог двух соседей и представить этот игровой сюжет в аудитории.

Надо отметить, что ролевые игры, используемые на наших занятиях, развивают воображение, память, фантазию и юмор, формируют лингвистические способности и психологические возможности обучающихся, создают настрой на углубленное изучение иностранного языка (английского) для свободного общения на нем.

Необходимо подчеркнуть, что ролевая игра является незаменимым видом учебной деятельности, особенно в обучении иностранному языку, так как мотив игры заключается в самом игровом процессе. Мотивация в процессе обучения иностранному языку имеет важное значение, так как способствует активизации творческого мышления. В процессе исследования различных аспектов ролевой игры особое внимание уделяется развитию коммуникативного принципа в обучении. Использование ролевой игры на уроке иностранного языка повышает эффективность учебного процесса, помогает сохранять интерес учащихся к изучаемому языку. Ролевая игра – это обучение в действии. Ролевая игра является в высшей степени мотивирующей, поскольку содержит развлекательный элемент отличается непредсказуемостью развязки [22].

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что игры (игровой метод) позитивно влияют на формирование познавательных интересов обучающихся и способствуют осознанному освоению иностранного (английского) языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кирий Н.Ф. Современные направления в методике преподавания иностранного языка // Научный вестник ЮИМ. – 2015. – №4. – С. 68–70.
2. Таукебаева Р.Б. Особенности создания иноязычной креативной среды в вузе // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2 (112). – С. 109–122.

3. Демина В.А. Исследования инновационных методов обучения иностранному языку / В.А. Демина Современные модели в преподавании иностранных языков и культур в контексте менеджмента качества образования. / Материалы IV учебно-методической конференции. – Том 2. – М.: РГСУ, 2010. – С. 185–188.
4. Krashen, Stephen / Terell, Trasy. The national approach. Language acquisition in the classroom. – Oxford: Pergamon, 1983.
5. Winits, Harris. The Comprehension approach: Methodological consideration, 1996. – P. 13–37.
6. Пантыкина Н.И. Инновационные практики преподавания иностранного языка на основе зарубежных исследователей // Вестник Череповецкого Государственного университета. – 2018. – №1. – С. 154–148.
7. Gunashekar P. Innovation in English Language. Teacher Education / Edited by G. Pickering and Prof. P. Gunashekar. – India, 2014. – 290 p.
8. Куличкова Е.А. Инновационные технологии в обучении иностранному языку // Системные технологии (Гуманитарные науки). – 2015. – № 17. – С. 5–12.
9. Попова В.В. Инновационные формы обучения иностранному языку // интернет-журнал «Науковедение». – Т. 7. – 2015. – №3. – С. 1–10.
10. Garry Motteram. Innovations in learning technologies for English language teaching, 2013.
11. Оконешникова А.Ю. Инновационные формы обучения на уроках английского языка как средство повышения результативности обучения // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 25. – С. 229–231.
12. Богославцева М.С., Сибирко Н.С. Изменения в процессе преподавания профессионально-ориентированного английского языка при переходе к продуктивной практико-ориентированной, инновационной образовательной деятельности // Университетские чтения, ПГЛУ. – 2015. – С. 104–108.
13. Сворак Н. Игровая практика в методике обучения английскому языку // <https://skyteach.ru> 2017/06/12/ game practice
14. Севастьянова А.В. Инновационные методы преподавания английского языка // Электронный журнал Экстернат РФ. – 09.10.2019.
15. Терехина Н.В. Использование игровых методов и приемов на уроках английского языка как способ повышению мотивации к обучению // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – №513.
16. Новинская В.А. Речевые игры как метод обучения иностранному языку // научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 33. – С. 56–58.
17. Деркач А.А., Щербак С.Ф. Педагогическая эвристика: Искусство овладения иностранным языком. – М.: Педагогика, 1991. – С. 10.
18. Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка / М.Ф. Стронин. – М.: Просвещение, 2001. – С. 4–5.
19. Сальникова С.А. Игра как метод обучения иностранному языку // Международный научно-исследовательский журнал «Педагогические науки». – 2015. – №7(38). – Ч.6. – С. 62–64.
20. Runco A. Creativity Theories and Themes: Research, Development and Practice. – San Diego: Elsevier Inc., 2007. – 492 p.
21. Clive Oxenden, Christina Latham-Koening, Paul Seligson – New English File –Student’s Book Elementary – Oxford University Press.
22. Сбитнев К.В. – Ролевая игра в обучении иностранному языку студентов первого курса неязыкового вуза // Lingua mobilis. – 2012. – №6 (39). – С. 130–133.

REFERENCES

1. Kırıı N.F. Sovremennye napravleniia v metodike prepodavaniia inostrannogo iazyka // Naúchnyi vestnik İyİM. – 2015. – №4. – S. 68–70.

2. Таýкебаева R.B. Osobnosti sozdaniia moiazychnoi kreativnoi sredy v výze // Iasaýi ýniversitetiniñ habarshysy. – 2019. – №2 (112). – S. 109–122.
3. Demina V.A. Issledovaniia innovatsionnyh metodov obýcheniia mostrannomý iazyký / V.A. Demina Sovremennye modeli v prepodavanii mostrannyh iazykov i kýltýr v kontekste menedjmenta kachestva obrazovaniia. / Materialy IV ýchebno-metodicheskoi konferentsii. – Tom 2. – M.: RGSÝ, 2010. – S. 185–188.
4. Krashen, Stephen / Terell, Trasy. The national approach. Language acquisition in the classroom. – Oxford: Pergamon, 1983.
5. Winits, Harris. The Comprehension approach: Methodological consideration, 1996. – P. 13–37.
6. Pantykina N.I. Innovatsionnye praktiki prepodavanii mostrannogo iazyka na osnove zarybejnyh issledovatelei // Vestnik Cherepovetskogo Gosýdarstvennogo ýniversiteta. – 2018. – №1. – S. 154–148.
7. Gunashekar P. Innovation in English Language. Teacher Education / Edited by G. Pickering and Prof. P. Gunashekar. – India, 2014. – 290 p.
8. Kýlichkova E.A. Innovatsionnye tehnologii v obýchenii mostrannomý iazyký // Sistemnye tehnologii (Gýmanitarnye naýki). – 2015. – №17. – S. 5–12.
9. Popova V.V. Innovatsionnye formy obýcheniia mostrannomý iazyký // internet-jýrnal «Naýkovedenie». – T. 7. – 2015. – №3. – S. 1–10.
10. Garry Motteram. Innovations in learning technologies for English language teaching, 2013.
11. Okoneshnikova A.Iý. Innovatsionnye formy obýcheniia na ýrokah angliuskogo iazyka kak sredstvo povysheniia rezýlativnosti obýcheniia // Naýchno-metodicheskii elektronnyi jýrnal «Kontsept». – 2017. – T. 25. – S. 229–231.
12. Bogoslavtseva M.S., Sibirko N.S. Izmeneniia v protsesse prepodavanii professionalno-orientirovannogo angliuskogo iazyka pri perehode k prodýktivnoi praktiko-orientirovanoi, innovatsionnoi obrazovatelnoi deiatelnosti // Ýniversitetskie chteniia, PGLÝ. – 2015. – S. 104–108.
13. Svorak N. Igrovaia praktika v metodike obýcheniia angliuskomý iazyký // <https://skyteach.ru/2017/06/12/game-practice>
14. Sevastianova A.V. Innovatsionnye metody prepodavanii angliuskogo iazyka // Elektronnyi jýrnal Eksternat RF. – 09.10.2019.
15. Terehina N.V. Ispolzovanie igrovyyh metodov i priemov na ýrokah angliuskogo iazyka kak sposob povysheniia motivatsii k obýcheniiú // Naýchno-metodicheskii elektronnyi jýrnal «Kontsept». – 2016. – №513.
16. Novinskaia V.A. Rechevye igry kak metod obýcheniia mostrannomý iazyký // naýchno-metodicheskii elektronnyi jýrnal «Kontsept». – 2017. – T. 33. – S. 56–58.
17. Derkach A.A., erbak S.F. Pedagogicheskaiia evristika: Iskýsstvo ovladeniia mostrannym iazykom. – M.: Pedagogika, 1991. – S. 10.
18. Stronin M.F. Obýchaiýie igry na ýroke angliuskogo iazyka / M.F. Stronin. – M.: Prosveenie, 2001. – S. 4–5.
19. Salnikova S.A. Igra kak metod obýcheniia mostrannomý iazyký // Mejdýnarodnyi naýchno-issledovatel'skii jýrnal «Pedagogicheskie naýki». – 2015. – №7(38). – Ch.6. – S. 62–64.
20. Runco A. Creativity Theories and Themes: Research, Development and Practice. – San Diego: Elsevier Inc., 2007. – 492 p.
21. Clive Oxenden, Christina Latham-Koening, Paul Seligson – New English File –Student's Book Elementary – Oxford University Press.
22. Sbitnev K.V. – Rolevaia igra v obýchenii mostrannomý iazyký stýdentov pervogo kýrsa neiazykovogo výza // Lingua mobilis. – 2012. – №6 (39). – S. 130–133.

Б.С. ӘБЖЕТ*

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz,
<https://orcid.org/0000-0001-6795-0455>*

АРИЙЛЫҚ ТАЙПАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Өз мақаласында автор Вавилон, Шумер-Аккад патшалығы, Бактрия сияқты ежелгі Иран территориясында болған мемлекеттердің әсерін, сондай-ақ олар қалдырған іздерді, мәдени қабаттарды, нанымдарды қарастырады. Мидия патшалығы құлағаннан кейін Иран жерінде қуатты империя құрған парсы және арий тайпалары тарих сахнасына шықты. Олардың сол кезеңдердегі діни сенімдері мен зороастризм дінінің дүниеге келуі, Ахура Мазда құдайының басқа ұсақ құдайлардан айырмашылығы және оның жоғары деңгейге көтерілуінің себептері көрсетілген. Сондай-ақ солтүстіктен оңтүстікке қарай жылжи отырып қазіргі Иран жеріне орныққан арий тайпаларының ұстанған наным-сенімдері осы территорияны мекендеген жергілікті халықтардың дініне де әсер етіп, соның нәтижесінде кейіннен зороастризм дінінің күшеюіне өзіндік ықпалы болғандығы сөз болады.

Кілт сөздер: Мидия, Геродот, Кир патша, арий тайпалары, Ахура Мазда, зороастризм.

B.S. Abzhet

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

Aryan Tribes and Religious Beliefs

In this article, the author examines the influence of States that existed on the ancient Iranian territory, such as Babylon, the Sumero-Akkadian Kingdom, and Bactria, as well as their traces, cultural layers, and beliefs. After the collapse of the Kingdom of Media, the Persian and Aryan tribes entered the historical scene, which created a powerful Empire on Iranian soil. The article highlights ancient religious beliefs and the new religion of Zoroastrianism that was born in Iran at that time, shows the difference between Ahura Mazda and other minor deities and the reasons for its rise to a higher level. It also refers to the influence of the religions of the Aryan tribes that migrated from North to South and settled on the Iranian land on the religion of the peoples who inhabited this territory, which later played a role in strengthening the position of Zoroastrianism in the region.

Keywords: Mussel, Herodot, king Kir, aryan tribes, Akhura Mazda, zoroastrianism.

---

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбжет Б.С. Арийлық тайпалар және олардың діни наным-сенімдері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 129–138. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.013>

* **Cite us correctly:**

Abzhet B.S. Aryan tribes and religious beliefs [Aryan Tribes and Religious Beliefs] // *Yassawi University Journal*. – 2020. – №3 (117). – P. 129–138. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.013>

Б.С. Абжет

*кандидат филологических наук, доцент,
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

Арийские племена и религиозные верования

В своей статье автор рассматривает влияние существовавших на древнеиранской территории государств, таких как Вавилон, Шумеро-Аккадское царство, Бактрия, также оставленные ими следы, культурные слои, верования. После распада царства Мидии на историческую сцену вышли персидские и арийские племена, которые создали мощнейшую империю на Иранской земле. В статье получили освещение древние религиозные верования и зародившаяся в то время в Иране новая религия зороастризм, показаны отличие Ахура Мазды от других мелких божеств и причины его подъема на более высокий уровень. Также говорится о влиянии вероисповеданий арийских племен, мигрировавших по направлению с севера на юг и осевших на Иранской земле, на религию населявших эту территорию народов, что в дальнейшем сыграло роль в усилении позиций зороастризма в регионе.

Ключевые слова: Мидия, Геродот, царь Кир, арийские племена, Ахура Мазда, зороастризм.

Кіріспе

Қазіргі Иран жері көне мәдени ошақтардың ізі сақталған тарихи өлкеге жатады. Ежелгі антика дәуірі мен ассириялықтар мәдениеті, аккад-шумерлер, бабыл секілді көне мәдени ошақтар, жазу-сызу өнері ерте дамыған аймақтармен өзара байланысы тым ертеден басталған деуге болады. Әсіресе, құрылыс жүргізу, қала салу, скульптура секілді тас қашау өнерінің парсы жұртына тигізген ықпалы айрықша болды. Парсы мемлекеті дүниеге келгенге шейін Иран жерінде Мидия мемлекеті өмір сүрді. Мидиялықтар кезінде батыс Иранны өзіне қаратып, Ассирия мемлекетін жаулап алады. Кейін Ахеменид әулетінен шыққан Куруш (Кир) патша (558-529 б.д. дейінгі.), көтеріліс жасап, Мидия патшасын құлатқан соң Персияны империяға айналдырады. Парсылар мемлекеті аз уақыттың ішінде батыс пен шығыстағы көршілерін жаулап алуға кіріседі. Ерте антика дәуірінің атақты тарихшысы Геродоттың жазбаларында парсылардың тәуелсіздікке қол жеткізген тұсы деп Кир (парсыларда Құрыш кәбир) патшаның Мидия патшасына қарсы көтерілісінен басталатындығын жазады. Геродот Иран тарихына аса қатты мән берген, өз жазбасында Кир патшаның билік басына келуінен бастап оның қайтыс болғанға дейінгі тарихын кең түрде қамтып өткен: «95. Отныне речь у нас пойдет о Кире – кто был этот человек, разрушивший державу Креза, – и о том, как персы стали владыками Азии. Я буду описывать деяния Кира так, как передавали мне некоторые персы, желавшие не слишком восхвалять его, но рассказывать только правду. Я, впрочем, знаю, что о Кире и его деяниях существуют также и другие рассказы, а именно три. Ассирийское владычество над Верхней Азией продолжалось 520 лет. Первыми от ассирийцев отпали мидяне. В освободительной борьбе они, мне думается, проявили доблесть и, свергнув рабство, обрели свободу. Примеру мидян последовали затем и прочие народности» [1, 55-б.].

Мидия патшалығының құрдымға кетуіне бір жағы әскери күштің әскербасы Кирдің айналасына топтана түсуі өз нәтижесін берді. Соның нәтижесінде қолына шоғырланған мол әскери арсеналдың арқасында өзге де елдерді өзіне тәуелді етеді. Империяның орталығы ретінде Персиполды салдырады. Мидияны жаулап алғаннан кейін Парфияны, Армения мен Грузия жеріне басып кіріп, Кавказдың бір бөлігін өзіне қаратады. Одан кейін Элам жерін, кейінірек Лидия мемлекетінің жерін де жаулауға кіріседі. Батыс және солтүстік батыс аймақтағы бірнеше елдерді тәуелді еткен соң Шығыс жақтағы көршілеріне де ауыз сала

бастайды. Кир патша көшпелі массагет тайпаларымен соғысқан сәтте қайтыс болғандығы белгілі.

Негізгі бөлім

Парсы мемлекеті жаңадан құрылған кезде оның әскери құрылымы өзіне дейін өмір сүрген Мидия мемлекетіне ұқсас болатын. Негізгі билік ахеменидтен шыққан ақсүйектерге тиесілі болғанымен, байырғы шумерлер мен аккадтар, мидиялықтар, бактриялықтар әскер құрамына алынып, елдің негізгі жасағы әр-алуан тайпалық горнизоннан құралып отырған. Сондықтан да парсылардың сенімі мен тұрмыстық деңгейі қалған тайпалардан өзгеше сипатта болмаған. Бұл кездегі парсылардың діни сенімдері де көрші халықтардікіне ұқсас болғандығы айтылады. Көптеген жергілікті халықтардың сыйынатын құдайлары кейінірек мемлекеттік дінге айналған зороастризмге кіріккенге ұқсайды. Ол турасында иран тарихын зерттеген И.Н. Титаренко былай дейді: «Собственно же персидская религия была похожа на веру всех древних восточных народов. Древнейшие религиозные верования ираноариев – мидийцев и персов – были практически одинаковы и во многом примитивны. Здесь обожествлялись и почитались природные силы и явления – божия воды и плодородия Анахита, бог солнца и света, бог – воитель Митра, который изначально, вероятно, был богом договора. Вплоть до времени Кира II и Камбиза Митра сохранял место верховного божества персидского пантеона» [2, 95-б.].

Зороастризм діни ресми дін мәртебесіне ие болғанға дейін ирандықтар да көптеген ұсақ құдайларға, табиғат құбылыстарына табынған. Олардың Аспан құдайын бәрінен жоғары қоюы кейін Ахура Мазда құдайының жеке дара қалыптасуына жол ашады. Бұл турасында Иранда жарық көрген А.Омстедтің кітабында байырғы діндері турасында былай дейді: «Сол кезеңдерде ирандықтардың діни қарабайыр күйде табиғат тылсымына олардың иелері диюлар және шынайы аспан құдайларына табынатын. Барлық құдайлардың ең үлкені Аспан құдайы болды және оның аты «Диаус» деп аталған. Бұл грекше «Зевс» құдайымен аттас еді; оны көбінше «құдай Ахура», немесе «Дана», Мазда деп қосақтап айтқан» [3, 33-б.].

Ирандықтан табиғаттағы су, ауа, топырақ, от секілді элементтерді айрықша қастерлеген әрі оны ластамауға тырысқан. Кейін бұл қасиетті ұғымдар зороастризм дініне де кіріккен. Оның салдары кейінгі дәуірлерге шейін сақталғандығы турасында «Діни өсиеттердің зороастриліктердің тұрғын үй сәулетіне әсері: Язд қаласындағы Дастуран ауданындағы жағдай» атты мақаланың авторлары былай деп жазады: «Зороастрилердің дүниетанымы бойынша Құдайдың немесе Ахура Мазданың қасиетті мәні аспанда ғана емес, сонымен бірге кез-келген тіршілікте, атап айтқанда Чахар-Ахши деп аталатын төрт классикалық элементтерде (су, ауа, топырақ және от) бар. Осылайша, бұл төрт элемент қасиетті (Сепанте) саналған, сондықтан оны таза сақтау керек. Сонымен қатар, табиғаттағы тепе-теңдік осы төрт элементтің айналымына байланысты деп саналды, сондықтан олардың ластануы табиғат тәртібін бұрмалауға әкеледі – сол үшін де оны кірлету күнә деп саналады. Осы діни бұйрықтың негізінде зороастриліктер ағынды суларды төгу үшін үйлерінде құдық қазудан аулақ болған. Жануарлар мен адам қалдықтарын кәдеге жаратудың әдісі оны тұрғын үйлерден алыс қоқыс едендері бар тасты жерге тастау болатын. Бұл зороастрилік сенімдерге сәйкес тас қабаттар мен тастақ жерлер топыраққа (жерге) өтуіне табиғи кедергі болады деп сенген» [4, 8-б.].

Өркендеп дамыған елдер көрші елдің тұрмысына өз ықпалын тигізбей қоймайды. Иран жерінде жазу мәдениетінің қалыптасуына бір жағы жазба мәдениеті қалыптасқан көрші халықтардың ықпалы зор болғаны анық. Парсы мемлекеті дүниеге келгенімен ол тұста парсы тілі мемлекеттік деңгейге көтерілу үшін де әлі көптеген уақыттар қажет болатын. Таяу Шығыста сауда орындары мен керуен сарайларда, ресми орындардың барлығында арамей және аккад тілдері қолданылатын. Ахеменидтер дәуірінде арамей тілі халықаралық деңгейдегі тіл қызметінде жүрді. Сол тұста арамей тілі Еуропадағы латын тілі секілді дипломатия мен сауданың, канцелярияның тіліне айналған еді: «При Ахеменидах в

Вавилонии арамейский стал разговорным языком большинства населения страны и постепенно вытеснил в повседневной жизни аккадский, который продолжал оставаться языком литературы, религиозной службы и юридических документов. В V в. на клинописных табличках архива Мурашу встречается большое число кратких приписок на арамейском языке, написанных чернилами или нацарапанных твердым предметом. Эти приписки дают краткое содержание клинописных тестов, чтение которых, очевидно, требовало много времени. Принятие арамейского языка ахеменидской канцелярией нанесло тяжелый удар вавилонским школам писцов и сыграло решающую роль в исчезновении клинописных документов» [5, 124-б.].

Байырғы шумер тілінің мұрагері болған аккад тілі осылайша өзінің позициясын жоғалта бастады. Ендігі кезекте арамей тілімен қатар парсы тілі күшейіп келе жатты. Бір жағынан парсы тілінің күш алып, мемлекеттік тіл деңгейіне дейін жоғарылап, оның әдеби тіл ретінде қалыптасуына бір жағы сол дәуірде ресми дін деңгейіне дейін көтерілген зороастризм дінінің де ықпалының күшті болғандығын айтуымыз керек. Арамей жазуы негізінде алғашқы парсы жазба ескерткіштері дүниеге келе бастады. Олардың көпшілігі сол дәуірлерде тасқа қашап жазылған патшалардың еңбектерінің арқасында бүгінгі күнге дейін сақталып жетті. Ол турасында Б.А. Тураев та өз ойын былайша баяндайды: «Надписи персидских царей составлены клинописью на персидском языке, часто с переводами на эламский и вавилонский и даже египетский (надпись Дария I, близ Суэца). Они частью строительного характера, но большая Бехистунская надпись Дария I сообщает историю смут, сопровождавших его воцарение, а Накши-Рустамская – список провинций персидской монархии: Суэцкая говорит о прорытии канала между Нилом и Черным морем» [6, 19-б.].

Иран мен Орта Азия халықтарының байланысының тамырының тереңде жатқандығын да ұмытпауымыз керек. Шамамен біздің заманымызға дейінгі III–II жылдықтарда Орта Азия мен Қазақстан территориясында мекен еткен түркілік және ирандық тайпалардың кейінгі ауық-ауық басқа жерге қоныс аудару кезеңі мен ұлы көш науқаны басталған кезде қазіргі ирандық арий тайпалары оңтүстікке қарай үдере көшіп барып, екі аймаққа қарай қоныстанады. Бір көш қазіргі Үндістан аймағына барып қоныс тепкен болса, екінші көш Иран жеріне көшіп барып орналаса бастаған. Ежелгі көшпелі тайпалардың да бір бөлігі парсытілді болған деген жорамал да бар. Орта Азия жеріндегі көшпелі ирантекес тайпалар кейін түркітілді халықтарға айналған. Көне «Авеста» кітабының тілі де сол кездегі мидия, парсылық авеста тіліне жақын келеді. И. Дьяконов сол кезеңдегі жәдігерлерді зерттегенде жергілікті халықтардың тілдік құрамы әр-алуан болғандығын басты назарға алады: «Общеизвестно, что почти ни один из народов Ближнего Востока, да и других областей, не говорит сейчас на том языке, на котором говорили его прямые предки несколько тысяч лет тому назад. В Египте древнеегипетский сменился коптским и греческим, потом арабским, хотя население отнюдь не изгонялось и не истреблялось, а осталось неизменным: также в Ираке шумерский и хурритский сменились последовательно ассиро-вавилонским (аккадским), арамейским и арабским; в Средней Азии иранские языки хорезмийцев, согдийцев, бактрийцев и парфян сменились тюркскими языками узбеков, кара-калпаков и туркмен; аналогичная смена языков имела место и в Мидии. Но смена языка вовсе не означает обыкновенно вытеснения коренного населения, и поэтому современные народы – в своей массе прямые потомки древних жителей страны, хотя и говоривших на других языках, чем в настоящее время, но создавших сохраняющуюся по сие время культурную, историческую и антропологическую преемственность, доходящую до современных народов» [7, 70-б.].

Фольклор ғылымы үшін кез келген халықтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінде орын алған көне дәстүрдің жұрнағы мен әлдеқашан ұмыт боп қалған көне ұғымдар мен ырымдардың халық жадында сақталынып қалуымен қатар оның өзгеріске түсу себептерін зерттеу аса маңызды болып саналады. Сол үшін де көшпелі өмір салтын сақтап қалған

тайпалардың әдет-ғұрпын зерттеу арқылы көне кезендердегі киелер мен ата-баба культін анықтауға жол ашылады. Біздің дәуірімізге дейінгі III–II мыңжылдықтарда Орта Азия халықтарының тұрмыстық деңгейі көшпелі, айналысқан кәсібі мал шаруашылығы болған және аң аулаумен күн көрген. Көшпелі тайпалар Орта Азияда ғана емес, Таяу Шығысты мекен еткен семит-хамит тайпалары арасында да болған. Олардың көшпелі, немесе жартылай көшпелі болғандығы, кейін отырықшылыққа үйренгендігі турасында орыстың белгілі шығыстанушы ғалымы И.В. Рак мынадай пікір келтіреді: «Все другие великие переселения народов были – с юга на север и с востока на запад; арийцы единственные, кто продвигался на восток и на юг. О времени их вторжения в Индию и на Иранское нагорье мнения исследователей тоже расходятся. Упомянув, что самая ранняя из предлагаемых дат – начало III тыс. до н.э., мы будем впредь держаться хронологии, принятой отечественной наукой: приблизительно XV век. В целом вторжение не носило завоевательного характера и оттого надолго растянулось. До X века арийцы расселялись по просторам будущей Персидской державы, от западного Ирана и Мидии до Гандхары, постепенно смешиваясь с исконными там народами и ассимилируя их; другая волна через Гиндукуш хлынула в Индию и покатила по полуострову на юг» [8, 4-б.].

Иран жеріне дендей енген арий тайпалары уақыт өте келе отырықшылық дәстүрге бейімделіп, кейін жергілікті халықтарға сіңісіп кетті. Көптеген өзге этностар мемлекет құраушы негізгі ұлттың айналасына топтаса бастайды. Парсы тілінің өркендеуіне кең жол ашқан сол дәуірде тарих сахнасына шыққан Ахеменидтер әулеті болды. Бұл Ирандағы жаңа дәуірдің орнығуы әрі көне мәдени ошақтардың күйрей бастаған тұсына сәйкес келеді. Мәдениеті жоғары деңгейге көтерілген жерде діни түсініктердің де биіктеп, көпқұдайлық түсініктердің орнына абсолютті құдай туралы ұғымдардың қалыптасатындығы белгілі. Осыншама мәдени қабаттар негізінде зороастризм діні жеке дара дін ретінде қалыптаса бастағандығын көреміз. Мұндай оқиғалар тарихта көптеп кездеседі. Кезінде бытыраңқы, жекелеген рулық қатынаста өмір сүрген арабтардың басын қосып, көптеген араб мемлекеттерінің күшін біріктірген, бір сенімнің астына жинауда ислам дінінің атқарған қызметі орасан болғандығы тарихтан белгілі. Ежелгі дәуірде парсылардың өзге халықтардан тәуелсіздік алып, Азиядағы күшті мемлекет құра алуы, жазба мәдениеті мен елдің идеологиялық жағынан басын біріктірген ортақ бір діні – зороастризмнің болғандығы да мемлекеттің гүлденуіне өз септігін тигізгенге ұқсайды. Қуатты мемлекет дүниеге келгенде оған тірек болатын ортақ ұран мен идеологияның да болатыны белгілі.

Арий тайпаларының үнді жеріне басып кіріп, кейін жергілікті халықпен арада болған соғыс және өзара қырқыстардан кейін бір қалыпқа түсіп, арий тайпалары билік басына келе бастайды. Бұл кезенді «үндірандық тұтастану кезеңі» деп атайды. И.В. Рак үнді жеріне барған арий тайпалары жергілікті аборигендермен араласып, біртіндеп ассимиляцияға түскендігін жазады. Ендігі жерде олардың тек қана тілі емес, сонымен қатар ұстанған діндерінде де ішінара өзгерістер ұшырай бастайды. Осылайша екі тілде сөйлейтін, екі дінге бет бұрған халық қалыптасады. Бірі үнді тайпасына сіңсе, екіншісі парсы тайпаларының құрамына еніп кетеді. Дегенмен арий тайпаларының ұстанған наным-сенімдері сол жергілікті халықтардың дініне де әсер етіп, соның нәтижесінде кейінгі монотеистік діндердің қалыптасуына зор ықпалын тигізеді. Көшу науқанынан кейін бір халықтың тарихына тигізген салдары турасында аталмыш ғалым мынадай тұжырым жасайды: «Этот период принято называть «Эпохой индоиранской общности». До X и даже до IX века культура индийских и иранских племен оставалась как и прежде общей, – хотя всю «эпоху общности» шло постепенное разделение индоиранцев на два народа, говорящих на разных языках, и складывались две разные религиозные традиции – предыстоки индийских «Вед» и иранской «Авесты», брахманизма и зороастризма» [7, 4-б.].

«Веда» мен «Авеста» мәтіндерінен орын алған ежелгі құдайлардың бірі – Хома. Көне мифтік ұғымдар бойынша «Хома» қайта тірілтетін құдайлар санатына жатқызылған. Оның

атқарған қызметі турасында зороастрлік діни мәтіндерде ұшырасады: «Хом (авест. хаома, вед. сома) – божество, персонифицирующее растение, из которого изготовляли галлюциногенный напиток. Некоторые данные Авесты и Ревиды (эпитеты этого растения – божества и содержание обращаемых к нему просьб) позволяют предполагать, что первоначально Хом представлял божество, расчленяемое другими богами и употребляемое для приготовления напитка, преодолевающего смерть, т.е. входил в семантику земледельческого мифа об умирающем и воскресающем боге» [8, 21-б.].

Кезінде бір дінде болып, кейін екі діни мазхабқа айналған зороастризмдік діни қағидалар үнді жеріне барып қоныстанған арий тайпалары арқылы жергілікті халықтың ұғымына сай «Веда» ілімінің ішіне кіріге бастады. Мүмкін жергілікті халықпен араласқан соң екі тайпаның сенімдері бір-бірімен араласып, ортасынан ортақ дін қалыптасқан болуы да мүмкін, ол турасында шығыстанушы ғалымдар әлі де толық ештеңе айта алмайды. Кезінде бірі Иран жеріне енді бірі Үндістан жеріне барған соң олар өз діндерін жаю үшін миссионерлер сияқты діни мистикамен бармағандығы белгілі. Егер сондай пиғылмен барған болса, онда неге бір тайпаның діни екіге жарылуы тиіс деген де сұрақтар туындайды. Арий тайпалары Орта Азия мен Иран жерінде өмір сүрген кезінде зороастризм дінін қабылдаған. Зәрдушт пайғамбардың өзі Иранның шығыс аймағында не солтүстік шығысында дүниеге келген, өз ілімін Орта Азия мен Иранда жайған дейтін де дерек бар. Қалай болғанда да көшпелі арийлар көшу процесінде бұл дінді өздерімен бірге Үндістанға ала барған деп қорытуға болады. Әрине, бір халық келіп екінші жергілікті халықпен араласқан соң ол жердің тұрмыстық деңгейінде әжептәуір іргелілеушілік, мәдени ауысулардың болатындығы табиғи құбылыс. Бірақ басқа жерге қоныс аударып келген арий тайпаларын өзге халықтарға қарағанда әлдеқайда мәдениеті жоғары халық болған еді деп қорытынды шығару әлі де болса ертерек секілді. Себебі олардың тұтастанып, іргелі мемлекет құрып, өзінің мәдениеті мен діни өркендеген, экономикасы дамыған басқа державалармен терезесі тең мемлекет құру үшін әлі де мындаған жылдар керек болатын.

Кир патшаның кезінде зороастризм дінінің мемлекеттік дін болғандығы турасында деректер ұшыраспайды. Тіпті Кир патшаның Ахура Маздаға табынғандығы туралы да нақты мәлімет жоқ. Иран тарихына қатысты құнды деректер жазған Геродоттың жазбаларында Кирге не Дарий патшаға байланысты тарихи оқиғаларды айтады, алайда, зороастризм дінінің парсыларда болғандығы жайлы өз кітабында ештеңе айтылмаған. Соған қарағанда Геродоттың өзі зороастризм туралы нақты бірдене білді деудің өзі қиын. Оған себеп Геродот өз кітабында парсылар патшасы Дарий І-нің жорықтары турасында айтқанымен, олардың үлкен құдайын «Зевс» деп көрсетеді. Дарий патша өз кезегінде Зевске табынбаған. Ол тікелей Ахура Мазданы үлкен құдай ретінде танып, соны мемлекеттік дінге дейін көтеру жолында күрескен адамның бірі. Зевске, Диюге табынғандарға қарсы соғыс жүргізгендігін Хамадан провинциясындағы атақты «Ганджنامه» мық-ойма жазуында бедерлеп кеткені белгілі.

Дарий патша тұсында мидиялықтардан қалған Митра, гректердің құдайы Анахита және парсылардың Ахура Маздасына қатар сыйынғандығы жайлы сол кездің өзінде жазылған деректер ұшырасады. Ахура Мазда құдайы бар болғанымен, ол туралы жазылған «Авеста» кітабы әлі де мемлекеттік дін деңгейіне көтеріле қоймағанға ұқсайды. Кир патша тұсында «Авеста» кітабы ресми кітап болғандығы турасында әлі де деректер аз. Оның себебі Кир патша тұсында Ахура Маздамен қатар бірнеше құдайлардың аттары қатар аталып отырады. Ахура Мазданың өзі сол кездегі көптеген құдайлардың бірі ретінде аталатындығы турасында Б.А. Тураев былай дейді: «О заимствовании его у семитов определенно говорит Геродот (I, 131). Тем не менее, Артаксеркс II в своих надписях говорит, что он поступал «по воле Ахурамазды, Анахиты и Митры», и просит милости этих трех божеств вместе. По Беросу, именно Артаксеркс и был распространителем этого культа. Уже это доказывает, что религия Ахеменидов не была монотеистической, каковым является зороастризм парсов в настоящее

время. Даже Дарий I, столь торжественно исповедующий величие Ахурамазды в Бехестунский надписи, в одной из персепольских надписей говорит: «Да поможет мне Ахурамазда вместе со всеми божествами, да защитит он страну от злых полчищ, неурожая и лжи. Об этом молюсь я Ахурамазде и всем божествам: сие да подаст мне Ахурамазда вместе со всеми божествами». В другом месте он говорит «о других божествах, сколько их сеть». Об отношении Кира, Камбиса и того же Дария и Ксеркса к вавилонским, египетским и греческим божествам мы уже имели неоднократно случай говорить» [6, 558-6.].

Бехестунда жазылған сына жазуларда, Кир патшаның кезеңіндегі жазуларда үлкен құдай Ахурамазда жайлы деректер ұшырасып отырады. Одан кейінгі Ахеменидтер әулеті билігі кезіндегі патшалардың тасқа, қышқа жаздырған жазбаларында ұлы құдай Ахурамазда өзге құдайлардан даралана бастаған. Мүмкін ол кезеңде зороастризм діні кең түрде қанат жая қоймаған да шығар. Парсылар Мидиялықтарға тәуелді болған соң кіріптар көптеген тайпалардың өзіне тән ұстанған ұсақ құдайларының бірі ретінде өмір сүрген болуы да ықтимал. Сол себепті де антика дәуірінің тарихшысы Геродот өз кезегінде парсылардың зороастризм дінінің бар екендігін білмеген болуы да шындыққа жанасады. Егерде сол кезеңде парсылардың құрған мемлекетінде зороастризм діні үстемдік құрып тұрған болса, онда сол кездегі тарихшылар, әсіресе Геродот ол діннің таралу аймағын міндетті түрде білген болар еді. Парсы патшалары күшті мемлекет құру жолында елді бір сенімнің астына жинақтайтын бірден-бір жол зороастризм деп ұғынған болса керек. Қалай дегенде де зороастризм діні Ахеменидтер әулеті тұсында кең қанат жая бастағандығы шындық. Бұл әсіресе Дарий I патша мен Дарий III патша аралығында зороастризм монотеистік дін ретінде басқа діни сенімдерден қара үзіп алға шығады. Александр Македонский Дарий III патшаны жеңіп, Иран жерін өзіне қаратқан соң зороастризм дінін насихаттайтын өгіз терісіне жазылған «Авеста» кітабын өртеп, діни қызметкерлерді қуғындағаны белгілі.

Геродот Орта Азиялық скифтер туралы жазғанда скифтердің әдет-ғұрыптары, олардың кейбір аңыздары мен белгілі адамдары турасындағы аңыздары мен оқиғалары, бұл халықтың наным-сенімге қатты қарайтындығына дейін мұқияттап назар аударып отырған. Дегенмен, скифтердің де сол кезде үлкен мемлекеттермен одақ құрып, терезесі тең дәрежеде тұрғандығын айтқанымен олардың құдайларының аттары аталмаған. Скифтерді де Зевске табынады деп жазады. Бұл да назар аударуға тұрарлық жәйттің бірі. Себебі Еуразия кеңістігінде өмір сүрген тайпалардың құдай аттары бір-біріне ұқсас, тіпті бір түбірден шыққан деуге болады.

Скифтердің де парсылардың да үлкен құдайының атауын бір ғана атаумен атайды. Геродот жазбаларындағы баяндауына қарағанда скифтер де парсылар да үлкен құдайын Зевс деп атаған сияқты, барлығын Зевс деп береді. Құрбандықты да осы Зевс құдайға арнап шалып отыратындығын жазады. Орта Азия мен Иран, Еуропа халықтарының сенімінде, көне құдайларында ұқсастықтар бар. Мүмкін монотеистік діндер дүниеге келмей тұрған тұста, миф - діннің орнын басып тұрғанда Азия мен Еуропадағы үлкен құдайдың аты Зевс немесе Деус болуы да мүмкін. Себебі осы бір атау Евразия халықтарында өте кең тараған. Барлығында да құдай атауына жақын келеді. Ол турасында Б. Әбжет өз кітабында былай деп жазады: «Дәу» сөзі түркі халықтарында дәу деп, кейде дию деп айтылса, ол басқа халықтарда былайша айтылады. Мысалы, Авестада *daeva*, пехлеви тілінде *dev* деп, ежелгі үнді тілінде *deva* болып айтылады. Барлығының да бастапқы мағынасы құдай дегенге келіп саятындығы турасында бірнеше ғалымдардың еңбектерін тізіп өтеді [10].

Парсы халқының атақты ғалымы Әли Акбар Дехода осы дәулер жайында мынадай түсініктер келтіреді; «Дию – шайтан мен ібілістің бір түрі. Бұл сөз (дәу) ежелгі арийлықтардың құдайларының тобынан бөлініп шыққан. Кейін Заратуштра дүниеге келіп және Ахура Мазда белгілі болған соң, ескі дәуірлердің құдайлары тура жолдан тайдырушылар немесе адастырушы шайтан деп ұғындырылған. Алайда «дию» сөзі (дәу) ирандық тайпалармен тығыз қарым-қатынаста болған үнді мен европаның көпшілік

халықтарында сақтала білген. Мысалы, deva үнділерде әлі де құдай мағынасында қолданылады. Devs – латындардың құдайларының аты. Zevs – гректерде үлкен құдайларының аты екені белгілі. Diev – сөзі француздарда да сол мағына береді» [11, 213–214-бб.].

Сақ, скиф, арий тайпаларының кезінде Зевс құдайы көптеген тайпаларға кеңінен таралғандығын көреміз.

Скифтердің шығу тарихы туралы айта келе, үлкен құдай Зевстің ұлы Гераклдің жоғалған атын іздеп жүріп, адасып бұрын адам аяғы баспаған жерлерге барады. Алыс, шалғай аймақтарды аралап жүріп скифтер мекеніне тап болады. Бір үңгірдің жанына келгенде кеудесі адам, бөксесі жылан кейпіндегі бір қызға ұшырасады. Қызға жолыққан Геродот одан өзінің жоғалып кеткен атын көргенін не көрмегендігін сұрайды. Жылан бейнесіндегі қыз Геродоттың жоғалған атының қазір өзінде байлаулы тұрғандығын айтады. Ол атты Геродотқа қайтып беру үшін алдымен қыз оған мынадай шарт қояды: «Егер сен менімен жақындасып, сенен бала сүйетін болсам ғана байлаудағы атыңды өзіңе қайтарамын» [1, 21-б.] – дейді. Іздеген атын қайтарып алу үшін Геракл бұл шартқа келісім береді. Осылайша Геродоттан үш ұл туылады. Үш ұлдың қайсысы сол жерге ие болып қалады деген сұрақ туындайды. Сонда Геродот «егер менің белдігімді беліне кім тағып, садағымды тарта алса, сол осы жерге ие болады» [1, 22-б.] дейді. Бұл шартты үш ұлдың кенжесі Скиф орындап, сол жерге ие болады. Бұл аңыз сақ, скифтердікі болса да, кейінгі түркі халықтарының шаңыраққа кіші бала, кенжесі ие болады деген түсінігіне жақын келеді.

Бұл аңызға сенсек, скифтер гректердің мифіндегі жартылай құдай, демиург Гераклдің кіндігінен тараған тайпа болып шығады. Бұл аңыз сол тұстағы көшпелі скиф, арий тайпаларынан шыққан. Уақыт өте келе Геракл туралы айтылатын грек аңыздарына да кіріккенге ұқсайды. Мұндай аңыз скифтерде болғанымен, олардың грек мифіндегі Гераклмен жақындауы кейінгі аңызға жатады, яғни бұрынғы аңызбен кейінгі аңыздың араласуы негізінде жаңа аңыздың дүниеге келгендігін көрсетеді. Геродот өз еңбегінде скифтердің жаужүрек, күшті ел екендігін жазады. Сол кездегі ірі мемлекеттердің қатарында болып парсылармен де, мидиялықтармен де, гректермен де жақын байланыста болған. Ал, жақын, көрші тұрған мемлекеттердің мифтері мен аңыздарының бір-біріне ауысып отыруы табиғи құбылыс.

Қорытынды

Кир патшаның тұсында Азияны түгел өзіне қарату мақсатында айналасындағы мемлекеттерді бірінен соң бірін жаулай бастаған парсы патшасы келесі кезекте скифтердің құрамындағы тағы бір тайпа массагеттерді жаулап алуды өзіне мақсат етіп қояды. Осылайша қазіргі Каспи теңізінің жағалауын өзіне толығымен қаратуды мақсат етеді. Осылайша массагеттер мен парсылар арасында қиян кескі ұрыстар басталады. Кир патшаның тұсында скиф тайпаларының бірі массагеттерді бағындыру мақсатында жүргізілген соғыс, кейін Дарий I патшаның скифтердің бір бөлігін өзіне тәуелді етуі де парсылар мен көшпелі скифтердің бір-біріне деген байланысының тарихының тым ертеден басталғандығын көрсетеді.

Кир патшаның массагет патшасы Томирис ханыммен арадағы соғыста Кирдің қазаға ұшырауы, оны Томирисінің қан толтырылған местің ішіне салып қаза тапқан баласы үшін парсылардан кек алуы туралы болған оқиғаларды Геродоттың «Тарих» атты шығармасынан білеміз. Осы Кир патша мен Дарий патшаның кезінде скиф халықтарымен арада болған соғыстар кейін халық фольклорында өз ізін қалдырып отырған. Әрине, бұл туралы аңыздар түркі халықтарында сақталмаған болса да, тәжік халық ертегілерінде айтылатын кейбір оқиғалар осы тарихи оқиғалардан бастау алатын сияқты. Кир патша мен Дарий I патша тұсындағы Шығыстағы көшпелі тайпаларды жаулап алуға қатысты жүргізген жорықтары жайлы аңыздар қазақтар арасында аз сақталғанымен, Орта Азияда өмір сүретін тәжік, өзбек, түрікмен секілді халықтардың ертегілері мен мифтік әңгімелерінде қылаң беріп қалады. Геродот, Страбон секілді антика дәуірінің тарихшылары жазып қалдырған оқиғаларға ұқсас

жәйттер Орта Азия халықтарының фольклорында ұшырасып отырады. Кез-келген оқиға уақыт өте келе не аңызға, немесе көнере келе ертегіге айналып кетуі мүмкін ғой. Байырғы аңыздар мен тарихи оқиғалардың іздері жергілікті халықтың ауыз әдебиеті мен фольклорлық жәдігерлерінде сақталып отырады. Сондықтан да Орта Азия халықтарының фольклорын мұқият зерттеу арқылы көне тарихқа, сол кезде өмір сүрген арий, скиф, сақ тайпаларына қатысты біраз дүниелердің басын ашуға, сол кездегі наным-сенімдер мен діни түсініктеріне байланысты аса құнды материалдар қамтуымызға болады. Мұндай ізденістер өз кезегінде көшпелі тайпалар туралы түсінік-пайымымыздың көкжиегін кеңейтуімізге жол ашылатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Геродот. История / Пер. с греч. и комм. Г.А. Стратановского. Вступ. статья И.Е. Сурикова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС. Инвест, 2004. – 640 с.
2. Титаренко И.Н. История культуры Древнего Востока: Учебное пособие. – Татанрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010. – 222 с.
3. Омстед А.Т. Тарих-е Шахиншахи Хахоменишин (Ахеменидтер патшасының тарихы) / ағылшын тілінен парсы тіліне аударған Мохаммад Мохаддам. – Тегеран, Амир Кабир. – 1-басылым, 1961 ж. – 6-басылым, 2005 ж. – 727 б.
4. Hassan Karimian, Fatemeh Karimi & Simin Karimian. Impact of Religious Commandments on Residential Architecture of Zoroastrians, Case Study: Dasturān District in Yazd City. Iran Journal of the British Institute of Persian Studies. Impact of Religious Commandments on Residential Architecture of Zoroastrians, Case Study: Dasturān District in Yazd City, Iran, DOI: 10.1080/05786967.2020.1783187. 1-15 p.
5. Дандамаев М.А., Глуконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – М.: Главная редакция Восточной литературы изд-во «Наука», 1980. – 418.
6. Тураев Б.А. История древнего востока / под редакцией Струве В.В. и Снегирева И.Л. – Том 1. – Ленинград: Социально-экономическое, 1935. – 340 с.
7. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. – Москва-Ленинград: Издательства АН СССР, 1956. – 488 с.
8. Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – СПб. – Москва: «Журнал «Нева» - «Летний Сад», 1998. – 560 с.
9. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты / Издание подготовлено О.М. Чунаковой. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 352 с.
10. Әбжет Б.С. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. – Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тұран» баспаханасы, 2008. – 258 б.
11. Лұғатнаме-е Деххода. – Тегеран: Данешгаһ-е Тегеран, 1994. – 4-том. – 866 б.

REFERENCES

1. Gerodot. Istoriia / Per. s grech. i komm. G.A. Stratanovskogo. Vstúp. statia I.E. Sýrikova. – М.: OLMA-PRESS. Invest, 2004. – 640 s.
2. Titarenko I.N. Istoriia kúltúry Drevnogo Vostoka: Ýchebnoe posobie. – Tatanrog: Izd-vo TTI IýFÝ, 2010. – 222 s.
3. Omsted A.T. Tarıh-e Shahinshahı Nahomenıshın (Ahemenıdter patshasynyń tarıhy) / aғыlshyn tilinen parsy tiline aýdarǵan Mohammad Mohaddam. – Tegeran, Amir Kabır. – 1-basylym, 1961 j. – 6-basylym, 2005 j. – 727 bet.
4. Hassan Karimian, Fatemeh Karimi & Simin Karimian. Impact of Religious Commandments on Residential Architecture of Zoroastrians, Case Study: Dasturān District in Yazd City. Iran Journal of the British Institute of Persian Studies. Impact of Religious Commandments on

Residential Architecture of Zoroastrians, Case Study: Dasturān District in Yazd City, Iran, DOI: 10.1080/05786967.2020.1783187. 1-15 p.

5. Dandamaev M.A., Glykonin V.G. Kúltúra ı ekonomika drevnego Irana. – M.: Glavnaiia redaktsiia Vostochnoi literatúry izd-vo «Naúka», 1980. – 418.
6. Týraev B.A. Istorıia drevnego vostoka / pod redaktsiei Strýve V.V. ı Snegireva I.L. – Tom 1. – Lenıngrad: Sotsialno-ekonomicheskoe, 1935. – 340 s.
7. Diakonov I.M. Istorıia Mıdıı ot drevneıshih vremen do kontsa IV veka do n.e. – Moskva-Lenıngrad: Izdatelstva AN SSSR, 1956. – 488 s.
8. Rak I.V. Mıfy drevnego ı rannesrednevekovogo Irana. – SPb. – M.: «Jýrnal «Neva» - «Letnıı Sad», 1998. – 560 s.
9. Zoroastrııskie teksty. Sýjdenıia Dýha razýma (Dadestan-ı menog-ı hrad). Sotvorenie osnovy (Býndahıshn) ı drýgie teksty / Izdanie podgotovleno O.M. Chýnakovoı. – M.: Izdatelskaıa firma «Vostochnaıa literatúra» RAN, 1997. – 352 s.
10. Ábjet B.S. Túrki jáne iran halyqtary ertegilerindegi mifologııalyq keıipkerler. – Túrkistan: Q.A. İsaýı atyndaǵy HQTÝ, «Turan» baspahanasy, 2008. – 258 b.
11. Luǵatname-e Dehhoda. – Tegeran: Daneshgah-e Tehran, 1994. – 4-tom. – 866 b.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 37.016:811.111; МҒТАР 14.35.07;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.014>

Қ.Т. АТЕМОВА¹✉, А.А. ҚОНЫСОВА^{2*}

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kalipa.atemova@ayu.edu.kz

²PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: www.koniso@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ПӘНДЕРГЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бүгінгі күннің сұранысы әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті мамандардың қалыптасуын керек етеді. Осы бағытта болашақ мамандарды даярлауда әлемдік талаптарды ескеру қоғам талабына айналды. Ол үшін ең алдымен көптілді маманды даярлау қажет. Бұл, әсіресе жаратылыстану бағытындағы пәндерге ағылшын тілін кіріктіре оқыту арқылы жүзеге асырылмақ.

Мақалада жаратылыстану бағытындағы пәндерді ағылшын тілінде оқытудың тиімді әдістемесіне көңіл аударылады. Болашақ мамандардан сауалнамалар алу арқылы жаратылыстану пәнінде ағылшын тілін кіріктіре оқытудың жағдайы айқындалып, оның тиімді әдісі ретінде CLIL технологиясы сипатталады. Ағылшын тілін кіріктіре оқытудың әдістемесі нақтылы мысалдармен, сабақ жоспарларымен байланыстырылып баяндалады.

Кілт сөздер: кіріктіре оқыту, CLIL технологиясы, көптілділік, жаратылыстану бағытындағы пәндер, оқыту үдерісі, ағылшын тілі, білімгер.

К.Т. Atemova¹, А.А. Konysova²

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: kalipa.atemova@ayu.edu.kz

²PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: www.koniso@mail.ru

The Importance of Integrated Learning of English Language to the Natural Science Subjects in High Schools

Today's requirement is the formation of competitive specialists in the global market. Therefore one of the requirements of the public in the training of specialists is their compliance with international standards. For this, it is necessary to prepare a multilingual specialist. This process should be implemented through the integrated teaching of English in the Natural Sciences. Therefore, this article pays great attention to teaching subjects in the Natural Sciences in English.

When teaching natural sciences through a survey questioning of future specialists, it turns out that one of the effective teaching method is CLIL technology. Examples are given, development of lesson plans, confirming the optimality of this technology.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Атемова Қ.Т., Қонысова А.А. Жоғары оқу орнында жаратылыстану бағытындағы пәндерге ағылшын тілін кіріктіре оқытудың маңыздылығы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 139–147. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.014>

* **Cite us correctly:**

Atemova Q.T., Qonysova A.A. Joғary oqú ornynda jaratylystaný baғыtyndaғы pánderge aғыlshyn tilin kiriktire oqytúdyń maңызdylyғы [The Importance of Integrated Learning of English Language to the Natural Science Subjects in High Schools] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 139–147. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.014>

Keywords: Integrated Learning, CLIL Technology, Multilingualism, Natural Sciences, Learning Process, English language, student.

К.Т. Атемова¹, А.А. Коньсова²

¹доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kalira.atemova@ayu.edu.kz

²PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: www.konisova@mail.ru

Важность интегрированного преподавания английского языка естественнонаучных дисциплин в вузе

Требования сегодняшнего дня – формирование конкурентоспособных специалистов на мировом рынке. Поэтому одно из требований общественности при подготовке специалистов – это их соответствие мировым стандартам. Для этого необходимо подготовить полиязычного специалиста. Данный процесс следует реализовать путем предметно-языкового обучения. В данной статье уделяется большое внимание обучению предметам естественнонаучного направления на английском языке. При преподавании естественнонаучных дисциплин с помощью опроса, анкетирования будущих специалистов выявлено, что одним из эффективных методов преподавания является CLIL технология. Приводятся примеры, разработки поурочных планов, подтверждающие оптимальность данной технологии.

Ключевые слова: интегрированное обучение, технология CLIL, полиязычие, естественные науки, учебный процесс, английский язык, студент.

Кіріспе

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық тенденциялар жоғары сапалы білімге, сондай-ақ, тіл біліміне үлкен талаптар қойып отыр. Бүгінгі күннің сұранысы көп тілді маман дайындауды қажет етеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыстар күтіп тұр», - деп бүгінгі білім беру жүйесінде жастарға әлемдік озық тәжірибелерді үйретумен қатар ұлттық білімді қатар алып жүруді міндеттеді [1]. Өйткені, тіл білімін үйрену тек ағылшын тілін білумен ғана емес, ана тілімізді жетік меңгеруді де ескеруді керек етеді. Олай болса, қазіргі мектеп оқушыларына тілдік білімді пән мазмұнымен сабақтастықта оқыту тиімді болмақ.

Қазақстан Республикасының президенті Қ. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты жазған мақаласында былай деген: «Абай айрықша дәріптеген игілікті істің бірі – тіл үйрену. Ақын жиырма бесінші қара сөзінде өзге тілдің адамға не беретініне тоқталып: «Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды», – дейді. Демек өзімізден озық тұрған жұртпен деңгейлес болу үшін де оның тілін меңгерудің маңызы зор. Ал, қазіргідей жаңа тарихи жағдайда бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуіне назар аударып, оның мәртебесін арттыруымыз керек. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйренуге де басымдық беру қажет. Жастарымыз неғұрлым көп тілді меңгерсе, соғұрлым мүмкіндігі кеңейеді. Бірақ, олардың ана тілін білуіне баса мән берген жөн. Өскелең ұрпақ, Абай айтқандай, ғылымды толық игерсе, өз тілін құрметтесе әрі шын мәнінде полиглот болса, ұлтымызға тек игілік әкелері сөзсіз [2].

Еліміздің тізгінін ұстаған басшыларымыздың ұстанған саясаты ана тілімізбен қатар ағылшын тілінің, сонымен қатар көптілді меңгерудің маңыздылығын алға қойып отыр. Яғни, жастарға орасан зор мүмкіндіктерге қол жеткізудің кілті өзге елдің тілін меңгере отырып, биік шыңдарды бағындыра алатындығын меңзеп тұр.

Негізгі бөлім

Бүгінгі таңда елімізде «Үш тілде білім беру» саясаты өте қарқынды қолға алына бастады. Атап айтқанда, мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, соның ішінде бастауыш сыныптан бастап орта буын, жоғары сыныптарда, сонымен қатар жоғары оқу орындарында маман даярлау үдерісінде әрқайсысының ерекшелігін ескере отырып, тілді кіріктіре оқыту алдыңғы қатарлы мәселе ретінде қаралып отыр. Мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, университеттерде ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылық ата-ана тарапынан, маман тарапынан қызығушылықты арттыруда. Сондықтан, кез-келген мекемелерде бүгінде ағылшын тілінде оқытылатын бөлімдер ашыла бастады. Осы орайда Елбасы Қазақстан халқына қаратып айтқан сөзінде қазақстандықтардың кем дегенде үш тіл білуі тиіс деп атап өткен. Қазақ тілі өзінің мемлекеттік тілі ретінде әр азаматтың білуге тиіс міндеті, орыс тілі бұрыннан келе жатқан ТМД елдеріндегі әлі де болса қарым-қатынасымыз тығыз орналасқан көп ұлтты мемлекет ретінде қарым-қатынас тілі болса, ағылшын тілі бүгінгі күні әлемдік деңгейге шығуға жол ашатын тіл деп, ағылшын тілін меңгеру арқылы еркін қарым-қатынас кеңістігіне шығатын қажеттілігімізді атап өтті. Сондықтан соның нәтижесінде бүгінгі күні біздің түлектеріміз Европада еркін білім алып, білікті маман болып қалыптасып, елге оралуда.

Бүгінде барлық мекемелер жанында ағылшын тілін үйрететін үйірмелер, қосымша сабақтар, курстар ашыла бастады. Бұл сұраныстың артып отырғандығын дәлелдейді. Әйтсе де бұл үш тілде оқытудың нақты бір әдістемесі немесе бір технологиясы әлі де қалыптаспаған. Сондықтан біздің мақаламыз осы біріңғай жүйені енгізуге тиімді болатын технологияға арналады.

Бүгінгі таңда болашақ маманның кәсіби қалыптасуына озық отыз елдің қатарына қосылуға үлесін қосатын маман болуын, ал оның жеке басының талаптарына келетін болсақ, бәсекеге қабілетті тұлға болуын мақсат етеміз [3, 5-6].

Осы орайда ағылшын тілін жаратылыстану ғылымдары бағытындағы пәндерге кіріктіре оқытудың бірден бір инновациялық әдісі ретінде дүние жүзіне танымалдылығы артып келе жатқан CLIL технологиясы екені белгілі. Бұл ұғым Қазақстанға Болондық жүйесі бойынша 2010 жылдан бастап енгізілді, CLIL әдісі бізге үлкен өзгеріс әкелді, өйткені барлық оқу орындары (университет, колледж, мектеп) кіріктірілген білім беру әдісін қолдана бастады [4, 71-6]. Мазмұн және пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту (CLIL) терминін 1994 жылы көптілді білім беруді зерттеуші Дэвид Марш Еуропадағы тілдік білімнің жай-күйін зерттеу жұмыстары барысында енгізді. Бұл жалпы еуропалық пікірталасқа себеп болды, оған Финляндия мен Нидерландтың өкілдері қатысты. Жеке меншік мектептердің жекелеген түрлерінде табылған алдыңғы қатарлы шет тілін оқыту тәжірибесін мемлекеттік мектептер мен колледждердің оқу жоспарларында пайдалану туралы мәселе талқыланды. Ол кезде мазмұн және пәндік-тілдік кіріктіріп оқытуға (CLIL) қызығушылық Еуропадағы саяси жағдаймен және еуропалық білім беру стандарттарымен байланысты болды. Дэвид Марш атап өткендей: «Еуропалық мемлекеттер арасындағы көші-қон сол кездегі өзекті болған ішкі тілдерге қатысты жоғары деңгейдегі тілдік күзіреттілікті талап етті». Енді, жиырма жылдан астам уақыт өткеннен кейін, CLIL тұжырымдамасы қосымша тілдерге қол жеткізудің ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда оқу бағдарламаларына инновациялық тәжірибені тартудың тәсілі болды. CLIL тәсіл ретінде Еуропа елдерінде біртіндеп танымал бола бастады. CLIL әдіснамасы арқылы оқыту үрдісі болашақта көптеген еуропалық елдерде көбірек қолданылатын болады [5, 190-6]. Осылайша, CLIL пәнді оқытудың және шет тілін үйренудің әдістерін біріктіреді. CLIL-дің көмегімен студенттер бір немесе бірнеше пәндерді шетел тілінде оқи алады, көп жағдайда екінші тіл ретінде ағылшын тілі таңдалады. Алайда, студенттер мамандандырылған пәнді оқудан бұрын шет тілінде кәсіби деңгейде сөйлей алады деген болжам жоқ. Олар тілді пәнмен қатар үйренеді.

Кіріктіріп оқыту студенттерге негізгі пәнді шетел тілінде (көбінесе ағылшын тілі) оқуға мүмкіндік береді. Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша бұл шет тілін меңгеруге деген ынтаны едәуір арттырып, кәсіби цикл пәндеріндегі білімді игерудің тиімділігін тереңдете түседі [6, 16-б].

Content and Language Integrated Learning қазақ тілінде: Content-оқыту мазмұн (немесе пән), Language – тіл, Integrated – біріктіру, кіріктіру және Learning – үйрену деген мағыналарға ие. Яғни, пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту дегенді білдіреді.

Әлем бойынша алып қарайтын болсақ, кіріктіре оқытуда ағылшын тілін екінші тіл ретінде кіріктіре оқыту басымдылық танытып келуде. 2007 жылға қарай CLIL технологиясы Еуропаның 20 елінде қолданыла бастады. Бұл ақпарат Малиерс, Марш және Вольфтың «Windows on CLIL» атты жұмысында қамтылған.

Соңғы он жылдықта аталмыш технология лингвистикалық зерттеулерге бағыттала отырып, әр түрлі саладағы зерттеушілердің: лингвистердің, педагогтардың, психологтардың, неврологтардың арқасында тез қарқын алды. Қазіргі уақытта көптеген Еуропалық университеттерде CLIL-де сабақ беру үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстары бар. Оқытуда осы технологияны қолданған мұғалімдер үшін еуропалық біліктілік шеңбері құрылған.

Пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) технологиясын пайдалану арқылы көптілді білім беру мәселесін көптеген шетелдік ғалымдар зерттеген.

Атап айтқанда, олар: Д. Марш (1994), Койл (2007), Далтон Паффер (2007), Ценоз (2013), Зароуб (2008), Кунан (2007), Плейдвал Болстер (2015), Лоренцо, Касаль және Мор (2009), Хант (2011), Фортан Гомез (2013), Смит (2013), Пинджет (2014), Юрдакула (2015).

Леон, Хант, Васкез, Молина және Лопез – CLIL-дің көзделген тілмен жұмыс жасауға беретін мүмкіндіктерін; Агилар және Родригес – жергілікті мұғалімдердің ағылшын тілі білімін дамыту әдістемесі; Койл – CLIL-дің ойлау қабілеттіліктерін жоғары деңгейде дамыту әдістемесін; Гильмен-Суеста және Рено – CLIL-ды позитивті түрде қабылдау мәселелерін; бір тілден екінші тілге ауысу бойынша қатал ережелердің болмау қағидаларын – Кунан; оқушылардың тілді үйренуіне кері әсер тигізетін факторларды – Койл; CLIL өзге мәдениеттер жайында оқып білуге әсер ететінін – Фортнет-Гомез зерттеді [7, 64-б].

Аталған шетелдік зерттеушілердің еңбектерінен ағылшын тілін кіріктіре оқытудағы кездесетін кедергілер, тілді меңгеру деңгейі, CLIL технологиясын қолдануда білімгерлердің сын тұрғысынан ойлау қабілеті жоғары болуын және оқытудағы мүмкіндіктерін дамыту мақсатында жан-жақты қырларын зерттей отырып, негізін қалаған деп айта аламыз. Сонымен қатар, CLIL әдісі тілдік емес пән мұғалімдерінің пәндік мазмұнды екінші және үшінші тілде оқытуды білдіреді. Халықаралық практика мұндай әдісті орынды пайдаланған жағдайда жақсы нәтиже беретінін көрсетуде. Сонымен қатар, мұғалімдер мен зерттеушілердің ойынша тілдік емес университетте шет тілін оқытудағы негізгі мақсат университет түлектерінің коммуникативті құзіреттілігін арттыру яғни, ана тіліндей өзге шет тілінде кәсіби тұрғыда ойын анық жеткізе білу [8, 5-б].

Кіріктіре оқыту процесі Қазақстан білім жүйесінен де орын алуда. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз жолдауларында көп ұлтты қазақстандық қоғамы үшін үштілділіктің дамуы мен маңыздылығы туралы сан рет айтқан болатын. «Қазақстан бүкіл әлемге жоғары білімді ел, тұрғындары үш тілді қолданатын ел ретінде танылу керек, – деп Елбасымыз нақтылап айтқан. – Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – глобалды экономикаға сәтті интеграция тілі ретінде қабылданған» [9, 4-б].

Қазақстандықтар үшін үш тілдің бірлесуі өте маңызды, себебі, уақыт талабына жауап қайтарғандай, глобалды әлемге белсенді бағытталған қоғамның өмірлік қажеттілігі ретінде қалыптасты. Қазақстанның әлем қоғамдастығына дамуы бүгінгі таңда қарапайым ақиқатты жүзеге асыру мен түсінуге байланысты. Әлем – басты тілдерді меңгеру арқылы жаңа білімді

меңгере алғандарға ашық. Біздің мемлекет білім беру жүйесінде үштілдік концепциясын жүзеге асыруды бастады, себебі, тек үштілдік қана Қазақстанның бәсекелестікке қабілетті болуын нығайта түседі. Демек, ағылшын тілі – әлемдік кеңістікке еркін қанат қақтыратын бірден-бір мүмкіндік. Ал әлемге еркін қанат қағу жаратылыстану бағытындағы мамандықтарды кеңінен зерттеп, танып білу үшін, әлемдік білім саласындағы өзгерістерден дер кезінде хабардар бола отырып, дұрыс шешім қабылдау мақсатында химия, биология, физика, информатика пәндерінің ағылшын тілін кіріктіре оқытылуы маңызды. CLIL екі мақсатты көздейді: пәнді шет тілі арқылы оқыту, ал шет тілін - оқытылатын пән арқылы үйрету. Яғни тіл мен пәнді кіріктіріп оқытудың тағы бір ұтымды жағы ол тілдік дағдының төрт түрін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) меңгеруге бағытталған. Жалпы, кез-келген CLIL сабағында тілді үйренудің барлық аспектілері қатысқанына қарамастан, оқуға және тыңдауға ерекше назар аударылады, өйткені олар белгілі бір тақырып бойынша дайын мәтіндерді (кітап, журнал мақалалары, интернеттегі мақалалар және т.б.) қолдануды көздейді. Онда әлемдік барлық ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік бар. Дәл осы мәтіндер лексика-грамматикалық құрылымы жағынан дұрыс құрылымды болып табылады.

Жаратылыстану бағытындағы пәндерді оқыту контексінде еліміздегі мақсатты тіл – ағылшын тілі болып саналатынын ескерсек, кіріктіріп оқытуда негізгі орынды ағылшын тілі сабақтары алады, яғни қандай пәндерді болмасын кіріктіре оқыту барысында ағылшын тілі маңызды болып саналады. Тілді үйрену кез-келген пән саласы арқылы жүргізіледі дегенді ескерсек, CLIL шетел тілі сабағы емес, шетел тілінде өтетін пән сабағы, яғни бағытталған шетел тілі ағылшын тілі. Сонымен қатар, CLIL сабағы ЖОО-дағы білім алушылардан сыни ойлауды қолдана отырып, алынған ақпаратты талдап, бағалауды талап етеді. Бұл студенттерге ақпаратты жақсы түсінуге және тез қабылдауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, CLIL-дің көптеген сабақтары мәдениетаралық қарым-қатынастарды жақсартумен қатар мәдениетаралық байланыс орнатуды қамтамасыз етеді. CLIL технологиясын қолданудың маңызды бөлігі ол – тілді шынайы өмірмен байланыстыра отырып қолдану.

CLIL сабағында оқу материалын таңдауға және оған арналған тапсырмаларды дайындауға аса ерекше талаптар қойылады. Яғни пән мұғалімі келесідей міндеттерді орындауы шарт:

1. Тақырып бойынша материалдар студенттің ана тілінде білу деңгейлерінен төмен деңгейде таңдалуы қажет.

2. Студенттердің мәтіннің негізгі идеясын түсінгенін тексеру мақсатында тақырыпқа сай тапсырмалар құрылуы керек.

3. Берілген тапсырмаларда лингвистикалық форманың ерекшелігін көрсете отырып, олардың құрастырылуы мен қолданылуына аса мән беру керек.

4. Тапсырмалар студенттердің өзіндік шығармашылық белсенділігін арттыру мақсатында берілуі керек [10, 88-6].

Біз зерттеу үшін ең алдымен бүгінгі таңда осы ағылшын тілін кіріктіріп оқыту мәселесі өзекті болғанына қарамастан, жағдайы қандай екенін білу үшін жоғары оқу орнының студенттерінен сауалнама алдық. Сауалнама әсіресе, ағылшын тілінің жаратылыстану бағыты мамандары үшін маңыздылығын анықтау мақсатында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жаратылыстану бағытындағы ағылшын-қазақ топтарындағы 1-ші, 2-ші және 3-ші курс студенттерінен алынды. Қатысқан студент саны: 102 сауалнама анкета алу арқылы анонимді түрде жүргізілді. Сауалнамада біз бақылау жүргізу, құжаттарды талдау әдістерін қолдана отырып, жас мамандардың тілді үйренудегі деңгейін, CLIL технологиясы туралы ақпараттанғандығын білдік. Сондай-ақ, респонденттердің CLIL технологиясына қолдау көрсетеді ме, әлде жоқ па және ағылшын тілінің өз өміріне пайдасы туралы біле ме деген сұрақтарға көзқарастарын білдік. Сауалнамада қамтылған маңызды сұрақтар тізіміне келсек, олар төмендегідей болды:

1. Сіз ағылшын тілін меңгеруге қызығушылық танытасыз ба?

2. Сабаққа ағылшын тілін кіріктіріп оқыту тиімді ме? Не себепті? (Ойыңыз)
3. CLIL(пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту) әдісі туралы естуіңіз бар ма?
4. Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндерге кіріктіріп оқытуды қолдайсыз ба?

Осы сұрақтар бойынша жас мамандардың жауаптарын саралайтын болсақ, жалпы ағылшын тілін кіріктіріп оқыту мәселесінде студенттердің ойы екіге бөлінді. 1–2-курс студенттерінен ағылшын тілінің болашағына маңызды тілдің бірі екенін 100% саналы түрде, ғаламдық стандартқа сай білім керектігі, ағылшын тілі – болашағы бар тіл деген жауап алдық. Алайда, 3-курс студенттерінен сыни тұрғыдан жауаптар болды (1-диаграмма). Көпшілігі оқып отырған университетте пәндерге ағылшын тілін кіріктіру тиімді емес екенін алға тартты. Себебіне оқытушылардың ағылшын тілін кіріктіріп оқытуға жеткілікті деңгейде дайын емес екенін жазды.

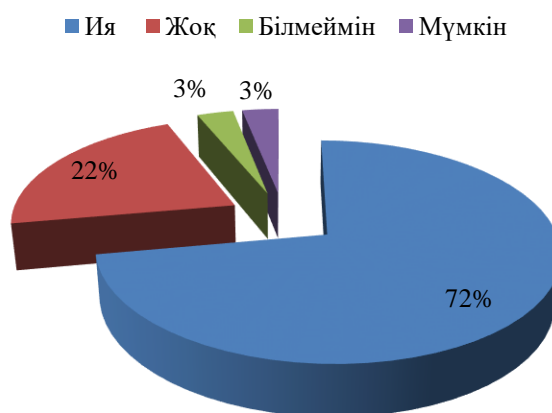
CLIL технологиясы туралы жалпы білімдеріне келсек, CLIL (пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту) әдісін студенттердің басым көпшілігінің естуі бар, алайда толық мәлімет білмейтіндігіне көз жеткіземіз (диаграмма-2).

Сауалнамадағы келесі мәселе бойынша студенттердің ойы екі тарапқа бөлінді: басым бөлігі ағылшын тілінің жаратылыстану бағытындағы пәндерге кіріктіріліп оқытылуын қолдайтындығын яғни, негізгі пәндері бойынша әлемдік жаңалықтардан хабардар болып отыратын мүмкіндіктері жоғары болатындығын жазса, екіншілері бұл ойды құптамайтындарын білдіріп жатты. Оның себебін кейбіреулері ағылшын тілін меңгеру қиындығын алға тартса, басқалары пән мен тілді қатар алып жүрудің ауыр болатындығын ашып айтты.

Бұдан шығатын тұжырым, студенттердің толыққанды CLIL терминінің мазмұнынан хабарсыз болғанымен де, ағылшын тіліне деген ынтасы мен қызығушылығының бар екендігін және қолдайтындарын білдіріп, саналы түрде қажеттілігінің жоғары екенін сезініп отыр. Алайда, ондағы кездесетін кедергілерді жоққа шығаруға болмайтындығын да өз жауаптарында тілге тиек етті.

Эксперименттегі білім алушылардың жауаптарын диаграммаға салып, мынадай нәтижеге қол жеткіздік: «Сабаққа ағылшын тілін кіріктіріп оқыту тиімді ме? Не себепті? (Ойыңыз)», – деген сұраққа олардың 72%-ы «иә», 22%-ы «жоқ» және әрқайсысы 3%-дан «білмеймін» және «мүмкін» деген жауап алдық.

Ағылшын тілін кіріктіріп оқыту тиімді ме?

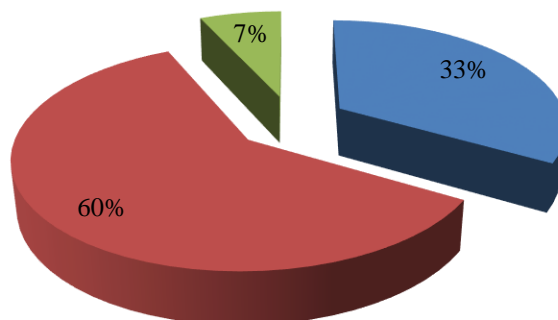
1-диаграмма – Ағылшын тілін кіріктіріп оқыту тиімділігі

«CLIL технологиясы туралы естуіңіз бар ма?», – деген сұраққа респонденттердің 33% – «естуім бар, бірақ білмеймін», 60% – «білмеймін» және 7% – «білемін» деп жауап берді. Жиналған мәліметтерді диаграмма түріндегі проценттік көрсеткіші төмендегідей:

CLIL технологиясы туралы естуіңіз бар ма?

■ естуім бар, бірақ білмеймін ■ білмеймін ■ білемін

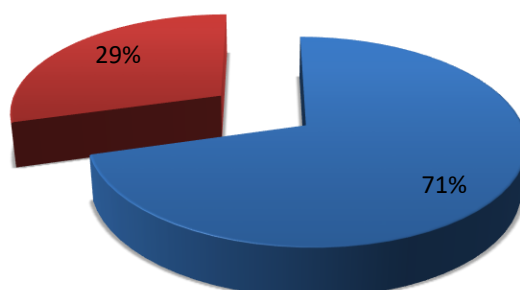

2-диаграмма – студенттердің CLIL технологиясы туралы хабардарлығы

«Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндерге кіріктіріліп оқытылуын қолдайсыз ба?» – деген сұраққа респонденттердің 71% – «иә, қолдаймын», 29% – «жоқ, қолдамаймын» деп жауап берді. Жиналған мәліметтердің диаграмма түріндегі проценттік көрсеткіші төмендегідей:

Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндерге кіріктіріліп оқытылуын қолдайсыз ба?

■ Қолдаймын ■ Қолдамаймын

3-диаграмма – Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндерге кіріктіріп оқытуға студенттердің көзқарасы

Қорытынды

Қорыта келе, білімгерлер жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту – болашақ ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін бүгінгі күнгі қажеттілік деп біледі.

Ағылшын тілінің ендігі бір мүмкіндігі жастарымыздың тек білім алып қоймай, ағылшын тілі арқылы шетелдік білім беру орындары мен ұйымдарында тәжірибе алмасуына, жұмыс істеуіне жағдай туғызып отырған ахуалмен байланысты. Бұл – қазіргі қоғам үшін үлкен мүмкіндік. Сондықтан, қандай қиындық болса да біз нық қадам жасап, ілгері жүруіміз қажет деп есептейміз.

Елімізде көпұлтты және көпмәдениетті ортада белсенді әрі тиімді өмір сүруге мүмкіндігі мол, өзге мәдениеттерге түсіністік пен және құрметпен қарай алатын, бейбіт және ынтымақтастықта өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті маман қалыптастыру үшін көптілді білім беру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы // <http://akorda.kz>. – Астана, 2012.
2. Тоқаев Қ.К. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы // <http://akorda.kz>. – Нұр-Сұлтан, 2020.
3. Атемова Қ.Т., Мендикулова Ж.А. Ұлы ғұламалар мұраларындағы педагог маманның кәсіби тұлғасы туралы идеялар: Оқу құралы. – Шымкент: Әлем, 2017. – 86 б.
4. Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т., Ахметова А. Германияның білім беру жүйесіндегі CLIL технологиясының қазіргі жағдайына салыстырмалы талдау // Ясауи университетінің хабаршысы. – №2 (112), 2019. – 71–80-б.
5. Jamala I. Mammadova «Feasibility of CLIL Implementation in the Education System of Azerbaijan: Attitude towards CLIL and the English Language in Higher Educational Institutions» // International Journal of English Linguistics. – 2016. – Vol. 6. – No. 5. ISSN 1923-869X E-ISSN 1923-8703 Published by Canadian Center of Science and Education.
6. Колыхалова О.А. Влияние инновационных педагогических технологий на формирование учебной мотивации студентов неязыковых специальностей к изучению иностранного языка // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2018. – №51. – С. 11–25.
7. Якаева Т.И. История возникновения и развития CLIL за рубежом. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2016. – №7-2. – С. 120–123.
8. Бушмелева А.Г. Особенности предметно-языкового интегрированного обучения иностранному языку студентов по системе CLIL // Восточно-Европейский научный вестник. – Ижевск, 2017. – № 2 (10). – С. 4–6.
9. Назарбаев Н.Ә. (Қазақстан халқына жолдауы). Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. // <http://akorda.kz>. – Астана, 2007.
10. Клец Т.Е. К вопросу об использовании предметно-языкового интегрированного обучения CLIL в системе иноязычной подготовки студентов // Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты. – Тверь, 2015. – №30. – С. 83–89.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. «Qazaqstan-2050» strategiyasy // <http://akorda.kz>. – Astana, 2012.
2. Toqayev Q.K. «Abai jáne HHI ǵasyrdaǵy Qazaqstan» atty maqalasy // <http://akorda.kz>. – Nur-Sultan, 2020.
3. Atemova Q.T., Mendikýlova J.A. Uly ǵulamalar muralaryndaǵy pedagog mamannyń kásibi tulǵasy týraly ideialar: Oqý quraly. – Shymkent: Álem, 2017. – 86 b.

4. Isabekova G.B., Dúisenova N.T, Ahmetova A. Germanııanyń bilim berý júesindegi CLIL tehnologııasynyń qazirgi jaǵdayna salıstırmaly taldaý // Iasaýı únıversitetiniń habarshısy. – №2 (112), 2019. – 71–80-b.
5. Jamala I. Mammadova «Feasibility of CLIL Implementation in the Education System of Azerbaijan: Attitude towards CLIL and the English Language in Higher Educational Institutions» // International Journal of English Linguistics. – 2016. – Vol. 6. – No. 5. ISSN 1923-869X E-ISSN 1923-8703 Published by Canadian Center of Science and Education.
6. Kolyhalova O.A. Vlianie innovatsionnyh pedagogıcheskih tehnologıı na formirovanie ýchebnoi motivatsıı stýdentov neıazykovyh spetsialnostei k ızýchenııú mostrannogo ıazyka // Vestnik PSTGÝ. Serıa IV: Pedagogıka. Psıhologıa. – 2018. – № 51. – С. 11–25.
7. Iakaeva T.I. Istoriia voznıknovenıa ı razvıtıa CLIL za rýbejom. // Aktýalnye problemy gýmanıtarnyh ı estestvennyh naýk. – M., 2016. – № 7-2. – С. 120–123.
8. Býshmeleva A.G. Osobennostı predmetno-ıazykovogo integrirovannogo obýchenıa mostrannomú ıazykú stýdentov po sisteme CLIL // Vostochno-Evropeiskıı naýchnyı vestnik. – Ijevsk, 2017. – № 2 (10). – С. 4–6.
9. Nazarbaev N.Á. (Qazaqstan halqyna joldaýy). Jańa álemdegi jańa Qazaqstan. // <http://akorda.kz>. – Astana, 2007.
10. Klets T.E. K voprosú ob ıspolzovanıı predmetno-ıazykovogo integrirovannogo obýchenıa CLIL v sisteme moıazychnoi podgotovki stýdentov // Inostrannye ıazykı: lingvısticheskie ı metodıcheskie aspekty. – Tver, 2015. – №30. – S. 83–89.

N.A. SANDIBAЕVA¹, S.E. МАХАНБЕТОВА², G.A. КАРТАГАЙ³✉, A. KALAN^{3*}

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: nazirasandibaeva@gmail.com

²Master student, Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty)

³PhD, Senior Lecturer of Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty), e-mails: gulbanu.kaptagay@gmail.com; kalan.a@mail.ru

WAYS OF DEVELOPMENT OF ACTIVE AND COGNITIVE ACTIVITY OF PUPILS IN SUBJECTS OF NATURAL SCIENCES

The world is changing, changing in turn the education system, so the education system should form such a quality as professionalism in everything-the ability to quickly change directions and methods of activity. There is a concept of the information society, which is interested in the fact that its citizens were able to independently, actively act, make decisions, flexibly adapt to living conditions. Accordingly, in the teaching of natural Sciences, new approaches to the eternal problems: how and what to teach, new pedagogical technologies, techniques, methods, new views on the relationship between teacher and student.

Keywords: education, subjects of natural science, teaching, activity, work in small groups, individual work, group discussion

Н.А. Сандыбаева¹, С.Е. Маханбетова², Г.А. Қаптағай³, А. Калан³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nazirasandibaeva@gmail.com

²магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

³PhD доктор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ.), e-mails: gulbanu.kaptagay@gmail.com; kalan.a@mail.ru

Жаратылыстану пәндерін оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту тәсілдері

Әлем өзгеруде, өз кезегінде білім беру жүйесі де өзгерістерге ұшырауда, сондықтан білім беру жүйесінде кәсібилік сияқты-іс-әрекеттің тәсілдері мен әдістеріне тез бейімделу қабілеті қалыптасуы тиіс. Ақпараттық қоғамның оның азаматтары өз бетінше әрекет етіп, шешім қабылдап, өмір сүру жағдайларына икемді бейімделе алуы үшін мүдделі болуы керек деген тұжырымдамасы бар екені белгілі. Сәйкесінше, жаратылыстану пәндерін оқытуда өзекті мәселелерді шешуде жаңа тәсілдер: қалай және неге үйрету керек, жаңа педагогикалық технологиялар, тәсілдер, әдістер, мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасына жаңа көзқарастар қалыптасты.

Кілт сөздер: білім беру, жаратылыстану пәндері, оқыту, белсенділік, кіші топтардағы жұмыс, дербес жұмыс, топтық пікірталас.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Sandibaeva N.A., Makhanbetova S.E., Kaptagay G.A., Kalan A. Ways of development of active and cognitive activity of pupils in subjects of natural sciences // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 148–160. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.015>

* **Cite us correctly:**

Sandibaeva N.A., Makhanbetova S.E., Kaptagay G.A., Kalan A. Ways of development of active and cognitive activity of pupils in subjects of natural sciences // *Iasayı universitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – P. 148–160. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.015>

Н.А. Сандыбаева¹, С.Е. Маханбетова², Г.А. Каптагай³, А. Калан³

¹кандидат педагогических наук, *Казахский национальный женский педагогический университет*
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nazirasandibaeva@gmail.com

²магистрант, *Казахский национальный женский педагогический университет*
(Казахстан, г. Алматы)

³PhD доктор, старший преподаватель
Казахского национального женского педагогического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mails: gulbanu.kaptagay@gmail.com; kalan.a@mail.ru

Способы развития познавательной активности обучающихся при изучении естественнонаучных предметов

Мир меняется, меняется в свою очередь и система образования, поэтому в ней должно формироваться такое качество, как профессионализм во всем – умение быстро менять способы и методы деятельности. Существует концепция информационного общества, которое заинтересовано в том, чтобы его граждане могли самостоятельно, активно действовать, принимать решения, гибко адаптироваться к условиям жизни. Соответственно, в преподавании естественнонаучных предметов появляются новые подходы к актуальным проблемам: как и чему учить, новые педагогические технологии, приемы, методы, новые взгляды на взаимоотношения учителя и ученика.

Ключевые слова: образование, естественнонаучные предметы, преподавание, активность, работа в малых группах, индивидуальная работа, групповая дискуссия

Education is of great importance in the formation of the intellectual potential of the nation. Therefore, the Republic of Kazakhstan is focused on the technology of training of advanced information and industrial States. Therefore, the development of national education is a matter of state strategy. In order to correctly formulate the strategy of modernization of education it is necessary, firstly, to carefully analyze the development of Kazakhstan and, secondly, to use the positive experience of other advanced countries [1].

For this purpose it is important to develop active and cognitive activity of pupils, to form interest to a subject, to ways of search, self-education, assimilation, processing and application of information that would allow pupils to be guided easily in the modern quickly changing world. Modern teaching at school is faced with the problem of reducing the interest of students to study subjects. Such a school subject as the subjects of natural science society has long attributed to the category of the most difficult. We have considered ways of development of active and cognitive activity of pupils in subjects of natural Sciences:

- use differentiated questions, differentiate expected answers;
- plan and prepare questions for students with special learning needs and gifted students;
- prepare assignments at a higher level than for self-study students;
- I try not to overload more capable students with tasks;
- use open-ended questions to engage more capable students in an interactive debate;
- stimulate gifted students to conclusions on the material covered;
- if necessary, we involve students in modeling in the subjects of natural science;
- prepare for highly gifted students questions and tasks of the highest level, and for students with low abilities simple questions of low level;
- we use modeling to build confidence in students with low abilities;
- we use the necessary terminology for the application of metacognition, which should be known by students with a high level of abilities.

For the development of active and cognitive activity of students in the subjects of natural science self-evaluation should be directed not only to encourage, but also to form the goals and evaluation criteria [2]:

- announce grading criteria in advance;
- change the style of action and do not allow excessive pressure on students;
- stimulate students 'self-esteem, use self-esteem sheets, monitor students' self-reading and writing, and master science subjects within the subject;
- bring tasks and exercises in line with the abilities of students, aiming for high expected results;
- support students in seeking specific answers, independent conclusions and initiative;
- prepare experimental tasks based on research aimed at solving the problem;
- plan to receive independent feedback from students, create the conditions for the maximum scale of practical and research tasks and exercises;
- plan the use of the computer, consider helping older students younger students, for example, mentoring, ensure the availability of the computer at the appropriate level.

Group discussion – a method of group discussion that allows you to identify the full range of opinions of group members, possible ways to achieve the goal and find a common group solution to the problem. In the discussion, each participant gets the opportunity to show their position. Group discussion activates the creative abilities of the student, his interest in the subject of discussion. It is an excellent means of cohesion and development of the group, ensures the adoption of the most optimal decisions by the group. For a group discussion [3]:

- Encourage students not only to familiarize themselves with the task, but also to explain it.
- Use the opportunities to familiarize them according to their roles and work report.
- Remind students to write down their notes for feedback.
- Allow students to define different deadlines for feedback.
- Using appropriate vocabulary and terminology, pay attention to the consideration of the mastered topic.
- Solve complex problems.
- Make sure the students think about their teaching.
- Form the concept of complex (important) ideas.
- Give students the opportunity to work in groups with classmates with similar abilities.
- Provide the organization of a group mini-discussion.

Along with such approaches, it is important to use methods in teaching subjects of natural science. Consider specifically several effective of them.

The case study method or «method of specific situations» (case-study method) refers to non-game simulation active learning methods. This method is a method of active problem-situation analysis, based on learning by solving specific problems – situations, solving cases. The purpose of case-study is to analyze the situation arising in a particular state of Affairs, to develop a practical solution through the joint efforts of a group of students. At the end of the process – evaluation of the proposed solutions and choosing the right one.

To create an effective case-technology, you need a good case and a certain method of its use in the classroom.

Requirements for case:

- fitness for purpose;
- be relevant;
- illustrate aspects of life and typical situations;
- develop analytical thinking;
- provoke discussion and find several solutions [4].

Main stages of case creation:

1. The place of the case in the discipline, the discipline section, the formulation of goals and objectives.
2. Program map consisting of the main theses.
3. Collection of information regarding the case card.

4. Writing the text of the case.
5. Conducting a methodological experiment.
6. Case preparation.
7. Implementation of the case, its application during training sessions.
8. Development of guidelines for the case.

Advantages of the method:

- the principles of problem-based learning;
- of navika solve real-world problems, the ability of the group's work;
- logical scheme for solving the problems, the arguments;
- skills of group work and presentations;
- getting the skills to ask questions and make answers.

One way to develop active and cognitive activity of students in the subjects of natural science is innovative pedagogical activity. Today, in a modern school teaching methods of natural science is going through a difficult period associated with a change in the goals of education, the main goal of the school is: the success and health of the younger generation [5–6].

The introduction of active and cognitive activity of students in the subjects of natural science in the educational process allows the teacher:

- to work out the depth and strength of knowledge, to consolidate skills in various fields of activity;
- develop technological thinking, the ability to plan their own educational, self-educational activities;
- building an individual learning path for each student;
- develop habits of strict compliance with the requirements of technological discipline in the organization of training sessions.

In the teaching of natural Sciences, students have the opportunity to replenish their knowledge, to delve deeply into the studied problem and suggest ways to solve it, which is important in the formation of worldview [7].

When teaching science classes are conducted with different methods of interactive teaching. Students know and have the opportunity to replenish their knowledge, to delve deeply into new material. We offer several methods of working with students [8–9].

Method «Interview»

The objectives of the method: the development of students through the organization of activity, sense-making, dialogue.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants - up to 30 people.
2. Necessary equipment: notebooks; notebooks; pens, attributes of the draw (drawings or postcards, cut in half, according to the number of pairs of participants).
3. Implementation time of the method (depending on the number of participants) – from 10 to 20-30 minutes.

The algorithm implementing the method:

1. The teacher explains the conditions for the implementation of the method: creating pairs of interlocutors, participants will need to exchange information on the proposed issues for 5 minutes, then each pair will alternately present the received information to everyone.
2. The teacher invites the participants to determine their interlocutor-interviewer (the choice can be made by lot: each participant is offered one of the car-points, which depicts part of the picture, on the other part of his drawing, the participant finds his pair).
3. Interviewees (couples) are placed next to each other.
4. Next, the teacher offers participants to ask questions for an interview (2-3 questions).

5. Within 5 minutes, the interlocutors exchange information among themselves on the proposed issues (information can be recorded in a notebook, Notepad).

It is fundamentally important to give no more than 5 minutes for the exchange of information between the interlocutors – this encourages the participants to dialogue, to demonstrate the ability to listen and hear, not to occupy the entire communicative space. Next, the teacher alternately invites couples to quickly present the information received (each participant tells not about himself, but about his interlocutor). The reflection of the implemented method and the interaction is carried out.

The method of «Cross-group»

The objectives of the method: the development of independent thinking, communication skills, individual consciousness through the organization of interaction, mental activity, sense-making, reflexive activity.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants – up to 30 people.
2. Necessary equipment: sheets of paper size A-3 or watman; markers (1–2 per group).
3. The implementation time of the method is 30–60 minutes.

The algorithm implementing the method

1. Participants are invited to create several creative groups (for example, 6 groups of 4 people).

2. The teacher explains the conditions for the implementation of the method: creative groups need to discuss the proposed problem for 5–10 minutes, find a solution to the problem (create a project, develop a model).

3. Then the participants in the groups are calculated by sequence numbers (for example, the first-fourth).

4. Creative groups of new composition are created (for example, four groups of 6 people: one group combines all the «first» numbers, the other all the «second», etc.).

5. Groups of a new composition is proposed to re-discuss the solution to a given problem, each participant tells the group about the outcome of the first composition. Work on the problem is carried out during 10–15 min.

6. Each of the creative groups of the second (new) composition presents its own version of the solution to the problem.

7. Reflection of the interaction is organized.

Method «1*2*4»

The objectives of the method: the development of students (communication skills, individual consciousness, thinking) through the organization of interaction, the combination of individual work, work in pairs, in creative groups, through the organization of mental activity, sense-making.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants – up to 30 people.
2. Special equipment implementation of the method does not require.
3. The method implementation time is 15–30 minutes.

The algorithm implementing the method

1. The teacher calls the method and explains its essence: the solution of the problem will be carried out first individually by each, then-in pairs, then-in creative groups.

2. The teacher puts forward a problem (question) and offers all participants individually for 3-5 minutes to find a solution to this problem (answer to the question).

3. Five to seven participants present (voice) their options for solving the problem.

4. Pairs of participants are created (at will, by lot).

5. Couples are invited to compare texts for 3–5 minutes to solve the problem of each of the participants and create a common text, expanding and deepening its content.

6. Three to five couples present the results of their work, voice the written texts.
7. Then every two couples unite in creative groups of 4 people.
8. Creative groups are invited to compare versions of texts created in pairs, expand and deepen their content within 7–10 minutes.
9. Each creative group presents its own version of the text to solve the problem.
10. Reflection of the interaction is organized.

The method of «Four corners»

Objectives of the method: Creation of a favorable atmosphere, organization of communication, updating of knowledge, attitude to them, development of positive cognitive motivation, generalization of knowledge, etc.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants – up to 30 people.
2. Necessary equipment: a spacious auditorium with four corners, in which the participants of the game can move freely; 4 sheets of paper of different colors (for example, red, yellow, blue, green), which with the help of adhesive tape are attached one to each corner of the audience so that they can be clearly seen by all participants of the game; a system of questions (7–10) with:
  - 1) Your favorite color: red, yellow, blue, green?
  - 2) Your favorite time of year: summer, autumn, winter, spring?
  - 3) What flower do you prefer: rose, chamomile, Dahlia, carnation?
  - 4) What tree do you prefer: birch, spruce, Linden, oak? etc.
3. The method implementation time is up to 10 minutes.

The algorithm implementing the method

The teacher calls the method, offers to participate in its implementation and hangs in the four corners of the audience on a sheet of colored paper.

The teacher introduces the participants to the rules of implementation of the method: each participant is invited to answer questions, making a choice. Once the choice is made, you need to go to the corner (the color), which corresponds to the choice made. If none of the proposed choices-answers are satisfied, you should go to the center of the audience.

When all participants have made a choice and dispersed to the four corners of the audience or gathered in the center of the audience, they organize communication among themselves: each explains to others in his group (his corner) his choice; the exchange of opinions, arguments about the choice is carried out very quickly (for each choice 1–2 minutes).

Next, it is proposed to make the following choice, again organized communication.

4. After each question and the above four answers, the teacher activates the participants' choice of any option and their organization of communication.
5. When the participants are offered all the questions and communication on the last of them took place, the teacher organizes a reflection of the interaction held on such an algorithm:
  - fix your emotional state during the implementation of the method;
  - express your attitude to the content and procedure of the method implementation;
  - what thoughts did the method awaken?
  - what contributes to the implementation of the method?

There may be a situation when in one or two corners (or in the center of the audience) there is only one participant. In this case, the teacher can listen to their explanation of the choice made or organize communication of participants from different angles.

Functionally, teachers can offer this method to students both in the classroom and in extracurricular activities.

The method of «Colored shapes»

The objectives of the method: the Development of individual consciousness, «I-concept», value orientation of students through the organization of their activity, sense-making, self-identification.

Framework conditions for the implementation of the method

The optimal number of participants – up to 30 people.

1. Necessary equipment: various shapes of colored paper (geometric, flowers, fruits, vegetables, objects, animals, etc.); each figure is presented in 2–3 copies of different colors.

2. The method implementation time is up to 15 minutes.

The algorithm implementing the method

1. The implementation of the method begins with the teacher explaining the rules of its implementation: from a set of figures, the participant chooses one and explains his choice.

2. The teacher lays out all the available colored figures on the table or on the floor in the center of the circle, where the participants are located.

3. Each of the participants chooses one of the figures, which in shape and color corresponds to the individuality of the participant, his current mental, emotional state. Selects one of the figures and the teacher.

4. After 2–3 minutes, the teacher invites each of the participants to explain their choice: what does the color and shape of the chosen figure symbolize for them? Usually the teacher begins by asking his story a certain algorithm for explaining the choice.

5. Then each of the participants in a circle (alternately) explains his choice, showing all the selected figure.

6. As a result, the teacher sums up, emphasizing the individuality of each participant.

«Selection Method»

The objectives of the method: the development of students through the organization mysledeyatelnosti, sense-making, reflective activity.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants - up to 30 people.

2. Necessary equipment: three signs with the words «Yes», «no», «maybe»; a small ball (plastic, rubber, tennis, paper); a pre-compiled system of questions on any topic or problem (7–10 questions).

3. The method implementation time is 10–15 minutes.

The algorithm implementing the method

1. The teacher introduces students to the conditions of implementation of the method: a system of questions is proposed, answering which it is necessary to make a choice between three answers: «Yes», «no», «maybe». The participant goes to the appropriate plate; the one to whom the ball will be thrown, catches it and explains his choice.

2. In the audience, in three different places (so that participants can move freely), signs are placed (fixed with tape) with the words «Yes», «no», «maybe».

3. The teacher asks the first question and invites the participants to make a choice of one of the answer options (the participants disperse in the audience, placing themselves under the appropriate plate).

4. The teacher alternately throws the ball to 1–2 participants gathered under each of the plates, and asks to explain his choice of answer. Caught the ball gives reason for his choice.

5. The teacher asks the second and all subsequent questions. Participants choose the answer option and move around the audience under the appropriate sign. After answering each question, the procedure of throwing the ball to the participants with a request to explain their choice is repeated.

6. When all questions are proposed and explanations are received by the participants of the choice of answers, the teacher thanks everyone for participating in the implementation of the method.

The method of «Logical chain»

The objectives of the method: the development of students (in particular, the development of logical thinking) through the organization of intensive communication, reflective activity, sense-making.

Framework conditions for the implementation of the method

1. The optimal number of participants – up to 30 people.
2. Necessary equipment: cards-links (components) of the logical chain; pre-developed content (links and logic of their location) 2–3 logical chains, which will be offered to build a group of participants.
3. The method implementation time is 10–15 minutes.

The algorithm implementing the method

1. 1. The teacher introduces students to the conditions of implementation of the method: everyone is offered a choice of one of the cards on which either a word or a phrase is written. This card and its owner are one of the links of the logical chain that must be built by organizing interaction with other participants. Cards (links) must be built in a certain logic, justifying this logic. On the first card (link) with which the logical chain begins, there should be a generalizing word or phrase that gives the name of the entire logical chain; it is necessary to build 2–3 logical chains.

2. Participants are invited to take a choice of one card. All the cards-links of 2–3 logical chains are mixed and turned so that the participants do not see what is written on them, and are located on the folder that the teacher carries through the audience.

3. After cards are distributed to participants, the teacher suggests them to organize communication among themselves as a result of which it is necessary to construct 2–3 logical chains—one on the left, another on the right in audience; reminds that it is necessary to explain logic of construction of «chain», races of position of its links.

4. Participants interact with each other, building logical chains (determine who in what chain should be and in what sequence, explaining its logic).

5. When logical chains are built, the participants (or those who first built the logical chain) alternately announce the name of the chain, list in logical sequence all the links in the chain, and then explain (this can be done by either one or more participants) the logic of the location of the links in the chain.

6. After the participants present the constructed logical chains, the teacher either agrees with the proposed options, or rearranges the logical chains according to his scenario, explaining the logic of their construction.

7. Reflection of the interaction is organized.

Examples of logical chains

Option 1. The logical chain is «Wardrobe».

Components (links) logical chain (composition and logic location): wardrobe, shelf, hat, tie, hanger, pants, shirt, suit, cloak, coat, mole, wormwood.

Explanation of the construction of the chain: the logical chain is called «Closet»: in the closet there is a shelf on which can lie a hat and tie; on the hanger we first hang pants, then a shirt, jacket, cloak and coat; in the closet sometimes gets a moth, the remedy for moths is wormwood.

Option 2. A logical chain of «Forest».

Components (links) of the logical chain (composition and logic of location): forest, pine, spruce, birch, oak, hazel, hawthorn, juniper, blueberry, Buttercup, chamomile, pear.

Explanation of chain construction: a logical chain is called «a forest». At the heart of its construction is the principle of tiered forests: first there are trees (starting with the highest-pine, oak), then-shrubs (from hazel to blueberries), then herbaceous plants (Buttercup, chamomile) and mushrooms (pear).

The content of «logical chains» can be definitions, components of the structure of objects and phenomena, leading ideas of the course topic, any field of knowledge.

We offer several methods of working with students. Practical tasks in teaching are also very relevant. Therefore, we consider several works on practice for the formation of worldview and scientific concepts in natural science [10].

Practical work № 1.

Study of the law of conservation of energy.

Comparison of the change in the potential energy of a stretched spring with the change in the kinetic energy of the body.

Equipment: two tripods for front work; dynamometer training; ball; thread; sheets of white and copy paper; measuring ruler; scales training with a tripod; weights.

Task: compare the decrease in the potential energy of the stretched spring with the increase in the kinetic energy of the body associated with the spring.

Theoretical foundations of the work. Because energy is defined via work, the SI unit for energy is the same as the unit of work – the joule (J), named in honor of James Prescott Joule and his experiments on the mechanical equivalent of heat. In slightly more fundamental terms, 1 joule is equal to 1 newton metre and, in terms of SI base units. On the basis of the law of conservation and transformation of energy in the interaction of the elastic forces change the potential energy of the stretched spring must equal the change in kinetic energy associated with her body, taken with opposite sign.:

$$\Delta E_p = - \Delta E_k$$

For experimental verification of this statement, you can use the installation shown in figure 1. In a foot of a tripod fix the dynamometer. To his hook tie the ball on a thread length of 60–80 cm on another tripod at the same height with a dynamometer strengthen the foot trough. Setting the ball on the edge of the gutter and holding it, move the second tripod from the first to the length of the thread. If you move the ball from the edge of the gutter to x , then as a result of deformation, the spring will acquire a reserve of potential energy

$$\Delta E_p = \frac{kx^2}{2},$$

where k – is the spring stiffness.

Then the ball is released. Under the action of the elastic force, the ball acquires the velocity V . Neglecting the losses caused by the friction force, it can be assumed that the potential energy of the stretched spring will completely turn into the kinetic energy of the ball:

$$\frac{kx^2}{2} = \frac{mv^2}{2}.$$

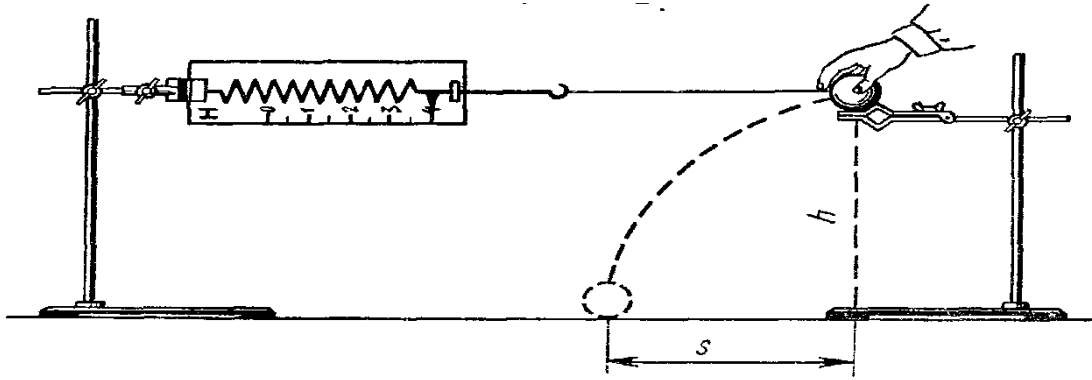

Figure 1 - Demonstration of the law of conservation of energy

The speed of the ball can be determined by measuring the range of its flight s at free fall from height h . From the expression $v = \frac{s}{t}$ and $t = \sqrt{\frac{2h}{g}}$ it follows that $\Delta E_k = \frac{mv^2}{2} = \frac{ms^2 g}{4h}$.

The purpose of the work is to verify equality: $\frac{kx^2}{2} = \frac{ms^2 g}{4h}$.

Given the equality $F_y = kx$ we get: $\frac{F_y x}{2} = \frac{ms^2 g}{4h}$.

The order of work.

1. Mount the dynamometer on the tripods and keep it at the same height $h = 40$ cm from the table surface. Hook it over the hook of the dynamometer thread, tied the other end to the ball. Put a sheet of white paper and a sheet of copy paper on top of it.

The distance between the tripods should be such that the ball is on the edge of the trough with the thread stretched and no deformation of the dynamometer spring.

2. Move the ball away from the edge of the chute until the dynamometer reading is equal $F_y = 2H$. Move the ball away from the edge of the chute until the dynamometer reading is equal s_{av} .

3. Measure the deformation x of the dynamometer spring at the elastic force $F_y = 2N$. Calculate the potential energy of the stretched spring.

4. Measure the mass of the ball with weights and calculate the increase in its kinetic energy.

5. The results of measurements and calculations are recorded in the report table.

Reporting table

F_y , N

x , m

E_p , J

ΔE_p , J

m , kg

h , m

s , m

E_k , J

ΔE_k , J

6. Estimate the error limits of measuring the potential energy of a stretched spring.

Since $E_p = \frac{F_y x}{2}$, then the margin of relative error is: $\varepsilon_{E_p} = \varepsilon_{F_y} + \varepsilon_x = \frac{\Delta F_y}{F_y} + \frac{\Delta x}{x}$

The limit of absolute error is: $\Delta E_p = E_p \varepsilon_{E_p}$.

7. Estimate the limits of errors in measuring the kinetic energy of the ball.

Since $E_k = \frac{ms_{cp}^2 g}{4h}$, then the margin of relative error is:

$$\varepsilon_{E_k} = \varepsilon_m + 2\varepsilon_{s_{cp}} + \varepsilon_g + \varepsilon_h.$$

Errors ε_m , ε_g and ε_h compared to the error ε_s can be neglected.

In this case $\varepsilon_{E_k} \approx 2\varepsilon_{s_{cp}} = 2 \frac{\Delta s_{cp}}{s_{cp}}$.

The conditions of the experiment for measuring the flight range are such that the deviation of the results of individual measurements from the average is much higher than the boundary of systematic error ($\Delta s_{rand} \gg \Delta s_{syst}$), ПОЭТОМУ МОЖНО ПРИНЯТЬ, ЧТО $\Delta s_{av} \approx \Delta s_{rand}$.

The boundary of the random error of the arithmetic mean with a small number measurements' N is by the formula: $\Delta s_{cp} = \frac{3\Delta s_{кв}}{\sqrt{N}}$, where is calculated by the formula given on the page 16.

Thus, $\varepsilon_{E_k} = 6 \frac{\Delta s_{кв} 1}{\sqrt{N} s_{cp}}$.

The boundary of the absolute error of measuring the kinetic energy of the ball is equal to:

$$\Delta E_k = E_k \varepsilon_{E_k}.$$

8. Make a conclusion about the implementation of the law of conservation of energy by checking whether the common points have intervals $[E_p \pm \Delta E_p]$ и $[E_k \pm \Delta E_k]$.

Control question:

1. In what cases does the law of conservation of mechanical energy?
2. What can explain the inaccurate equality of changes in the potential energy of the spring and the kinetic energy of the ball?

Practical work №2

Determination of specific heat of water vaporization

Content and method of work. The specific heat of water vaporization is determined by the change in its level in the vessel during boiling.

The process of transferring energy from one body to another without doing work is called heat transfer, or heat transfer. In the process of heat exchange, the body can either receive or give away energy, which is called the amount of heat.

In order to heat a body of mass m_1 from the initial temperature t_1 to the final temperature t_2 , it is necessary to expend the amount of heat $Q_1 = cm_1(t_2 - t_1)$, where c is the specific heat of the substance. To convert a liquid mass m_2 into steam at a constant temperature, it needs to transfer the amount of heat $Q_2 = Lm_2$, where L is the specific heat of vaporization.

Let the water be heated by an electric boiler and all the work of the electric current goes: 1) to heat the water from the initial temperature t_1 to the boiling point t_2 ; 2) to the subsequent transformation of some mass m of water into steam. Then, according to the law of conservation of energy, for these two processes can be written:

$$P \tau_1 = cm_1(t_2 - t_1); \tag{1}$$

$$P \tau_2 = Lm, \tag{2}$$

P – the capacity of the boiler, $c = 4190 \text{ J / (kg} \cdot \text{K)}$ – specific heat of water, m_1 – the initial mass of water, t_1 – initial water temperature, $t_2 = 100^\circ\text{C}$ – final temperature of water, τ_1 – time of heating water to a temperature of t_2 , L – the latent heat of vaporization of water, m – mass of evaporated water, τ_2 – the time during which water flows m turned into steam.

If the water is in a cylindrical vessel, its mass can be determined by the formula:

$$m_1 = \rho V_1 = \rho S h_1, \quad (3)$$

where $\rho = 1000 \text{ kg/m}^3$ – density of water, h_1 – initial water level (figure 2a), S – the area of the bottom of the vessel. Similarly, you can determine the mass of water that will remain after evaporation:

$$m_2 = \rho V_2 = \rho S h_2, \quad (4)$$

where h_2 – remaining water level (figure 2b). Solving a system of equations (1)–

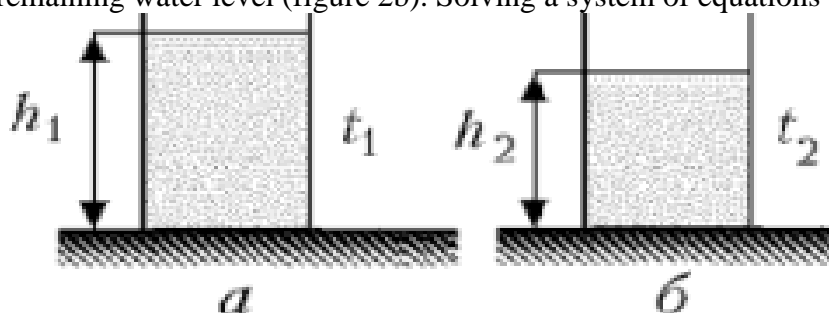

Figure 2 – Demonstration to determine the specific heat of evaporation of water

(4) and given that $\Delta m = m_1 - m_2$, we obtain a formula for calculating the specific heat of water vaporization:

$$L = \frac{c h_1 (t_2 - t_1)}{h_1 - h_2} \cdot \frac{\tau_2}{\tau_1} \quad (5)$$

Equipment: cylindrical vessel (inner calorimeter Cup); water vessel; electric boiler; thermometer; clock with second hand; ruler with millimeter divisions; foam sheet, tape.

Progress of work

1. Prepare a table in the notebook to record the results of measurements and calculations.

$c, \text{ J/kgK}$	$h_1, \text{ m}$	$t_1, ^\circ\text{C}$	$\tau_1, \text{ c}$	$h_2, \text{ m}$	$t_2, ^\circ\text{C}$	$\tau_2, \text{ c}$	$L, \text{ J/kg}$

2. Pour water into a cylindrical vessel and measure its temperature t_1 and initial level h_1 .

3. Cautiously, observing safety, lower the boiler into the water, turn it on and measure the time τ_1 , during which the water is heated to a temperature $t_2 = 100^\circ\text{C}$ and begins to boil.

4. Allow the water to boil for some time T_2 , then turn off the boiler.

5. Measure the h_2 level of the remaining water in the vessel.

6. The specific heat of water vaporization is calculated by the formula (5).

7. Compare the result with the table value and calculate the measurement error.

Additional task. Using the proposed equipment, calculate the mass of evaporated water and the amount of heat that went to its evaporation.

Control question

1. Specific heat of mercury 120 J/(kgK) , the specific heat of its vaporization 0.29 MJ / kg . What does it mean physically?

2. What energy losses were allowed during the work and how they could be avoided?

Active and cognitive activity of students in the subjects of natural science is skillfully combined (superimposed) with the above methods and technologies, which inevitably enrich the content of education, make the lesson more visual, meaningful and interesting for the current generation. Conducting a lesson in natural Sciences with new technologies is significantly different

from the classic. Using a computer in the classroom makes learning mobile, strictly differentiated. Computer lessons on the subjects of natural science complements the learning process. Increases the activity of students, develops their abilities. Stimulates students to gain knowledge, improves the quality of education.

BIBLIOGRAPHY

1. Sandybaeva N.A., Mahanbetova S.E. Physical problem /tutorial: Electrical engineering and magnetism. – Almaty: Kyzdar University, 2016.
2. Sandybayeva N.A. Bases of formation of creative activity of pupils of school: Monograph. – Almaty, 2015. – 151 p.
3. <http://www.evolkov.net/case/case.study.html>
4. <http://sc0001.celinograd.akmoedu.kz/documents>
5. Collection of videos of experiments on the school physics program. Provided with the author's comment (description of the experience and its formulation). Equipment and safety information. Rubricator by sections: mechanics, molecular physics and thermodynamics, optics, electricity and magnetism. Search engine. News on the subject of science and education. Ability to add links to physics resources within a high school program. System requirements. <http://experiment.edu.ru/>
6. Virtual methodical office of the teacher of physics and astronomy.
7. Methods of teaching physics and astronomy, tests to test knowledge. Information about a new technology in the methodology of teaching astronomy-level differentiation. Final certification in astronomy. Approximate topics of abstracts, articles. <http://www.gomulina.orc.ru/method.html>
8. Physics Department of the St. Petersburg state Academy of postgraduate pedagogical education (University of pedagogical excellence). Materials on physics and methods of teaching physics for teachers and students. Programs Of G.N. Stepanova. Information about using a computer in a physics lesson. Textbook on physics. Notes on mechanics. Tests and tasks. Standard of physical education. <http://www.edu.delfa.net/>
9. «Physics for all»: Sergey Lovyagin's website.
10. For students: descriptions of homemade devices, interesting stories about physicists and physics, drawings of students and their reflections, as well as humor. For teachers: the concept of teaching physics in classes of humanitarian orientation, descriptions of simple and visual experiments, ideas for lessons and projects. <http://physica-vsem.narod.ru/www.eidos.ru>
11. About features of the organization of educational process in secondary schools of the Republic of Kazakhstan in 2017-2018 academic year: Instructive and methodical letter. – Astana: national Academy of education. I. Altynsarina, 2017. – 370 p.
12. Khutorskoy A.V. Personality-oriented approach to learning. – M., 2006.
13. Yakimanskaya I.S. Technology of personality-oriented education. – M., 2000.
14. Bolotov V.A., Serikov V.V. Competence model: from idea to educational paradigm // Pedagogy. – 2003. – №10.

Б.Ж. ПАРИДИНОВА*

*PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан, Қызылорда), e-mail: filosof.sokrat.86@mail.ru*

«РУХАНИ ДҮНИЕТАНЫМ», «РУХАНИЛЫҚ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫ

Рухани дүниетанымның даму мәселесі және руханилық қоғам дамуының барлық салаларында өзекті болып саналады. Қоғамдағы тұлғаның, мұғалімнің рухани дүниетаным мен руханилығы мемлекеттің әлеуметтік құрылысы мен оның идеологиясы, діни және зайырлы көзқарастары, педагогикалық ғылымның дамуы деңгейіне байланысты өзгеріп отырады. Сондықтан барлық қоғам мүшелерінің рухани дүниетаным мен руханилығы тұлғаның педагогикалық дайындығының маңызды сипаттамалық белгісі болып табылады. Зерттеу мәселесі «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өзекті болып саналады. Сол себепті бағдарлама шеңберіндегі шаралар кешені берілген тақырыптың өзегі деп ойлаймыз. Жаһандану шарттарында «Рухани дүниетаным» және «Руханилық» категориялары маңызды мәселе болып табылады. Осы мақаланың мақсаты болып берілген мәселені жинақтау және жүйелеу, рухани дүниетаным мен руханилықтың ролін, орнын анықтау болып саналады. Мақсатқа жету үшін берілген жұмыста білім берудегі рухани дүниетаным мен руханилық мәселесіне байланысты кейбір қорытындылары қарастырылады. Рухани дүниетаным мен руханилық мәселесіне байланысты дамытудың негізгі қағидалары мен ғылымда бар жұмыстар талқыланады. Өйткені берілген категориялар ғылымда толықтай зерттелмеген және зерттелуі тиіс көптеген өзекті мәселелері жетерлік. Берілген мақалада рухани дүниетаным және руханилықтың, оның педагогикадағы және психологиядағы негізгі түсініктеріне ерекше назар аударылады. Мақалада берілген категорияларды теориялық түсінудің өзектілігі мен маңыздылығы дәйектеледі. Рухани дүниетаным мен руханилықтың қалыптасуы мен сақтаудағы кейбір теориялық мәселелері ұсынылған.

Кілт сөздер: рухани дүниетаным, руханилық, білім, тәрбие, қоғам, сана, ойлау, болмыс.

B.Zh. Paridinova

*PhD Doctoral Student, Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: filosof.sokrat.86@mail.ru*

Pedagogical and Psychological Concepts of the Category “Spiritual Worldview” and “Spirituality”

The problem of developing the spiritual worldview and spirituality was the development of society at all stages. The spiritual worldview and spirituality of the individual, teachers in society

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Паридинова Б.Ж. «Рухани дүниетаным», «руханилық» категорияларының педагогикалық және психологиялық ұғымдары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 161–174. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.016>

* **Cite us correctly:**

Paridinova B.J. «Rúhani dúnietanym», «rúhanılıq» kategorialarynyń pedagogikalıq jáne psihologıalıq úǵymdary [Pedagogical and Psychological Concepts of the Category “Spiritual Worldview” and “Spirituality”] // *Iasaýı únıversıtetınıń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 161–174. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.016>

changed depending on the level of the social structure of the state and its ideology, religious and secular views, the development of pedagogical science. Therefore, the spiritual worldview and spirituality of the whole society is one of the most important characteristics of the pedagogical preparation of the individual. The research problem is relevant in the framework of the program «Rukhani zhangyru». Therefore, we believe that a set of activities under the program is the core of this topic. Spiritual worldview and spirituality is the most important issue in the context of globalization. The purpose of this article is to generalize and systematize this problem, to determine the role and place of the spiritual worldview and spirituality. To achieve the purpose, this study discusses some of the findings of scientists on the problem of spiritual worldview and spirituality in education. The discussed fundamental principles of development and existing scientific works on the problem of spiritual worldview and spirituality. Many actual issues can be considered in the notion of concept since these categories has not yet been studied in science. In this article special attention is paid to spiritual worldview and spirituality and its basic concepts, which is one of the most important problems in pedagogy and psychology. The article the relevance and importance of theoretical understanding of the data category. Presented some theoretical problems of the formation and preservation of spiritual worldview and spirituality.

Keywords: spiritual worldview, spirituality, education, upbringing, society, consciousness, thinking, existence.

Б.Ж. Паридинова

*PhD докторант, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
(Казахстан, Кызылорда), e-mail: filosof.sokrat.86@mail.ru*

Педагогические и психологические понятия категории «Духовное мировоззрение» и «Духовность»

Проблема развития духовного мировоззрения и духовность не теряют актуальность на всех этапах развития общества. Духовное мировоззрение и духовность личности, учителя в обществе меняется в зависимости от уровня социального строя государства и его идеологии, религиозных и светских взглядов, развития педагогической науки. Поэтому духовное мировоззрение и духовность всего общества является одной из важнейших характеристик педагогической подготовки личности. Проблема исследования является актуальной в рамках программы «Рухани жаңғыру». Поэтому мы считаем, что комплекс мероприятий в рамках программы является ядром данной темы. В условиях глобализации категории «Духовное мировоззрение» и «Духовность» являются наиболее важной проблемой. Целями настоящей статьи являются обобщение и систематизирование данной проблемы, определение роли и места духовного мировоззрения и духовности. Для достижения цели в данном исследовании рассматриваются некоторые выводы ученых по проблеме духовного мировоззрения и духовности в образовании. Обсуждаются основополагающие принципы развития и существующие научные работы по проблеме духовного мировоззрения и духовности. Поскольку данные категории еще не полностью изучены в науке, существует много актуальных проблем, которые нужно изучить. В данной статье особое внимание уделяется духовному мировоззрению и духовности и основным связанным с ними понятиям, которые являются важнейшими вопросами педагогики и психологии. В статье обосновываются актуальность и важность теоретического понимания данных категорий. Представлены некоторые теоретические проблемы становления и сохранения духовного мировоззрения и духовности.

Ключевые слова: духовное мировоззрение, духовность, образование, воспитание, общество, сознание, мышление, бытие.

Кіріспе

Педагогика және психология ғылымдарында рухани дүниетаным түсінігіне байланысты ұғымның біржақты көзқарастары қалыптаспағандығын айта кеткеніміз жөн. Педагогикада және психологияда ұғым тек діни пайымдаулар шеңберінде ғана емес, зайырлы қоғам мағыналарына сәйкес түсініктер беріледі. Ғалымдардың басым бөлігі рухани тәрбиені адамгершілікке тәрбиелеудің негізі ретінде қарастырады. Бұл ойлар адамның рухани дүниетанымы олардың адамгершілік сезімімен байланысты деген тұжырымға келеді. Сонымен қатар, рухани және адамгершілік тәрбие әдеп бойынша қалыптасқан көзқарастардан тұрады.

Егер біз рухани дүниетанымды жиынтықталатын жүйешік деп қарасақ, бұл құбылысқа қоршаған ортадағы түрлі факторлар ықпал жасайды. Жүйешікке адамның әрекетінен бастап, түрлі рухани ізденістер, алған білімі әсер етеді. Оның ішінде адамзат құндылықтарының орны да ерекше. Ғылыми әдебиеттерді талқылау барысында байқағанымыз, көптеген еңбектерде негізгі рухани құндылықтар қатарына жатады: жақсылық, әсемдік, ақиқат, өнер, шығармашылық, сүйіспеншілік. Аталмыш рухани құндылықтар жиынтығы адамның рухани дүниетанымына әсер ету барысында ішкі жеке өңдеулерден өтеді. Бұл өз кезегінде сана мен ойлау қабілеті арқылы рухани дүниетанымды қалыптастырады. Түрлі факторлар арқылы пайда болатын рухани дүниетаным болашақ мұғалімдердің көзқарастары мен пікірлерінде көрініс табады.

Руханилық анықталуы күрделі категория. Ол дүние мен адамдағы рух көрінісінің жиынтығы болып табылады. Ғалымдардың басым бөлігі руханилықты адамгершілік құндылықтары мен дәстүрлерінде көрініс табатын, діни ілімдер мен тәжірибеде топтасқан қоғамды біріктірудің бастауы ретінде көрсетеді. Адамның дербес санасында руханилық ар-ұжданмен тығыз байланыста болса, осы руханилық діни насихат, ағартушылық, тәрбие беру жұмыстары арқылы жүзеге асады. Күнделікті өмірде руханилықтың мынадай көріністері бар деп ойлаймыз: отбасы қатынастарында ата-аналар балаларына қоғам құндылықтарына сай тәрбие береді; діни сенімде руханилық айқындалады және дамиды; білімді азамат өзінің талғампаз және дамыған ақыл-ойымен руханилықты иеленеді; өнер туындылары руханилықтың дамуына қуат береді; мұқтаж адамдарға риясыз көмек беруді көздейтін қайырымдылық жасау руханилықты арттырады; қоғамдағы адамгершілік, этикалық қағидаларды сыйлау, заңға бағынушылық руханилықтың көрсеткіші саналады.

Осы себептерге байланысты, «Рухани жаңғыру» бағдарламасының [1] маңыздылығы жоғары деп ойлаймыз. Себебі бұл бағдарламадан туындайтын міндеттер қазіргі қоғамның негізгі басым бағыттарының біріне жатады және зерттеу тақырыбының өзектілігін ашуға көмектеседі.

Заманауи теорияда «Рухани дүниетаным» және «Руханилық» категорияларына байланысты түрлі көзқарастар қалыптасқан. Ұғым философия ғылымдарында кеңінен зерттелгенімен, қазіргі таңда педагогика және психология ғылымдарында ерекше мән беріліп келе жатыр. Осы себептерге байланысты, «Рухани дүниетаным» және «Руханилық» категорияларын жеке қарастырғанды жөн санаймыз. Өйткені ғылыми әдебиеттерде осы уақытқа дейін аталмыш категориялар туралы нақты түсініктер берілмеген. Бұл болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы мәселелерін талдау барысында өзектілігі жоғары деп есептейміз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізін тақырып бойынша жазылған ғалымдардың еңбектері құрайды. Ұғымды ашу үшін Scopus, Science Direct, Jstor және РИНЦ бойынша алынған ғылыми әдебиеттерді шолу әдіс ретінде қолданылып, аталмыш еңбектерде қолданылған материалдар назарға алынды. Ізденіс рухани дүниетаным, руханилық, білім, тәрбие, қоғам, сана, ойлау, болмыс кілт сөздеріне сүйену арқылы жүргізілді. Салыстырмалы

тұрғыдан талдайтын әр түрлі тұжырымдамалар және жүйелік-құрылымдық, тарихи-философиялық, институционалды талдау әдістері нәтижелерге жетуге арқау болды.

«Рухани дүниетаным» категориясының түсініктері

Рухани дүниетаным дүниетанымның күрделі категориясы болғандықтан қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарда көп қарастырылады. Жалпы дүниетаным дүние және осы дүниедегі адамның орнын анықтайтын көзқарастар жүйесі деп ойлаймыз. Сонымен қатар, дүниетаным адамның қоршаған ортаға және өзін-өзі танудың жалпы қатынастары, көзқарастар негізіндегі өмірлік ұстанымдары, сенімдері, таным мен әрекеттер қағидалары, құндылықтық бағыттардың жиынтығын құрайды.

Ұғымды алғаш рет неміс философы И. Кант 1790 жылы жарық көрген «Пікір қабілеттеріне сын» [2] атты еңбегінде қолданған. Бұл еңбегінде ол дүниеге көзқарасты табиғатты ұғыну, дүниені бақылау мағынасында түсіндіреді. Неміс идеализмін құрушылардың бірі Г.В. Гегельдің «Рух феноменологиясы» еңбегінде «моральды дүниетаным» түсінігі қолданылады. Біздің ойымызша, осы «моральды дүниетаным» ұғымы «рухани дүниетаным» түсінігіне жақын сияқты. Жалпы дүниетаным түсінігін неміс ойшылдары көп зерттеген. Мәселен, И. Гёте поэтикалық дүниетаным, Л. Ранке діни дүниетаным, Э. Гартман қазіргі физиканың дүниетаным, В. Дильтей психикалық дүниетаным туралы айтады.

Дүниетаным, ұлттық дүниетаным, рухани дүниетаным мәселелеріне отандық ғалымдардың да көңіл бөлгендігін айта кеткеніміз жөн. Мәселен, Ж.М. Әбділдин өз еңбегінде дүниетаным, дүниеге қатынастың субъектісі ретінде ру, тайпа саналатындығын айта келе, дербес индивид өздігінше дүниетаным жасаудан қашық екендігін дәйектейді. Әруақ, ырым, қыдыр, құт секілді адам түсінігін көрсететін ұғымдар қазақтың дәстүрлі дүниетанымның негізгі түсініктерін білдіретіндігін атап көрсетеді [3, 38-б.].

2013 жылдың 27–28 қыркүйегі аралығында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты «Қазіргі әлемдегі философия: даму стратегиялары» тақырыбында I Қазақстандық философиялық Конгресс өткізген болатын. Аталмыш Конгресте дүниетаным мәселелері ғалымдар арасында терең талданды [4].

Б.Қ. Өтешова педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясында халық тағылымы материалдары негізінде жоғары сынып оқушыларының дүниетанымын дамыту үрдісін теориялық тұрғыдан негіздеп, әдістемесін жасайды. Оқушылардың дүниетанымын дамытуға қажетті халық тағылымдары материалдарының қызметтік-мазмұндық сипаттамасын ұсынады [5, 15-б.].

Бүгінгі заманауи даму кезеңінде әлеуметтік өмірдің маңызды саласы болып табылатын білімнің көмегімен қоғамның рухани дүниетанымның ахуалы қалыптасатыны анық. Білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде озық мәдени жетістіктерге негізделген рухани құндылықтар қалыптастыру саналады. Міне осы құндылықтар қоғамның рухани дүниетанымын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады.

Соңғы жылдары педагогика және психология ғылымдары үшін адамның рухани дүниетаным мәселесі қызығушылық туындатып отыр. Өйткені адамның рухани жағдайы мен ерекшеліктерін зерттеу оның өмірі мен мінез-құлқындағы ахуалдарды айқындайды. Өз кезегінде педагогика ғылымдары психология ғылымдарымен бірге болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын анықтайды. Сондықтан психологиялық ойлардың дамуы барысында адамның өзін-өзі дамытуы, тұлғалық өсуі мен ішкі дүниесінің өзгерісі сынды адам психикасының құрылымдарын зерттеу және айқындау қажеттілігіне әкелді.

Рухани дүниетаным адамзат санасы мен танымының өнімі. Бұл адамзат санасында қалыптасқан ойлардың күрделі жиынтығы. Түрлі ілімдер мен білім, сенімдер мен ойлар, сезімдер мен көңіл-күй, ұмтылыстар мен үміттер дүниетанымға жиынтықталып, адамның дүниені және өзін-өзі тануы түсінігі осы құбылыста қалыптасады. Ал, болашақ мұғалімнің

рухани дүниетанымы адамның ішкі дүниесі мен бойында жиынтықталған білімі негізінде қалыптасқан құбылыс. Рухани дүниетаным адамның өмір мен дүниеге көзқарасы, оны қабылдау көрінісі мен қатынасының сипаттамалық белгісі. Адамның рухани дүниетанымы – тұлғаның, оның ішінде болашақ мұғалімдер мен бүкіл қоғамның рухани тәрбиесінің нәтижесінде көрініс табады.

Зерттеу жұмысы барысында тақырып бойынша ғылыми әдебиеттердің тапшылығы байқалды. Зерттеу жұмыстарының басым бөлігі діни білім берумен байланыстырылады. Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы тек дінмен қалыптаспайтындығын ескерсек, мәселенің философиялық, педагогикалық және психологиялық қырларын қарастырған дұрыс деп санаймыз.

«Рухани дүниетаным» және «Руханилық» категорияларының іргетасы қазақ ғұламалары Қорқыт ата [6], әл-Фараби [7], Ж. Баласағұни [8], Қ.А. Ясауи [9] және қазақ ағартушылары Абай Құнанбаев [10], Ш. Уәлиханов [11], Ш. Құдайбердиев [12], А. Байтұрсынов [13], М. Дулатов [14], М. Жұмабаев [15], Ж. Аймауытов [16] еңбектерінде қаланған.

Жалпы «Қорқыт ата кітабы» түркі халықтарының жазба эпикалық ескерткіші болып табылады. Мұндағы әрбір оқиғаның жеке желісі бар және әрбір рухани мұра болып табылатын оқиғалардың негізгі кейіпкері ретінде ойшылдың тұжырымдары ұсынылады. Әл-Фараби тек Аристотель мен Платонның еңбектеріне түсінік беріп қана қоймай, оның еңбектері көптеген ойшылдарға, орта ғасырлық Батыс Еуропаның философиясы мен ғылымының дамуына ықпал етті. Ж. Баласағұнидың «Құтты білік» поэмасы тек әдеби шығарма ғана емес, ол этикалық-дидактикалық және саяси-философиялық трактат. Бұл еңбектегі ойлар негізгі кейіпкерлер – әділдіктің символдық бейнесі Күн туды, бақ-дәулет бейнесіндегі уәзір Айтолды, ақыл-парасат бейнесіндегі уәзір баласы Ұғдүлміш, қанағат-ынсап бейнесіндегі уәзір туысы Ордгүрміш арасындағы сұхбаттар түрінде өрбиді. Қ.А. Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегі діни-философиялық сарындағы шығарма болып табылады. Мұндағы негізгі ойлар исламның басты қағидаларын айқындап, бүгінгі таңда да өз құндылығын жоғалтқан жоқ.

Абай Құнанбаев еуропалық және орыс мәдениетін қазақ мәдениетімен жақындастыра алды. Оның дүниетанымына гуманистік идеяларды ұстанатын Шығыстың ақындары мен ғалымдары, орыс әдебиеті өкілдерінің шығармалары арқылы еуропалық әдебиетпен танысу негізінде әсер етті. Оның көзқарастары қазақ қоғамындағы оң өзгерістердің қалыптасуына мүмкіндік берді деп айтуымызға да негіз бар. Шоқан Уәлиханов ағартушылықпен бірге тарих, этнография, фольклор салалары бойынша ғылымның дамуына ерекше үлесін қосты. Оның зерттеулері Императорлық Орыс географиялық қоғамы еңбектерінде жарық көрді. Шәкәрім Құдайбердиев Батыс пен Шығыс ойшылдарының шығармаларын танысу арқылы өз дүниетанымын қалыптастырды. Оның философиялық еңбектерінің басым бөлігінде адамның руханилығы мен танымы, оны жетілдіру жолдары талданды. Елімізде Ахмет Байтұрсыновты «Ұлт ұстазы» деп атайтындығы баршамызға белгілі. Ол қазақ грамматикасын анықтау үшін қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның негізін әзірледі. Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» еңбегін ХХ ғасыр басындағы зиялы қауымның халыққа айтқан үндеуі ретінде санаймыз. Бұл шығармасы бүгінгі таңда да қазақ халқына өзіндік рух беріп отыр. Мағжан Жұмабаевтың да еңбектері өз уақытында ауыр сындардан өтіп, бүгінгі таңда қазақ халқының игілігіне пайдаланылып жатқан тарихи мұра болып табылады. Ол жазушылық және публицистикалық қызметпен қатар, «Педагогика» еңбегін жазуы оның ұстаздық қабілетін де көрсетеді. Жүсіпбек Аймауытов та қазақ педагогикасы мен психологиясының негізін қалаушылардың бірі. Оның педагогика, психология және этикаға байланысты «Тәрбиеге жетекші» еңбегі 1926 жылы Орынбор қаласында, «Дидактика», «Психология» еңбектері 1927 жылы Ташкент қаласында, «Сабақтың комплексті жүйесінің әдістері» еңбегі 1929 жылы Қызылорда қаласында, «Жан жүйесі және өнер таңдау» еңбегі 1929 жылы Мәскеуде жарық көрген.

S. Griffioen [17] пікірінше, дүниетанымның кеменгерлігі дүниеге деген ішкі сенімділіктен тұрады. Дүниетаным жеке және әмбебап сипатты өзіне біріктіреді. Сонымен бірге, ол қарама-қайшы сенімдер мен көзқарастар туғызады. Сәйкесінше, дүниетанымның көптігі жалғыз түсінікке қарағанда өзге пікірлердің қатысуына сәйкес келеді.

Мұғалімдер өз дүниетанымын дамыту және оқытушылық тәжірибеде әріптестері, мектеп, оқушылар, отбасына ықпал ету үшін көбеюші императив ерекше әсер етеді. Оқу тәжірибесіне дайын емес, жеке мәдени тәжірибесінен тыс жұмыс жасайтын мұғалім оқу процесінде шиеленіс те туындатуы мүмкін. Оқушыларының көзқарастарын түсіну мұғалімнің оқыту, білім беру және мінез-құлық алғышарттарын тануға көмектеседі. Ал топ оқу орнының кең мәдени ортасы, достары, студенттер ата-аналарымен ұшырасады. Мұғалім дүниетаным туралы өз пікірін анықтап, дүние туралы көзқарастарын дамыта бастағаннан кейін олардың білім беру тәжірибесі негізінде жатқан пікірлерді сезіну жоғарылайды [18].

Рухани білім беруді оқу бағдарламасына енгізу маңызды болып табылады. Оқу бағдарламаларында руханилықтың жоқтығы білім берудің бекершілігін көрсетеді. Рухани білім студенттердің өмір мен рух жөніндегі сауалдарды зерттеуге мүмкіндік береді. Адам өмірінің рухани өлшемін енгізу арқылы білімгерлер адам мен мәдениеттердің рухани алаңдаушылығы мен мәселелерін айқындай алады [19].

Әмбебап қолданылатын әдістер ізденісі барысында заманауи оқытушы-педагогтардың тұлғалық дүниетанымы мен сенімі туралы жиі арттырып айтады. Постмодерн тұрғысында мұғалімнің бірегейлігі мен тәжірибесі арасындағы байланыс мойындалады және көп зерттеледі. Өйткені, осы екі элемент өзара байланысты және тәжірибелік жағынан бөлінбейтіндігі туралы көп айтылады [20].

Оқытуды ажырамас моральдық әрекет деп қабылдауымыз көптеген түсіндірмелер беруге мүмкіндік береді. Мұғалім шын мәнісінде адамгершілікті қалыптастыратын агент болып табылады: беделділік рөлі арқылы дос моделі, дем беруші, мотиватор, сауал беруші және т.б. қызметтер атқарады. Мұғалім жауапкершілігі өз сенімі жүйесін қайта-қайта, үздіксіз өзін-өзі сұрауды талап етеді. Дүние туралы түсіндірмелерді түрлі әдістермен қарастыру және өмірдің маңызды сауалдарына жауаптар өз дүниетанымна сыни, интроспективті қарауда құндылығы артады. Дүниетаным, шынайылық мұғалімнің жеке моральдық міндеттері түсінігіне әсер етіп, саяси, мәдени, діни және қоғамдық міндеттемелерде көрініс табады [21].

Болашақ мұғалімдердің жоғары сыныптардағы оқушылардың моральды және рухани дамытудағы психологиялық және педагогикалық дайындығы мәселесі тұлғаның барлық аспектілері көрініс табатын жалпылама контекстінде қарастырылуы керек. Жоғары оқу орнындағы «Өзін-өзі тану» пәні арқылы білім алып жатқан болашақ мұғалімдердің дайындығына әсер ететін кәсіби және жеке сипаттамаларын анықтау маңызды міндет болып табылады. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдердің психологиялық және педагогикалық дайындығының негізі ретінде әмбебап адамзат құндылықтары арқылы рухани және кәсіби өсу, студенттердің дүниетанымы мен мінез-құлқын қалыптастыруға жауапкершілік болуы керек [22]. Негізінен кез келген пән болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісінде оларды адамгершілік және рухани дамуына ықпал жасауы қажет. Адамгершілік пен рухани тәрбиелеуге негізделген білім ғана ұрпақтың қоғамдық санасын дамытуға үлесін тигізеді.

Ұлттың әл-ауқаты білім берудің сапасымен анықталады. Өз кезегінде білім беру сапасы мұғалімдердің өз кәсібіне қажет құндылықтар сапасымен айқындалады. Өз кәсібін құндылықтар негізінде жүргізетін мұғалімдер ғана үздік мұғалімдер болып табылады. Күнделікті өмірде көрініс табатын құндылықтар білім беру қағидасы ретінде қалыптасып, мұғалімнің шынайы мінезіне айналады [23]. Бұл тұста рухани педагогикаға тәсіл ретінде қарағанды дұрыс санаймыз. Қоғамда қалыптасқан құндылықтар негізінде болашақ ұстаздардың өз мамандығы бойынша жұмыстарын атқару барысындағы руханилықтың тәжірибесін қалыптастыра аламыз. Ал рухани құндылықтар арқылы барлық қоғам

мүшелерінің тәрбиелілігі, жауапкершілігі, шыдамдылығы мен еңбекқорлығын дамыта аламыз.

Педагогикадағы біртұтас білім беру философиялық бағытталу мен педагогикалық тәжірибені кең көлемде қамтиды. Оның назары біртұтастыққа шоғырланатындықтан адам тәжірибесі аспектілерінен алшақтауға тырысады. Осы эклектикалық әрекеттердің негізі болып табылатын идеялар бойынша білім беру тәжірибесі материалистікке қарағанда рухани дүниетанымға, шынайылық туралы динамикалық және біртұтас көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, білім беру тәжірибесінің тұлғаның түрлі зияткерлік, физикалық, рухани, эмоционалдық, әлеуметтік және эстетикалық аспектілері арасындағы өзара байланыстар шеңберін дамытуды ұсынады [24]. Жалпы біртұтас білім беру оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, ел дамуына өз үлесін қосатын болашақ азаматтарды қалыптастырудың іргетасы болуы керек. Ол үшін оқушылардың тұлғалық дамуы, ұстаз бен оқушы арасындағы ашық және демократиялық қатынастардың орнауы, оқушылардың өмірлік тәжірибесінің қалыптасуы, оқушылардың бойында өзгелердің мәдени құндылықтарын сыйлауы секілді дағдыларын жүйелендіреміз.

Жұмыс орнында руханилықты кірістіру бүгінгі күннің маңызды қажеттілігі. Ұйымдастырушылық міндеттер мен жұмыстағы руханилық арасындағы өзара байланыстарға ерекше назар аудару керек. Жұмыстағы руханилықты басқару стилі, жұмыс пен өмір арасындағы тепе-теңдік, мекеменің азаматтық мінез-құлқы мен мәдениеті секілді аспектілермен салыстыруға болады. Эмпирикалық талдаулардан кейін жұмыстағы руханилық ұйымдастырушылық міндеттерге ерекше ықпал ететіндігі айқындалады [25]. Жалпы жұмыс орнындағы руханилық әрбір адамның ұйымдастырушылық қасиеттеріне әсер етеді деп ойлаймыз. Рухани ахуал қалыптасқан орта да ғана адамгершілік белгілері қалыптасады деген ойымыз да бар.

«Руханилық» категориясының түсініктері

Ғылымның түрлі бағыттарында руханилық ұғымын әр түрлі түсіндіреді. Өзінің шығуына байланысты «рух» және «руханилық» түсініктері ежелгі болып табылады және тарих, ғылым мен мәдениетте бай дәстүрлерге ие. Өткен ғасырдың 1990 жылдарынан бастап берілген ұғымдардың ғылыми түсіндірмелері өзгерді. КСРО кезеңінде бұл категориялар отандық ғылымның зайырлы гуманизм мен адамның дамуының ғылыми әдістемелерге жоғары дәрежеде сүйенуіне байланысты дербес мәртебеден айырылған еді [26]. Сонымен бірге, Е.Шагардинова өзінің кезекті еңбегінде тұлғаны тәрбиелеудің философиялық және педагогикалық аспектілеріндегі руханилық феноменінің генезисін талдайды [27]. Мәселені дәйектеу үшін Платон, И.А. Ильин, Б.Т. Лихачев, Е.И. Рерих, Ш.А. Амонашвили, Н.М. Романенко тұжырымдамаларына сүйенеді.

А.Г. Заховаеваның тұжырымдамасы назарымызды қажет етеді: «Философия үшін тәрбие мен білімнің мағынасы (идеясы) маңызды, бұл тиістілік туралы сауал: білім өз мағынасына қарай қандай болуы тиіс, білімнің идеясы қандай болуы тиіс? Мұндай түсіндірме тұлғаның өзегі болып табылатын, білімнің барлық құрамдастары ізгілік мағыналарын иеленетін білім беру процесі тәсілдерінің тұтастығын талап етеді. Сонымен қатар, адамның әлеуметтік ортаға бейімділігін көрсететін тәрбие туралы жай айтып қана қоймай, тәрбиені адамның адами қасиеттерін ояту, «жанды өңдеу», яғни ізгілендіру деп түсіндірген дұрыс. Мұндай тәсілдің нәтижесі адамның руханилығы, өзінің шынайы табиғаты шыңына өрлеуін туындатады. Руханилық тұлға біртұтастығын қалыптастыратын тірекке айналады» [28]. Бұл зерттеу жұмысы ол тұлғаның дамуы оның руханилығы, психикалық және эмоционалдық дамуымен байланысты екенін дәйектейді.

Г.Е. Пазекованың тұлға руханилығын психологиялық феномен ретінде қарастырған еңбегінде мәселенің ұзақ уақыт бойы ғылыми психологияда зерттелмеуін Кеңестер еліндегі психология ғылымдарының бағынышты болған идеологиялық бақылаудың салдары деп есептейді. Ғылымның пайымдауынша, «Сананы болмыс билейді» негізгі постулаты болмыс

сананы билейді кері ұғымының күші мен шынайылығын елемеді [29]. Бұл сараптамалық жұмысында автор рухани болмыс ұғымын талдай келе, руханилық ұғымына қатысты тұжырымдарды жүйелейді:

«М.М. Бахтин адамның өмір болмысы құрылатын үш ұғымның біртұтастығын атайды: нақты экзистенциялық ахуалдағы болмыс қатысушысының ойлауы, эстетикалық көрінісінің тамашалылығы және адамгершілік жауапкершілік. Оның айтуынша, «дене» – индивидтің кеңістіктік өлшемі, «жан» – уақытша өлшем, «рух» – индивидтің мағыналық өлшемі. Руханилық ұғымына өзін-өзі жетілдіру, кез келген істе шеберлікке жету, таным, адамгершілік және жоғары шеберлік кіреді. С.Н. Анисимовтың ойлауынша, руханилықтың ішкі мазмұны шынайы моральдық танымды құрады, ал рухани-адамгершілік сезім оның тек сыртқы көрінісі болып табылады. Ю.Г. Буртин руханилықты эмоциялар әлемімен байланыстырса, ал рухсыздықты эмоциялық сезімталдық шегінің төмендеуі, сезімсіздік, немқұрайлылықпен байланыстырады. П. Симонов Бахтин пікірлерін дамытып, руханилықпен өз санасындағы «өзге Меннің», яғни, әлемдік құндылықтар өлшеміндегі идеалдылық пен байлық, өзін төбе санап, осы өлшемдермен әрдайым ара-қатынастардың болуымен байланыстырады. Руханилық діни және зайырлы түсіндірмелерде дербестендірілген құндылықтар мазмұнын көрсететін «өзге Меннің» бірегейлігі, тұлғаның адамгершілік өзіндік рефлексиясы деп айтылады.

У. Джемс алғаш рет діни қобалжу мен психология арасындағы байланыстарды анықтауға тырысты. Оның негізгі тезісі: адамның Құдаймен байланысы түпсаналы тәжірибенің терең деңгейлеріне сүйенеді. К. Юнг «Менді» біздің түсінігіміздің шегінен шығатын, танылатын болмысты көрсетуге қызмет ететін конструкт ретінде атап көрсетеді. Тең өлшемде ол «Біздің ішіміздегі Құдай» деп аталуы мүмкін, жоғары ең соңғы мақсат оған ұмтыладан тұрады». В. Франклдың сөзінше, «адамның рухани ортасында түпсаналы руханилық деп атауға болатын ұғым бар». М. Боуэн Ішкі Меннің (тұлғалық-орталықтанған тәсілдің рухани аспектілері) бар екендігі туралы айтады. Оның дәйектеуінше, ақыл-ес шегінен шығатын данышпандық пен білімнің қайнар – көзі болады.

Ғылым өкілдері ішкі данышпандықтың болуы туралы сипаттауды бастады. Б. Браунға сәйкес, миды зерттеумен айналысушы ғалымдар мидың органикалық бөлігінен бөлек қуатты ішкі ақыл-ойдың көріністерінің бар екендігін куәландырады. Б. Браун ақыл-ойдың материалды субстраттар өндірісінен тәуелсіз дәрежесіне ие энергетикалық болмысы туралы болжамын алға тартады. Осылайша: а) білім мен данышпандық қайнар – көзінің болуы өз ішімізде; б) оның ақыл-ой шегінен трансценділігі; в) бұл қайнар-көзге тікелей тәжірибенің адам үшін қол жетімділігі айқындалды. Руханилық құрылымында бірнеше компоненттер айтылады, бірақ олардың барлығы жалпылама ортақ.

А.И. Яценко адамның рухани әлемін үш ірі салаға бөледі – сезімдер әлемі, еріктер әлемі және ойлар әлемі. В.Н. Шердаков руханилықтың үш бастауын айтады: танымдық, адамгершілік және эстетикалық. Д.И. Дубровский адамның тұтастай рухани өмірінің бес компоненттер тобын қарастырады: құндылықтық-мағыналық, интуитивтік, эмоционалдық, мақсатты және еріктік. М.С. Каган рухани әрекеттің төрт аспектісі туралы айтады: шынайылықтың, оның танымының, құндылықтық ұғыну мен қатынасының өзгеруі».

Осы жүйеленген ойларға сәйкес ғалым руханилықтың жеті негізгі компоненті туралы айтады:

1) жақсылық пен махаббат адамгершілік категорияларында бекітілетін моральдық-психологиялық сапалар;

2) ойлар мен әрекеттер руханилығына тән идеялық-эмоциялық жоғарылық, жаңаға, жақсыға, үдемелілікке талпынушылық. Руханилықтың бұл компонентіне таусылмайтын еркіндік қызығушылығы жатады;

3) әсемдікті түсіну және сезіну. Әсемдікті табиғат пен мәдениеттің әдемі көріністерінен бөлек адамның адамгершілікті ісінен көруге болады;

4) ар-ұждан, ұятты сезіну, өзінің және қоршаған адамдар алдында өз мінез-құлқы үшін адамгершілік жауапкершілігін түсіну;

5) қайырымдылық, рақымдылық, бірге мазасындану, аяушылық, қамқорлық;

6) ақыл-ой, білім, ғылым, адамдардың шығармашылыққа ұмтылысы, ақиқатты түсіну;

7) экологиялық құрамдас [29, 78–79-бб.].

В.В. Знаков пен Г.В. Залевскийдің [30] редакциялығында жарық көрген еңбекте көрсетілгендей, психологиялық зерттеулерде руханилық адамның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі іске асырудың қағидасы, тұлғаны құрылымдаудағы жоғары құндылық сатыларына жүгіну ретінде қарастырылады. Адам ақиқат, жақсылық, әсемдік секілді жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды түсіне және анықтай бастайды. Бұл құндылықтарды мойындау осы игіліктерді игеруге дайындықтың қадамы болып табылады. Өз кезегінде бұл өз мінез-құлқын ішкі құндылықтық реттеудегі қадам деп есептейміз.

Негізі педагогикалық білім беру процесінде руханилық шынайы адамгершілік құндылықтарын таңдау және өмір салтын осы құндылықтарға сәйкес құру қабілеті ретінде анықталады. Берілген түсінік өмір-салтында көрініс табатын қарапайым қимылдар, әрекеттер, мінез-құлық нәтижесіндегі рухани деңгейде өзін-өзі жетілдіру мен сана шекарасын кеңейтуге бағытталған адамның белсенді әрекеті арқылы ашылады [31]. Бұл еңбегінде ғалым руханилықтың келесі компоненттерін айқындайды [31, 35–36-бб.]: тұлғаның жаратылыстық белгісі болып табылатын болмыстың жоғары және мәңгі құндылықтарымен байланысу; өзін, жақынын, оқушысын, бүкіл адамзатқа, табиғатқа махаббат; танымға талпынушылық және оқушыларды танымға қозғау; ұстаздың ұмтылысы және тәрбиеленушілердің үйлесімді даму мен өзіндік дамуға түрткі болу.

Ғалым руханилықтың келесі көрсеткіштерін атап көрсетеді:

1) мейірімділік, адалдық, ашықтық, жомарттық, мәрттік, батылдық, эмоциялық тұрақтылық, ұғыну, еріктік, адамдарға махаббат, аңғарымпаздық, оптимизм, көпшілдік, аяушылық білдіру, ұят (ардың дауысы) секілді тұлғалық қасиеттердің болуы;

2) танымдық процестер сапасының жеткілікті дамуы: ойлау, жады, сөйлеу, назар аудару, елестету, қабылдау;

3) руханилықтың маңызды құрамдасы болып табылатын жасампаз шығармашылық әрекетке мұқтаждық; қолайлы шығармашылық көңіл-күй: шабыт, қызығушылықтардың кеңдігі, жұмысқа әуестік, берілгендік, ойдың саралығы, ізденістік белсенділік, қуаныш-шаттық, бақытты сезіну, дұрыс энергетикалық әлеует;

4) ішкі еркіндіктің болуы: қорқыныштан еркіндік, қоғам қойған талаптар мен жұмыс пен оқудың міндеттерін саналы және ерікті орындау; ішкі дүниені өзгеріссіз қабылдау; тәрбиеленушілермен өзара әрекеттер барысындағы жанжалдастық, тәрбиеленушілерге айыптаудың болмауы, ішкі мәселелер себептерін өзінен іздеу, табиғат (Құдай) заңдары бойынша өмір сүру, адамға қызмет ету;

5) тәрбиеленушілермен өзара байытылатын, дамытатын өзара әрекеттерде көрінетін дұрыс мағына;

6) жеткілікті ақыл-ой және физикалық еңбекке қабілеттілік;

7) кәсіби педагогикалық қызметке қызығушылықтың болуы: танымдық және тәрбие процестері, пәндік дайындық;

8) өзі үшін ғана емес, басқалар үшін де өмір сүруге ұмтылыс;

9) адамға (тәрбиеленушіге), дүниеге, табиғатқа қатынастардың гуманизмі.

Бұл зерттеуінде автор ұстаз руханилығы дене құштарлығы (қарсы тұру, өзіне бағындыру, басқара білу) мен жан талаптары, ынтықтық, бейімдік, ниеттіліктен (жеке «Менге» қарсы тұру арқылы маңызды іске ұмтылу) еркіндік дәрежесімен өлшенетіндігін айтады. Ұстаздың руханилығы жақсылық пен жамандық, қайырымдылық пен немқұрайлылық, ақиқат пен жалған, жеке мен әлеуметтік арасындағы тандаумен байланысты.

Өз руханилығының даму дәрежесін педагогтар мен психологтар келесі көрсеткіштердің болуы (жоқтығы) арқылы анықтай алатындығын айқындайды:

- барлық адамзатқа өз махаббатын көрсетудің жоғары мұқтаждығы (жақындарға; тәрбиеленушілерге; бөгделерге; сізге қастық жасаған адамдарға; табиғатқа; жануарларға);
- өзгелер махаббатының өсе түскенін сезінушілік;
- күлімсіреу, ізгі ниеттіліктің көрінуі;
- тұрмыстың әрбір мезетіне, тәрбиеленушілер жетістігіне қуана білу қабілеті;
- табиғат пен адаммен бірлесуден қанағаттанушылық сезімі;
- тәрбиеленушілерді бағалау мұқтаждығы, ең алдымен олардың дұрыс жақтарын байқау, алғыс білдіру, жетістіктері үшін мақтау, өзін-өзі дамытуды алға бастыру;
- балаларды сол қалпында қабылдау және оларға жақсы қатынаста болу;
- шиеленіске ықыластың жоқтығы;
- өзгелердің әрекеттерін талқылау қызығушылығының жоқтығы;
- өзге адамдарды айыптау қызығушылығының жоқтығы;
- өз-өзіне жеткіліктілік, сыртқы ахуалдар, адамдардан тәуелсіздік;
- қорқыныш, өткеннің тәжірибесі немесе өзге адамдардың ақылы негізінде емес, өз қағидаларына сәйкес ойлану және әрекет ету қабілеті;
- айналадағыларды, өз тәрбиеленушілерінді кешіру ықыласы мен ептілігі;
- реніш, қызғаныш, қастық көріністерінің, әсіресе тәрбиеленушілерге жоқтығы [31, 38-б.]. Автордың пайымдауынша, оқу орындарында руханилықтың мұндай түсініктерін үйрету білім беруді жандандыруға бірталай дәрежеде ықпал етеді.

С.П. Штумпфтың [32] пікірінше, руханилық адам өмірі әрекеттерінде мақсаттар, мағыналар құрып, шығармашылық міндеттерін қалыптастыруда шексіз мүмкіндіктер туындатады. Ол адам санасының табиғатта, бірақ мерзімді түрде жігер мен ерік арқылы дамуды талап ететін жоғары психологиялық қабілеті. Бұл үдеріс нәтижесінде сана шекарасының кеңеюі және өмірді саналы түрде қабылдау жүзеге асады.

М.П. Данилкованың пайымдауынша, кез келген мінсіз қоғам адамзаттың үйлесімді дамуы мен тәрбиесін құруға тырысқанымен, оның негіздеріне этикалық және рухани іргетас қалануы тиіс. Тұлғаның жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастыруды анықтайтын негізгі фактор ретінде адамның рухани әрекеті, оның адамгершілік идеалдары мен қажеттіліктері жатады. Тұлғаның құндылықтар дүниесі оның байланыс мәдениетінің әлемі мен мінез-құлық әдеттерінде көрініс табады. Шынайы адами құндылықтарды қалыптастыру адамның рухани әрекеті процесі, рухани байлық әлемі көрініс табатын бағалаулардың адамгершілік санасы мен мінез-құлқын құруды қамтиды [33].

Н.М. Борытқоның [34] еңбегінде руханилық ұғымы адамның өмір сүрудегі жоғары мағына ізденісіндегі жеке мақсаты мен құндылықтарын асқақтатуға ұмтылыс ретінде түсіндіріледі. Оның пайымдауынша, руханилық – бұл мінездің күш-қайраты және адамгершілік қағидалары бойынша жүру, бұл адамның өмірде толықтай қалыптасып танылуына септігін тигізетін ішкі еріктік арқау. Руханилық адамның динамикалық сипаттамасы ретінде олардың ішкі дүниемен өзара әрекеттерін анықтайтын және осы өзара әрекеттер нәтижесінде жеке-тұлғалық дамуы қалыптасатын құбылыс.

Қорытынды

Рухани дүниетаным адамның дүниеге көзқарасынан туындайтын, барлық деңгейдегі білім беру мекемелері мен қоршаған орта ықпалында қалыптасқан білім негіздеріне сүйенеді. Жоғары білім беру мекемелері барлығын білетін студенттен бұрын сол білгенін тәжірибе жүзінде көрсете алатын, қолынан іс келетін, рухани дүниетанымы кең болашақ мұғалімді тәрбиелеуге тиіс. Қарап отырсақ, қазіргі жас мамандар берілген тапсырманы тез арада бітіріп тастауға тырысады. Әрине, қазіргі заман талабына сай бұл да дұрыс шығар. Бірақ, қоғам үшін білімін әрі қарай шығармашылық тұрғыдан жетілдіретін, рухани

дүниетанымы арқылы рухани көзқарас қалыптастыруға қабілетті болашақ мұғалімдерді тәрбиелеу маңызды болмақ.

Әрине, бір мақала шеңберінде берілген тақырып бойынша барлық көзқарастарды шолу мүмкін емес екендігі анық. Дәйектегеніміздей, болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы мен руханилығы адам болмысының әмбебап құндылығы болып табылады. Рухани дүниетаным мен руханилық арқылы болашақ мұғалімнің тұлғалық мәні, маңыздылығы, тұтастығы мен бірегейлігі көрініс табады. Өзін-өзі дамыту, тұлғалық өзін-өзі кемелдендіру, құндылық бағдарлары болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы мен руханилығының деңгейінің көрсеткіші екені даусыз. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын қалыптастыру мен дамытуда қолайлы педагогикалық шарттар жасалуы керек. Өйткені болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы мен руханилығын дамыту олардың кәсіби пайдалылығының жоғарғы көрсеткішін танытумен қатар, мектептегі оқушылармен педагогикалық өзара әрекеттер барысындағы тұлғалық-бағдарлы оқыту қағидаларын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12 сәуір.
2. Кант И. Критика способности суждения / Перевод с немецкого Н. Соколова. – СПб: Азбука, 2019. – 444 с.
3. Абдильдин Ж.М. Проблема начала в теоретическом познании. – А.: Наука, 1967. – 259 с.
4. Философия в современном мире: стратегия развития // Материалы I Казахстанского философского конгресса. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 818 с.
5. Өтешова Б.Қ. Жоғары сынып оқушыларының ұлттық дүниетанымын халық тағылымы материалдары арқылы дамытудың педагогикалық шарттары: Пед. ғыл. кан. ... дис. авторефер.: 13.00.01 – Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы, 2004. – 32 б.
6. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен аударған Ө. Қоңыратбаев, М. Байділдаев. – А.: Жазушы, 1986. – 128 б.
7. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст. Ө. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. – А.: Арыс, 2009. – 656 б.
8. Құтты білік / Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі және түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Өлке, 2006. – 640 б.
9. Иассауи Қ.А. Диуани хикмет: Ақыл кітабы. – А.: Өнер, 2007. – 312 б.
10. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – А.: Жазушы, 2003. – Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – А.: Жазушы, 2002. – 296 б.; – Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. – 336 б.
11. Уәлиханов Ш. Алты томдық жинақ. – А.: Таймас, 2010.
12. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық / Жауапты ред. А. Сейдімбеков. – А.: Қазақстан, Ғақлия, 1991. – 80 б.
13. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – А.: Жазушы, 1989. – 319 б.
14. Дулатов М. Оян, қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. – А.: Атамұра, 2003. – 192 б.
15. Жұмабаев М. Педагогика. – А.: Ана тілі, 1992. – 160 б.
16. Қайта оралған қаламгер / Құраст. В.Қ. Күзембаева. – А., 2003. – 272 б.
17. Griffioen, S. (2012). On worldviews. *Philosophia Reformata*, 77(1)7 – P. 19–56.
18. Walker, K. (2004). Teachers and teacher world-views // *International Education Journal*. – №5(3). – P. 433–438.

19. Brummelen, H., Koole, R., Franklin, K. (2004). Transcending the Commonplace: Spirituality in the Curriculum // *Journal of Educational Thought*. – №38(3). – P. 237–254.
20. Glanzer, P., Talbert, T. (2005). The impact and implications of faith or worldview in the classroom. The priority and importance of character // *Journal of Research in Character Education*. – №3(1). – P. 25-42.
21. Hufford, D. (2014). Worldview understandings and teacher authenticity // *Journal of Philosophy and History of Education*. – №64(1). – P. 135–148.
22. Akhmetova, A.I, Shirinbaeva, G.K., Axakalova, Z.K., Tasilova, N.A., Zhubaniyazova, A.O. Experimental study of psychological and pedagogical readiness of the future teachers for moral and spiritual development of senior school students // *International Journal of Environmental and Science Education*. – №11(18). – 2016. – P. 11261–11282.
23. Syihabuddin. Spiritual pedagogy: an analysis of the foundation of values in the perspective of best performing teachers // *International Journal of Education*. – 2017. – №10(1). – P. 27–33. – Doi: 10.17509/ije.v10i1.8022.
24. Mahmoudi, S., Jafari, E., Nasrabadi, H.A., Liaghatdar, M.J. Holistic education: an approach for 21 century // *International Education Studies*. – 2012. – №5(2). – P. 178–186. – Doi:10.5539/ies.v5n3p178.
25. Thakur, K., Singh, J., Kaur, P. A Study of Spirituality at Work and Organisational Commitment of University Teachers // *Pertanika Journal of Social sciences and Humanities*. – 2017. – №25(4). – P. 1501–1514.
26. Шагаринова Е. Генезис феномена духовности в педагогическом и психологическом аспектах воспитания личности // *Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки*. – 2014. – №26 (197). – Выпуск 24. – С. 147–153.
27. Шагаринова Е. Генезис феномена духовности в философском и педагогическом аспектах воспитания личности // *Вестник университета*. – 2014. – №17. – С. 347–351.
28. Заховаева А.Г. Девальвация личности: откуда черпать человеческое? // *Философия и общество*. – 2005. – №3 (40). – С. 110–120.
29. Пазекова Г.Е. Духовность личности как психологический феномен // *Акмеология*. – 2005. – №2. – С. 77–79.
30. Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В.В. Знаков, Г.В. Залевский. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 344 с.
31. Хохлов С.И. К понятию о духовности // *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. – Педагогика и психология*. – 2010. – №4. – С. 34-39.
32. Штумпф С.П. Творческая составляющая духовности // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. – 2011. – №4 (10). – Ч. II. – С. 199-203.
33. Данилкова М.П. К вопросу о проблемах духовного обновления общества // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. – 2012. – №1 (15). – Ч. II. – С. 57-60.
34. Борытко Н.М. Этическая концепция духовно-нравственного воспитания // *Грани познания*. – 2012. – №3 (17). – С. 29-32.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. Bolashaqqa baǵdar: rýhani jańǵyrý // *Egemen Qazaqstan*. – 2017. – 12 sáyir.
2. Kant I. Kritika sposobnosti sýjdeniia / Pervod s nemetskogo N. Sokolova. – SPb: Azbýka, 2019. – 444 s.
3. Abdildin J.M. Problema nachala v teoreticheskom poznanii. – A.: Naýka, 1967. – 259 s.

4. *Filosofia v sovremennom mire: strategiya razvitiya* // Materialy I Kazhastanskogo filosofskogo kongressa. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. – 818 s.
5. Óteshova B.Q. Joǵary synyp oqýshylarynyń ulttyq dúnietanymyn halyq taǵylymy materialdary arqyly damytýdyń pedagogikalıyq sharttary: Ped. ǵyl. kan. ... dıs. avtorefer.: 13.00.01 – Jalpy pedagogika, pedagogika jáne bilim tarihy, etnopedagogika. – Almaty: Y. Altynsarin atyndaǵy Qazaq bilim akademıasy, 2004. – 32 b.
6. *Qorqyt ata kitaby. Oǵyrdardyń batyrlyq jyrlary: Epos / Orys tilinen aýdarǵan Á. Qońyratbaev, M. Baidildaev.* – A.: Jazyshy, 1986. – 128 b.
7. *Ál-Farabı. Tańdamaly traktattary / Qurast. Á. Nysanbaev, Ğ. Qurmanǵaliev, J. Sandybaev.* – A.: Arys, 2009. – 656 b.
8. *Qutty bilik / Kóne túrk tilinen aýdarǵan, alǵy sózi jáne túsinikterin jazǵan A. Egeýbaı.* – A.: Ólke, 2006. – 640 b.
9. *Iassaýı Q.A. Dıýanı hikmet: Aqyl kitaby.* – A.: Óner, 2007. – 312 b.
10. *Qunanbaıuly A. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy.* – A.: Jazyshy, 2003. – T. 1: Óleńder men aýdarmalar. – A.: Jazyshy, 2002. – 296 b.; – T. 2: Óleńder men aýdarmalar. – 336 b.
11. *Ýalıhanov Sh. Alty tomdyq jınaq.* – A.: Tamas, 2010.
12. *Qudaiberdiuly Sh. Úsh anyq / Jaýapty red. A. Seıdimbekov.* – A.: Qazaqstan, Ğaqlıa, 1991. – 80 b.
13. *Baitursynov A. Shyǵarmalary: óleńder, aýdarmalar, zertteýler.* – A.: Jazyshy, 1989. – 319 b.
14. *Dýlatov M. Oıan, qazaq! Roman, óleń-jyrlar, ángimeler.* – A.: Atamura, 2003. – 192 b.
15. *Jumabaev M. Pedagogika.* – A.: Ana tili, 1992. – 160 b.
16. *Qaita oralǵan qalamger / Qurast. V.Q. Kúzembaeva.* – A., 2003. – 272 b.
17. *Griffioen, S. (2012). On worldviews. Philosophia Reformata.* – №77(1). – P. 19–56.
18. *Walker, K. (2004). Teachers and teacher world-views // International Education Journal.* – №5(3). – P. 433–438.
19. *Brummelen, H., Koole, R., Franklin, K. (2004). Transcending the Commonplace: Spirituality in the Curriculum // Journal of Educational Thought.* – №38(3). – P. 237–254.
20. *Glanzer, P., Talbert, T. (2005). The impact and implications of faith or worldview in the classroom. The priority and importance of character // Journal of Research in Character Education.* – №3(1). – P. 25–42.
21. *Hufford, D. (2014). Worldview understandings and teacher authenticity // Journal of Philosophy and History of Education.* – №64(1). – P. 135–148.
22. *Akhmetova, A.I., Shirinbaeva, G.K., Axakalova, Z.K., Tasilova, N.A., Zhubaniyazova, A.O. Experimental study of psychological and pedagogical readiness of the future teachers for moral and spiritual development of senior school students // International Journal of Environmental and Science Education.* – №11(18). – 2016. – P. 11261–11282.
23. *Syihabuddin. Spiritual pedagogy: an analysis of the foundation of values in the perspective of best performing teachers // International Journal of Education.* – 2017. – №10(1). – P.27–33. – Doi: 10.17509/ije.v10i1.8022.
24. *Mahmoudi, S., Jafari, E., Nasrabadi, H.A., Liaghatdar, M.J. Holistic education: an approach for 21 century // International Education Studies.* – 2012. – №5(2). – P. 178–186. – Doi:10.5539/ies.v5n3p178.
25. *Thakur, K., Singh, J., Kaur, P. A Study of Spirituality at Work and Organisational Commitment of University Teachers // Pertanika Journal of Social sciences and Humanities.* – 2017. – №25(4). – P. 1501–1514.
26. *Shagardinova E. Genesis fenomena dýhovnosti v pedagogicheskom i psihologicheskim aspektah vospitaniya lichnosti // Naýchnye vedomosti. Serıya Gýmanitarnye naýki.* – 2014. – №26 (197). – Vypýsk 24. – S. 147–153.

27. Shagardinova E. Genesis fenomena dýhovnosti v filosofskom i pedagogicheskom aspektah vospitaniia lichnosti // Vestnik ýniversiteta. – 2014. – №17. – S. 347–351.
28. Zahovaeva A.G. Devalvatsiia lichnosti: otkýda cherpat chelovecheskoe? // Filosofii i obestvo. – 2005. – №3 (40). – S. 110–120.
29. Pazeikova G.E. Dýhovnost lichnosti kak psichologicheskii fenomen // Akmeologia. – 2005. – №2. – S. 77–79.
30. Tsennostnye osnovaniia psichologicheskoi naýki i psichologia tsennosti / Otv. red. V.V. Znakov, G.V. Zalevskii. – M.: Izd-vo «Institut psichologii RAN», 2008. – 344 s.
31. Hohlov S.I. K poniatiiú o dýhovnosti // Vestnik Moskovskogo gosýdarstvennogo gýmanitarnogo ýniversiteta im. M.A. Sholohova. – Pedagogika i psichologia. – 2010. – №4. – S. 34–39.
32. Shtýmpf S.P. Tvorcheskaiia sostavliaiúaiia dýhovnosti // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iúridicheskie naýki, kýltýrologiia i iskýsstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2011. – №4 (10). – Ch. II. – S. 199–203.
33. Danilkova M.P. K voprosý o problemah dýhovnogo obnovleniia obestva // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iúridicheskie naýki, kýltýrologiia i iskýsstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2012. – №1 (15). – Ch. II. – S. 57–60.
35. Borytko N.M. Eticheskaiia kontseptsiiia dýhovno-nravstvennogo vospitaniia // Graní poznaniia. – 2012. – №3 (17). – S. 29–32.

Г.Б. ИСАБЕКОВА¹✉, Г.К. АБДРАХМАН², Е.Ж. САРМУРЗИН^{3*}

¹PhD доктор, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru

³PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: yerbol.sarmurzin@gmail.com

ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается проблема усиления внимания педагогической общественности к культуре как феномену человеческого бытия. Формирование поликультурной компетенции у педагогов и студентов способствует умению работать и обучаться в условиях инокультуры. Поликультурная компетенция рассматривается как интегративное свойство личности, которое отражает его способность решать профессиональные и повседневные проблемы и задачи на основе культуросцентрированной системы ценностей. Дефиниция «поликультурность» наиболее емко передает взаимодействие принципов диалога и взаимодействия разнообразных культур. Поликультурная личность является одной из составных частей «базовой культуры личности». Формированию «человека культуры», поликультурной личности способствует, прежде всего, определенная культурно-образовательная среда.

Ключевые слова: поликультурность, поликультурная компетенция, поликультурная среда, поликультурная личность, гуманизация, культуросообразность, «базовая культура личности».

G.B. Issabekova¹, G.K. Abdrakhman², E.Zh Sarmurzin³

¹PhD, M.H. Dulati Taraz Regional University
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz Regional University
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru

³PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: yerbol.sarmurzin@gmail.com

Multicultural Competence in Modern Conditions

The article deals with the problem of increasing the attention of the pedagogical community to culture as a phenomenon of human existence. The formation of multicultural competence among teachers and students contributes to the ability to work and study in a foreign culture. Multicultural competence is considered as an integrative property of the individual, which reflects his ability to solve professional and everyday problems and tasks on the basis of a culture-centered system of

---

* **Цитируйте нас правильно:**

Исабекова Г.Б., Абдрахман Г.К., Сармурзин Е.Ж. Поликультурная компетенция в современных условиях // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 175–186. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.017>

* **Cite us correctly:**

Isabekova G.B., Abdrakhman G.K., Sarmurzin E.J. Polikýltýrnaia kompetentsiia v sovremennyh ýsloviiah [Multicultural Competence in Modern Conditions] // Iasayı úniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 175–186. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.017>

values. The definition of «multiculturalism» most succinctly conveys the interaction of the principles of dialogue and interaction of various cultures. Multicultural personality is one of the components of the «basic culture of personality». First of all, a certain cultural and educational environment contributes to the formation of the «person of culture», a multicultural personality.

Keywords: multiculturalism, multicultural competence, multicultural environment, multicultural personality, humanization, cultural identity, «basic culture of personality».

Г.Б. Исабекова¹, Г.Қ. Абдрахман², Е.Ж. Сармурзин³

¹*PhD доктор, М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru*

²*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru*

³*PhD докторант, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия Ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: yerbol.sarmurzin@gmail.com*

Қазіргі жағдайдағы көпмәдениетті күзіреттілік

Мақалада педагогикалық қоғамдастықтың мәдениетке назарын адамның өмір сүру құбылысы ретінде арттыру мәселесі қарастырылған. Оқытушылар мен студенттер арасында мәдениетті күзіреттіліктің қалыптасуы шетелдік мәдениеттерде жұмыс істеуге және білім алуға мүмкіндік береді. «Көпмәдениеттілік» дефинициясы диалог пен әр түрлі мәдениеттердің өзара іс-қимылы қағидаттарының өзара іс-қимылын барынша кең етіп көрсетеді. Көпмәдениетті тұлға «тұлғаның базалық мәдениетінің» құрамдас бөлігінің бірі болып табылады. Көпмәдениетті тұлғаның «Мәдениет адамы» болып қалыптасуына ең алдымен белгілі бір мәдени-білім беру ортасы ықпал етеді.

Кілт сөздер: көпмәдениеттілік, көпмәдениеттік күзіреттілік, көпмәдениеттік орта, көпмәдениеттік тұлға, гуманизация, мәдени ұқсастық, «тұлғаның базалық мәдениеті».

Введение

Современная социокультурная ситуация в Республике Казахстан и мире характеризуется формированием в общественном сознании новых типов осмысления и способов преобразования действительности. Педагогическая наука и практика выбирает новую стратегию и тактику, связанную с развитием свойств и качеств личности.

В настоящее время в соответствии со стратегией модернизации образования значительно повышается роль и статус педагога. Педагоги и учителя являются главными субъектами всех реформ образования. В условиях обновленного содержания образования созданы благоприятные условия для повышения спектра профессиональных компетенций педагогов, в том числе и поликультурной.

Высшее образование все больше перестает быть только профессиональным, оно становится элементом общей культуры.

Особое место в национальной образовательной системе занимают высшие учебные заведения. Именно в них формируются будущие учителя, которые призваны обеспечить наследование и воспроизводство в новых поколениях основных культурных традиций, ценностей и идеалов, создавать условия и возможности творческого становления и самосовершенствования личности учащихся – иными словами, воспроизводить «культурные клетки» казахстанского общества и нации.

Однако с внедрением принципов Болонского процесса, европейских ориентиров, открытия полиязычных отделений по отдельным образовательным программам, расширения академической свободы вузов возрастает роль педагогов и студентов, умеющих работать и обучаться в условиях инокультуры.

Академическая политика современных вузов создает условия для внедрения поликультурного образования за счет участия преподавателей и студентов по программе «Академическая честность».

В связи с этим формируется новый взгляд на человека, который находит свое отражение в трудах известных философов, педагогов, психологов и др. (М. Мамардашвили, М. Фуко, М. Шелер; А.Г. Асмолов, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев; Е.В. Бондаревская, В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев).

Например, известный психолог Ю.М. Забродин выделил так называемые феномены, определяющие специфику педагога современного периода: реальное расширение индивидуальных свобод, увеличение ответственности человека в определении собственной судьбы, расширяющей нагрузку на самостоятельность личности [1].

Школа диалога культур В.С. Библера пропагандирует мысль о движении от «человека образованного» к «человеку культуры». Суть концепции школы диалога культур В.С. Библера заключается в изменении содержания самой идеи образованности в контексте идеи культуры. По мнению ученого, школа должна перейти от идеи «образованного человека» к идее «человек культуры», поликультурной личности [2].

В трудах крупнейших представителей гуманистической психологии Э. Фромма, А. Маслоу, К. Роджестера, Р. Мэя раскрыты условия, необходимые для гуманизации культуры, способствующие изменению межличностных отношений. К ним они относили: безоценочное позитивное принятие другого человека и его активное эмпатическое отношение к окружающим.

Раскрывая теоретико-методологические основания разработки целей и задач по формированию поликультурной личности, нельзя не остановиться на концепции целостного образовательного процесса, ориентированного на становление личности ребенка в соответствии с возрастными особенностями мировосприятия.

Особый интерес вызывает модель культуротворческой школы гуманитарной парадигмы, которую представляет и апробирует профессор, член-корреспондент РАО А.П. Валицкая. В концепции школы лежит комплексная философско-культурологическая методология, спектр современных теорий и подходов к пониманию личности, образования и культуры, соединенные идеей процессуальности человеческого бытия, представлением этапов становления личности. Название «культуротворческая школа» определяет ряд факторов: с одной стороны, содержание образования как процесса освоения культурной ойкумены, становления культуры личности в последовательности «проживания» опыта отечественной и мировой культуры, а с другой, цель современной школы – подготовить человека к сознательному выбору и созидательному действию в любой избранной им сфере профессиональной деятельности в мире.

Опираясь на исследования О.Н. Хрусталевой [4], Г.Н Кошербаевой, [5], Ш.М. Мухтаровой [6], Л.П. Халяпиной, П.В. Сысоева, И.А. Зимней, П.Д. Павленко, делаем вывод об актуализации проблемы по формированию поликультурной личности и созданию поликультурной среды.

Сформирован большой массив работ по формированию поликультурной компетенции у будущих учителей, методике полилингвального образования, созданию поликультурной среды.

Цель статьи – описание содержательных и структурных характеристик дефиниции «поликультурная компетенция», которая включает в себя сумму знаний жизнедеятельности в поликультурном мире.

Поликультурность, поликультурная компетенция, поликультурная среда, поликультурная личность – это основные ценностно-смысловые единицы *обновленного высшего профессионального образования*.

Дефиниция термина «поликультурность» наиболее емко передает взаимодействие принципов диалога и взаимодействия разнообразных культур. Активно идет процесс формирования поликультурной личности, личности, являющейся субъектом диалога культур.

Поликультурный человек – это, прежде всего, человек культуры. Человек, осмысливающий свое культурно-образовательное пространство, должен обладать специфическими способностями, которые определяются условиями его социально-культурной жизни. Эти способности можно определить следующим образом:

- «человек культуры», обладающий духовностью, способен не только осознать мир в идейно-нравственных категориях, но и самосовершенствоваться;
- «человек культуры», знающий мировую и отечественную историю, литературу и иностранные языки;
- «человек культуры» обладает способностями к культуросообразному существованию, определенному культурному образу жизни в конкретном обществе;
- «человек культуры» успешно реализует смысл своего существования в окружающем культурном контексте, во многом его и определяя;
- «человек культуры» способен успешно и творчески адаптироваться в социокультурном пространстве.

На наш взгляд, «человек культуры» – это человек, характеризующийся как:

- осознающий на основе постоянного совершенствования системы знаний собственное миропонимание, свое место в динамично изменяющемся мире;
- чувствующий и понимающий, сохраняющий и преумножающий красоту мира;
- стремящийся к совершенствованию своей духовной жизни в процессе интернализации общечеловеческих ценностей;
- организующий собственное поведение и трудовую деятельность в соответствии с нормами и традициями, исторически обусловленными этапами развития общества.

Одно понятно: полноценность человеческого существования может и должна по-новому себя выразить в органическом сочетании рационального и духовного, а также в активной самореализации индивидуальностей в социокультурном пространстве.

Формирование «человека культуры» настоятельно требует содержательно преобразить само образование. Основываясь на критериях качества образовательных систем, определенных Е.В. Бондаревской [3, с. 27–28], мы выделяем положения, которые могут качественно изменить содержание образования:

- свободный доступ студентов к различному роду информации о культуре, о творчестве (возможности выбора индивидуального пути образования);
- демократические отношения между преподавателями и студентами;
- способность образовательной системы адаптироваться к потребностям каждого студента; индивидуализировать обучение и воспитание; обеспечить морально-психологический комфорт студенту в образовательном пространстве;
- сохранение жизни, физического, психического и нравственного здоровья студентов;
- способность системы образования включать элективные программы, направленные на решение жизненных проблем студентов;
- способность образовательной системы обеспечить высокий уровень учебно-воспитательного процесса, отвечающий требованиям общечеловеческой нравственности, а также реальные достижения студентов в культурном саморазвитии, изучении основ наук, исследовательской деятельности, спорте, занятиях искусством, техническом творчестве, общественном самоуправлении.

Освоение этих этапов позволяет сформировать у студентов способности осуществлять различные культуросообразные виды деятельности, которые в современной педагогической литературе носят название компетентности.

Во многом формированию «человека культуры», поликультурной личности должна способствовать определенная культурно-образовательная среда. Культурно-образовательное пространство способствует включению личности в ценностно-смысловой мир разных культур, сохранение социальной целостности и личностной саморегуляции.

Содержание образования должны составлять универсальные общечеловеческие, общенациональные и региональные ценности культуры, а к студенту следует относиться как к свободной, целостной личности, способной, по мере своего культурного развития, к самостоятельному выбору ценностей, самоопределению в мире культуры и творческой самореализации. Поэтому культурно-образная среда должна нести в себе знаки, символы и образцы как средства и формы общения. Она формируется культурными компонентами содержания всех учебных дисциплин; культурой деятельности студента; профессионально-педагогической культурой преподавателя; поликультурными формами учебного заведения.

В современных условиях в связи с изменением образовательной парадигмы, когда во всем мире имеет место перенос акцентов в системе обучения с обогащения информацией обучаемого на развитие его личности, основной целью обучения любому предмету становится, как уже отмечалось, развитие личности обучаемого.

Пути решения

Развитие системы поликультурного образования в Казахстане является неотъемлемой частью общей стратегии культурного и поликультурного развития. Поэтому для эффективного формирования поликультурной компетентности как результата поликультурного образования используются следующие пути решения:

- ясная государственная политика Республики Казахстан в области поликультурного образования;
- комплексный подход к организации воспитательно-образовательной работы по формированию знаний о культурном многообразии цивилизации;
- развитие культуры межнационального общения и др.

Формирование и осуществление целенаправленной, ясной и последовательной политики по формированию поликультурной личности является необходимым условием стабильного развития любого государства.

Современная государственная политика Республики Казахстан определяется как совокупность принципов и норм, которыми руководствуется государство в своей деятельности по сохранению, развитию и распространению культуры.

В компетенцию государственной политики входят:

- система накопления, сохранения и изучения предметов мирового и отечественного культурного наследия;
- система государственной поддержки развития культурной и художественной жизни в стране;
- система поддержки деятельности государственных организаций культуры по развитию театрального, музыкального и киноискусства, культурно-досуговой деятельности и народного творчества, библиотечного и музейного дела;
- популяризация историко-культурного наследия Республики Казахстан;
- сохранение историко-культурного наследия, государственного языка, содействие развитию исторических, национальных и культурных традиций и обычаев;
- содействие развитию культурных связей с соотечественниками;
- международное и межнациональное культурное сотрудничество;
- формирование полиязычных граждан Республики Казахстан.

В рамках общей правовой реформы, проводимой в стране, сделан важный шаг в совершенствовании и обновлении казахстанского законодательства в сфере культуры и приближении его к мировым стандартам. В области образования осуществляется процесс гуманитаризации.

В Казахстане происходит активный поиск новых подходов, инновационных методик преподавания учебных дисциплин, способствующих раскрытию творческого, гуманитарного, общекультурного, мировоззренческого потенциала личности. Одним из наиболее интенсивно развивающихся направлений образования является его поликультурная и культурологическая составляющая в системе высшего педагогического образования. Эти составляющие представляют сущность культуры во всей ее полноте, многообразии как одного из важнейших факторов человеческого бытия и главного основания образования.

Введение в активный научный обиход понятия «поликультурное образование» было продиктовано интеграционными процессами в сфере науки и образования и сформировалось в последние десятилетия XX века. Глобальные геополитические изменения, произошедшие на рубеже веков, выдвинули на первый план научные работы, исследующую природу и сущность культурных и поликультурных феноменов. Осознавая всю важность вопроса о стабилизации жизни народов Казахстана на основе принципов устойчивости и безопасности развития, диалогическом типе взаимоотношений, теории и практики образования актуализировали внимание к проблеме общего поликультурного образования.

Поликультурное образование является важнейшей составляющей общего образования в педагогическом вузе. Культурологическое знание призвано решать комплекс образовательных и воспитательных задач в системе педагогического образования. Основная функция культурологического знания связана с решением задачи культурации личности студента, введения его в систему ценностно-смысловых и нормативно-регулятивных устремлений как исторических, так и современных сообществ, а также в систему языков и методов социальной коммуникации.

В соответствии с развитием исторического и общественного образования каждый человек должен освоить как минимум три круга ценностей:

- общечеловеческих (планетарных);
- общенациональных (казахстанских);
- этнокультурных;
- личностных.

Эта система строится по концентрическому принципу. Такой подход позволяет достаточно точно определить требования к уровню поликультурного образования студентов. В связи с этим, выделяем более широкие и конкретные цели поликультурного образования.

Поликультурное образование призвано формировать у студентов мироощущение и миропонимание личностных, этнических, национальных и общемировых ценностей как системы, способствовать восхождению человека культуры к культуре личности.

Поликультурное воспитание рассматривается как новое направление общей педагогической теории и практики, призванное обеспечить формирование самостоятельной духовной личности через приобщение к ценностям культуры, как общечеловеческой, так и регионально-этнической, через осознание себя в культуре. Воспитание поликультурной личности способствует формированию таких важных качеств будущего специалиста, в том числе и педагога, как толерантность, объемное видение мира и др. Необходимо подчеркнуть, что толерантность как качество личности и феномен общественного бытия принадлежит к числу высших, базовых ценностей культуры, и поликультурное образовательное пространство, существующее в многонациональном Казахстане, неизбежно предполагает множественность этнических культур и, в связи с этим, решение задач развития толерантного сознания учащихся и студентов.

Современный образовательный процесс не может не принимать в качестве базовой педагогической стратегии осознание значимости толерантных моделей поведения и межличностного общения. Обращение к мировым ценностям, культурам, религиям позволяет понять не только различие, но и общность нравственных устремлений, духовных исканий, эстетических норм разных народов, проживающих на территории одного

государства. Поэтому нам представляется, что смысл феномена поликультурного образования раскрывается посредством его отнесения к таким основополагающим категориям философии культуры, как «культура монизма» и «культурный плюрализм». Эти категории отражают два фундаментальных аспекта бытия культуры – его единство и многообразие. Что касается Казахстана, то здесь в советское время пролонгировались монокультурные стратегии образования. Идея постепенного стирания национальных различий составляла основу образовательных стратегий советской школы, в программах которой этнические культуры представлялись в строго дозированной норме. Поликультурное образование же несет в себе много позитивного: оно расширяет горизонты образовательной деятельности, способствует формированию полифонического видения мира, ставит своей целью воспитание «неоднородного» человека, культивирует толерантность как нравственный идеал и норму поведения. Поликультурное образование зиждется на принципах эпистемологического плюрализма, недопустимости авторитарности в научных суждениях, в его рамках осуществляется демократизация образовательного процесса.

Воспитание поликультурной личности сопровождается формированием всех видов культур: нравственной, политической, коммуникативной, эстетической, экологической, валеологической, физической и др. От развития всего комплекса культур, несомненно, зависит уровень сформированности профессионально-педагогической компетентности будущего специалиста.

Для решения образовательных вопросов полилингвального и полиэтничного воспитания создается такая система, которая дает всем студентам возможность получить высшее образование независимо от их национальной принадлежности, языковых, этнических и культурных особенностей.

Таким образом, в Казахстане созданы все условия для функционирования полилингвального образования:

- законодательно утверждена политика взаимосвязанного обучения трем языкам;
- введена и поэтапно реализуется трехязычная программа обучения;
- созданы благоприятные условия для создания материально-технической, учебно-методической литературы по формированию новых моделей функционирования полилингвального образования в Республике Казахстан;
- проведены специальные научно-методические исследования по разработке научных подходов для эффективного взаимосвязанного обучения языкам и т.д.

Методы обсуждения

Методологическую основу поликультурного образования в системе высшего и общеобразовательного образования составляют философские, культурологические, социологические, педагогические теории и концепции. Для решения задач использован комплекс методов (теоретический анализ, изучение опыта вузов по подготовке обучающихся к жизни в поликультурной реальности), дополняют друг друга.

Особое значение в реализации программы поликультурного, полилингвального воспитания личности принадлежит науке и образованию. Подведение итогов этносоциальных, этноязыковых, этнокультурных процессов, невозможно без изучения сдвигов, произошедших в национальном самосознании, в поведении людей, продиктованных явлениями в социальной и общественно-политической жизни страны.

Обобщая изложенное, мы подчеркиваем, что для современного образования поликультурные основания являются приоритетными и определяют стратегию образования в стране.

Гуманизация общества и образования представляется как полицентрическая система, которая включает в себя:

- культурно-образовательный центризм гуманизма;

- человекоцентризм гуманизма;
- социоцентризм гуманизации;
- нравственно-духовный центризм гуманизма [5, с. 10–12].

В педагогической науке процесс гуманизации понимается следующим образом:

1. Гуманизация рассматривается как смыслообразующая компонента всей системы среднего и высшего образования, фиксирующая в себе цель содержания и формы как гуманистическая парадигма.

2. Гуманизация образования направлена на решение проблемы оптимизации взаимодействия личности и социума, обеспечивающей их наиболее эффективное развитие.

3. Гуманизация образования прямо детерминирована общей гуманизацией общества и образования, в частности.

4. Гуманизация образования рассматривает цель образования как самоактуализацию и самореализацию личности.

5. В центре гуманистического мировоззрения находится человек.

Таким образом, гуманизация («очеловечивание») образования актуализирует не только гуманные отношения между субъектами учебной деятельности, но и создание всей системы условий его жизнедеятельности.

В современных условиях в связи с изменением образовательной парадигмы, когда во всем мире имеет место перенос акцентов в системе обучения с обогащения информацией обучаемого на развитие его личности, основной целью обучения любому предмету становится, как уже отмечалось, развитие личности обучаемого. В настоящее время идеи гуманизации образования имеют статус государственной политики в образовании Казахстана, они стали приоритетными и в науке. Современные стратегии управления обществом направлены на развитие фундаментальных проблем духовного развития Казахстана – ядро жизни его народа [6, с. 140].

Гуманизация казахстанского общества немислима без укорененности казахстанского гуманизма в национальных традициях, в историческом самопознании, в духовном потенциале казахского языка, казахской культуры языков, культур многочисленных народов Казахстана, скрепленных в монолитное единство народообъединяющей функцией казахской культуры.

Гуманитаризация образования является важной и необходимой составной частью общей теоретической концепции современного образования, так как связана с учебно-методическим содержанием всего процесса обучения.

Гуманитаризация это процесс складывания образовательной деятельности, нацеленной на развитие свободной индивидуальности, способной освоить ценности мировой культуры.

Гуманитарная система образования должна осуществляться через определенную концепцию гуманитаризованного образования и систему программных разработок, способствующих развитию личности. Ядром концепции гуманитаризованного образования должна стать системная концепция, доступная для освоения. В ней должны быть как минимум три части (подсистемы, содержательные компоненты):

- мир для человека;
- мир в человеке;
- единство духовного мира человека и объективного мира.

Все три части являются составными частями единого процесса и между ними не должно быть жестких границ.

Важно учесть, что гуманитаризация в педагогическом вузе:

- это способ ее адаптации к современным тенденциям развития человека в рамках существующей цивилизации; путь освоения личностью мировой культуры;

- это процесс открытия во всех предметах общеобразовательного, профилирующего и базового циклов единого ценностного содержания, обогащенного отношением человека к миру;

- это создание таких образовательных ситуаций, при которых студенты и преподаватели заинтересованы в совместном приобретении знаний;

- это интеграция всех предметов ради целостного представления о природе, обществе, человеке, технике, искусстве; формирование культуры.

- это командная работа педагогов, скрепленная общей ценностью – интересами развивающейся личности.

Гуманитаризация образования предполагает более широкое изменение самого содержания высшего образования. Основные черты этих изменений основываются на принципах фундаментализации, универсализации, интеллектуализации, высокого профессионализма и прикладного характера.

1. Фундаментализация образования. В основу высшего образования положено глубокое изучение фундаментальных наук. Это достигается тесным взаимодействием как фундаментальных, так и узкопрофессиональных (или пограничных) образовательных дисциплин, что соответствует идее целостной системы наук.

2. Универсализация образования предполагает использование разными предметами и предметными областями достижений в области содержания и методов деятельности различных дисциплин, ориентацию на межпредметные, междисциплинарные проблемы и содержание, на новые направления научного исследования.

3. Интеллектуализация образования предполагает развитие интеллектуальных способностей, интеллектуальной культуры личности, умения творчески мыслить, от чего коренным образом зависит интеллектуальная культура общества, его интеллектуальный потенциал.

4. Прикладной характер деятельности направлен на решение практических прикладных задач, связанных с их самостоятельным исследованием или возникающих во время производственной практики, когда будущий специалист вовлечен в профессиональную деятельность

Культуросообразность образования означает, что оно:

- соответствует многообразной и разнообразной палитре культуры общества;

- способствует культурной самоидентификации и культурному (субкультурному) самоопределению личности;

- способствует формированию национального самосознания;

- способствует раскрытию личностной культуры каждого индивида и ее росту;

- способствует отстаиванию культурной, языковой, этнической, расовой и религиозной идентичности.

Гуманитарное знание предполагает человекознание, осуществляющее целостное рассмотрение природы человека, включающее понимание его и как биологического существа, и как носителя социальной функции, и как хранителя культурной информации. Человек – это такая форма бытия, которая доводит единичное существование до уровня уникальности.

Представление о культурной обусловленности личности выражено именно в этом принципе.

Принцип культуросообразности призван создать у студентов целостную картину развития культуры, помочь им осознать уникальность и ценность каждой культуры, способствовать усвоению родной культуры в многообразии связей со всем человечеством. Тем самым образование создает благоприятные условия для включения молодежи в прошлое и настоящее мировой культуры на основе взаимодействия личности в системе «Я – социальная группа – общество – мировая цивилизация».

Культуросообразность образования во многом обусловлена тенденциями мирового развития, т.е. тенденциями развития социокультурных отношений, охватывающих все человечество. На фоне основных приоритетных целей отечественной системы образования, зафиксированных в государственных документах, становится очевидным, что образование соответствует основным тенденциям мирового развития. Однако в некоторых исследованиях перечислены отступления образования от принципа культуросообразности:

1) структура содержания образования не в полной мере соответствует структуре социокультурного развития человека;

2) содержание образования в полной мере не отвечает требованиям общекультурного и поликультурного образования, так как не соотносится с особенностями и уровнем мировой, отечественной и национальной культуры.

Согласно результатам ряда исследований, культурно-образовательная среда (культурообразующая среда) выступает, во-первых, важным условием целостного, личностно значимого отношения к образцам культуры и действенным фактором жизнотворчества личности; во-вторых, является совокупностью предметно-пространственного, информационного и событийного окружения обучающегося в пространстве образовательного учреждения, реализующего его культурную миссию.

Если раньше образование рассматривали в контексте культуры как ретранслятор культурных ценностей последующим поколениям, то в современных условиях, когда начался процесс формирования рынка труда и способностей и нарабатываются возможности свободной социальной конкуренции в нем, происходит изменение самой личности и культурно-образовательной среды.

Таким образом, поликультурное образование рассматривается как вид целенаправленной социализации студентов в отечественной культуре и инокультуре.

Цели поликультурного образования:

- формирование ценностных ориентаций личности по отношению к своей отечественной и собственной культуре;

- создание поликультурной среды, на основе взаимодействия личности с представителями и элементами других культур;

- формирование способности индивида к культурному и личному самоопределению в обществе и мире.

Говоря о «человеке культуры», ученые исходят из основного понятия педагогики – «базовая культура личности», а поликультурная личность – это одна из составных частей «базовой культуры личности».

Поликультурная компетенция рассматривается нами как интегративное свойство личности, которое отражает его способность решать профессиональные и повседневные проблемы и задачи, на основе культуросцентрированной системы ценностей и склонностей, с использованием знаний (образовательная, общекультурная, коммуникативная, предметная компетенции), профессионального и жизненного опыта [7].

Человек может считаться поликультурно компетентным, если он:

1) знает:

- о содержании культурного наследия своего народа;

- о существенных характеристиках других культур;

2) умеет:

- принять многообразие мира;

- уважать многообразие мира;

- конструировать эффективное взаимодействие в поликультурном сообществе, связанное с пониманием различий между этносами, культурами и религиями;

- управлять конфликтами в разнообразных культурных контекстах и разрешать их ненасильственным путем;

- входит в информационную картину мира;
- 3) способен:
  - к культурной идентификации;
  - формировать гендерное сознание, свободное стереотипов, затрудняющих профессиональную и личностную самореализацию;
  - к рефлексивно-деятельностным отношениям в преобразовании мира культуры;
  - предвидеть цели воспитания человека культуры – личности свободной, гуманной, духовной, творческой;
- 4) имеет практический опыт в развитии и укреплении толерантности, профилактике экстремизма, выявлении и нейтрализации угроз устойчивому и безопасному развитию общества.

Заключение

Поликультурные основания новой стратегии образования в Республике Казахстан осуществляются с учетом социокультурной ситуации, смены типов культурных эпох и закономерностей развития человека [8]. Сущностные качества современного образования определены в основных нормативных документах, затрагивающих как сферы культуры, так и системы образования. Образовательный процесс осуществляется в рамках контекста отечественной культурно-педагогической традиции и ориентирован на развитие человека [9]. В новых социально-политических условиях казахстанское образование базируется на общепризнанных в современной педагогике теориях воспитания и направлено на согласование интересов человека, общества и государства; на согласование национальной и мировой культуры, на воспитание патриота своей Родины. Успех образования обеспечивается учетом множества факторов, на некоторых из них мы и остановились [10].

Высшее образование несет на себе большую ответственность за качество воспитания человека культуры соответствующего общества, за качество формирования специалиста определенной профессиональной сферы. Образование – одна из составляющих частей культурологических знаний, оно является и основным фактором их развития, и основным их кладезем (хранителем), и одним из способов их передачи. Все это должно способствовать развитию и становлению ценностного отношения к профессиональной деятельности и приобретению жизненных ориентиров. Чем качественнее и шире будут внедряться поликультурные знания в образовательный процесс, тем мощнее и действеннее проявится их педагогический потенциал.

Таким образом, поликультурное образование является важным условием по подготовке студентов к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Забродин Ю.М. Развитие человека в изменяющейся социальной ситуации. Психологические проблемы саморазвития личности. – Краснодар, 1995. – С. 10–21.
2. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
3. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов - н/Дону: Изд-во РПГУ, 2000. – 352 с.
4. Хрусталева О.Н. Формирование языковой личности школьника в условиях полилингвального образования: дис. ... к.п.н. – Казань, 2006. – 137 с.
5. Кошербаева Г.Н. Развитие межкультурного диалога в педагогическом процессе высшей школы: автореф. ... к.п.н. – Тараз, 2003. – 30 с.
6. Мухтарова Ш.М. Теоретические основы формирования этнического компонента в содержании высшего педагогического образования: дис. ... д.п.н. – Караганда, 2008. – 522 с.

7. Nurpeisova S.K. Introduction of the polylingual education: experience, problems and prospects (in Russian) // S.K. Nurpeisova, J.A. Azimbaeva // Bulletin of Karaganda State University. Ser. Pedagogy. – № 2(78). – С. 256–262.
8. Исабекова Г.Б., Абдрахман Г.Қ. Көпмәдениеттілік дамуының әдіснамалық мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – № 4 (114). – 129–139.
9. Kozhamzharova D.P., Isabekova G.B., Begaliev A.T. European models of subject-linguistic integrated training and their adaptation in educational system of the Republic of Kazakhstan: Collective monograph. – Taraz, 2019. – 225 p.
10. Isabekova G.B., Tynyshtykova G. CLIL method in teaching physics // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №6/3. – Pp. 114–119.

REFERENCES

1. Zabrodin Iy.M. Razvitiye cheloveka v izmeniaiyeyisii sotsialnoi sit'yatsii. Psihologicheskie problemy samorazvitiia lichnosti. – Krasnodar, 1995. – S. 10–21.
2. Bibler V.S. Ot naykooycheniia – k logike k'ylytry. Dva filosofskih vvedeniia v dvadtsat pervyi vek. – M.: Politizdat, 1991. – 413 s.
3. Bondarevskaya E.V. Teoriia i praktika lichnostno-orientirovannogo obrazovaniia. – Rostov - n/Don'y: Izd-vo RPGY, 2000. – 352 s.
4. Hrystaleva O.N. Formirovaniye iazykovoi lichnosti shkolnika v yslouiiakh polilingvalnogo obrazovaniia: dis. ... k.p.n. – Kazan, 2006. – 137 s.
5. Kosherbaeva G.N. Razvitiye mejk'ylytrnogo dialoga v pedagogicheskom protsesse vysshei shkoly: avtoref. ... k.p.n. – Taraz, 2003. – 30 s.
6. Myhtarova Sh.M. Teoreticheskie osnovy formirovaniia etnicheskogo komponenta v sodержanii vysshego pedagogicheskogo obrazovaniia: dis. ... d.p.n. – Karaganda, 2008. – 522 s.
7. Nurpeisova S.K. Introduction of the polylingual education: experience, problems and prospects (in Russian) // S.K. Nurpeisova, J.A. Azimbaeva // Bulletin of Karaganda State University. Ser. Pedagogy. – № 2(78). – S. 256–262.
8. Isabekova G.B., Abdrahman G.Q. K'opm'adeniittilik dam'yynyn' adisnamalyq m'aselesi // Iasay'i y'niversitetini'n habarshysy. – 2019. – № 4 (114). – 129–139.
9. Kozhamzharova D.P., Isabekova G.B., Begaliev A.T. European models of subject-linguistic integrated training and their adaptation in educational system of the Republic of Kazakhstan: Collective monograph. – Taraz, 2019. – 225 p.
11. Isabekova G.B., Tynyshtykova G. CLIL method in teaching physics // Nayka i jizn Kazahstana. – 2019. – №6/3. – Pp. 114–119.

T. MUSALIMOV¹, B. BERMUKHAMBETOVA^{2✉}, R. PRALIYEVA^{3*}

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: temirzhan55@mail.ru

²PhD Doctoral Student, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: bbbotagoz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1414-6484>

³Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: bek_ken@mail.ru

STRUCTURE AND FUNCTIONS OF FORMING LEGAL COMPETENCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

This paper discusses aspects related to the formation of professional and legal competence in the process of scientific and educational process of training bachelors of engineering and technical profile. A modern professional should be not only qualified literate, but also socially competent, and also often legally literate, be able to coordinate, manage and obey himself, resolve conflicts and be able to make decisions within the existing legal framework, etc. For this, it is advisable for a future bachelor know legislative and other regulatory legal acts, be able to use them productively in practical professional work. Purpose of the study: to determine the essence and properties of the structural components of the formation of legal competence of bachelors in the process of vocational training. When solving particular problems of theoretical research, methods were comprehensively used such as analysis of methodological, philosophical, sociological, psychological, pedagogical literature on the problem of research, study of legislative and regulatory acts on higher education and the functioning of technical institutions, synthesis and generalization of information received on subject of research. The structure of legal competence, as well as objective and subjective properties of legal competence are revealed. Legal competence is presented as a complex, integrative education, consisting of a complex system of knowledge, abilities, skills and individual qualities of a future bachelor of engineering and technical specialties. Moreover, the content of legal knowledge should be adequate to the professional activity of the future bachelor, and only if this condition is met this knowledge will contribute to the improvement of his legal competence.

Keywords: competence; educational process; legal competence; legal training; professional activity; formation of legal competence.

Т.Қ. Мұсалимов¹, Б.Б. Бермухамбетова², Р.Е. Пралиева³

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, С. Сейфуллин атындағы

Қазақ агротехникалық университеті (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: temirzhan55@mail.ru

²PhD докторант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: bbbotagoz@mail.ru

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bek_ken@mail.ru

---

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Musalimov T., Bermukhambetova B., Praliyeva R. Structure and functions of forming legal competence in the educational process of professional training // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 187–196. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.018>

* **Cite us correctly:**

Musalimov T., Bermukhambetova B., Praliyeva R. Structure and functions of forming legal competence in the educational process of professional training // *Iasayı ünıversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – P. 187–196. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.018>

Кәсіби оқыту процесінде құқықтық құзіреттілікті қалыптастырудың құрылымы мен функциялары

Бұл жұмыста инженерлік-техникалық бағыттағы бакалаврларды даярлаудың ғылыми және оқу процесінде кәсіби және құқықтық құзіреттіліктің қалыптасуымен байланысты аспектілер қарастырылған. Заманауи маман тек кәсіби сауатты ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік сауатты, сонымен қатар заң жүзінде сауатты болуы, еңбекті ұйымдастыра және басқара білуі, өзіне бағынуы, қақтығыстарды шешіп, қолданыстағы заңнама аясында шешім қабылдауға қабілетті болуы керек. Бұл үшін болашақ бакалавр заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді білуі, оларды практикалық кәсіби қызметте тиімді қолдана білуі қажет.

Зерттеу мақсаты: кәсіптік оқыту процесінде бакалаврлардың құқықтық құзіреттілігін қалыптастырудың құрылымдық компоненттерінің мәні мен қасиеттерін анықтау. Теориялық зерттеудің нақты мәселелерін шешу кезінде зерттеу, зерттеу мәселесі бойынша әдістемелік, философиялық, әлеуметтанулық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдау, жоғары білім және техникалық мекемелердің қызметі туралы заңнамалық және нормативтік актілерді зерттеу, алынған ақпаратты жалпылау және ғылыми әдістер жан-жақты қолданылды. Құқықтық құзіреттіліктің құрылымы, сондай-ақ құқықтық құзіреттің объективті және субъективті қасиеттері ашылды. Құқықтық құзіреттілік болашақ инженерлік-техникалық мамандықтар бакалавры білімінің, қабілеттерінің, дағдыларының және жеке қасиеттерінің кешенді жүйесінен тұратын кешенді, интегративті білім ретінде ұсынылған. Сонымен қатар, құқықтық білім мазмұны болашақ бакалаврдың кәсіби қызметіне сәйкес келуі керек, егер бұл шарт орындалса ғана, бұл білім оның құқықтық құзіреттілігін жетілдіруге ықпал етеді.

Кілт сөздер: құзіреттілік; білім беру процесі; құқықтық құзіреттілік; құқықтық дайындық; кәсіби қызмет; құқықтық құзіреттіліктің қалыптасуы.

Т.К. Мусалимов¹, Б.Б. Бермухамбетова², Р.Е. Пралиева³

¹доктор педагогических наук, профессор Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: temirzhan55@mail.ru

²PhD докторант, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: bbotagoz@mail.ru

³старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bek_ken@mail.ru

Структура и функции формирования правовой компетентности в образовательном процессе профессионального обучения

В данной работе рассматриваются аспекты, касающиеся формирования профессионально-правовой компетентности в процессе научно-образовательной подготовки бакалавров инженерно-технического профиля. Современный профессионал должен быть не только квалифицированно грамотным, но и социально компетентным, а ещё часто – юридически грамотным, ему необходимо уметь координировать, управлять и самому подчиняться, разрешать конфликты и уметь принимать решения в рамках существующей законодательной базы и т.д. Для этого будущему бакалавру целесообразно знать законодательные и иные нормативно-правовые акты, уметь продуктивно использовать их в практической профессиональной работе.

Цель статьи – определить сущность и свойства структурных компонентов формирования правовой компетентности бакалавров в процессе профессионального обучения. При решении частных задач теоретического исследования были комплексно применены такие методы, как анализ методологической, философской, социологической, психологической, педагогической литературы по проблеме исследования, изучение

законодательных и нормативно-правовых актов о высшем образовании и функционировании учреждений технической сферы, синтез и обобщение полученной информации по предмету исследований. Раскрывается структура правовой компетентности, а также объективные и субъективные свойства правовой компетентности. Правовая компетентность представляется как сложное, интегративное образование, состоящее из комплексной системы знаний, умений, навыков и индивидуальных качеств будущего бакалавра инженерно-технических специальностей. Более того, содержание правовых знаний должно быть адекватно профессиональной деятельности будущего бакалавра и только при соблюдении данного условия эти знания будут содействовать совершенствованию его правовой компетентности.

Ключевые слова: компетентность; образовательный процесс; правовая компетентность; правовая подготовка; профессиональная деятельность; сформированность правовой компетентности.

Introduction

In a civilized society, education is an important aspect and plays a key role in the life of every person in all spheres of his activity, as it determines his future and the future of the country in which he lives [1; 2; 3; 4; 11].

The majority, crossing the threshold of a higher educational institution, reasonably expect that the teaching staff who will lead the educational process will give them high-quality knowledge, applying which in the future engineers will be highly educated, capable of qualified growth. Moreover, their activity we will be focused on the subsequent socio-economic and cultural development and well-being of the Republic of Kazakhstan.

A modern professional engineer should not only be qualified, but often competent, but also legally competent, be able to coordinate, manage and obey himself, manage and obey himself, resolve conflicts and make decisions within the framework of the existing legislative framework, etc. For this, the future bachelor needs legislative and regulatory acts, to be able to apply them in practical professional work. Moreover, the modern professional standard of any specialist requires him to know the norms of norms, i.e. the future bachelor must be competent from a legal point of view [5; 6].

Thus, the need to ensure a high-qualified culture of students places high demands on the graduate. Its significant structural component is regulatory competence, which resolves the argument reasonably and effectively, from a legal position, professional tasks that correspond to all areas of activity of a graduate of a technical faculty of a university. The current practice of legal training of a future bachelor at a university does not allow the formation of an appropriate range of skills that are critically sufficient for effective employment and socialization of a graduate to modern production. Therefore, the factors relating to the legal training of bachelors, namely the identification of the characteristics and characteristics of legal training, requires elaboration. In addition, this objective demand, in turn, determines its special significance, scientific research and applied importance.

The objects of research are the structure of legal competence of bachelors and the properties of its elements.

Purpose of the study: to determine the essence and properties of the structural components of the formation of the competence of bachelors in the process of qualified training.

The subject of the research is the study of the structural elements of the process of forming competence in the organization of training bachelors of engineering and technical profile.

Methods

The methodological basis of the research during this research was the general theoretical ideas about the unity of theory and practice, about the impact of socio-economic conditions on personal development. Also considered were the fundamental studies on the psychology of educational

activity and professional pedagogy, which were reflected in the scientific works of V.P. Bepalko, L.S. Vygotsky, A.N. Leontyev, N.F. Talyzina, A.N. Fominov, A.M. Stolyarenko and others. In addition, when solving specific problems of theoretical research, methods such as analysis methodological, philosophical, sociological, psychological, pedagogical literature on the problem of research, the study of legislative and regulatory documents on higher education and the functioning of technical universities, synthesis and generalization of information obtained on the subject of research [7, p. 49; 8, p. 101]. During the study, we analyzed the work of science teachers in the field of theory and teaching methods. Questions of the formation of competence are reflected in the scientific works of Musalimov T.K., Berkimbaev K.M., Maigeldieva Sh.M. [10; 16; 17; 18].

Results

In a broad sense, the term competence it is interpreted as an integral characteristic that determines the ability to solve professional problems and tasks that arise in a specific situation of professional work.

Legal competence it is understood as the qualitative orientation of the individual, which expresses the totality of competencies in the legal area of knowledge, and value orientations, reflecting the degree of development of legal ideas [6; 9, p. 75; 10].

Modern society sets the following requirements in the field of legal knowledge:

- Knowledge and compliance with legal standards;
- Knowledge and observance of labor law;
- Knowledge and observance of administrative law;
- Knowledge of environmental requirements;
- Knowledge and observance of normal rights, etc. [11].

The main component in the content of the formation of the legal competence of a future bachelor is the presence of the necessary amount of knowledge in the field of law, as well as the ability to use this knowledge. Possession of legal culture implies the presence of legal competence in the process of certain activities.

We will be able to have successfully form legal competence as one of the necessary professional qualities of a future bachelor in the presence of the following conditions:

- Know your personal legal status and the legal status of fellow-partners in professional activities;
- The skills of the future bachelor in the implementation and protection of their rights and interests, and respect for the rights and interests of persons in professional activities;
- Be able to apply the acquired practical knowledge in future work.

Competencies can be grouped as follows. Specific areas of study are those that cover a subject area. Applicable to all is universal [12, p. 451; 15].

Legal competence is a socio-cultural property of an individual, interpreted in the relationship of competencies in the legal field of knowledge; the ability to exert an active influence on the mechanism of improvement and self-knowledge, which makes it possible to perform social and value functions in society, to warn and prevent illegal manifestations of behavior.

The interest in the specialty, the future sphere of professional activity should be system-forming in professional education. The postulate of professional orientation should permeate the entire content of the educational process [13]. Well then, the requirement of a professional orientation, like no other principle, provides for the implementation of the general scientific principle of the unity of theory and practice. For the competent solution of modern professional problems, the need for knowledge from various fields of science we is actualized. This determines the requirement for the integration of vocational education [9, p. 73; 10; 17]. Due to the fact that legal competence is an integrative personality trait, embodied in the sum of competencies in the field of legal knowledge, which allows performing social and value functions in society and the team, as well as predicting and preventing the consequences of illegal behavior, the structure of the legal competence of a future bachelor can be shown in the form of Table 1.

Table 1 – Structure of legal competence

<i>Axiological</i>	LEGAL COMPETENCE	<i>Cognitive</i>
<i>Communicative</i>		<i>Reflective</i>

Acting as an individual subject of professional work in the sphere, a future bachelor, gives is a social subject, that is, a bearer of social knowledge and values. In this regard, the personal classification of a bachelor invariably combines four planes of axiological, cognitive, communicative and reflective. In this case, the second his considered in two more directions: general cultural knowledge and subject-professional.

As a separate subject of professional work, a student of an engineering and technical orientation is it considered a social subject who owns public knowledge and values. For this reason, axiological, cognitive, communicative and reflexive planes are always associated with an individual trait of the student. In addition, cognitive, is it considered by two methods: general cultural knowledge and subject-professional knowledge. In the process of research work within the framework of the formation of the legal competence of future bachelors of a technical profile, we have determined the composition of actions. These actions were divided into four groups:

- Motor;
- Cognitive (gnostic) influences, which include the effects of perception, fantasies and regular actions;
- The impact of interpersonal communication;
- Impacts to harmonize efforts.

Professional work is it designated depending on the goal: gnostic (cognitive), the task of modification or study, and the second and third goals are associated with identifying difficulties and finding fresh paths and methods for solving it. Transformative work relates to any class of things, phenomena, processes and people. Accordingly, legal work implies the subject's ability to predetermine, solve both professional and legal issues, and be able to find ways to solve problems and problems.

With regard to the third factor, from our point of view, the inclusion of legal competence as an integral part of the structure of the subjective properties of competence seems relevant.

The structure of the objective and personal qualities of the future bachelor's legal competence can be represented by the following data blocks:

- Subjective properties include the individual abilities of the future bachelor and his qualities, which determine his capabilities, legal skills and knowledge of both a general nature and the professional sphere (independent work with legal documents and the ability to extract appropriate information, the implementation of professional activities based on legal norms, etc.).
- Objective properties include a set of theoretical and methodological knowledge and skills, sufficient for the implementation of professional activities.

Table 2 – The structure of the subjective properties of legal competence

OBJECTIVE		SUBJECTIVE	
<i>Legal knowledge and skills</i>	<i>Professional knowledge and skills</i>	<i>Legal Preferences</i>	<i>Personality traits (student)</i>

In our research, we proceeded from the understanding of professional competence as a systemic and complex property of a student's personality, which characterizes the depth of his awareness in the legal and legislative areas of knowledge, professional skills, personal experience and education of a future bachelor, aimed at prospects, self-confident and capable achieve the

necessary positive results and quality in professional activities. At the same time, M.Ye. Polyakova believes that «legal competence is an integral education of his personality, showing his readiness to solve problems that require legal knowledge, as well as to use them in professional activities» [14].

Consequently, the legal competence of a bachelor of a technical profile is the result of education and study, including a complex of legal knowledge, skills and abilities of law enforcement, formed competence, readiness to interact with state and law enforcement bodies of society.

Legal competence includes the following components: motivational-value, cognitive, communicative and reflective (Table 3).

Table 3 – The structure of legal competence

Legal competence			
<i>cognitive</i>	<i>motivational value</i>	<i>communicative</i>	<i>reflective</i>
↓	↓	↓	↓
<i>Be able to apply legal knowledge</i>	<i>The motive for achievement professional activity</i>	<i>Communication</i>	<i>Self-expression, self-realization</i>

The cognitive component includes a set of scientific, theoretical and practical knowledge about human rights, responsibilities and ways to protect them, as well as the legal framework for doing business, patenting, participation in solving issues (labor, environmental, civil, administrative, etc.).

Legal knowledge can be reflected in two aspects: firstly, as a primordial philosophical discipline that studies law from the point of view and as part of the corresponding integral philosophical system or system of historical and philosophical developments. Secondly, as an integral part of jurisprudence, a philosophical and legal field of knowledge, when the general theoretical development of legal material is it implemented.

In this case, the second direction of improving legal knowledge appears to be very relevant, since legal knowledge is predetermined from the point of view of socio-cultural reality, relationships and actions of people. The level of formation of the cognitive component is it guided by the completeness, depth, consistency of knowledge in the field of generally recognized legal rules.

The motivational-value component includes tasks, goals, needs for professional training of the future bachelor, his improvement, self-development, personal development. Also, attitudes based on the actualization of values in professional activity and everyday life.

In the process of training legal disciplines, future professionals should acquire an understanding of the following legal values and apply in the process of their activities:

- to know the law, to understand its meaning;
- respect human rights and freedoms;
- respect the rules and regulations;
- equality of people before the law;
- respect national rituals and culture, universal human values;
- civil liability;
- be able to behave in difficult legal situations;
- readiness for a reasonable compromise;
- tolerance, etc.

A value system is generally recognized measures (norms) formed in society, which are the highest expression of a value system. The difference between values and generally accepted measures lies in the fact that values are abstract, general concepts, while generally accepted norms are criteria or the main foundations of behavior for people in situations of a certain kind.

The value system formed and established in society plays a huge role, since it affects the content of norms. While all norms reflect social values, many norms have existed longer than the conditions that gave rise to them. Unlike norms, whose influence is easy to replace in everyday behavior, values are sometimes more difficult to identify. Human rights are a universal value that allows changing all the most important phenomena and events taking place in society and in the world. The content of a specific value is it revealed through a system of ideas. This idea is the highest value – dignity and human rights as a consolidating principle of the moral and legal orientation of society. In human rights, the complementarity of law and morality develops in relation to the reproduction and protection of the universally significant values of civilized activity and human communication. Aristotle in his work «Rhetoric» wrote about such values as common to all, recognized as such by all peoples, even if there is no connection between them and no agreement regarding this.

From this, it follows that we can say that human rights are an ethical and legal structure, thereby emphasizing the coexistence of legal and ethical elements here. Thus, it is can be argued that human rights are an indispensable component of a general moral approach to a person, an attitude towards him as an independent person, free and equal.

Therefore, at the first stage, it is necessary to become familiar with the fundamental principles of professional work, the student's awareness of the possibilities and methods of obtaining legal advice, mastery of the basic methods of legal work.

The formation of a motivational-value component in bachelors begins with the assignment of value by a person, that is, the formation of a value attitude towards law and legislation takes place. The second stage is a reassessment of values, understanding of one's own space and role in the world. The image «I am a citizen who respects the law» it is formed, through which he predicts his future. This is level is characterized by the building of a hierarchy of values and a life perspective – the «image of the future». This image combines knowledge of human rights and freedoms and the characteristics of an individual as a professional and competent worker.

The formation of a motivational-value component in bachelors begins with the assignment of value by a person, that is, the formation of a value attitude towards law and legislation takes place. The second stage is a reassessment of values, understanding of one's own space and role in the world. The image «I am a citizen who respects the law» it is formed through which he predicts his future. This level is characterized by building a hierarchy of values and a life perspective – “about”.

Conclusion

Considering the structure of legal competence as a single system of its components, it is quite possible to assess the level of its formation in such aspects as:

- The use of legal knowledge (in the field of human and civil rights) in solving professional situations, justified presentation of opinions on the basis of generally recognized legal norms and legislation (cognitive component);
- A productive role in communication, tolerant perception of another person (communicative components);
- Adequate conceit, correction of personal behavior, influence on the opinions of others (reflexive component).

These aspects of assessing the formation of legal competence are the starting point for determining the levels of development of this quality among university students.

Therefore, the educational system should be aimed at forming the legal competence of the future bachelor, in particular:

- Be responsible, law-abiding, observe the rules of welfare and the position of society;

- Master the basic social abilities and skills, practical skills in the field of public relations;
- Social activity in society, rapid change of socio-economic roles;
- Be able to defend their rights, take part in the development and work of social organizations;
- Tolerance, tolerance for outside views, the ability to conduct a conversation, identify the necessary compromises;
- Know the basic legal norms and be able to use and apply the possibilities of the country's legal system.

Legal competence consists of four basic components: motivational and value; cognitive; communicative; reflective. These postulates together determine the level of formation of the legal competence of university students. At the same time, the content of legal knowledge should be adequate to the professional activity of the future bachelor, and only if this condition is met; this knowledge will contribute to the development of their legal competence.

BIBLIOGRAPHY

1. Джуринский А.Н. Высшее образование в современном мире. Тренды и проблемы / А.Н. Джуринский. – М.: Прометей, 2017. – 220 с.
2. Boardman, C. (2016). Designing the New American University by Michael Crow and William Dabars: a primer for technology transfer academics, agencies, and administrators // *The Journal of Technology Transfer*. – Vol. 41, 1, 173–178. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10961-015-9437-4>
3. Halpern-Manners, A., Warren, J.R., Raymo, J.M., & Nicholson, D.A. (2015). The Impact of Work and Family Life Histories on Economic Well-Being at Older Ages // *Social Forces*. – Vol. 93, 4, 1369-1396. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/sf/sov005>
4. Heckhausen, J., Wrosch, C. (2016). Challenges to developmental regulation across the life course: What are they and which individual differences matter? // *International Journal of Behavioral Development*. – Vol. 40, 2, 145–150. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0165025415588796>
5. Геворкян Т.В. История формирования и развития правовой культуры населения / Т.В. Геворкян // *Известия Оренбургского государственного аграрного университета*. – 2014. – №3. – С. 236–239.
6. Рябышева Е.Н. Особенности развития правовой компетентности современного специалиста / Е.Н. Рябышева, Н.И. Плаксина // *Научно-исследовательские публикации*. – 2015. – Т.1. – №1(21). – С.13–19.
7. Образцов П.И. Методология, методы и методика педагогического исследования: учеб. пос. / П.И. Образцов. – Орел: Орловский гос. ун-т им. И.С. Тургенева, 2016. – 134 с.
8. Колесникова Г.И. Методология психолого-педагогических исследований: учеб. пос. / Г.И. Колесникова. – 2-е изд. – М.: Юрайт, 2019. – 261 с.
9. Исаев Е.И. Психология образования человека. Становление субъектности в образовательных процессах: монография / Е.И. Исаев, В.И. Слободчиков. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2014. – 432 с.
10. Майгельдиева Ш.М. К вопросу о понятиях компетенции, компетентности и компетентностном подходе к обучению / Ш.М. Майгельдиева // *Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. Педагогические науки*. – 2016. – №1. – С. 76–80.
11. Мусалимов Т.К., Бермухамбетова Б.Б., Барков В.А. О педагогических условиях формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза // *Вестник ЕАГИ*. – 2018. – №4. – С. 94.
12. Heckhausen, J., Shane, J., Kanfer, R. (2017). Competence and motivation at work throughout adulthood: Making the most of changing capacities and opportunities. In A. Elliot, C.S. Dweck, & D. Yeager (Eds.), *Handbook of Competence and Motivation: Theory and Application* (2nd ed.; pp. 449-470). – New York, NY: Guilford Press.

13. Барабанова С.В. Новые подходы к формированию правовой компетентности в инженерной педагогике / С.В. Барабанова, Р.И. Зинурова // Высшее образование в России. – 2017. – №7. – С. 138–146.
14. Полякова М.Е. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза / М.Е. Полякова // Мир науки, культуры, образования. – 2017. – №3 (64). – С. 23–25.
15. Амирбекулы А., Кадирбаева Р.И., Джаманкараева М.А., Беркимбаев К.М. Критерии сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №3. – С. 104–113.
16. Berkimbaev K.M., Nyshanova S.T., Kerimbaeva B.T. The formation of professional competencies of future specialists // New Educational Review. – 2012.
17. Мусалимов Т.К., Умарова А.Б. Значение коммуникативных ключевых компетенций в образовательном процессе студентов // Доклады Казахской академии образования. – 2016. – №2. – С. 22–29.
18. Мусалимов Т.К., Умарова А.Б. Методологические основы компетентностного подхода в профессиональной подготовке бакалавров в вузе // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2016. – №3. – С. 296–300.

REFERENCES

1. Djýrinskii A.N. Vysshee obrazovanie v sovremennom mire. Trendy i problemy / A.N. Djýrinskii. – M.: Prometei, 2017. – 220 s.
2. Boardman, C. (2016). Designing the New American University by Michael Crowand William Dabars: a primer for technology transfer academics, agencies, and administrators // The Journal of Technology Transfer. – Vol. 41, 1, 173–178. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10961-015-9437-4>
3. Halpern-Manners, A., Warren, J.R., Raymo, J.M., & Nicholson, D.A. (2015). The Impact of Work and Family Life Histories on Economic Well-Being at Older Ages // Social Forces. – Vol. 93, 4, 1369-1396. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/sf/so v005>
4. Heckhausen, J., Wrosch, C. (2016). Challenges to developmental regulation across the life course: What are they and which individual differences matter? // International Journal of Behavioral Development. – Vol. 40, 2, 145–150. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0165025415588796>
5. Gevorkian T.V. Istoriia formirovaniia i razvitiia pravovoi kýltýry naseleniia / T.V. Gevorkian // Izvestiia Orenbýrgskogo gosýdarstvennogo agrarnogo ýniversiteta. – 2014. – №3. – S. 236-239.
6. Riabysheva E.N. Osobennosti razvitiia pravovoi kompetentnosti sovremennogo spetsialista / E.N. Riabysheva, N.I. Plaksina // Naýchno -issledova telskie pýblika tsii. – 2015. – T.1. – №1(21). – S.13–19.
7. Obraztsov P.I. Metodologiya, metody i metodika pedagogicheskogo issledovaniia: ýcheb. pos. / P.I. Obraztsov. – Orel: Orlovskii gos. ýn-t im. I.S. Týrgeneva, 2016. – 134 s.
8. Kolesnikova G.I. Metodologiya psihologo-pedagogicheskikh issledovanií: ýcheb. pos. / G.I. Kolesnikova. – 2-e izd. – M.: Íyrait, 2019. – 261 s.
9. Isaev E.I. Psihologiya obrazovaniia cheloveka. Stanovlenie sýbektnosti v obrazovatelnyh protsessah: monografiia / E.I. Isaev, V.I. Slobodchikov. – M.: Pravoslavnyi Svíato-Tihonovskii gýmanitarnyi ýniversitet, 2014. – 432 s.
10. Maigeldieva Sh.M. K voprosý o poniatiiakh kompetentsii, kompetentnosti i kompetentnostnom podhode k obýcheniú / Sh.M. Maigeldieva // Vestnik KazNPÝ im. Abai. Ser. Pedagogicheskie naýki. – 2016. – №1. – S. 76–80.
11. Mýsalimov T.K., Bermýhambetova B.B., Barkov V.A. O pedagogicheskikh ýsloviiah formirovaniia pravovoi kompetentnosti stýdentov tehničeskogo fakýlteta výza // Vestnik EAGI. – 2018. – №4. – S. 94.

12. Heckhausen, J., Shane, J., Kanfer, R. (2017). Competence and motivation at work throughout adulthood: Making the most of changing capacities and opportunities. In A. Elliot, C.S. Dweck, & D. Yeager (Eds.), *Handbook of Competence and Motivation: Theory and Application* (2nd ed.; pp. 449-470). – New York, NY: Guilford Press.
13. Barabanova S.V. Novye podhody k formirovaniyu pravovoi kompetentnosti v inzhenernoi pedagogike / S.V. Barabanova, R.I. Zinyrova // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. – 2017. – №7. – S. 138-146.
14. Poliakova M.E. Formirovanie pravovoi kompetentnosti studentov tekhnicheskogo vuzha / M.E. Poliakova // *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniia*. – 2017. – №3 (64). – S.23-25.
15. Amirbekuly A., Kadirbaeva R.I., Djamankaraeva M.A., Berkimbaev K.M. Kriterii sformirovannosti professionalnoi kompetentnosti budyshego uchitelia matematiki // *Iasaui universitetiniñ habarshysy*. – 2019. – №3. – S.104-113.
16. Berkimbaev K.M., Nyshanova S.T., Kerimbaeva B.T. The formation of professional competencies of future specialists // *New Educational Review*. – 2012.
17. Mysalimov T.K., Ymarova A.B. Znacheniye kommunikativnykh klyuchevykh kompetentsii v obrazovatel'nom protsesse studentov // *Doklady Kazahskoi akademii obrazovaniia*. – 2016. – №2. – S. 22–29.
18. Mysalimov T.K., Ymarova A.B. Metodologicheskie osnovy kompetentnostnogo podhoda v professionalnoi podgotovke bakalavrov v vuzhe // *Vestnik ENY im. L.N. Gymileva*. – 2016. – №3. – S. 296–300.

Н.К. АШИРБАЕВ¹, Ж.А. НУРМАГАНБЕТОВА²✉, Р.Б. БЕКМОЛДАЕВА^{3*}

¹физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ank_56@mail.ru.

²PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: juju456@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)

АЛГЕБРАДА КВАДРАТТЫҚ ФУНКЦИЯЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ФИЗИКАЛЫҚ МАЗМҰНДЫ ЕСЕПТЕРГЕ ТАЛДАУ

Мақалада, математикада функционалды-графикалық желілерді оқыту үдерісінде әрбір таңдалған тақырыпқа байланысты физикалық мазмұнды есептер шығарту мәселелері қарастырылған. Мұнда, физикалық есептер математикада өтілетін функционалды-графикалық желілер мазмұнымен өзара байланысты және қарастырылатын тақырыпты тереңдетуге, практикалық мазмұнын ашуға мүмкіндік беретіндей жағдайларына баса көңіл бөлінген.

Мақалада $y = k\sqrt{x}$, $y = ax^2 + bx + c$ функцияларына қатысты физикалық мазмұнды есептер қарастырылып, олардың графиктеріне физикалық тұрғыдан талдау жүргізілген.

Кілт сөздер: математика, физика, функционалды-графикалық желілер, график, пәнаралық байланыс, техника, теңдеу, есеп.

Н.К. Ashirbayev¹, Zh.A. Nurmaganbetova¹, R.B. Bekmoldayeva³

¹Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ank_56@mail.ru.

²PhD Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: juju456@mail.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent)

Analysis of Physical Content Tasks Connecting Quadratic Functions in Algebra

In this article discusses the issues of solving problems of physical content for each selected topic in the process of learning functional-graphical lines of mathematics are considered. Here, special attention is paid to the fact that solutions of problems with physical content are interconnected with functional-graphic lines of mathematics, which allows in-depth study of the chosen topic and reveal its practical content.

This article discusses problems with physical content related to functions of the form $y = k\sqrt{x}$, $y = ax^2 + bx + c$ and analyzes their graphs from the point of view of physics.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Аширбаев Н.К., Нурмаганбетова Ж.А., Бекмолдаева Р.Б. Алгебрада квадраттық функцияларға қатысты физикалық мазмұнды есептерге талдау // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 197–213. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.019>

* **Cite us correctly:**

Ashirbaev N.K., Nurmaganbetova J.A., Bekmoldayeva R.B. Algebraда kvadrattyq fynktsionalarğa qatysty fizikalıyq mazmundy esepterge taldaı [Analysis of Physical Content Tasks Connecting Quadratic Functions in Algebra] // *Iasayı üniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – Б. 197–213. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.019>

Keywords: mathematics, physics, functional-graphic lines, graphics, interconnection, technique, equation, task.

Н.К. Аширбаев¹, Ж.А. Нурмаганбетова², Р.Б. Бекмолдаева³

¹доктор физико-математических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ank_56@mail.ru.

²PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: jiju456@mail.ru

³кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г.Шымкент)

Анализ задач с физическим содержанием, связанных с квадратичными функциями в алгебре

В статье рассмотрены вопросы решения задач физического содержания по выбранным темам функционально-графической линии математики. Особое внимание уделено тому факту, что решения задач с физическим содержанием взаимосвязаны с функционально-графическими линиями математики, что позволяет углубленно изучить выбранную тему и раскрыть ее практическое содержание.

В этой статье рассмотрены задачи с физическим содержанием, связанные с функциями вида $y = k\sqrt{x}$, $y = ax^2 + bx + c$, проанализированы их графики с точки зрения физики.

Ключевые слова: математика, физика, функционально-графические линии, график, межпредметная связь, техника, уравнение, задача.

Кіріспе

Мектеп математика курсы оқушылардың интеллектуалды дамуына, жаңа ақпаратты игеру қабілетіне, ақыл-ойдың икемділігіне, сыншылдыққа, іс-әрекетті жоспарлай білуге, ой қорытуына үлкен әсер етеді. Оқушылар мектеп математика курсына тұтастай түсінуі үшін, ең алдымен, олардың алғашқы түсініктерді толық меңгеруі маңызды.

Осындай ұғымдардың бірі – функция. Бұл қандай да бір белгілі функцияны жүйелі түрде, кездейсоқ жағдайлар сипатына емес және осы математикалық тұжырымдаманың практикалық және қолданбалы бағытын көрсететіндей етіп зерттеулерді ұйымдастыру қажет.

Оқушылардың мектеп математика курсына осылай жүйелі түрде ұйымдастырылған әр түрлі функциялар кластарын зерттеудегі белсенділігі функционалды-графикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді және функциялар кластарын оқып үйренуде мүмкіндік жайлы жағдай туғызады.

Оқушылар есептер шығару үшін графикалық әдістерді қолдана отырып, функцияларды зерттеу және олардың графиктерін салуға құруға деген қорқынышынан айрылады. Функцияларды зерттеу қоршаған әлемнің әр түрлі құбылыстарындағы функционалдық тәуелділіктерді көруге, есептер шешімін графикалық түрде көрсете білуге үйрететіндей етіп құрылымдалуы керек.

Функционалды тәуелділік математика курсының практикалық бағытын, жаратылыстану пәндеріндегі шамалардың байланысын көрсетеді, сонымен қатар мектеп оқушыларының функционалдық ойлауын қалыптастырады.

Көптеген математик ағартушылардың идеялары мектепте функцияны оқытудың мазмұны мен әдістемесіне айтарлықтай әсер етті [1–5]. Функционалдық сызықты мектеп математика курсының жетекші бағыты ретінде негіздеу математика әдістемесінің басты жетістіктерінің бірі болып саналады [1–10].

Соңғы жылдардағы функционалды-графикалық сызыққа арналған диссертациялар талдауы, олардың келесі аспектілер бойынша қарастырылғанын көрсетті: тұлғалық-бағдарлы

оқыту [11]; оқушылардың сәйкес психикалық іс-әрекеттері мен дифференциация деңгейлерінің тұжырымдамасының қалыптасуының әр кезеңін корреляциялау арқылы негізгі мектептің алгебра курсына функция ұғымын қалыптастырудағы математика мұғалімінің сараланған жұмысы [12–14]; модульдік оқыту [15]; математика бойынша жалпы білім беретін курсты МATHCAD компьютерлік жүйесін қолданып дербестендіру [16]; физика, математика және информатиканың пәнаралық байланыстары [17].

Бұл қарастырылған жұмыстар оқушыларда функционалды-графикалық білім мен дағдыларды қалыптастырудың маңыздылығы мен қажеттілігін айғақтайды; атап айтқанда олар физикалық мазмұны бар, функциялар ұғымын, функция графигін жақсы меңгеруге ықпал ететін, сонымен қатар сабақтас ғылымдардағы (физика, биология, химия, информатика) математиканың рөлін көрсететін практикалық мәтіні бар тапсырмалар [11–17].

Ресейдегі БМЕ және Қазақстандағы ҰБТ тесттерінде математикадан физикалық мазмұнды есептер кездеседі, олардың шешімі тікелей функционалды-графикалық әдіске негізделген немесе оны қолдану есептің шешімін табуды жеңілдетеді. Алайда, мектеп математика оқулықтарындағы есептерді талдау, оқулықтарда мұндай физикалық мазмұнды тапсырмалардың жеткіліксіз екендігін айқындайды. Мектеп оқушыларында шамалардың функционалды тәуелділігі туралы түсінік қалыптастыру өте қиын. Алгебра сабақтарында оқытылатын тақырыптар формальды түрде ресімделеді, ол нақты мазмұнмен жеткілікті қанықпаған, бұл мектеп оқушыларында шамалардың функционалды тәуелділігі ұғымын игеруде қиындықтар туғызады.

Оқулықтарда физикалық мазмұны бар тапсырмаларға, сондай-ақ функцияны үйренуге қажетті осындай дағдыларды қалыптастыруға ықпал ететін тапсырмаларға аз көңіл бөлінеді. Физикалық мазмұнға байланысты есептер негізінен физика курсынан оқушыларға белгілі материалды пайдаланады.

Физикалық процестің графикалық бейнесі оны көрнекі етеді және сол арқылы қарастырылып отырған құбылысты түсінуді жеңілдетеді, абстрактілі ойлаудың, интуицияның, талдау және салыстыру қабілеттерінің дамуына, есептерді шешудің ұтымды жолын табуға ықпал етеді. Сонымен қатар, графикалық әдісті қолдану физика мен математика арасындағы байланысты нығайтуға көмектеседі, белгілі математикалық заңдылықтарды нақты физикалық мазмұнмен толтырады.

Мақсаты. Мектеп математика курсына оқып үйрену, бірнеше негізгі мазмұндық желілерге бөліп қарастырылады [18].

Солардың ішінде функционалды-графикалық желілер, басқа мазмұндық желілердің арасындағы негізгі өзегі деп айтуға болады. Себебі, басқа желілерді оқып-үйрену функциямен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Сонымен бірге, функционалды–графикалық желілерді өту барысында, математиканың практикалық бағдарлылығын көрсетумен қатар, жалпы жаратылыстану пәндеріндегі шамалар арасындағы өзара байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Ал, бұл оқушылардың функционалдық ойлауын қалыптастырып, оларды шығармашылық іс-әрекетке жетелейді.

Шешу жолдары. Математикада функция, функционалды-тәуелділік ұғымдары дерексіз шамаларға негізделіп, олар оқушының түсініп-ұғынуына біршама қиындықтар туғызады. Міне, осы қиындықтарды жеңілдетудің бір тәсілі – функционалды-графикалық желілерді оқыту үдерісінде пәнаралық байланыстарды пайдалану. Айталық, әрбір функцияны өту кезінде, оның қасиеттері мен ерекшеліктеріне байланысты табиғаттан немесе техникадан нақты мысалдар келтіріп, пәнаралық байланысты есептер шығарту. Мұндай жағдайда оқушыларға функционалды-графикалық желілерге байланысты ұғымдарды статистикалық жағдайда ғана емес, сонымен бірге динамикалық үдерістер жағдайында көрсетудің мүмкіндігі бар және мұнда оқушылар нақты іс-әрекетті бақылап үйрене алады [19; 20].

Әдістер. Біз төменде, орта мектептің 8-сынып алгебрасындағы функционалды-графикалық желілер санатына жататын тақырыптарды физикамен байланыстырудың кейбір мысалдарына тоқталдық [21; 22].

Оқулықта [22], функционалды-графикалық желілерге байланысты мынадай тақырыптарды атап өтуге болады: $y = k\sqrt{x}$ функциясының графигі, квадрат теңдеу және оның түбірлері, теңдеулерді шешу, квадраттық теңдеулерге келтірілетін мәтінді есептер, теңдеулер жүйесін шешу, квадраттық функция және оның графигі, функция графигін түрлендіру.

Оқулық бойынша берілген есептерге талдаулар жасап көрейік: Оқулықта барлығы 703 есеп беріліп, оның 397-сі (50,45%) функционалды-графикалық желілерге арналған. Сондай-ақ, есептердің 11-і (1,5%) жылдамдықпен байланысты болса, 2 есеп (0,3%) физика-химиялық мазмұнды, ал 2 есеп (0,3%) физикалық мазмұнды есептер болып табылады. Әрине, бұл пәнаралық байланысты жүзеге асыруға жеткіліксіз. Осыған орай, функционалды-графикалық желілерге байланысты тақырыптарға арналған физикалық мазмұнды есептерді жүйелі шығартуға болады. Физикалық мазмұнды есептер шығарту сабақтарына мынадай талаптар қойылады:

- есепті шығаруға көп уақыт жұмсалмауы керек;
- математика және физика элементтері кіріктірілген және бірін-бірі толықтыратындай болуы;
- есеп мазмұны бұрын оқып-үйренген немесе мұғалім тарапынан қосымша мәліметтер берілген жағдайға сай келуі;
- жұмысты орындауға барлық оқушылардың қатысуын қамтамасыз етілуі;
- нәтижені пән мұғалімінің өзі талдап, қорытынды жасауы.

Талқылаулар. Мақалада $y = k\sqrt{x}$ және $y = ax^2 + bx + c$ функцияларға қатысты есептер қарастырылған.

$y = k\sqrt{x}$ **функциясы.** Қысқаша түсініктеме: $k \neq 0$; $x \geq 0$; графигі парабола тармағы (Ox өсіне салыстырғанда); I ширекте орналасады, себебі $x \geq 0$; анықталу облысы $D(f) = [0; \infty)$.

Енді, $y = k\sqrt{x}$ функциясына байланысты есептерді қарастырайық.

1-есеп. h биіктіктен v_0 жылдамдықпен тік төмен тасталған дененің жылдамдығының биіктікке тәуелді $v = f(h)$ функциясының графигін салындар. Ол үшін $v_0 = 10$ м/с; $g = 10$ м/с² деп алып, ауа кедергісін ескермейік.

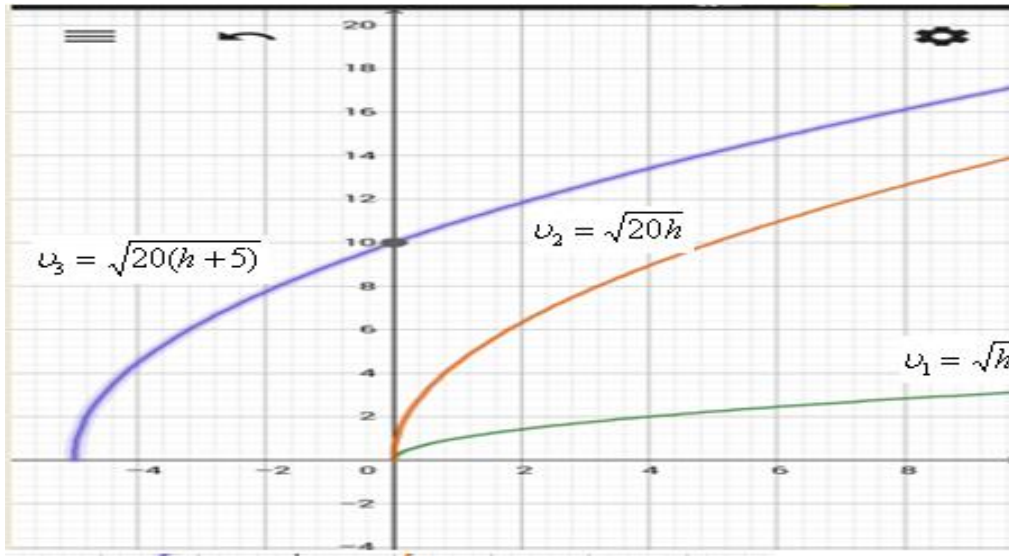
- а) Жерге түсу қанша уақытқа созылатындығын анықтаңдар.
- ә) Графиктің қайсы аралығының физикалық мағынасы бар?

Шешуі. Дененің жылдамдық модулі келесі формуламен анықталады $v = \sqrt{v_0^2 + 2gh}$.

Есеп шартындағы сан мәндерін қойсақ, онда $v = \sqrt{100 + 20h}$. $v = f(h)$ тәуелділігінің графигін геометриялық түрлендіру әдісін пайдаланып салайық. Ол мынадай тізбекпен орындалады: $v_1 = \sqrt{h} \rightarrow v_2 = \sqrt{20h} \rightarrow v_3 = \sqrt{20(h+5)}$ (1-сурет).

- а) түсу уақыты h -қа байланысты және $h = [0; \infty)$ анықталу облысында.
- ә) v_3 графигінің vO өсінен қиылысу нүктесінен оң жағындағы бөлігінің физикалық мағынасы бар, яғни $v = [10; \infty)$ мәндер облысында.

1-сурет

2-есеп. Дене $h_0 = 20$ м биіктіктен тік төмен тасталды. Дененің еркін түсу уақыты t -ның h биіктікке тәуелділігінің графигін салыңдар.

Жер бетіне: 15 м; 5 м қашықтықтан қанша уақытта түсетіндігін анықтаңдар. Графиктік мәнін, формулалық мәнімен салыстырып, қателігін есептеңдер. Үйкеліс ескерілмесін, $g = 10$ м/с² деп алынсын.

Шешуі. Физикадан $h = h_0 - \frac{gt^2}{2}$ екендігі белгілі. Есеп шартындағы мәндерін орындарына қойып, $t = f(h)$ тәуелділігін жазамыз, сонда $t = \sqrt{4 - 0,2h}$.

$t = f(h)$ тәуелділігінің графигін $t = \sqrt{4 - 0,2h}$ саламыз (2-сурет).

Графикті пайдаланып: $h = 15$ м болғанда $t = 1$ с, ал $h = 5$ м болғанда $t \approx 1,8$ с екендігін табамыз.

2-сурет

3-есеп. h биіктікте v жылдамдықпен қозғалған дененің толық энергиясы E_m . Дененің толық энергиясы өзгермеген жағдайдағы оның жылдамдығының биіктікке тәуелділігінің $v = f(h)$ графигін салындар. График бойынша анықтаңдар:

- $h = 1$ м; $h = 2$ м биіктікте дене жылдамдығы қандай болғанын;
- $v = 5$ м/с, $v = 8$ м/с жылдамдықпен дене қандай биіктікте қозғала алатынын;
- кинетикалық энергиясы потенциалдық энергиясына тең болатын дене биіктігімен жылдамдығын.

Ескерту. Есепті $E_m = 180$ Дж, $m = 10$ кг, $g = 10$ м/с² мәндер бойынша шығарыңдар.

Шешуі. Дененің толық энергиясы $E_k + E_p = E_m$ формуласымен анықталады [22,23].

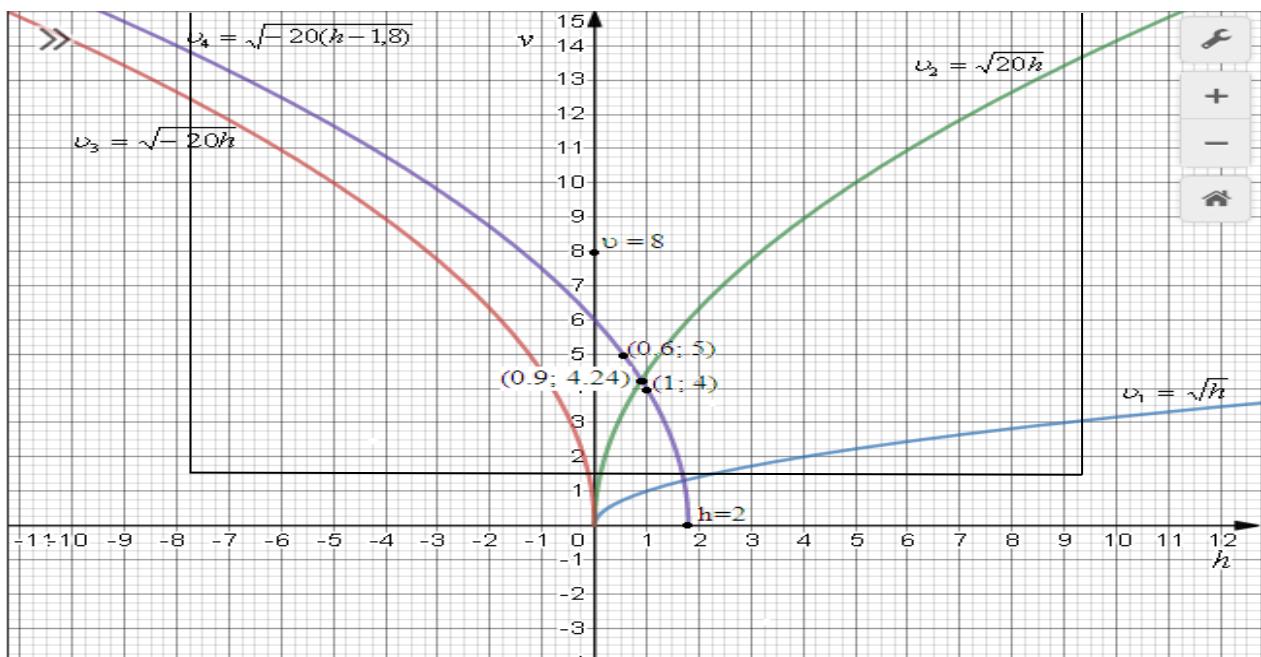
Мәндерін қойып түрлендірсек, онда

$$\frac{mv^2}{2} + mgh = E_m \Rightarrow 5v^2 + 100h = 180 \Rightarrow v = \sqrt{36 - 20h}.$$

$v = f(h)$ тәуелділігінің графигін геометриялық түрлендіру әдісіарқылы салайық[24,25]. Ол үшін мынадай тізбек түрінде келтірейік:

$$v_1 = \sqrt{h} \rightarrow v_2 = \sqrt{20h} \rightarrow v_3 = \sqrt{-20h} \rightarrow v_4 = \sqrt{-20(h-1,8)} \quad (3\text{-сурет}).$$

Графикті сызбастан бұрын функцияның анықталу және мәндер облысын анықтап алайық. Сонда $20h < 36 \Rightarrow h < 1,8$.

3-сурет

Есеп шартынан $h \geq 0$, онда $D(v) = [0; 1,8)$, ал мәндер облысы $E(v) = [0; 6]$.

- $h = 1$ м болғанда $v = 4$ м/с; $h = 2$ м бұл анықталу облысына жатпайды;
- $v = 5$ м/с болғанда $h \approx 0,6$ м; $v = 8$ м/с бұл функцияның мәндер облысына жатпайды;
- v_2 және v_4 графиктерінің қиылысу нүктелерінің координаталары ізделінді шамалардың мәніне тең, сонда

$$\sqrt{20h} = \sqrt{36 - 20h} \Rightarrow 40h = 36 \Rightarrow h = 0,9 \text{ (м)}.$$

$$v = \sqrt{20h} = \sqrt{20 \cdot 0,9} \Rightarrow \sqrt{18} \approx 4,24 \text{ (м/с)}.$$

4-есеп. Радиусы 2,5 м дөңес сфера бетімен үйкеліссіз сырғанаған шариктің бетке түсіретін қысым күшімен (F) оның жылдамдығы арасында байланысты былай жазуға болады [26; 23]:

$$F = mg - \frac{mv^2}{R}.$$

Мұндағы, $m = 5$ кг; $g = 10$ м/с² деп алып, $v = f(F)$ тәуелділігінің графигін салыңдар:

- а) анықталу және мәндер облысын табыңдар;
- ә) A және B нүктелердегі құбылысқа түсінік беріңдер.

Шешуі. Есеп шарттарын ескерсек, онда $F = 50 - 2v^2 \Rightarrow v = \sqrt{25 - 0,5F}$.

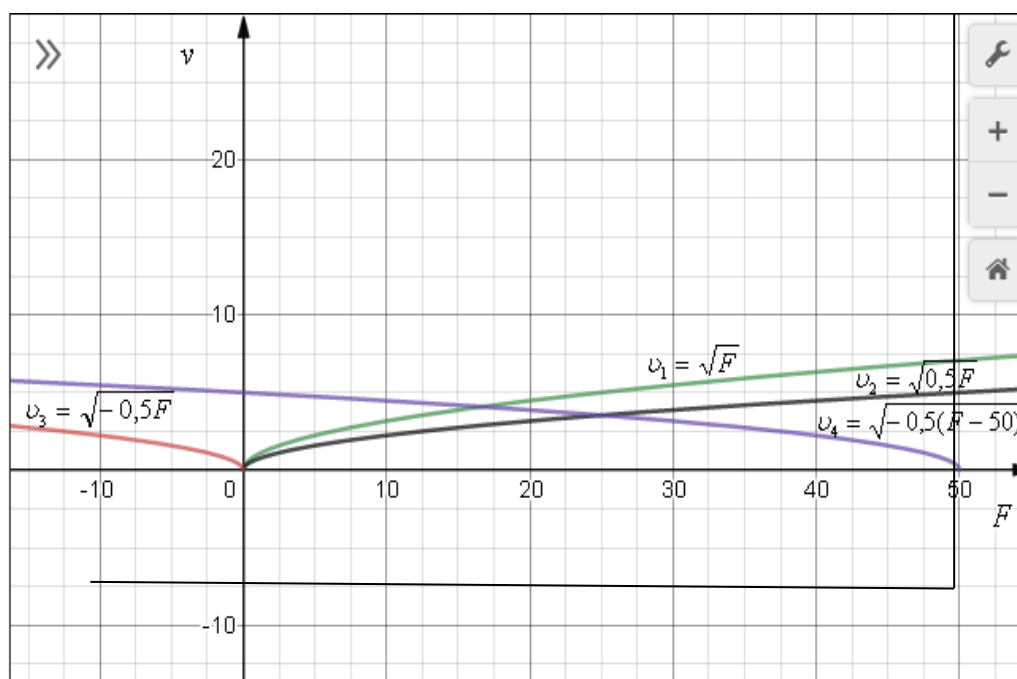
$v = f(F)$ тәуелділігінің графигін геометриялық түрледіру әдісін қолданып салайық:

$$v_1 = \sqrt{F} \rightarrow v_2 = \sqrt{0,5F} \rightarrow v_3 = \sqrt{-0,5F} \rightarrow v_4 = \sqrt{-0,5(F - 50)} \quad (4\text{-сурет}).$$

- а) $D(v) = [0; 50]$, $E(v) = [0; 5]$;

ә) A нүктесінде шарик жылдамдығы $v = 5$ м/с болған, осы кезде шариктің бетке қысым күші нөлге дейін кеміген; B нүктесінде шарик жылдамдығы $v = 0$, сондықтан шариктің бетке түсіретін қысым күші оның саламғына тең $F = P = mg = 50$ (Н).

Квадраттық функция. Қысқаша түсініктеме: $y = ax^2$ ($y = ax^2 + bx + c$) формуласымен беріледі ($a \neq 0$; $b \neq 0$, c – кез келген шама); графигі – параболалық қисық сызық болады; $b = 0$, $c = 0$ болғанда $y = ax^2$ функциясын аламыз, оның графигі Oy өсіне салыстырғанда симметриялы парабола болады.

4-сурет

$y = ax^2$ функциясына байланысты есептерге тоқталайық.

5-есеп. Біркәліпты үдемелі қозғалған нүкте координатасының уақытқа тәуелділігі мына формуламен анықталады:

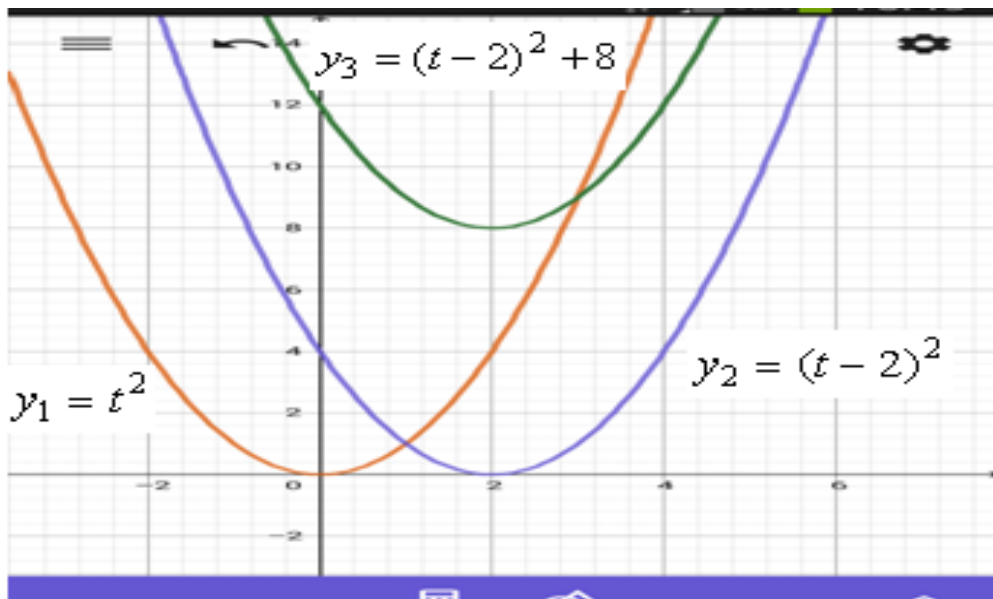
$$x = x_0 + v_{0x} + \frac{a t^2}{2}.$$

а) $x_0 = 12 \text{ м}$; $v_{0x} = -4 \text{ м/с}$; $a_x = 2 \text{ м/с}^2$ деп алып, $x = f(t)$ тәуелділігінің графигін сызындар. $t = [0; 4] \text{ с}$ аралығындағы қозғалысқа түсінік беріндер;

ә) $x_0 = 12 \text{ м}$; $v_{0x} = 4 \text{ м/с}$; $a_x = -2 \text{ м/с}^2$ деп алып, $x = f(t)$ тәуелділігінің графигін $t = [0; 4] \text{ с}$ аралығында сызып, үдеріске түсінік беріндер.

Шешуі. а) $x = 12 - 4t + t^2 = t^2 - 4t + 12 = (t^2 - 4t + 4 + 8) = (t - 2)^2 + 8$, демек $x = (t - 2)^2 + 8$. $x = f(t)$ тәуелділігінің графигін салу үшін геометриялық түрлендіру әдісін қолданамыз.

$y_1 = t^2 \rightarrow y_2 = (t - 2)^2 \rightarrow y_3 = (t - 2)^2 + 8$ тізбегімен саламыз.

5-сурет

1-ші тізбек: $y_1 = t^2$ парабола болады (5-сурет, y_1).

2-ші тізбек: $y_2 = (t - 2)^2$ тәуелділігі $b < 0$ жағдайы бойынша салынады (5-сурет, y_2).

3-ші тізбек: $m > 0$ жағдайы бойынша салынады (5-сурет, y_3).

Енді $t = [0; 4] \text{ с}$ аралығындағы қозғалысқа түсінік берейік:

- $t = 0$: нүкте санақ басынан Ox өсінің оң бағытында 12 м қашықтықта болған;
- $t = 2 \text{ с}$: нүкте санақ басына ең жақын келген және қашықтығы 8 м болған;
- $t = 4 \text{ с}$: нүкте бастапқы ($t = 0$) орнына қайтып оралған.

ә) $x = 12 + 4t - t^2 = -t^2 + 4t + 12 = -(t^2 - 4t - 12) = -(t^2 - 4t + 4 - 16) = -(t - 2)^2 + 16$,

демек $x = -(t - 2)^2 + 16$.

$x = f(t)$ тәуелділігінің графигін салу үшін геометриялық түрлендіру әдісін қолданамыз.

$y_1 = t^2 \rightarrow y_2 = (t - 2)^2 \rightarrow y_3 = -(t - 2)^2 \rightarrow y_4 = -(t - 2)^2 + 16$ тізбегімен саламыз.

$y = f(t)$ тәуелділігінің графигі 6-суретте берілген (y_4 - графигі).

$t = [0; 4] \text{ с}$ аралығындағы үдеріске түсінік берейік:

- $t = 0$: нүкте санақ басынан Ox өсінің оң бағытында 12 м қашықтықта болған;
- $t = 2 \text{ с}$: нүкте санақ басынан ең алыс қашықтықта орналасқан ($x=16 \text{ м}$);

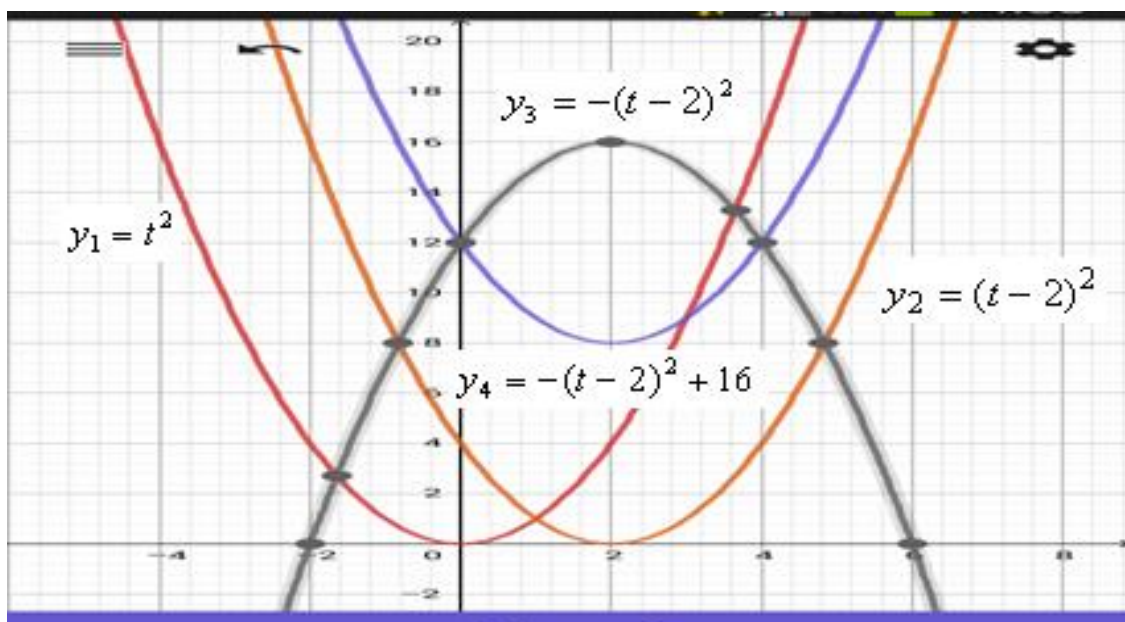
- $t = 4c$: нүкте бастапқы орнына қайтып келген.

а) және ә) жағдайларының өзара ерекшеліктеріне тоқталайық.

Екі нүкте де алғашқы кезде ($t = 0$) санақ басынан Ox өсінің оң бағытында $x=12$ м қашықтықта болған. Енді а) жағдайдағы нүкте Ox өсіне кері бағытта 4 м/с жылдамдықпен, ал ә) жағдайында нүкте Ox өсі бағытында 4 м/с жылдамдықпен қозғалған. Бірақ а) жағдайында денені үдетуші күш бағыты Ox бағытында әсер етеді де, Ox өсіндегі проекциясы оң болатын 2 м/с² үдеу береді, сондықтан нүкте жылдамдығы кемиді де $t = 2c$ нөлге тең болады, сөйтіп нүкте Ox бағытында қозғала бастайды.

Ал, ә) жағдайында нүкте 4 м/с жылдамдықпен Ox өсі бағытында қозғалады, бірақ оған үдеу беруші күш бағыты Ox өсіне қарсы бағыттталып, нүктеге Ox өсіндегі проекциясы теріс болатын 2 м/с² үдеу береді, нәтижеде нүкте $t = 2c$ кейін жылдамдығы нөлге теңеліп тоқтайды да Ox өсіне қарсы бағытта қозғала бастайды. $t = 4$ с өткенде бастапқы ($x_0=12$ м) орынға келеді

Үдерісті жалғастырсақ, $t = 6$ с кейін ә) жағдайда нүкте координата басына қайтып келеді, ал а) жағдайда нүкте $t = 6$ с-та санақ басынан 24 м қашықтықта (Ox бағытында) болады.

6-сурет

6-есеп. Жер бетінен көкжиекпен $\alpha = 45^\circ$ бұрыш жасап $v_0 = 10$ м/с жылдамдықпен лақтырылған дененің қозғалыс траекториясын салыңдар. Дене траекториясын пайдаланып дененің ең жоғары көтерілу биіктігін және ең алыс ұшу қашықтығын ($L_{\max}$) табыңдар. (Үйкелісті ескермеңдер және $g = 10$ м/с² деп алыңдар).

Шешуі. hOx координаталар жазықтығын алайық. Мұнда: Oh – ордината өсіне дененің көтерілу биіктігін, ал Ox өсіне дененің лақтыру қашықтығын салайық. Сонда берілген шарттар бойынша $h = f(x)$ тәуелділігі мынадай формуламен өрнектеледі[26] :

$$h = \operatorname{tg} \alpha \cdot x - \frac{g}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} x^2 \text{ немесе } h = bx - ax^2,$$

сонда $b = \operatorname{tg} \alpha$, $a = \frac{g}{2v_0^2 \cos^2 \alpha}$. Есеп шартында берілген мәндерін қойсақ, онда

$$b = \operatorname{tg} 45^{\circ} = 1, \quad b = 1; \quad a = \frac{10 \frac{M}{c^2}}{2 \cdot 100 \frac{M^2}{c^2} \cdot \frac{1}{2}} = 0,1 \frac{1}{M}; \quad a = 0,1 \frac{1}{i}.$$

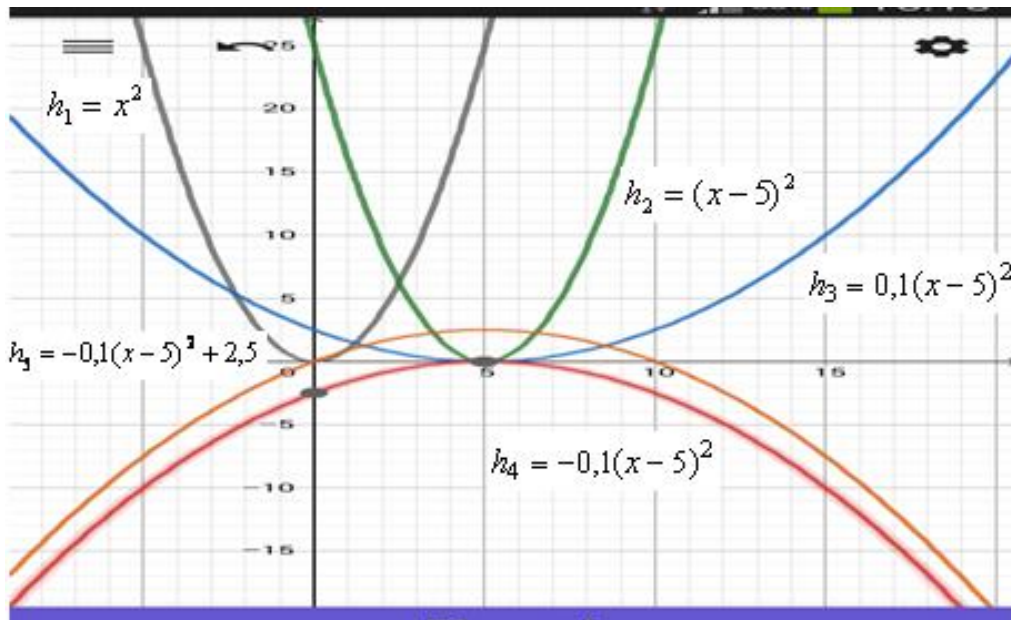
Сонымен $h = f(x)$ тәуелділігі $h = x - 0,1x^2$ түрінде жазылады. Тәуелділіктің графигін геометриялық түрлендіру әдісі арқылы салайық. Ол үшін $h = x - 0,1x^2$ формуласын $h = -0,1x^2 + x$ деп жазып алайық. Сонда

$$h = -0,1(x^2 - 10x) = -0,1(x^2 - 10x + 2,5 - 2,5) = -0,1(x - 5)^2 + 2,5.$$

Алынған $h = f(x)$ тәуелділігінің графигін

$h_1 = x^2 \rightarrow h_2 = (x - 5)^2 \rightarrow h_3 = 0,1(x - 5)^2 \rightarrow h_4 = -0,1(x - 5)^2 \rightarrow h_5 = -0,1(x - 5)^2 + 2,5$ тізбегімен саламыз (7-сурет).

h_5 графигін пайдаланып $h_{\max} = 2,5$ м; $L_{\max} = 10$ м.

7-сурет

7-есеп. Жер бетінен $h_0 = 10$ м биіктіктен тік жоғары бағытта $v_0 = 20$ м/с жылдамдықпен дабыл ракетасы атылды. Ракетаның жер бетінен ең жоғары көтерілу биіктігімен уақытын және жерге түсу уақытын табыңдар. Есепті графиктік тәсілмен шығарыңдар ($g = 10$ м/с² деп, үйкелісті ескермеңдер).

Шешуі. Есеп шартын пайдаланып $h = f(t)$ тәуелділігін формуламен өрнектейік. Сонда

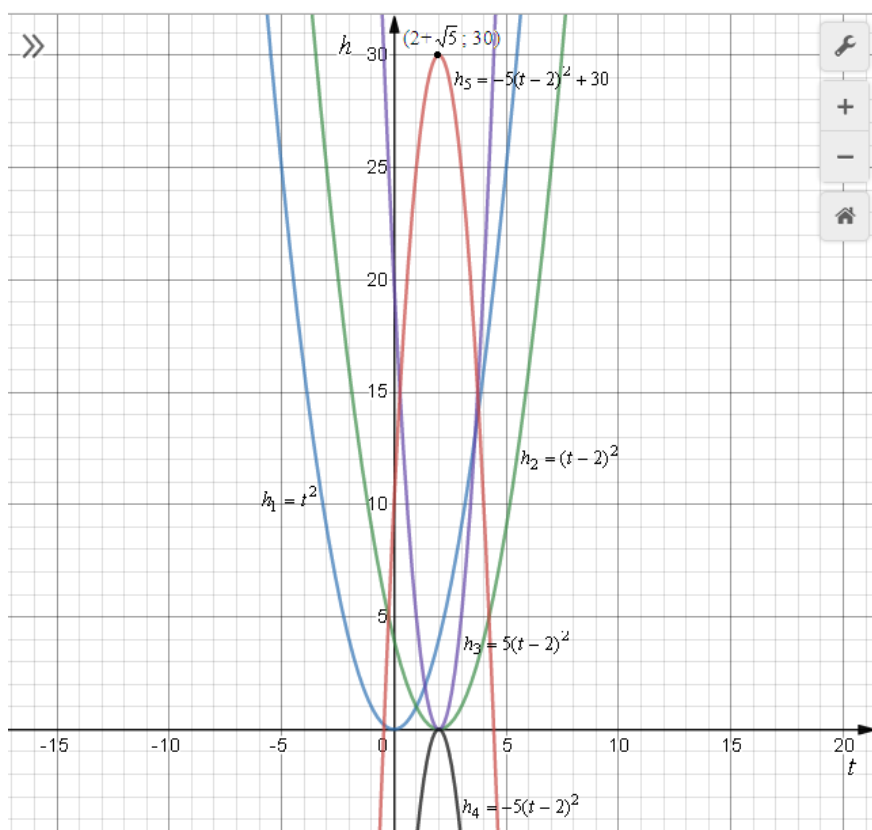
$h = h_0 + v_0 t - \frac{gt^2}{2}$ формуласынан $h = 10 + 20t - 5t^2$ немесе $h = -5t^2 + 20t + 10$. Кейінгі формуланы түрлендірейік, сонда $h = -5(t^2 - 4t - 2) = -5(t^2 - 4t + 4 - 6) = -5(t - 2)^2 + 30$, демек $h = -5(t - 2)^2 + 30$.

$h = f(t)$ тәуелділігінің графигін мынадай тізбекпен саламыз:

$$h_1 = t^2 \rightarrow h_2 = (t-2)^2 \rightarrow h_3 = 5(t-2)^2 \rightarrow h_4 = -5(t-2)^2 \rightarrow$$

$$h_5 = -5(t-2)^2 + 30 \rightarrow h_4 = -5(t-2)^2 \text{ (8-сурет).}$$

8-сурет

Есеп тапсырмаларын орындау:

- h_5 – графикті пайдаланып, ракетаның жер бетінен ең жоғары көтерілу биіктігін және уақытын табамыз. Сонда $H_{\max} = h_0 + h$; T – бұл $H_{\max}$ биіктікке сәйкес келетін уақыт. Демек, $H_{\max} = 10 \text{ м} + 20 \text{ м} = 30 \text{ м}$. $T = 2 \text{ с}$.

- Ракетаның толық жерге түскенге дейінгі уақыты h_5 графигінің абсцисса өсімен қиылысу нүктесінің координатасымен анықталуы, сонда $t_m = (2 + \sqrt{5}) \text{ с}$ немесе $t_m = 2T + \Delta t$, ал $T = 2 \text{ с}$; $\Delta t = (\sqrt{5} - 2) \text{ с}$, демек

$$t_m = 4\text{с} + (\sqrt{5} - 2)\text{с} = (2 + \sqrt{5})\text{с}.$$

8-есеп. Көкжиекке α бұрыш жасап v_1 және v_2 жылдамдықпен лақтырылған екі дененің $h = f(t)$ тәуелділігінің графиктерін салыңдар. $\alpha_1 = 30^\circ$ және $v_1 = 40 \text{ м/с}$, $v_2 = 60 \text{ м/с}$ деп алып, график бойынша анықтау қажет:

- әрбір дененің ең жоғары көтерілу биіктіктерін тауып салыстыру;
- көтерілу биіктігі неге байланысты болғанын анықтау;
- денелердің қайта жерге түсу уақыттарын табу.

Шешуі. Екі дене үшін де графикті yOt координата жазықтығында саламыз. Сонда Oy өсіндегі графиктің ординаталарының мәні h биіктіктерін, ал Ot өсіндегі графиктің абсциссалар мәні t уақыттарын анықтайтын болады.

α бұрыш жасай v_0 жылдамдықпен лақтырылған дененің $y = f(t)$ тәуелділігі мына формуламен анықталады: $y = v_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}$. Сонда екі дене үшін есеп шартындағы мәндерін қойсақ

$$y_1 = 20t - 5t^2 \text{ және } y_2 = 30t - 5t^2.$$

Графиктерді геометриялық түрлендіруәдісі арқылы салу үшін жоғарыдағы тәуелділіктерге өзгерістер енгізейік [27]. Сонда:

$$y_1 = -5t^2 + 20t = -5(t-2)^2 + 20 \text{ және}$$

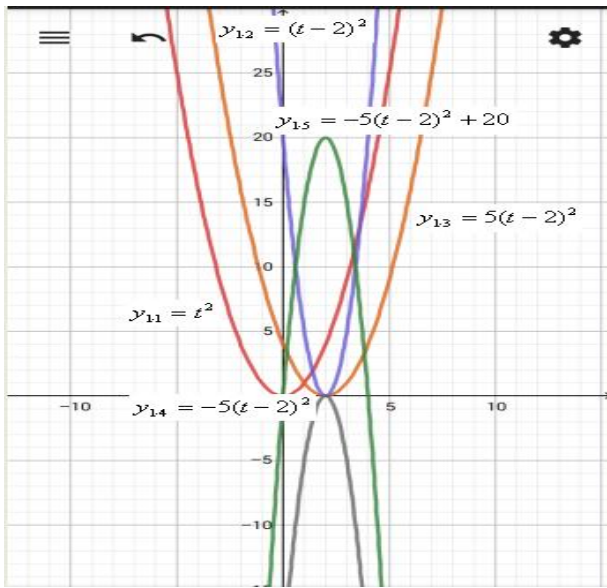
$$y_2 = -5t^2 + 30t = -5(t-3)^2 + 45.$$

Енді $y_1 = f(t)$ тәуелділігін: $y_{11} = t^2 \rightarrow y_{12} = (t-2)^2 \rightarrow y_{13} = 5(t-2)^2 \rightarrow$

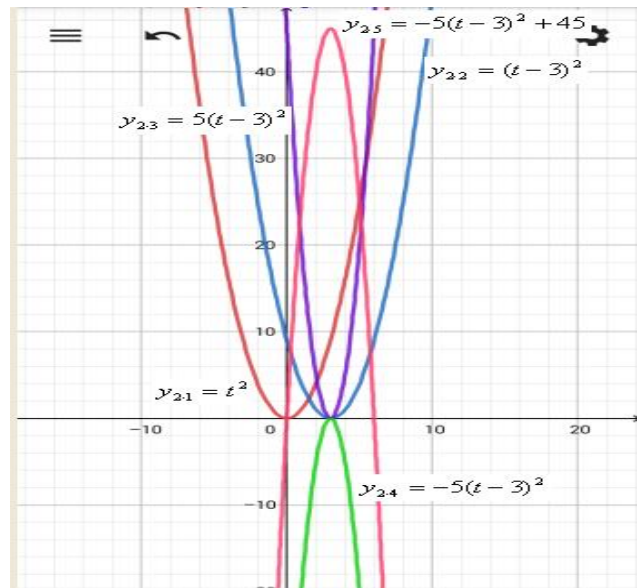
$\rightarrow y_{14} = -5(t-2)^2 \rightarrow y_{15} = -5(t-2)^2 + 20$ тізбегімен (9-сурет), ал $y_2 = f(t)$

тәуелділігін: $y_{21} = t^2 \rightarrow y_{22} = (t-3)^2 \rightarrow y_{23} = 5(t-3)^2 \rightarrow y_{24} = -5(t-3)^2 \rightarrow$

$\rightarrow y_{25} = -5(t-3)^2 + 45$ тізбегімен саламыз (10-сурет).

9-сурет

10-сурет

Суреттен байқағанымыз:

а) 1-ші дене $h_1 = 20$ м биіктікке көтеріліп $t_1 = 4$ с жер бетіне түссе, 2-ші дене $h_2 = 45$ м биіктікке көтеріліп, $t_2 = 6$ с қайта түседі;

ә) бұл жағдайда көтерілу биіктігі v_0 -ге тәуелді екен, атап айтқанда: жылдамдық 1,5 есе артқанда көтерілу биіктігі 2,25 есеге артады екен;

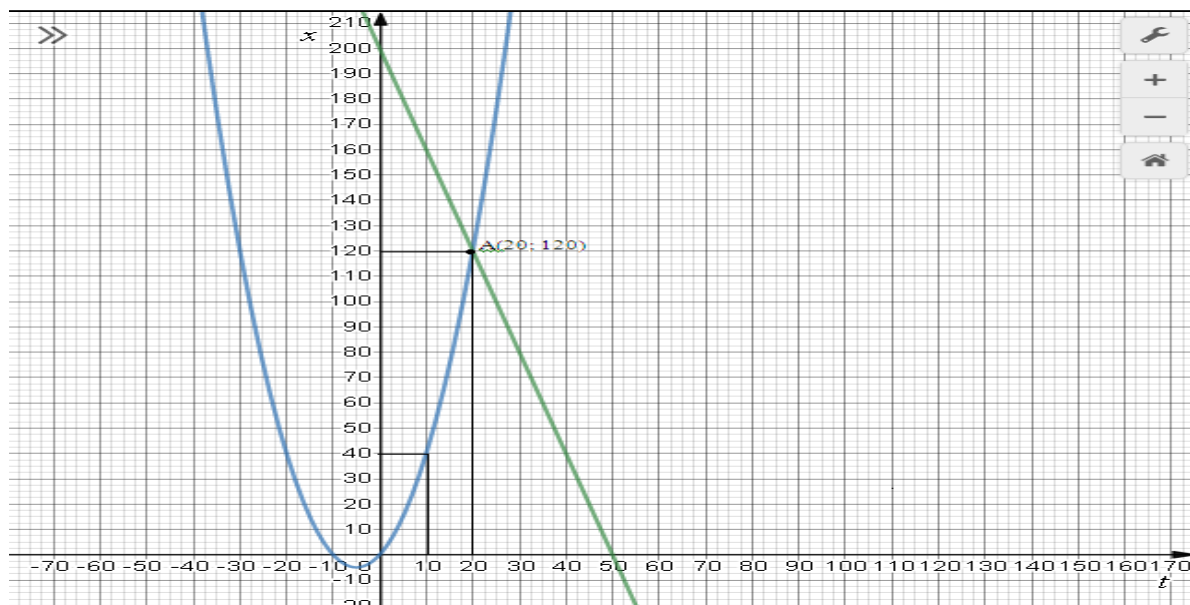
б) жылдамдық 1,5 есе артқанда ұшу уақыттары 1,5 есеге артады.

9-есеп. Екі дененің қозғалысы $x_1 = 2t + 0,2t^2$ және $x_2 = 200 - 4t$ теңдеулерімен анықталады. Екі дене кездесе ме? Кездесе, кездесу уақыты және орыны неге тең? Мұнда: x – метрмен, t – секундпен өлшенген.

Шешуі. Есепті графиктік тәсілмен шығарайық [28, 29]. Ол үшін екі функцияның графигін бір координаталық жазықтықта сызамыз. Егер графиктер өзара қиылысса, онда

денелердің кездесетін болғаны. Қиылысу нүктесінің координаталары іздеп отырған шама мәндеріне тең болады (11-сурет).

11-сурет

Сонда графиктегі $A(20; 120)$ нүктесінен: денелер 20 с кейін 120 м қашықтықта кездеседі екен.

10-есеп. Көлбеу жазықтықтың ұзындығы мен биіктігінің қосындысы 5 м. Көлбеу бойымен жүкті тарту күші дене салмағынан 50Н-ға кем екендігі белгілі болса, жұмыс теңдігін пайдаланып, көлбеу жазықтықтың өлшемдерін табыңдар. Істелген жұмыс 300 Дж.

Шешуі. Есепті шығару үшін, физикадан белгілі формулаларды қолданамыз. Көлбеу жазықтық күшті түрлендіреді; үйкелісті ескермегенде жұмыстың теңдік заңы орындалады $F \cdot \ell = P \cdot h$. Мұндағы: F – көлбеу бойымен жүкті тарту күші; ℓ – көлбеудің ұзындығы; P – дене салмағы; h – көлбеудің биіктігі; $F\ell = A_k$ – көлбеу жазықтықпен күш әсер еткенде істелген жұмыс; $Ph = A_n$ – жүкті тік көтергенде істелген жұмыс.

Есепті шешкенде рационал теңдеу құрылады [2], сонда $\ell + h = 5$ немесе есеп шартынан $\frac{300}{P} + \frac{300}{P - 50} = 5 \Rightarrow P^2 - 170P + 300 = 0 \Rightarrow P = 150$ Н. Демек, $\ell = 3$ м; $h = 2$ м.

11-есеп. Температурасы 100°C су, 10°C -тағы сумен араластырылған. Егер суық судың массасы ыстық судан 4 кг-ға артық екендігі белгілі болса, қоспа температурасын анықтаңдар. Өзара алмасылған жылу мөлшері 1000 кДж.

Физикадан қажетті білімдер: затты қыздырғанда берілетін немесе суытқанда бөлінетін жылу мөлшері $Q = mc\Delta t$. Мұндағы: m – зат массасы(кг); c – меншікті жылусыйымдылығы (Дж/кг $\cdot^\circ\text{C}$); $\Delta t = (t_2 - t_1)$ – температура өзгерісі; Q – берілген немесе шығарылатын жылу мөлшері (Дж) [30].

Шығарылуы: t – температурасы ($^\circ\text{C}$); $(100 - t)$ – ыстық судың температуралық өзгерісі ($^\circ\text{C}$); $(t - 10)$ – суық судың температура өзгерісі ($^\circ\text{C}$);

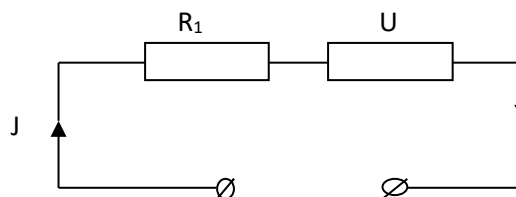
$\frac{Q}{c(100 - t)}$ – ыстық судың массасы; $\frac{Q}{c(t - 10)}$ – суық судың массасы (кг);

Есеп шартын және $C = 4200$ екендігін ескерсек $\frac{Q}{c(100-t)} + 4 = \frac{Q}{c(t-10)}$, ал $\frac{Q}{c} = \frac{1008000}{4200} = 240$ болғандықтан $\frac{240}{100-t} + 4 = \frac{240}{t-10} \Rightarrow t^2 - 230t + 7600 = 0 \Rightarrow t_1 = 40^0; t_2 = 190^0$ жауабы есеп шартын қанағаттандырмайды.

12-есеп. Тізбектей жалғанған екі өткізгіштің біреуінің кедергісі 20 Ом, екіншісінің ұштарындағы кернеу 10В. 0,5 минутта барлығы 300 Дж жылу бөлінгендігі белгілі болса, тізбектегі ток күшін анықтаңдар.

Есепті шығарып көрсетейік: есеп шарты бойынша сызбасын салайық (12-сурет).

Джоуль-Ленц заңынан $Q = J^2 R \cdot t$, ал $R = R_1 + R_2$. Өйткені екі өткізілген тізбектеп қосылған, сонда $R_2 = \frac{U}{J}$ (Ом заңынан).

12-сурет

Демек, $Q = J^2 \left(R + \frac{U}{J} \right) \cdot t = (J^2 R + JU) \cdot t$. Есеп шартын ескерсек, онда $300 = (20J^2 + 10J) \cdot 30 \Rightarrow 10 = 20J^2 + 10J \Rightarrow 2J^2 + J - 1 = 0 \Rightarrow J = 0.5A$

Қорытынды

Функционалды тәуелділікті мектепте терең меңгерудің маңызы туралы А.Я. Хинчин бышай дейді: «Функционалдық тәуелділік ұғымы – бүкіл математиканың негізгі ұғымы, ендеше орта мектеп бітірушілердің дайындығы да көп жағдайда осы өте маңызды ұғыммен қаншалықты берік, толық және мәдени дағдыланғандығымен өлшенеді...» және «...өмірдегі шынайы ширақтықты, қимыл-қозғалысты және де нақты шамалардың өзара байланысын функционалдық тәуелділіктен басқа ұғымдардың ешқайсысы да әрі тікелей, әрі дәл қамтып көрсете алмайды» [2].

Математика сабақтарында функционалды-графикалық желілерді оқып үйрену барысында физикалық мазмұнды есептерді жүйелі құрастырып шығарту мүмкіндігі жоғары. Сонымен бірге мұндай есептерді жүйелі шығарту екі пәнге де тиімді болады, өйткені оқушылар математикамен физика арасындағы байланыстардың табиғилығына нақты іс-әрекеттерінде көз жеткізеді, өзіндік ой-қорытындылар жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Клейн Ф. Элементарная математика с точки зрения высшей. – М., 1993. – Т.1.
2. Хинчин А.Я. Основные понятия математики. В кн.: Вопросы преподавания математики в средней школе. – М., 1961. – С. 53-55.
3. Колмогоров А.Н. Что такое функция? // Квант. – 1970. – №1. – С. 27–36.
4. Колмогоров А.Н. Что такое функция? // Квант. – 1970. – №2. – С. 3–13.
5. Маркушевич А.И. Понятие функции // Математика в школе. – 1947. – №4. – С. 1–14.
6. Мордкович А.Г. О некоторых проблемах школьного математического образования // Математика в школе. – 2012. – №10. – С. 35–43.
7. Дорофеев Г.В. Понятие функции в математике и школе // Математика в школе. – 1978. – №2. – С. 10–27.
8. Мишин В.И. К вопросу об изучении функции в восьмилетней школе // Математика в школе. – 1983. – №1. – С. 40–49.

9. Саранцев Г.И. Методология методики обучения математике. – Саранск: Тип. «Крас. Окт.», 2001. – 144 с.
10. Фридман Л.М. Теоретические основы методики обучения математике. – М.: МПСИ: Флинта, 1998. – 224 с.
11. Тихонова Л.В. Методические особенности формирования функционально графической линии курса алгебры в условиях личностно-ориентированного обучения: дис. ... канд. пед. наук. – Чебоксары, 2002. – 208 с.
12. Антонова И.В. Дифференцированная работа учителя математики при формировании понятия функции в курсе алгебры основной школы: дис. ... канд. пед. наук. – Тольятти, 2003. – 262 с.
13. Антонова И.В., Утеева Р.А. Дифференцированная работа учителя математики при обучении математическим понятиям в 5-6 классах / Совершенствование качества образования по курсам математики и информатики в современной школе: Матер. VII межрегион. науч.-практ. конф. препод., школ, инновац. учеб. завед. и вузов / Иркут. пед. ун-т. – Иркутск, 2000. – С. 14–15.
14. Антонова И.В., Утеева Р.А. Уровневая дифференциация при изучении понятия функции в 7 классе / Развивающий потенциал математики и его реализация в обучении: Сборник научных трудов и метод. работ, представленных на регион. науч.-практ. конф. / Под ред. М.И. Зайкиной / Арзамас. гос. пед. ин-т. – Арзамас, 2002. – С. 172–175.
15. Мишенина О.В. Теория и методика изучения функций в основной школе в контексте модульного обучения: дис. ... канд. пед. наук. – Киров, 2004. – 190 с.
16. Попадьяина С.Ю. Реализация функционально-графической линии в персонализированном обучении общеобразовательному курсу математики с использованием компьютерной системы МАТНСАД: дис. ... канд. пед. наук. – Рязань, 2009. – 224 с.
17. Абрамова О.В. Формирование у учащихся основной школы умений работать с графиками функций в условиях реализации межпредметных связей физики, математики и информатики: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2012. – 191 с.
18. Покровский В.П. Методика обучения математике: функциональная-содержательная линия: Учеб.-метод. пособие. – Владимир, 2014. – 143 с.
19. Көшерев Ә., Исақова Л. Физика мен математиканың өзара байланыстары: теориясы және әдістемесі. // Шымкент: Нұрлы бейне, 2015. – 312 б.
20. Брадис В.М. Методика преподавания математики в средней школе. – М.: Учпедгиз, 2014. – 504 с.
21. Глазунов А.Т. Техника в курсе физики средней школы. – М.: Просвещение, 1977. – 211 с.
22. Кронгарт Б.А., Насохова Ш.Б. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 232 б.
23. Баканина Л.П. Силы трения // Квант. – 1973. – №9. – С. 7–11.
24. Есмұқанов М.Е. Функцияны зерттеу. – Алматы: Мектеп, 2018. – 192 б.
25. Бурлакова О.В. (Абрамова О.В.) Использование межпредметных связей для формирования графических умений школьников [Текст] / Н.И. Одинцова, О.В. Бурлакова (О.В. Абрамова) // Физическое образование: проблемы и перспективы развития: материалы VIII международной научно-методической конференции. – М., 2009. – С. 144–146.
26. Башарұлы Р., т.б. Физика және астрономия. Физика. 7-сынып оқулығы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 224 б.
27. Егерев В.К., Радунский Б.А., Тальский Д.А. Методика построения графиков функций. – М.: Высшая школа, 1970
28. Чикунова О.И., Пермякова М.Ю. Реализация функционально-графической линии в математике с использованием технологии визуализации // Международный журнал экспериментального образования. – 2011. – № 3. – С. 86-86;

29. Ершов Л.В., Райхмист Р.Б. Построение графиков функций. – М.: Просвещение, 1984
30. Самойлов В.С. Взаимосвязь математики и физики в задачах курса алгебры. – М., 1973. – С. 120–137.

REFERENCES

1. Klein F. Elementarnaya matematika s točki zreniya vysshei. – М., 1993. – Т.1.
2. Hinchin A. Ia. Osnovnye ponyatiya matematiki. V kn.: Voprosy prepodavaniya matematiki v srednei shkole. – М., 1961. – С. 53–55.
3. Kolmogorov A.N. Chto takoe fýnktsiya? // Kvant. – 1970. – №1. – С. 27–36.
4. Kolmogorov A.N. Chto takoe fýnktsiya? // Kvant. – 1970. – №2. – С. 3–13.
5. Markýshevich A.I. Ponyatie fýnktsii // Matematika v shkole. – 1947. – №4. – С. 1–14.
6. Mordkovich A.G. O nekotoryh problemah shkolnogo matematicheskogo obrazovaniya // Matematika v shkole. – 2012. – №10. – С. 35–43.
7. Dorofeev G.V. Ponyatie fýnktsii v matematike i shkole // Matematika v shkole. – 1978. – №2. – С. 10–27.
8. Mishin V.I. K voprosý ob izýchenii fýnktsii v vosmiletnei shkole // Matematika v shkole. – 1983. – №1. – С. 40–49.
9. Sarantsev G.I. Metodologiya metodiki obýcheniya matematike. – Saransk: Típ. «Kras. Okt.», 2001. – 144 s.
10. Fridman L.M. Teoreticheskiye osnovy metodiki obýcheniya matematike. – М.: MPSI: Flinta, 1998. – 224 s.
11. Tihonova L.V. Metodicheskiye osobennosti formirovaniya fýnktsionalno graficheskoi linii kýrsa algebrы v ýsloviyah lichnostno-orientirovannogo obýcheniya: dis. ... kand. ped. naýk. – Cheboksary, 2002. – 208 s.
12. Antonova I.V. Differentsirovannaya rabota ýchitelia matematiki pri formirovani ponyatiya fýnktsii v kýrse algebrы osnovnoi shkoly: dis. ... kand. ped. naýk. – Toliatti, 2003. – 262 s.
13. Antonova I.V., Ýteeva R.A. Differentsirovannaya rabota ýchitelia matematiki pri obýchenii matematicheskim ponyatiyam v 5-6 klassah / Sovershenstvovanie kachestva obrazovaniya po kýrsam matematiki i informatiki v sovremennoi shkole: Mater.VII mejregion.naých.-prakt.konf.prepod., shkol, innovats.ýcheb.zaved. i výzov / Irkýt.ped.ýn-t. – Irkýt, 2000. – S.14–15.
14. Antonova I.V., Ýteeva R.A. Ýrovnevaia differentsiatsiya pri izýchenii ponyatiya fýnktsii v 7 klasse / Razvivaiýii potentsial matematiki i ego reazizatsiya v obýchenii: Sbornik naýchnyh trýdov i metod. rabot, predstavlenykh na region.naých.-prakt.konf. / Pod red. M.I. Zaikina / Arzamas.gos.ped.in-t. – Arzamas, 2002. – С. 172–175.
15. Mishenina O.V. Teoriya i metodika izýcheniya fýnktsii v osnovnoi shkole v kontekste modýlnogo obýcheniya: dis. ... kand. ped. naýk. – Kirov, 2004. – 190 s.
16. Popadina S.Íy. Realizatsiya fýnktsionalno-graficheskoi linii v personalizirovannom obýchenii obeobrazovatelnomý kýrsý matematiki s ispolzovaniem kompiýternoi sistemy MATHCAD: dis. ... kand. ped. naýk. – Riazan, 2009. – 224 s.
17. Abramova O.V. Formirovaniye ýchaitelsia osnovnoi shkoly ýmenii rabotat s grafikami fýnktsii v ýsloviyah realizatsii mejpredmetnykh svyazei fiziki, matematiki i informatiki: dis. ... kand. ped. naýk. – М., 2012. – 191 s.
18. Pokrovskii V.P. Metodika obýcheniya matematike: fýnktsionalnaya-soderzhatelnaya linia: Ýcheb.-metod. posobie. – Vladimir, 2014. – 143 s.
19. Kósherov Á., Isqaqova L. Fizika men matematikanyñ ózara bailanystary: teoriyasý jáne ádistemesi. // Shymkent: Nurly beine, 2015. – 312 b.
20. Bradis V.M. Metodika prepodavaniya matematiki v srednei shkole. – М.: Ýchpedgiz, 2014. – 504 s.
21. Glazýnov A.T. Tehnika v kýrse fiziki srednei shkoly. – М.: Prosveenie, 1977. – 211 s.

22. Krongart B.A., Nasohova Sh.B. Fizika: Jalpy bilim beretin mekteptin 8-synybyna arnalgan oqylyq. – Almaty: Mektep, 2018. – 232 b.
23. Bakanina L.P. Sily treniya // Kvant. – 1973. – №9. – S. 7–11.
24. Esmuqanov M.E. Fynktsiiany zerttey. – Almaty: Mektep, 2018. – 192 b.
25. Byrlakova O.V. (Abramova O.V.) Ispolzovanie mejpredmetnyh svyazei dlia formirovaniya graficheskikh ymenii shkolnikov [Tekst] / N.I. Odintsova, O.V. Byrlakova (O.V. Abramova) // Fizicheskoe obrazovanie: problemy i perspektivy razvitiya: materialy VIII mejdýnarodnoi naýchno-metodicheskoi konferentsii. – M., 2009. – S. 144–146.
26. Basharyly R., t.b. Fizika jáne astronomiya. Fizika. 7-synyp oqylygy. – Almaty: Mektep, 2003. – 224 b.
27. Egerev V.K., Radýnskiy B.A., Talskiy D.A. Metodika postroeniya grafikov fynktsii. – M.: Vysshaya shkola, 1970
28. Chikýnova O.I., Permiakova M.Iy. Realizatsiya fynktsionalno-graficheskoi liniy v matematike s ispolzovaniem tehnologii vizýalizatsii // Mejdýnarodnyy jýrnal eksperimentalnogo obrazovaniya. – 2011. – № 3. – S. 86–86;
29. Ershov L.V., Raikmist R.B. Postroenie grafikov fynktsii. – M.: Prosveenie, 1984
31. Samoilov V.S. Vzaimosvyaiz matematiki i fiziki v zadachah kýrsa algebry. – M., 1973. – S. 120–137.

А.Ж. БАТЫРБЕКОВА*

*PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aknur.batyrbekova@ayu.edu.kz*

БОЛАШАҚ ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік құзіреттілігін қалыптастыруда оқу-әдістемелік тапсырмаларды қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Түрлі салалар бойынша ғалымдардың құзіреттіліктері бойынша зерттеулері талданған. Оқу-әдістемелік тапсырмаларды дайындау үшін қажетті шарттар берілген. Мысал ретінде бірнеше тапсырма келтіріледі. Болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік қызметі кесте бойынша берілген. Ашық және жабық тапсырмалардың ерекшеліктері қарастырылып, мысалдар берілген.

Кілт сөздер: болашақ физика мұғалімі, құзіреттілік, құзіреттілік тәсіл, әдістемелік қызмет, әдістемелік құзіреттілік, тапсырма, оқу-әдістемелік тапсырма.

A.ZH. BATYRBEKOVA

*PhD Doctoral Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: aknur.batyrbekova@ayu.edu.kz*

Use of Educational and Methodical Tasks in Formation of Methodical Competence of Future Teachers of Physics

In this article the features of application of educational and methodical tasks at formation of methodical competence of future teachers of physics are considered. Researches of scientists on competences in various areas are analyzed. There are necessary conditions for the preparation of educational and methodical tasks. As an example, there are several tasks. Methodical activity of future teachers of physics is presented in the table. The features of open and closed tasks were considered, and examples were given.

Keywords: future teacher of physics, competence, competence approach, methodical activity, methodical competence, task, educational and methodical task.

А.Ж. БАТЫРБЕКОВА

*PhD докторант, Международный казахско-түрецький университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи
(Қазақстан, г. Түркестан), e-mail: aknur.batyrbekova@ayu.edu.kz*

Использование учебно-методических заданий в формировании методической компетентности будущих учителей физики

В данной статье рассматриваются особенности применения учебно-методических заданий при формировании методической компетентности будущих учителей физики.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Батырбекова А.Ж. Болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік құзіреттілігін қалыптастыруда оқу-әдістемелік тапсырмаларды қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 214–223. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.020>

* **Cite us correctly:**

Batyrbekova A.J. Bolashaq fizika muğalimderiniń ádistemelik quziretiligin qalyptastyryda oqy-ádistemelik tapsyrmalary qoldanu [Use of Educational and Methodical Tasks in Formation of Methodical Competence of Future Teachers of Physics] // *Iasauı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 214–223. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.020>

Проанализированы исследования ученых по компетенциям в различных областях. Имеются необходимые условия для подготовки учебно-методических заданий. В качестве примера приводятся несколько заданий. Методическая деятельность будущих учителей физики представлена в табличной форме. Рассмотрены особенности открытых и закрытых заданий, даны примеры.

Ключевые слова: будущий учитель физики, компетентность, компетентностный подход, методическая деятельность, методическая компетентность, задание, учебно-методическое задание.

Кіріспе

Педагогикалық білім беру жүйесін реформалау, оқытудың жаңа моделіне көшу жағдайында, болашақ мұғалімдерді даярлау деңгейі ЖОО-да оқытылатын пәндер бойынша білім көлемімен ғана емес, құзіреттілікке негізделген білім негізінде, білім алушылардың әр түрлі күрделі мәселелерді шешу қабілеттерімен анықталады.

Құзіреттілікке негізделген білім беру – білімнің маңыздылығын жоққа шығармайды, алған білімін кәсіби қызметінде пайдалану қабілетіне назар аудартады.

«Құзіреттілік», «құзірет» ұғымдары, сондай-ақ «құзіреттілік тәсіл» ұғымдары білім беруді жаңғырту мәселелері мен ерекшеліктері, Еуропалық және Әлемдік білім беру қауымдастығына ықпалдасу қажеттілігі туралы пікірталастар негізінде, біздің елімізде кеңінен таралды. Бұл ұғымдарға негізделу әлеуметтік-экономикалық, жалпы және кәсіптік білім беруде қажетті өзгерістерді анықтауға ұмтылумен байланысты.

5B011000 – Физика мамандығы бойынша білім бакалаврының құзіреттеріне қойылатын талаптар түйінді, пәндік, арнайы құзіреттер тобы ретінде қарастырылады.

Білім стандартына сәйкес анықталған арнайы құзіреттердің құраушысы ұйымдастыру-әдістемелік құзіреттілік төмендегідей оқыту нәтижелерін қамтиды: «оқу-инструктивті құжаттамалар, білім беру саласындағы нормативті-құқықтық құжаттар туралы білімдерді меңгеру, ағымдық оқу-ұйымдастыру құжаттамаларын (дидактикалық, бақылау-өлшеу материалдары және т.б.) жетілдіру, біліктері мен дағдыларын игеру, жоғары орындаушылық тәртібі мен ұйымдастырушылық қызметті жүзеге асыруға қабілетті болуы жатады» [1].

Құзіреттілік тәсіл – білім беру мақсаттарын анықтаудың, білім беру мазмұнын іріктеудің, білім беру процесін ұйымдастырудың және білім беру нәтижелерін бағалаудың жалпы қағидаларының жиынтығы. Мұндай қағидалардың мазмұнына мынадай ережелер жатады:

- білім берудің мәні – білім алушылардың әлеуметтік тәжірибені пайдалану негізінде, әр түрлі салаларда және қызмет түрлерінде мәселелерді дербес шешу қабілетін дамыту, оның элементі білім алушылардың өзіндік тәжірибесі болып табылады;

- білім беру мазмұнындағы дидактикалық әлеуметтік тәжірибесі, дүниетанымдық, адамгершілік, саяси және басқа да мәселелер;

- білім алушылардың тәжірибесін қалыптастыру үшін жағдай жасау, танымдық, коммуникативтік, білім беру мазмұнын құрайтын ұйымдастырушылық, адамгершілік және т.б.;

- білім беру нәтижелерін бағалау, білім алушылардың оқытудың белгілі бір кезеңдерінде қол жеткізген білім деңгейлерін талдауға негізделеді [2].

Негізгі бөлім

В.М. Зуев құзіреттілікті түсінуге білім алу үдерісінде бар және дамып келе жатқан тұлғалық қасиеттер мен сапалар енгізілгенін атап өтті. Бірақ бұрын да жеке қасиеттер маман моделінің басқа да сипаттамаларында болды. Егер, оның әлеуметтік белсенді және әлеуметтік жауапты тұлға ретінде қалыптасуының тұтастығында, құзіреттілік тәсілінің шын мәнінде маңызды күш-жігері, инновациялық ойлауы, жоғары қарым-қатынасы, бейімделу

қабілеті, кең кәсіби ой-өрісі бар екенін ескерсек, онда біз пәндік кәсіби қызметке бағытталған маман-қызметкерді дайындау қажеттілігін түсінеміз [3].

Американдық және британдық зерттеушілер күзiреттiлiктi қолайлы деңгейде қандай да бiр жұмысты орындауға уәждi қабiлет ретiнде анықтайды [4]; адам тұлғасының терең жатқан және тұрақты бөлiгiн бiлдiретiн индивидуумның базалық сапасы, ол көптеген жағдайлар мен жұмыс мiндеттерiн орындауда адамның мiнез-құлқын алдын ала анықтай алады [5; 6; 7].

Нидерландының бiлiм беру жүйесiнде күзiреттiлiкке: стратегиялық, пәндiк, әдiстемелiк, әлеуметтiк-коммуникативтiк, нормативтiк-мәдени, оқуды жатқызады.

Австрияның бiлiм беру жүйесiнде өзiн-өзi жүзеге асыру, әлеуметтiк, қызмет саласы бойынша күзiреттер деп бөледi.

Швецияда күзiреттiлiк алған бiлiмi бойынша бiлiктiлiгi мен жұмыс тәжiрибесiн ескере отырып, тұлғаның жалпы, мәдени және эстетикалық қорының бiлiм, бiлiк, дағды жиынтығы ретiнде түсiндiрiледi.

ЮНЕСКО-ның құжаттарында, бiлiм берудiң қалаған нәтижесi ретiнде барлығы қарастырылуы тиiс, күзiреттер шеңберi дайындалды. Бес негiзгi, яғни айқындаушы, күзiреттiлiктер бөлiндi:

1) саяси және әлеуметтiк (жауапкершiлiктi өзiне алу, бiрлескен шешiм қабылдауға қатысу, қақтығыстарды күшсiз шешу қабiлетi);

2) көпмәдени қоғамдағы өмiрмен байланысты күзiреттер (айырмашылықтарды қабылдау, басқаларды құрметтеу, басқа мәдениеттердiң, тiлдердiң, дiндердiң адамдарымен өзара iс-қимыл жасау қабiлетi);

3) ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасауға қатысты күзiреттер (бiр тiлден артық тiлдi меңгеру);

4) ақпараттық жүйелердiң пайда болуына байланысты күзiреттер; (жаңа технологияларды меңгеру, олардың мүмкiндiктерiн түсiну)ақпаратқа сыни көзқарас (бұқаралық ақпарат құралдарымен және т.б.);

5) өмiр бойы бiлiм алу қабiлетi кәсiби дайындық мазмұнында да, сондай-ақ әлеуметтiк өмiрге үздiксiз оқыту [7].

Аталған күзiреттердiң әрқайсысы қатаң құрылымдалған тұжырымдаманы емес, тек жалпы ерекшелiктерде белгiленген мәселелердi бiлдiредi, оларды шешуге әр түрлi елдердiң бiлiм беру жүйелерi қамтылды. Бес негiзгi күзiреттiлiк әмбебап деп аталады, өйткенi олар кез келген бағыттағы мамандар даярлау үшiн қажет.

Зерттеушi-ғалымдар адам өмiрiнiң түрлi салаларындағы күзiреттiлiктер (*кәсiби-педагогикалық, әдiстемелiк, коммуникативтiк, құқықтық*, т.б.) туралы жай ғана айтып қоймай, олардың әрқайсысында әр түрлi түрлердi бөлiп көрсетедi.

Күзiреттiлiк, оның әдеттегi түсiндiрмелерiне қарағанда неғұрлым күрделi құрылым екендiгi анық.

Кейiнгi жылдары кәсiби-педагогикалық күзiреттiлiктiң әр түрлi түрлерiн ажырату үрдiсi күшейе түстi,бұл отандық бiлiм беру жүйесiнiң барлық қызмет ету деңгейлерiнде даму ерекшелiктерiмен, оның iшiнде бiлiм беру мазмұнын стандарттаудың қарқынды дамып келе жатқан үдерiстерiмен байланысты болды.

Ю.Г. Татур маманның күзiреттiлiк құрылымы: тиiстi кәсiптiң базасы болып табылатын жалпы ғылыми саладағы күзiреттiлiк; кәсiби қызметтiң кең (түрлi мамандықтарға инвариантты) саласындағы күзiреттiлiк; кәсiби қызметтiң арнайы саласындағы күзiреттiлiк [8] деп анықтады.

Сонымен, болашақ физика мұғалiмдерiнiң кәсiби күзiреттiлiгi – оқытудың интеграцияланған нәтижесi, жоғары оқу орнының бiтiрушiсiнде қалыптасқан түйiндi, пәндiк, арнайы күзiреттiлiктердiң жиынтығы, ол белгiленген талаптарға сәйкес типтiк және стандартты емес жағдайларда кәсiби қызметтi орындау үшiн iшкi және сыртқы ресурстарды тиiмдi пайдалануға қабiлеттiлiгi мен даярлығын бiлдiредi.

Жоғарыда талданған ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, біз «болашақ физика мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігі» терминін «мұғалімнің кәсіби қызметті жүзеге асыруға даярлығы» синонимі ретінде қарастырамыз.

Ендеше, болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік құзіреттілігін – әдістемелік ойлаудың функционалдық құрылымымен анықталатын кәсіби қызметтің барлық түрлерін тиімді орындау қабілеті мен даярлығы деп түсінеміз.

Болашақ физика пәні мұғалімдерінің әдістемелік құзіреттіліктерін, біз оқу-әдістемелік тапсырмаларды орындауда нәтижелі қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін білім, білік және дағды, жеке қасиеттердің жиынтығы ретінде анықтаймыз.

Әдістемелік құзіреттілікке арналған жоғарыда қарастырылған зерттеулер негізінде, оның функционалдық құрылымына сүйене отырып, біз келесі әдістемелік құзіреттіліктерге бөлуді ұсынамыз, олардың әрқайсысы болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік қызметінің белгілі бір түрін жүзеге асыруға мүмкіндік береді (1-кесте).

1-кесте – Болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік қызметі

Әдістемелік қызмет	Қызметтің мәні	Құзіреттіліктің атауы
1. Танымдық іс-әрекет	Оқытылатын пәннің мазмұнын, оның даму үрдісін зерттеу. Кәсіби білім мен іскерлікті жетілдіру тәсілдерін меңгеру	Гносеологиялық
2. Жобалау-конструкциялық қызмет	Білім беру процесін жобалау	Жобалаушылық
3. Оқыту тәжірибелік қызметі	Білім беру процесін жүзеге асыру және оқушылардың оқу-танымдық қызметін басқару	Оқыту
4. Бағалау-түзету қызметі	Сабақтағы оқу жағдайын талдау, жалпы білім беру қызметінің нәтижелерін талдау және бағалау, олардың пән бойынша оқушыларды дайындауға қойылатын нормативтік талаптарға сәйкестігі тұрғысынан қарастыру	Диагностикалық
	Өзінің кәсіби қызметінің нәтижелерін талдау және бағалау (өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау).	Рефлексивті
5. Ғылыми-зерттеу қызметі	Әдістемелік мәселені қою және шешу, ғылыми-әдістемелік зерттеу әдістерін меңгеру.	Зерттеу

Біздің зерттеуде болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік құзіреттілігін теориялық аспектімен – әдістемелік ойлаумен қатар, оның кәсіби қызметке дайындығының практикалық аспектісі ретінде қарастырамыз. Бірақ, тек болашақ мұғалімнің әдістемелік әрекетін зерттеумен шектелмейміз және мұғалімнің әдістемелік даярлығының түрлеріне сәйкес келетін әдістемелік ойлауды дамыту құралы ретінде оқу-әдістемелік тапсырмаларды қарастырамыз.

Тапсырма – мәселені шешуге ынталандыру және басқару құралдарының бірі. Осылайша, оқу тапсырмаларын әдістемелік ойлаудың бір қырын дамыту құралы ретінде қарастырады, атап айтқанда, болашақ мұғалімдердің әдістемелік іс-әрекетінің жалпы құрылымындағы зерттеу іс-әрекеттері деп түсіндіреді [9].

Зерттеу барысында оқу-әдістемелік тапсырмаларды әдістемелік ойлаудың мәні болып табылатыны анықталды. Қалыптасқан әдістемелік ойлау оқу-әдістемелік тапсырмаларды анықтауға, оны сауатты қалыптастыруға, оны шешу жолдары туралы болжамдарды ұсынуға

және бағалауға, неғұрлым қолайлы болжамды іске асыру негізінде шешімнің оңтайлы нұсқасын табуға, алынған нәтижені талдауға және қажет болған жағдайда әдістемелік іс-әрекетке түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Поллит, Ахмед және Крисп [10] бағалауға арналған тапсырманың мазмұнына төмендегідей талаптар қояды:

- тапсырманы орындауға берілетін уақытты дұрыс белгілеу;
- тиімді жұмыс көлемін ұтымды анықтау;
- оқуға және жазуға берілетін уақытты есептеу;
- мәтін мазмұнының күрделілігін анықтау;
- ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді жадыға түсетін танымдық жүктемені анықтау;
- бағалауға арналған тапсырманы орындау кезінде оқушылардың күйзеліске ұшырау мөлшерін анықтау.

Тапсырма әзірлеу барысында неге назар аудару керек?

Білім алушылар үшін жақсы практикалық тапсырма құрастыру – жай ғана техникалық жүзеге асыру емес, ол түсіну мәселесі, себебі олар алған білімін тәжірибеде қолданатын болады (1-сурет).

1-сурет – Тапсырма әзірлеу кезеңдері

Мысал ретінде, тұжырымның шындық/жалған екенін анықтау тапсырмасын қарастырайық.

«Шындық/Жалған» тапсырмасы – бұл тұжырым түрінде берілетін жабық тапсырма, оқушылар берілген тұжырымның ақиқат немесе жалған екенін анықтауы қажет. Басқаша айтқанда, әр сұрақтың тек екі мүмкін жауабы болады, оқушы сол екеуінің біреуін таңдайды. Мұндай тапсырмалар білу және түсіну дағдысын тексеруге қолайлы. Оқушылар тапсырманы тез түсініп, тез жауап беруі мүмкін; осындай тапсырманың көмегімен үлкен мазмұнды қысқа уақыт ішінде қамтуға болады [11].

Тапсырма әзірлеушіге (мұғалімге) мұндай тапсырмаларды құрастыру оңай және тез болады. Сондай-ақ, тексеру мұғалімнің пайымдауына байланысты болатын тапсырмаларға (ашық тапсырма) қарағанда, мұндай тапсырма барынша объективті, қойылған балл көбіне сенімді болады.

Мысалы:

1. Газ заңдары – изохора, изобара, изотерма, адиабата

- Шын
- Жалған

2. Мұз ерігенде жылу бөлінеді.

- Шын
- Жалған

3. Қатты, сұйық, газ тәріздес денелердің барлығында конвекцияның жүруі құбылысы жүреді.

- Шын
- Жалған

Салыстыру және сәйкестендіру тапсырмасы

Сәйкестендіруге қатысты сұрақтар оқиға, мерзім, атаулар мен оқиға болған жерлерді білу маңызды болып саналатын жағдайда білімді тексерудің барынша тиімді тәсілі болып табылады. Сәйкестендіру тапсырмалары көптеп жасалған эксперименттерді, олардың нәтижелерін, арнайы терминдер мен анықтамаларды есте сақтауды қажет ететін жаратылыстану ғылымында да қолдануға ыңғайлы.

Сәйкестендіру түрлері:

- 1) Терминдерді олардың анықтамасымен сәйкестендіру;
- 2) Бір-бірімен байланысты фразаларды сәйкестендіру;
- 3) Себебі мен салдарын сәйкестендіру;
- 4) Өлшем бірлікті басқа өлшем бірлігімен (одан ірі немесе ұсақ) сәйкестендіру;
- 5) Есепті оның шешімімен (жауабымен) сәйкестендіру [11].

Мысалы (2-кесте):

2-кесте – Сәйкестендірудің мысалы

1.	Термодинамикалық тепе-теңдік күйде болатын макроскопиялық жүйелердің жалпы қасиеттерін, бір күйден екінші күйге ауысу процестерін зерттейтін физиканың бөлімі		Статика
2.	Денелер жүйесінің тепе-теңдік заңдарын қарастырады.		Оптика
3.	Заттың құрылымын және қасиеттерін барлық денелер үздіксіз хаосты(тәртіпсіз) қозғалатын молекулалардан тұратынына негізделген молекулалық-кинетикалық тұрғыдан зерттейтін физиканың бөлімі		Динамика
4.	Жарық табиғаты, жарықтық құбылыстардың заңдылықтары және жарық пен заттың әсерлесуін зерттейтін физика бөлімі.		Термодинамика
5.	Денелер қозғалысын, осы қозғалысты тудыру себептерін қарастырмай оқытатын бөлім		Молекулалық физика
6.	Денелер қозғалысының заңдарын, осы қозғалысты тудыратын және өзгертетін себептерді қарастыра отырып оқытатын бөлім		Кинематика

Көп таңдауы бар тапсырмалар

Көп таңдауы бар тапсырма – оқушының жауабы ұсынылған тізімнің көлемінде шектелген, дәйекті жауабы берілген сұрақ түріндегі тапсырма. Мұндай тапсырма екі компоненттен тұрады: тапсырманың мәтіні және жауап нұсқалары, мұндағы дұрыс жауап – тапсырманың кілті, дұрыс емес жауаптары – дистракторлар болып табылады [11].

Мысалы:

1. Түнде көлдің беті мұзға айналды. Дұрыс тұжырымды табыңдар.
  - А. Су қатаю кезінде біраз жылу мөлшерін қоршаған ортадан алады.
  - Б. Су қатаю кезінде қоршаған ортаға біраз жылу мөлшерін береді.
  - В. Судың қатаю кезінде температурасы төмендейді.

2. Қалайыны газ жанарғысының жалынында ұстап тұрып, жеңіл балқытуға болады. Дұрыс тұжырымды табыңдар.

- А. Балку процесі кезінде қалайының температурасы ұлғаяды.
- Б. Балку процесі кезінде қалайыда кристалл торлар пайда болады.
- В. Балку процесі кезінде қалайының температурасы өзгермейді.

3. Даладан жылы бөлмеге мұз алып кірді. Дұрыс тұжырымды табыңдар.

- А. Мұз ерігенде жылу бөлінеді.
- Б. Еру кезінде молекулалардың орналасу тәртібі бұзылады.
- В. Еру кезінде мұздың молекулалары судың молекулаларына айналады.

Ойлануға берілген тапсырма

Мұндай тапсырмалар сирек кездеседі. Олар оқушының өзі тақырыпты әбден ойланып, жаңа білімін өз әрекетінде қолдану жолын дұрыс табуын көздейді. Білімін өмірде қолдану туралы ойлану өздігінен шешім қабылдап, өз таңдауын негіздей білуге мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмалар дайын жауабы көрсетілмеген ашық сұрақтар арқылы берілуі мүмкін, сұраққа оқушылар өз бетінше ойланып жауап жазады. Жауапты автоматты түрде тексеру мүмкін емес. Ойландыруды көздейтін жоғары деңгейдегі тапсырмалар оқушының оқыған материалды ой елегінен өткізіп, талдауын қажет етеді [11].

Жоғары деңгейдегі тапсырма әзірлеу үшін ашық сұрақтар құрастырып үйрену керек.

Том Кубисцын (Kubiszyn, Tom, 2007) ашық сұрақтардың пайдасын анықтап, олардың қатарына келесі оқу нәтижелерін қосты:

- өзара қарым-қатынасты талдау қабілеті;
- көзқарастырды анықтап, салыстыру
- болжау;
- қорытынды жасау;
- себеп-салдарлық байланысты түсіндіру;
- болжамдар ұсыну;
- өз көзқарасын дәлелдейтін деректерді ұйымдастыру;
- күшті және әлсіз жақтарын көрсету;
- әр түрлі дереккөзден алынған деректерді біріктіру;
- мақсат пен әрекеттердің сапасы мен құндылығын бағалау.

Питер В. Айразиан (Airasian Peter W, 1999) эссе жазу тапсырмасы бағалаудың «басты әдісі» деген болжам ұсынады. Көркем жазу (қолжазба) мен жазу стилі бағалаудың маңызды критерийлері болмаса да, сарапшының қабылдануына әсерін тигізе алады, демек бағалауға да әсері болады деген сөз. Айразиан бұларды «қосалқы факторларға» жатқызып, оларды тапсырманы ұқыпты орындаумен байланыстырады.

Мысалы:

1. а) Қандай жағдайда энергия сәулелену арқылы беріледі?
  - б) Неге желсіз күні де көктерек жапырағы тербеліп тұрады?
  - в) Жіңішке полиэтилен пленкасы өсімдіктерді түннің суығынан қалай қорғайды?
- Жауаптарыңды мысалмен түсіндіріңдер.

2. а) Қатты, сұйық немесе газ тәрізді денелердің қайсысының жылу өткізгіштігі төмен?

Неліктен?

б) Неліктен терезе әйнектерінің төменгі бөліктері, жоғары бөлікпен салыстырғанда көбірек қатады?

в) Шыныаяққа ыстық кофе құйылды. Кофе тезірек суу үшін сүтті бірден немесе бірнеше уақыттан кейін құйған дұрыс па?

3. а) Қатты, сұйық немесе газ тәрізді денелердің қайсысының жылу өткізгіштігі жоғары?

б) Неліктен температурасы 25°C сумен салыстырғанда, ауа температурасы 20°C бөлмеде біз өзімізді жылы сезінеміз?

в) Желкенді қайықтарға қай уақытта айлаққа кіру оңай – түнде әлде күндіз? [12].

Ашық тапсырмалар

Ашық тапсырмалар жоғары деңгейдегі танымдық дағдыларды тексеруге, аргумент келтіре алуға, жеке көзқарасын білдіруге, сыни ойлай алуға және т.б. арналған. Ашық тапсырмалардың жауабы ұзақтығына (көлеміне) қарай ерекшеленуі, бір немесе бірнеше сөздерден (қысқа жауап) толық аргументативті пайымдауларға (толық жауап) дейін өзгеруі мүмкін.

Қысқа жауапты қажет ететін тапсырмаларда оқушылар бірнеше сөздерді, бір сөйлемді, қарапайым сызбаны немесе формуланы қолдана отырып, сұрақтарға қысқа нақты жауап беруі қажет.

Толық жауапты қажет ететін тапсырмаларда бірнеше кезеңдерден тұратын түрлі сөйлемдерді, түсініктемелерді, сызбаларды немесе дәлелдерді қолдана отырып орындауы қажет.

Толық жауапты қажет ететін тапсырмалар нұсқаларының бірі эссе болып табылады. Эссенің көмегімен тек жазылым дағдысы ғана тексеріліп қоймайды, сондайақ, берілген сұрақты немесе мәселені әр түрлі көзқараста қарастыру, берілген тақырыптың түрлі аспектілерін ашып көрсету, өз көзқарасын аргумент түрінде келтіру, мәселені шешудің жолдарын ұсыну және т.б. меңгеруі тексеріледі [11].

Мысалы:

Қысқа жауапты тапсырмалар:

1. Атом мен молекуланың арасындағы айырмашылық қандай?
2. Қандай жағдайларда газдарды сұйықтыққа айналдыруға болады?
3. Жұғу дегеніміз не? Беттік керілу дегеніміз не? Молекуладағы атомдарды қандай күш ұстап тұрады? [13].

Толық жауапты тапсырмалар:

- а. 1. Бумен жылыту радиаторлары жақсы жылтыратылған болғаны дұрыс па, әлде оларды қара бояумен бояу керек пе?
- в. 2. Жаңбыр, бұршақ және қар қалай пайда болады?
- с. 3. Спортшы жүзу бассейнде, белгілі бір ара қашықтықты жүзіп, 130 кДж энергия жұмсады. Бұл энергия қандай энергия түріне айналды?

Эссе тақырыптары:

1. Жылулық құбылыстар
2. Газ заңдарының ашылуы
3. Термодинамиканың заңдарын өмірде қолдану мысалдары

Қорытынды

Тапсырмаларды шешу әрқашан физикалық білімді практикада қолдануға, іс-әрекеттің жаңа тәсілін өз бетінше пайымдауға, логикалық ойлауды, математикалық заңдылықтарды және нақты құбылыстарды сипаттайтын есептерді модельдік жағдайларда тану әдістерін қолдана білуді дамытуға мүмкіндік береді.

Осы мақалада аталған күзиреттілікті қалыптастыруды қамтамасыз ету үшін бірнеше міндеттер таңдалып алынды. Бұған тапсырмалардың мазмұны, олардың әр түрлі деңгейі, сондай-ақ әр түрлі жоспарлылығы ықпал етеді. Мұғалім мен оқушы ақпараттық және (немесе) эксперименттік іскерлікті қалыптастыратын күрделілігі бір немесе әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды таңдай алады. Осылайша, жоғары оқу орнының оқытушысы, мұғалім оқушылардың дифференциациясы негізінде, сондай-ақ осы кезеңде физиканы оқыту процесінде қойылған мақсаттарды ескере отырып тапсырмаларды өзгерте алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 5V011000 – Физика мамандығы бойынша білім беру бағдарламасы. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ. – Түркістан, 2018.
2. Иванов Д.А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий: уч.-методич. пос. / Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Соколова. – М.: АПК и ПРО, 2003. – 101 с.
3. Зуев В.М. Болонский процесс и проблемы высшего экономического образования / Содержание, формы и методы обучения в высшей школе. Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования НИИВО. – Вып. 1 / В.М. Зуев. – М., 2005. – 56 с.
4. Tuning Educational Structures in Europe [Electronic resource]. Competences.Methodology. URL: http://www.relint.deusto.es/tuning_proget/index.htm.
5. Спенсер Л. Компетенции на работе / Л. Спенсер, С. Спенсер. – М.: ГИППО, 2005. – 384 с.
6. Brittel T.K. Compentency and Exellence / Т.К. Brittel // Minimum Competency Achievement Testing/Traeger R.M. / &Title C.k.(eds.)/ Berkely, 1980. – P. 23–29.
7. World declaration on higher education for the 21st century: vision and action [Electronic resource] // UNESCO [2010]. URL: http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm#world%20declaration
8. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования // Материалы ко второму заседанию методического семинара: авт. Версия / Ю.Г. Татур. – М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 12–23.
9. Кузовлева Н.Е. Развитие методического мышления в процессе профессиональной подготовки будущего учителя: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Липецк, 1995. – 233 с.
10. Pollitt A., Ahmed A., Crisp V. (2007) The demands of examination syllabuses and question papers [Емтихан курсы мен емтихан билеттеріне қойылатын талаптар]. Techniques for monitoring the comparability of examination standards [Емтихан стандарттарының сәйкестігін бақылау техникасы], pp. 166–206. London, Qualifications and Curriculum Authority.
11. «Физика» пәні бойынша «Бағалауға арналған тапсырмаларды әзірлеу және сараптау» педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2018. – 37 б.
12. Тұрмамбеков Т.А., Сарыбаева Ә.Х., Батырбекова А.Ж. Молекулалық физика курсынан есептер мен тапсырмалар жинағы. – Түркістан: Тұран. – 98 б.
13. Полицинский Е.В., Теслева Е.П., Румбешта Е.А. Задачи и задания по физике. Методы решения задач и организация деятельности по их решению: учебно-метод. пособие. – Томск: Изд-во Томского педагогического университета, 2009–2010. – 483 с.

REFERENCES

1. 5V011000 – Fızıka mamandyǵy boyynsha bilim berý baǵdarlamasy. Q.A.Iasaýı atyndaǵy HQTÝ. – Túrkiстан, 2018.
2. Ivanov D.A. Kompetentnostnyı podhod v obrazovanıı. Problemy, poniatııa, instrýmentarıı: ých.-metodıch. pos. / D.A. Ivanov, K.G. Mitrofanov, O.V. Sokolova. – M.: APK ı PRO, 2003. – 101 s.
3. Zýev V.M. Bolonskıı protsess ı problemy vysshego ekonomıcheskogo obrazovanııa / Soderjanie, formy ı metody obýchenııa v vysshei shkole. Analıticheskie obzory po osnovnym

- napravlenniam razvitiia vysshego obrazovaniia NIIVO. – Vyp. 1 / V.M. Zýev. – M., 2005.– 56 s.
4. Tuning Educational Structures in Europe [Electronic resource]. Competences.Methodology. URL: http://www.relint.deusto.es/tuning_proget/index.htm.
  5. Spenser L. Kompetentsıı na rabote / L. Spenser, S. Spenser. – M.: GIPPO, 2005. – 384 s.
  6. Brittel T.K. Compentency and Exellence / T.K. Brittel // Minimum Competency Achievement Testing/Traeger R.M. / &Title C.k.(eds.)/ Berkely, 1980. – P. 23–29.
  7. World declaration on higher education for the 21st century: vision and action [Electronic resource] // UNESCO [2010]. URL: http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm#world%20declaration
  8. Tatýr Iý.G. Kompetentnostnyı podhod v opisaniı rezýltatov ı proektirovaniı standartov vysshego professionalnogo obrazovaniia // Materialy ko vtoromý zasedaniıy metodicheskogo seminarı: avt. Versııa / Iý.G. Tatýr. – M.: Issled. tsentr problem kachestva podgotovki spetsialıstov, 2004. – S. 12–23.
  9. Kýzovleva N.E. Razvitie metodicheskogo myshleniia v protsesse professionalnoi podgotovki býdýego ýchıteliı: dis. ... kand. ped. naýk: 13.00.02. – Lıpetsk, 1995. – 233 s.
  10. Pollitt A., Ahmed A., Crisp V. (2007) The demands of examination syllabuses and question papers [Emtihan kýrsy men emtihan bıletterine qoıylatyn talaptar]. Techniques for monitoring the comparability of examination standards [Emtihan standartтарының саıkestigin baqylaý tehnikasy], pp. 166-206. London, Qualifications and Curriculum Authority.
  11. «Fızıka» páni boıynsha «Baǵalaýǵa arnalǵan tapsyrmalardy ázirleý jáne saraptaý» pedagog kadrlardıń biliktiligin arttırý kýrsynyń bilim berý baǵdarlamasy. Muǵalimge arnalǵan nusqaýlyq. – Astana: «Nazarbaev Zıatkerlik mektepteri» DBBU Pedagogıkalıq sheberlik ortalyǵy, 2018. – 37 b.
  12. Turmambekov T.A., Sarybaeva Á.H., Batyrbekova A.J. Molekýlalyq fızıka kýrsynan esepter men tapsyrmalar jınaǵy. – Túrkıstan: Turan. – 98 b.
  13. Politsinskiı E.V., Tesleva E.P., Rýmbeshta E.A. Zadachi ı zadaniia po fızıke. Metody resheniia zadach ı organizatsııa deiatelnosti po ih resheniıy: ýchebno-metod. posobie. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo pedagogicheskogo ýnıversıteta, 2009 – 2010. – 483 s.

Ж.М. ЕСІРКЕПОВ¹, О. ДҮЙСЕНОВ^{2✉*}

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: zhandos-1978@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: onalbek.dyisenov@ayu.edu.kz

АРНАЙЫ ДӘРІГЕРЛІК ТОП СТУДЕНТТЕРІНЕ АРНАЛҒАН БЕЙІМДІК ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МОДЕЛІ

Бұл мақалада жоғары оқу орындарында арнайы дәрігерлік топ студенттеріне дене тәрбиесі пәнін жүргізіп, ұйымдастыру барысында кездесетін өзекті мәселелер қарастырылады. Авторлар ЖОО-дағы көпжылдық тәжірибелеріне сүйене отырып, арнайы дәрігерлік топ студенттеріне арналған бейімдік дене тәрбиесінің моделін жасап, тәжірибеге енгізуді ұсынады. Дене мүмкіндіктері шектеулі студенттерді (тірек-қимыл аппараты зақымданған) дене тәрбиесі жаттығуларына жүйелі түрде қатыстыру арқылы қызығушылықтарын арттыру жолдары блоктарға бөлініп, ғылыми тұрғыдан зерттеледі. Жалпы модель үш блоктан тұрады. Әр блокта тірек-қимыл аппараты ауыратын студенттерді сауықтыру мәселелері жан-жақты зерделенеді.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, арнайы дәрігерлік топ, дене жаттығулары, дене қабілеттері, дене шынықтыру-сауықтыру қызметі, инновациялық технология.

Zh.M. Esirkepov¹, O. Dyusenov²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: zhandos-1978@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: onalbek.dyisenov@ayu.edu.kz

Model of Adaptive Physical Education for Students of Special Medical Groups

In this article the actual questions arising at the organization and carrying out of discipline of physical education of students of special medical groups in higher education institutions are considered. The authors, based on many years of experience in the University, propose to develop and implement a model of formation of the profile-developing environment for students of special medical groups. Ways to increase the interest of students with disabilities (with diseases of the musculoskeletal system) to systematic physical education are divided into blocks and studied from a scientific point of view. The General model consists of three blocks. In each block, the issues of rehabilitation of students with diseases of the musculo-skeletal system are comprehensively studied.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Есіркепов Ж.М., Дүйсенов О. Арнайы дәрігерлік топ студенттеріне арналған бейімдік дене тәрбиесінің моделі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 224–234. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.021>

* **Cite us correctly:**

Esirkepov J.M., Dúisenov O. Arnary dárigerlik top stýdentterine arnalǵan beıımdık dene tárbiesiniń modeli [Model of Adaptive Physical Education for Students of Special Medical Groups] // *Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy.* – 2020. – №3 (117). – B. 224–234. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.021>

Keywords: physical culture, special medical group, physical exercises, physical abilities, sports and recreational activities, innovative technologies.

Ж.М. Есиркепов¹, О. Дюенов²

¹кандидат педагогических наук, Кызылординский университет
имени Коркыт Ата (Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: zhandos-1978@mail.ru

²кандидат педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: onalbek.dyisenov@ayu.edu.kz

Модель адаптивного физического воспитания для студентов специальных медицинских групп

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, возникающие при организации и проведении занятий по дисциплине «физическое воспитание» для студентов специальных медицинских групп в вузах. Авторы, опираясь на многолетний вузовский опыт, предлагают разработать и внедрить в практику модель формирования профильно-развивающей среды для студентов специальных медицинских групп. Пути повышения интереса студентов с ограниченными физическими возможностями (с заболеваниями опорно-двигательного аппарата) к систематическим занятиям физической культурой разделены на блоки и изучаются с научной точки зрения. Общая модель состоит из трех блоков. В каждом блоке всесторонне изучаются вопросы оздоровления студентов с заболеваниями опорно-двигательного аппарата.

Ключевые слова: физическая культура, специальная медицинская группа, физические упражнения, физические способности, физкультурно-оздоровительная деятельность, инновационные технологии.

Кіріспе

Арнайы дәрігерлік топтардағы (АДТ) дене тәрбиесі – бұл дене шынықтырудың ең қажетті түрі және ерекше қасиеттерді талап етеді. Сонымен қатар, арнайы дәрігерлік топтағы студенттердің дене қабілеттері мен қозғалыс дағдыларының жан-жақты дамуына мүмкіндік жасайды. Студенттер АДТ-та шұғылдана отырып, қажетті қимыл-қозғалыс дағдыларын меңгеру барысында өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігіне ие болады және дене шынықтыру-сауықтыру қызметі арқылы әлеуметтендірудің маңызды факторы болып табылады.

АДТ сабақтары сауықтыру және бейімдік дене тәрбиесі қағидаларына негізделеді. Дене жаттығуларының көп болуы және олардың вариативтілігі психикалық ауруларға байланысты дене жүктемесін дараландыруға, денсаулықты нығайтуға, ағзаның жұмыс қабілетін арттыруға және студенттерді дене шынықтыру-сауықтыру қызметіне тартуға мүмкіндік береді [1; 2; 3; 4].

Арнайы зерттеулер көрсеткендей, соңғы жылдары АДТ-да психологиялық үдерістерді, психомоторлық және координациялық қызметтерді қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуде. Дене мүмкіндіктері шектеулі студенттер қозғалыс қызметін орындау кезінде оң эмоционалдық-психологиялық ақуалды қажет етеді [5; 6; 7].

Денсаулығында ауытқулары бар студенттердің дене шынықтыру-сауықтыру қызметі олардың білім беру үдерісіне бейімделу дәрежесінің көрсеткіші болып табылады [8; 9].

Студенттер арасында дене тәрбиесі мен спортты танымал ету қажеттілігі олардың жеке басының сұраныстары мен құқықтарын қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар даму ерекшеліктерімен, өмір сүру жағдайының тұрақты өзгеруімен, сондай-ақ қоғамның жоғары білікті мамандарды даярлауға «әлеуметтік тапсырысымен» байланысты [10].

Бұл ережелер «Қазақстан Республикасындағы дене шынықтыру және спорт туралы» Заңының 19-бабында нақты көрсетілген [11]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында

денсаулық сақтау саласындағы бірқатар міндеттер анықталады, оның бірі білім алушылардың дене тәрбиесінің қазіргі заманғы инновациялық технологияларын дамыту болып табылады [12]. Аталған заңды және Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауларын орындау үшін Үкімет мәжілісінде білім беру үдерісі, денсаулық сақтау мәселелері түрлі деңгейдегі мамандар мен басшылардың қызу талқылауына айналып, жетекші ғалымдардың назарын аударды.

Алайда, оқу орындарында дене тәрбиесі жөніндегі қолданыстағы бағдарламалардың тиімділігі аз, себебі ағзаның функционалдық жағдайы туралы жедел ақпараттың жоқтығынан жеке-сараланған тәсілге көңіл бөлінбейді, дене тәрбиесіне бөлінген сағаттар саны жеткіліксіз. Сондықтан арнайы дәрігерлік топ студенттері үшін инновациялық педагогикалық технологияларды әзірлеу және енгізу қажет, ол дене тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Дене тәрбиесі арқылы студенттерде өз мүмкіндіктеріне саналы қарым-қатынас қалыптасады, ағзаның толыққанды жұмыс істеуі үшін қажетті дене жүктемесінің алынуына, сондай-ақ дене жаттығуларымен жүйелі түрде шұғылдануға деген қажеттілік пайда болады. Дене мүмкіндіктері шектеулі студенттер үшін ЖОО жағдайында сауықтыру білім беру ортасын құру өте маңызды.

Жұмыстың мақсаты – мемлекеттік ЖОО-да арнайы дәрігерлік топ студенттеріне арналған бейімдік дене тәрбиесінің моделін теориялық және эксперименттік тұрғыдан негіздеу.

Бұл модельді біз ағзаны нығайтуға, оның бейімделу мүмкіндіктерін іске асыруға, әрбір жеке тұлғаның өзін-өзі белсендіруге және әлеуметтендіруге бағытталған дене шынықтыру-сауықтыру қызметінің инновациялық технологиясы ретінде қарастырдық.

Бейімдік дене тәрбиесі қоғамның барлық мүшелері үшін тең жағдай жасауға мүмкіндік береді, олардың қоғамдық, мәдени, дене шынықтыру-спорт өміріне қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Модельді әзірлеу арқылы, біз бейімдік дене тәрбиесі көмегімен келесі міндеттерді шешуді көздедік:

- дене мүмкіндіктері шектеулі студенттерге сауықтыру бағытындағы ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар жасау;
- дене тәрбиесі арқылы денсаулықты нығайтуға және ғылыми сауаттылық пен білімділікке тұрақты қызығушылықты қалыптастыру;
- ағзаның сыртқы ортаның қолайсыз факторларының әсеріне және психоэмоциялық күйзеліске төзімділігін қамтамасыз ететін дене шынықтыру-сауықтыру қызметінде мотивациялық қажеттілікті қалыптастыру.

Бейімдік дене тәрбиесі – дене мүмкіндігі шектеулі, тірек-қимыл аппараты зақымданған адамдардың дене, когнитивтік және психикалық қабілеттерін дамытуды дараландыру негізінде оқыту, тәрбиелеу, сауықтыру және дамыту міндеттерін сапалы шешуге мүмкіндік беретін ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар, оңалту іс-шаралары мен педагогикалық технологиялар кешені болып табылады. Сонымен қатар, бейімдік дене тәрбиесі қозғалыс белсенділігі мен салауатты өмір салтын қалыптастыруға, жүргізуге, өзін-өзі жетілдіруге, денсаулықты сақтау жағдайларын жасауға тұрақты мотивацияны құрудан тұрады, сол арқылы мамандықты меңгеруге, өмір сапасын арттыруға ынталандырады.

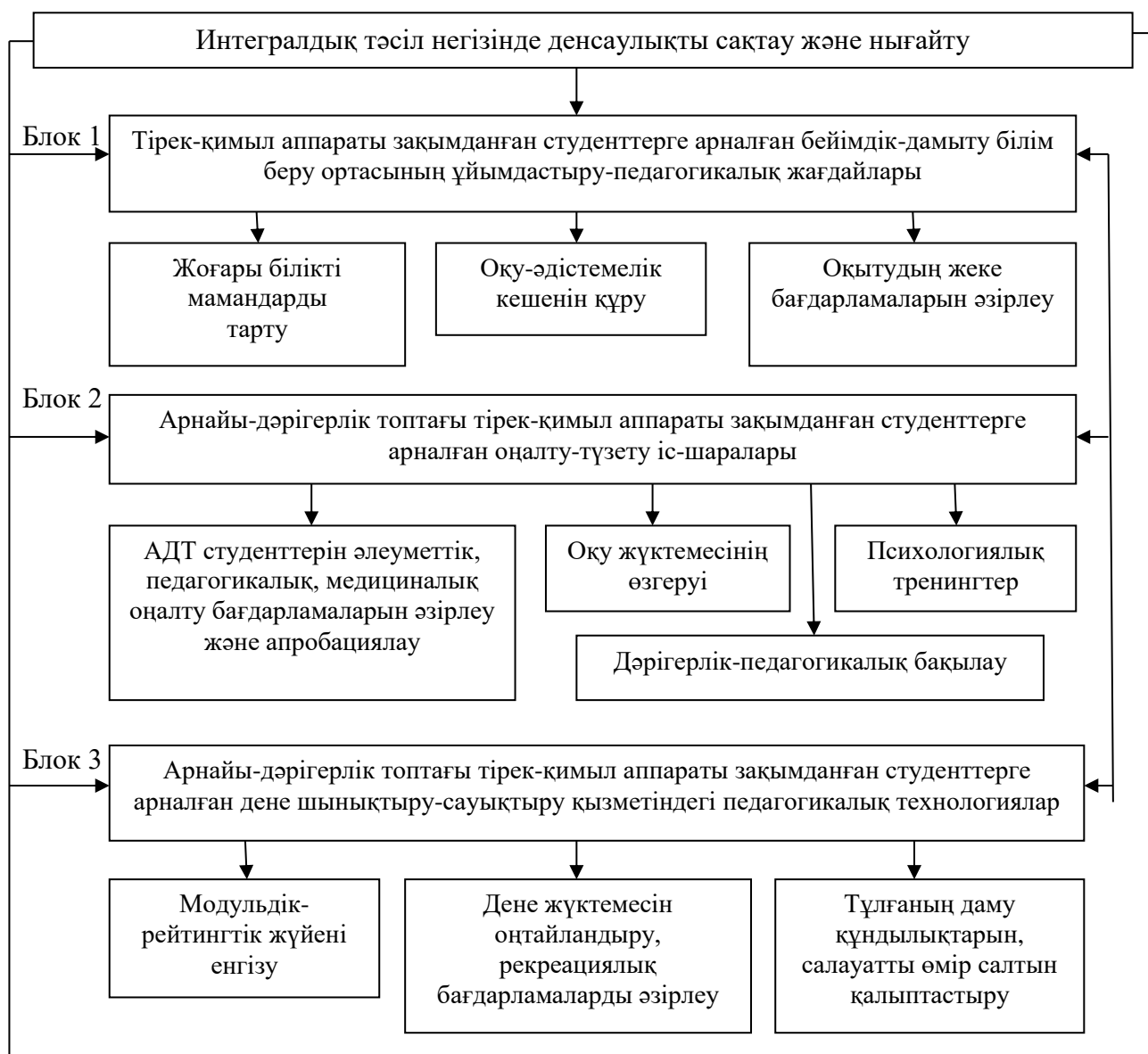
Модельдің мақсаты интегралдық тәсіл негізінде денсаулықты сақтау және нығайту болып табылады. Біз қарастырған модель арнайы дәрігерлік топтардың оқу үдерісін жетілдіруге арналған үш блоктан тұрады (1-сурет).

1-блок. Тірек-қимыл аппараты зақымданған студенттерге арналған бейімдік дене тәрбиесінің ұйымдастыру-педагогикалық жағдайлары. Ұйымдастыру-педагогикалық жағдайлар ЖОО әкімшілігінің, педагогтардың, дәрігерлердің, психологтардың, дене тәрбиесі

мамандарының және мүмкіндіктері шектеулі студенттердің білім беру үдерісіне қатысатын барлық құрылымдық бөлімшелердің үйлестірілген іс-әрекеттерін қамтиды.

Осы блоктың құрамдас элементтері келесі міндеттерді көздейді: бейімделген білім беру ортасын құруға қабілетті жоғары білікті мамандарды тарту; оқу-әдістемелік кешен құру; оқыту және бақылау технологиялары негізінде жеке оқыту бағдарламаларын әзірлеу.

Ұйымдастыру-педагогикалық жағдайларды жүзеге асыру үшін Қорқыт Ата университетінде жүзу бассейні бар спорттық кешені пайдалануға берілді, ауру ерекшеліктерін есепке алатын жабдықтар алынды. Дене тәрбиесі кафедрасының базасында сауықтыру орталығы құрылды. Дәрістік сабақтар жалпы лекте, осы оқу түріне бөлінген оқу сағаттарын сақтай отырып, негізгі оқу жоспары бойынша өткізілді. Дәрісханалық жүктеме практикалық сабақтар үшін қарастырылған сағаттарды қысқарту есебінен азайтылды. Өзіндік жұмысқа және «дене тәрбиесі» пәніне сағат саны көбейтілді. Осындай өзгерістер арқылы сабақты тиімді ұйымдастыру және тиісті әдістемелік қамтамасыз ету нәтижелі болды.

1-сурет – Тірек-қимыл аппараты ауыратын студенттерге арналған бейімдік дене тәрбиесінің моделі

2-блок. Оңалту-түзету іс-шаралары. Құрамдық элементтер келесі міндеттерді көздейді: тірек-қимыл аппараты зақымданған студенттерге арналған әлеуметтік, педагогикалық, медициналық оңалту бағдарламаларын әзірлеу; оқу жүктемесін өзгертуді келісу; психологиялық тренингтер; дәрігерлік-педагогикалық бақылау, коммуникациялық қабілеттілікті дамыту және әлеуметтік бейімдеу. Түзету-оңалту бағдарламасына емдік-сауықтыру массажы, бассейнге бару кіреді. Мұндай кешендік тәсіл денені сауықтырудан басқа, ағзаның бейімделу мүмкіндіктерін арттыруға, иммундық жүйені нығайтуға мүмкіндік береді.

3-блок. Дене шынықтыру-сауықтыру қызметіндегі педагогикалық технологиялар. Құрамдық элементтер келесі міндеттерді көздейді: бейімдік дене тәрбиесінің белсенді компоненті ретінде және оқу үдерісінің сапасын арттыру үшін модульдік-рейтингтік жүйені енгізу; дене жүктемесін оңтайландыру есебінен дене тәрбиесі жүйесін жетілдіру, денсаулық жағдайын түзету үшін рекреациялық бағдарламаларды әзірлеу; жеке тұлғаны дамыту құндылықтарын, салауатты өмір салтын қалыптастыру.

Дене тәрбиесі кафедрасы ректорат, деканат және сауықтыру орталығы арасындағы байланыстырушы буын болып табылады, сондай-ақ АДТ-қа жатқызылған студенттермен дене шынықтыру-сауықтыру қызметін жүргізудің кепілі ретінде әрекет етеді.

Оның күзіретіне кафедрада дене жүктемелерін саралау негізінде оқу үдерісін оңтайландыруға бағытталған педагогикалық жағдайларды ұйымдастыру, дене шынықтыру-сауықтыру қызметіне студенттерді тарту кіреді. Сонымен қатар, кафедраға жоғары білікті мамандарды тарту, ЖОО-ның барлық құрылымдық бөлімшелерінің өзара іс-қимылын қамтамасыз ету, мекемелермен денсаулық мониторингін ұйымдастыру бойынша байланыс орнату құқығы берілген.

Интегралдық тәсілдің әдістемесі негізінде біз: дене шынықтыру-сауықтыру қызметінің педагогикалық технологиялары, денсаулық мәдениетін, салауатты өмір салтын қалыптастыру, тестілеу мен семестрлік бақылау негізінде дене жүктемесін оңтайландыру, рекреациялық сабақтарды есепке ала отырып, оқытудың модульдік-рейтингтік жүйесін қолдануды қарастырдық.

Модульдік-рейтингтік жүйе – білім беру компонентін және көлемі мен қарқындылығын біртіндеп арттыра отырып, сондай-ақ педагогикалық, медициналық-биологиялық және психофизиологиялық бақылауды пайдалана отырып модульдер бойынша дене жүктемесін іске асыруды көздейді.

Дене жүктемесі сауықтыру-түзету сипатында болады және ағзаның функционалдық мүмкіндіктерін арттыруға, дене бітімі мен омыртқаны ұстап тұруға, сенсомоторлы және психомоторлық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретін бұлшық еттерді нығайтуға бағытталған.

Дене жаттығулары бірінші кезекте дене жүктемесі ретінде емес, құрдастарына, оқытушыларға, бейімдік дене тәрбиесі арқылы жеке тұлғаның әлеуметтену үдерісін жеделдетуге мүмкіндік беретін дене белсенділігінің өсуіне бағытталған сауықтыру құралы ретінде қарастырылады.

Жылдық оқу модулі 44 аптадан тұрады, оның ішінде бірінші және екінші академиялық кезең кіреді. Бұл ретте студенттің үлгерімін бағалаудың рейтингтік жүйесі ескеріледі. Бірінші және екінші жарты жылдықта екі модульден тапсырады.

Әрбір модульде жеке тұлғаның бейімделу жағдайына, диагнозына және дене дайындығының деңгейіне байланысты дене жүктемелердің мақсаттары, міндеттері, бағыттылығы анықталған. Бұл жеке-сараланған тәсілді қамтамасыз етеді.

Әрбір модуль, өз кезегінде, пәннің бірінші және екінші модульдеріне бөлінеді және шешілетін міндеттерге байланысты үш кезеңге ие: созылмалы, өтпелі, базалық.

Созылмалы кезең – дене жүктемесінің жиынтығымен, ағзаны тірек-қимыл аппаратын түзетуге бағытталған арнайы жүктемеге біртіндеп жеткізумен сипатталады.

Өтпелі кезең – дене жүктемесінің біртіндеп жоғарылауын және оның қарқындылығын арттыруды көздейді. Базалық кезең – аэробтық, жалпы, арнайы, жылдамдық-күш, төзімділік, және басқа да дене қабілеттерін дамытуға бағытталған құралдар мен әдістердің әр түрлі жиынтығымен негізгі дене жүктемені қамтиды. Аурудың дәрежесіне байланысты түзету жаттығулары таңдалды. Бейімделу жаттығулары сессия және демалыс кезеңінде жоспарланды. Орта қарқынды дене жүктемесі белсенді демалыс құралдарын пайдалана отырып дербес орындалды.

Рейтинг жүйесі «дене тәрбиесі» пәні бойынша студенттердің оқу іс-әрекетінің барлық түрлерін интегралды бағалау балымен көрсетілген. Оның мақсаты рейтингтік жүйеде сапаны кешенді бағалаудан тұратын жинақтау болып табылады және оқудың барлық кезеңінде студенттердің жүйелі жұмысын жетілдіру үшін қолданылады.

Бұл жүйе педагогикалық бақылау технологиясын қолдануға негізделген және ағымдағы және аралық бақылауды қамтиды. Ағымдағы бақылау – бұл оқу модулі, академиялық кезең және оқу жылы ішінде білімді меңгеру деңгейін үздіксіз жүзеге асыратын сабақтар барысында жүзеге асырылады.

Аралық бақылау оқу материалын меңгеру деңгейі мен барысын жүйелі тексеру және бағалау мақсатында оқытушымен жүргізіледі. Аралық бақылау пән бойынша сынақ түрінде әр академиялық кезең аяқталғаннан кейін сессия кезеңінде жүзеге асырылады.

Пәнді меңгеру оқу модульдері бойынша балл санымен анықталатын сынақпен аяқталады. Қорытынды баға дене дайындығының деңгейін анықтауға және салауатты өмір салты мен денсаулықты нығайту мәселелері бойынша теориялық білімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сынақ және емтихан сессиясы кезінде сабақтар алдын ала келісім бойынша студенттерге қолайлы уақытта өткізіледі және жүйке жүйесіндегі психикалық шиеленісті шешуге бағытталады.

Жазғы демалыс кезінде студенттер жеке бағдарламалар бойынша алған қозғалыс дағдылары мен дене қабілеттерін жетілдіреді. Өзін-өзі бақылау бастапқы өлшем бірліктеріне қатысты жүзеге асырылды (саны, реті, метр, минут және т.б.).

Егер дене жүктемесі ағзаның функционалдық мүмкіндіктеріне қатысты болған жағдайда ғана қозғалыс белсенділігіне қажеттілік қалыптасуы мүмкін.

Оқытудың барлық кезеңінде дене жүктемесі жеке тұлғаның функционалдық мүмкіндіктеріне сәйкес және ауруды есепке ала отырып біртіндеп ұлғайтылды. Сабақ спорт залында, таза ауада, жүзу бассейнінде өткізілді. Аэробтық аймақта жалпы төзімділікті ЖСЖ бойынша жүктемеге бақыланды (120–140 соғу/мин).

Әр сабақтың соңында 8–10 минут тыныс алу гимнастикасын игеруге бөлінді. Бассейнде гипоксикалық мүмкіндіктерді дамыту үшін тыныс алу кідірісі бар жүзу жаттығулары орындалды. Бұл жалпы дамыту жаттығуларының санын қысқарту және аэробтық кезеңде жүктеме көлемін төмендету есебінен болды, бірақ жүктеме қарқындылығын біртіндеп арттыру көзделді.

Педагогикалық эксперимент барысында жүзуге ерекше көңіл бөлінді. Жүзу жүктемесі жүйке жүйесін нығайтуға, шынығуға, оң эмоцияларды белсендіруге, жалпы және арнайы төзімділікті жетілдіруге бағытталған. Жаттығулар төмен қарқындылықпен орындалды (ЖСЖ 110–120 соғу/мин).

Күш, жылдамдық-күш қабілеттері мен жылдамдықты дамыту міндеттері кезеңнің негізгі міндетімен қатар шешілді және аз жүктемелерден басталды. Негізінен айналмалы жаттығу әдісі қолданылды.

Психофизикалық жаттығу элементтері әрбір сабақта қолданылды. Осы мақсатта алға қойылған міндеттерге байланысты 5-10 минут уақыт бөлінді. Психофизикалық жаттығу физиологиялық үдерістерді (тыныс алу, бұлшық ет тонусы) реттеп қана қоймай, психикалық (көңіл бөлу, қабылдау) және психомоторлық қызметтердің дамуына мүмкіндік берді.

Емтихан сессиясы мен демалыс кезінде әр студент алдында аэробтық мүмкіндіктерді қол жеткізілген деңгейде ұстап тұру міндеті қойылды.

Педагогикалық эксперимент дәстүрлі жүйемен салыстырғанда АДТ-да дене шынықтырумен айналысудың ұсынылған модульдік технологиясының артықшылығын көрсетті. Сабақ тек оқу үдерісінде ғана емес, сонымен қатар емтихан сессиясы мен демалыс кезінде дене жаттығуларының жеке кешендерін қамтитын сауықтыру жаттығулары бағдарламасы бойынша жүргізілді.

Сауықтыру жаттығуларының бағдарламасы сауықтыру-түзету сипатында болды. Және бұлшық ет топтарын қалыптастыруға бағытталған дене жаттығуларының арнайы кешендерін оқу үдерісіне енгізу арқылы ағзаның резервтік және бейімдеу мүмкіндіктерін арттыруға, статикалық жаттығулардың көмегімен арқа, іш, иық белдеуінің бұлшық ет топтарын дамытуға бағытталған.

Бағдарлама аралық бақылау нәтижелері бойынша әр академиялық кезеңнен кейін түзетілді. Рекреациялық бағдарлама арқылы студенттер сауықтыру бағытындағы жыл бойғы жаттығуларды орындады.

№1 кестені талдаудан эксперимент аяқталғаннан кейін эксперименттік топтағы осы бағдарлама бойынша сабақтардан өсу әсері байқалатынын көруге болады.

1-кесте – Экспериментке қатысушылардың дене дайындығы көрсеткіштерінің динамикасы

Бақылау жаттығулары	Топтар	БТ-I	БТ-II	ЭТ
	көрсеткіштер мәні (M±σ), P < 0,05 кезінде			
1. Уақытты есепке алмай үздіксіз жүзу (мин)	дейін	20±2,3	20±1,6	20±2,4
	кейін	18±3,6	25±2,68	35±3,2
	өсімі,%	-10,00	+25,00	+75,00
2. Еденде іште керіліп жатып кеуде мен аяқты көтеру, қолдары бас артында (с)	дейін	24±0,3	20±0,17	18±0,8
	кейін	23±0,4	22±0,6	32±0,5
	өсімі,%	-4,20	+12,00	+77,00
3. Еденде отыру қалпынан тығыздалған доп лақтыру (см)	дейін	503±0,2	480±5,2	450±4,6
	кейін	508±1,1	530±5,8	510±6,6
	өсімі,%	+0,99	+10,40	+13,10
4. Эстафеталық тест (сиқырлы таяқ) (см)	дейін	18±2,3	18±1,6	19±1,9
	кейін	17±3,6	16±2,5	15±2,3
	өсімі,%	-5,60	-11,12	-21,06
5. Қозғалыстағы тепе-теңдікті ұстап тұру қабілеті	дейін	2,33±0,23	2,47±0,19	2,68±0,41
	кейін	2,31±0,19	2,39±0,16	2,55±0,24
	өсімі,%	-0,90	-3,20	-4,80
6. Бұлшық еттердің күші мен төзімділігі	дейін, әлсіз	100,00%	100,00%	100,00%
	кейін, әлсіз	16,30%	-	-
	қанағаттанарлық	28,70%	37,50%	-
	жақсы	55,00%	62,50%	100,00%

Кестеден эксперименттік топ студенттерінің барлық бағалау тестілері бойынша функционалдық және бейімделу мүмкіндіктері мен дене дайындық деңгейінің жақсарғанын көруге болады. Медициналық карталарды талдау негізінде арқа бұлшық еттерінің күші мен төзімділік көрсеткіштері 100%-ға жақсарды.

Дене тәрбиесі мұғалімі арнайы дайындықпен, патология негізін, ағзаға түсетін дене жүктемесінің әсерін білуі керек. Ол диагноз қойған дәрігердің тапсырмаларын және ұсынылған дене жаттығуларының түрлерін, орындау мөлшерін, ырғағын, ұзақтығын және шынықтыру поцедуларын ескеруі қажет. Мұғалім міндетті түрде студенттің жүктемесін

көтеруін, жүрек соғысын, тыныс алуын, шаршаудың сыртқы белгілерін үнемі бақылап отыруы керек.

Мұғалім дене тәрбиесінің рөлін және студенттің денсаулығын нығайту үшін шыңдау, рационалды тамақтану, өзін-өзі бақылау, өзіндік жаттығуларды орындауға бағытталған (шаңғымен серуен, мөлшерлі жүру және жүгіру және т.б.) жан-жақты қалыптасқан теориялық білімі болуы қажет. Жаттығу барысында тамыр соғу жиілігін, тыныс алуды, дене түсін және студенттің жалпы жағдайын қадағалап отыру керек. Күз және көктем мезгілдерінде дәрумендерді барынша көп пайдалануға назар аударған дұрыс (әсіресе С және Е дәрумені) [13].

Тыныс алу мүшелері ауруы кезінде жаттығуларды таза ауада топтық әдіспен орындап, ал қыс мезгілінде жаттығуды ғимарат ішінде жүргізген тиімді. Залды желдетіп, ылғалды тазалап, мүмкіндік болса кварц жүргізіп, гигиеналық талаптарға сай болуын қадағалаған жөн.

Сайып келгенде денсаулық көптеген факторларға тәуелді болып келеді. Көптеген өзара байланыстылық пен себеп-салдарды айқындау әдісі арқылы студенттердің денсаулығын қалыптастыратын жекелеген факторлардың рөлін анықтауға болады. Мәселеге бұл тұрғыдан келу факторларды денсаулыққа қауіпті факторлар және оны нығайтатын факторлар деп бөліп алуға мүмкіндік береді. Алайда, сауықтыру шараларын іске асыру үшін істелінетін әрекеттің қайда, неге бағытталғандығын ғана емес, фактордың өз табиғатын да білу керек. Студенттердің денсаулығына әсер ететін фактор атаулының бәрі өз табиғаты жағынан үш негізгі топқа бөлінеді: биологиялық факторлар тобы, қоршаған орта факторларының тобы және әлеуметтік-экономикалық факторлар тобы.

Биологиялық қауіпті факторлар тобына тұқым қуалайтын ауыр зардап пен ауытқудың асқынуын жатқызады. Миопия, сколиоз тәрізді кең тараған аурулардың тұқым қуалайтын ерекшелігі бар екені белгілі. Қоршаған ортаға тән қауіпті факторлар тобына қолайсыз климаттық-географиялық жағдайлар және өмір сүретін ортаның зиянды химиялық заттармен ластануы жатады. Әлеуметтік-гигиеналық қауіпті факторлардың ең бастылары – гипокинезия (қимыл белсенділігінің жеткіліксіздігі), оқу жүктемесінің тым көптігі, тиімді тамақтанбау, ұйқы, оқу сабақтары мен демалыс режимінің бұзылуы, гигиеналық дағдылардың орнықтауы мен жағымсыз әдеттердің орын алуы [14].

Адам денсаулығының қалыптасуына әсер ететін факторлардың күрделі кешенінің ішіндегі басты орындардың бірін қимыл-қозғалыс иеленеді. Қазіргі медицина бір уақыт ішінде адам ағзасының өсуі мен дамуына септігін тигізетін, оның денсаулығын нығайтуға жағдай туғызатын, көптеген ауруларға ем болатын дене тәрбиесі жаттығуларынан өзге жан-жақты пайдалы нәрсені қазіргі таңда білген емес.

Қимыл-қозғалысты денсаулық негізі ретінде қарай отырып, оның сауықтырғыш ерекшелігі бірқатар жағдайды толық әрі дұрыс сақтағанда ғана мүмкін екенін есте ұстау керек. Қимыл-қозғалыс әр түрлі болуға тиіс, ал олардың саны ағзаның биологиялық қажеттігіне сәйкес және жекелеген органдар мен жүйелердің морфофункционалдық жетілу дәрежесіне сай болуы қажет.

Өкінішке орай, оқу орындарындағы медицина қызметкерлерінің қимыл-қозғалыстың биологиялық рөлі жайлы, жеткіліксіз немесе артықша қимыл белсенділігінің өсіп келе жатқан ағзаға тигізетін зиянды әсері туралы, сондай-ақ әр түрлі жастағы балалар мен жасөспірімдердің тәуіліктік қимыл белсенділігіне берілетін гигиеналық нұсқаулар жөніндегі білімдері жеткілікті деңгейде емес.

Қимыл белсенділігімен қатар, шынығудың да адам ағзасына тигізер пайдасы орасан зор. Шынығу – бұл қоршаған ортаның әр түрлі әсерлеріне ағзаның тез бейімделуіне мүмкіндік беретін шаралар жүйесі.

Шынығу – денсаулықты нығайтудың негізгі құралдарының бірі. Табиғаттың табиғи факторларын (ауа, сау, күн сәулесі) дұрыс пайдалану қоршаған орта мен патогендік

микроорганизмдердің зиянды әсерлеріне қарсы тұруды арттыруға мүмкіндік береді. Техникалық өркениет біздің өмірімізге қолайлы жағдайлар жасап бере отырып, сонымен бірге адамды табиғаттан ұзақ мерзімге бөліп тастайтын қазіргі кезде ол аса маңызды мәселелердің біріне айналды [14].

Шынығу ауаның, судың, күн сәулесінің теріге үнемі және қайталап әсер етуі ағзада жылылықты реттеп отыруға бағытталған өзгерістерге негізделеді. Бұл сыртқы ортаның өзгерістеріне ағзаның бейімделу қабілетін арттырады. Жылуды реттеу механизмдерін қайта құруда орталық жүйке жүйесі басты рөл атқарады. Ыстықтың ұзақ уақыт бойы әсер етуі жүйкені шынықтырады.

Ағзаның физиологиялық қызметіне әсер ететін шынығудың түрлері мен әдістері бойынша жүргізілген ғылым-зерттеу жұмыстары шынығуды ұйымдастырудың негізгі принциптерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бірінші принцип – шынығудың біртіндептілігі. Егер шынықтырушы фактор біртіндеп ұлғайтыла берсе ғана шынығу оң нәтиже береді. Күші аз әрекеттен күші көп әрекетке көшу жылдамдығы ағзаның жағдайымен, осы әсерге білдірілген оның реакциясымен анықталады.

Шынығудың алғашқы кезінде қолданылған әрбір процедура (мысалы, су құйыну) жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелері тарапынан жауап беру реакциясын байқатады. Бір процедураны қайталап орындай беру, мысалы, температурасы бірдей суды күн сайын қайталап құйынғанда, дененің бұған жауап беру реакциясы барған сайын әлсіреп, ақыры мүлде тоқтатылады. Тітіркенгіштердің әсер-күшін арттырған кезде (одан да суығырақ су құйынғанда) әлгі реакция тағы да қайталанады. Қатты тоңып қалмау үшін судың немесе ауаның температурасын күрт төмендетуге болмайды, бірақ, сонымен бірге аз ғана төмендету шынығуға септігін тигізе қоймайтынын есте ұстаған жөн.

Екінші принцип – шынығудың жүйелілігі. Шынығу барысында ұзақ үзіліс жасау шартты рефлекстердің біртіндеп жойылуына алып келеді. Бала кезден бастап жүйелі түрде шынығуға әдеттенудің маңызы зор, сонда ол керекті қажеттіліктерді өсіре түседі.

Үшінші принцип – шынығу құралдарының көптүрлілігі. Шынығу мақсатында қандай да бір тітіркендіргішті ұзақ уақыт қолдану ағзаның тек осы тітіркендіргішке деген қарсылығын ғана арттырады.

Сауықтыруға, дене дамуын жақсартуға және аурудың алдын алуға шынығудың зияны тимейтіні сияқты, шынығуға жоғарыда аталған шынығу шараларының пайдасы болмаса, зияны тимейді. Тек қана шынығудың әдістері мен тиісті құралдары оқушының жас ерекшелігі мен денсаулық жағдайына лайықты етіп іріктеп алынуы керек.

Қорытынды

Оқу үдерісінің барлық субъектілерінің қызметін біріктіруге мүмкіндік беретін дене шынықтыру-сауықтыру қызметіне интегралдық қажеттілік негізінде тірек-қимыл аппараты зақымданған студенттер үшін бейімдік дене тәрбиесінің моделін құрудың мақсатқа лайықтылығы эксперимент жүзінде расталды.

Педагогикалық эксперимент нәтижелерімен тірек-қимыл аппараты зақымданған студенттердің дене шынықтыру-сауықтыру қызметіне интегралдық тәсілдің артықшылығы анықталды, мұны ағзаның бейімделу мүмкіндіктерін сақтауға, дене және функционалдық дайындық деңгейін арттыруға, қозғалыс белсенділігіне тұрақты қажеттілікті қалыптастыруға, салауатты өмір салтын жүргізуге бағытталған инновациялық технология ретінде қарастыруға болады.

Ұйымдастыру-педагогикалық жағдайлар дене мүмкіндіктері шектеулі студенттердің денсаулығын нығайтуға бағытталған модельдер мен оңалту-түзету іс-шаралары тұлғаның мәдени құзіретін қалыптастыру, өзінің кәсіби қызметін ойдағыдай жүзеге асыру және әр түрлі сауықтыру іс-шараларына қатысу қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік берді.

Сонымен бірге, қазіргі кезде ауруды және дене ақауын болдырмауды ғана емес, әр түрлі органдар мен жүйелердің қызметін жақсартуды және ағзаның сыртқы әсерге жоғары

қарсылығын қамтамасыз етуді өз міндетіне алған бүгінгі медицина денсаулық ұғымының аясын едәуір кеңейтіп, тереңдете түсуде.

Алайда, адамның денсаулығында әлі де түрлі ауытқулар жоқ емес. Студенттерді дәрігерлік тексеруден өткізу кезінде әсіресе тонзиллит, миопия, тірек-қимыл аппаратының бұзылуы сияқты созылмалы аурулар жиі байқалып қалады. Бірқатар студенттерде, ағзаның жұқпалы ауруға қарсы тұру қабілетінің төмен екені көрінеді. Тамақтану мен дене тәрбиесінің дұрыс жолға қойылмауы кейбір оқушыларды май басып, семіздікке ұшыруына себеп болады.

Тиімді қимыл белсенділігі, дұрыс тамақтану, тиімді күн режимі, шынығу, салауатты өмір салтына тәрбиелеу сияқты факторларды кеңінен пайдалану балалар мен жасөспірімдердің функционалдық-психологиялық мүмкіндіктерін және олардың оқу мен еңбекке деген қабілетін дамытуға қолайлы жағдай туғызады. Бұған қазіргі әлеуметтік құрылыс барлық мүмкіндіктерді жасап отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Виленская Т.Е. Принципы формирования и организация физического воспитания в специальных медицинских группах // Теория и практика физической культуры. – 2005. – №1. – С. 25–26.
2. Козина Э.М. Физкультурно-оздоровительная деятельность как социальной фактор формирования здоровья современной студенческой молодежи: Автореф.дис... кан. соц. наук. – Пенза, ПГУ, 2007. – 23 с.
3. Люлина Н.В. Занятия в специальной медицинской группе: Учебное пособие. – Красноярск, КГТЭИ, 2005. – 158 с.
4. Ермегияев Т.А., Таймазов Н.А., Канагатов И.Б., Давиденко Д.Н., Салов В.Ю., Григорьев В.И. Физическая культура – спорт-здоровье: Учебное пособие / Под общей ред. проф. А.К. Кульназарова. – Астана, 2010. – 258 с.
5. Есиркепов Ж.М. Оценка физической подготовленности студентов специального медицинского отделения // Сборник статей по материалам XXXII Международной заочной научно-практической конференции. – М., 2014. – №11 (32). – 89–95 с.
6. Шанина Г.Е. Адаптивная физическая культура как фактор социального здоровья лиц с ограниченными возможностями // Теор. и практ. физ. культ. – 2015. – №1. – С. 56–58.
7. Есиркепов Ж.М., Головченко С.В., Зульпухаров Х.Ш. Поведенческие факторы здоровья и физической активности подростков: гендерный аспект // Сборник статей по материалам XXXII Международной заочной научно-прак. конференции. – М., 2014. – №11 (32). – 83–89 с.
8. Ержанов С.Ө., Қуатбеков Ш.Н. Бейімдік дене тәрбиесіндегі педагогикалық қызмет субъектісінің сипаттамасы // «Жаңа әлемдегі дене тәрбиесінің өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қызылорда, 2018. – 121–124 б.
9. Байжанов Е.Қ. Мүмкіндігі шектеулі студенттердің дене жүктемесін оңтайландыру // Ізденіс. КЗ ғылыми ақпараттық, танымдық журналы. – 2017. – №3. – 29–34 б.
10. Utegenov Zh. Yessirkeпов Zh. Rysbaeva G. On the socialization problems of studen's personality during and upbringing // Life Science Journal. – 2014. – V. 11 – Iss. 10s. – P. 250–253.
11. Дене шынықтыру және спорт туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ.
12. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы.
13. Сатыбалдина А.Е., Дәулет Г.Д., Лесбекова Р.Б. Әртүрлі аурулар кезіндегі қолданылатын емдік дене шынықтыру әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: ҚазСТА, 2019. – 148 б.
14. Бұғыбаева С.Ж., Лесбекова Р.Б., Есжан Б.Ф., Кисебаев Ж.С. Жасерекшелік физиологиясы және мектеп гигиенасы: Оқу құралы. – Алматы: ҚазСТА, 2017. – 204 б.

REFERENCES

1. Vilenskaia T.E. Printsipy formirovaniia i organizatsiia fizicheskogo vospitaniia v spetsialnyh meditsinskih grúppah // Teoriia i praktika fizicheskoi kúltúry. – 2005. – №1. – S. 25–26.
2. Kozina E.M. Fizikúltúrno-ozdorovitelnaia detatelnost kak sotsialnoi faktor formirovaniia zdorovia sovremennoi stúdencheskoi molodeji: Avtoref. dıs... kan. sots. naýk. – Penza, PGÝ, 2007. – 23 s.
3. Líylina N.V. Zaniatia v spetsialnoi meditsinskoi grúppe: Ýchebnoe posobie. – Krasnoiarsk, KGTEI, 2005. – 158 s.
4. Ermeguaev T.A., Taimazov N.A., Kanagatov I.B., Davidenko D.N., Salov V.Íy., Grigorev V.I. Fizicheskaiia kúltúra – sport-zdorove: Ýchebnoe posobie / Pod obei red. prof. A.K. Kúlnazarova. – Astana, 2010. – 258 s.
5. Esirkepov J.M. Otsenka fizicheskoi podgotovlennosti stúdentov spetsialnogo meditsinskogo otdeleniia // Sbornik statei po materialam XXXII Mejdýnarodnoi zaochnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii. – M., 2014. – №11 (32). – 89–95 s.
6. Shanina G.E. Adaptivnaia fizicheskaiia kúltúra kak faktor sotsialnogo zdorovia lits s ogranichennymi vozmojnostiami // Teor. i prakt. fiz. kúlt. – 2015. – №1. – S. 56-58.
7. Esirkepov J.M., Golovchenko S.V., Zýlpýharov H.Sh. Povedencheskie faktory zdorovia i fizicheskoi aktivnosti podrostkov: gendernyi aspekt // Sbornik statei po materialam XXXII Mejdýnarodnoi zaochnoi naýchno-prak. konferentsii. – M., 2014. – №11 (32). – 83–89 s.
8. Erjanov S.Ó., Qýatbekov Sh.N. Beimidik dene tárbiesindegi pedagogikalıyq qyzmet sýbektisiniń sıpattamasy // «Jańa álemdegi dene tárbiesiniń ózektı máseleleri» Halyqaralyq gýlymi-praktikalıyq konferentsiia materialdary. – Qyzylorda, 2018. – 121–124 b.
9. Baijanov E.Q. Múmkindigi shekteyli stúdentterdiń dene júktemesin ońtailandyryń // Izdenis. KZ gýlymi aqparattyq, tanymdyq jýrnaly. – 2017. – №3. – 29–34 b.
10. Utegenov Zh. Yessirkepov Zh. Rysbaeva G. On the socialization problems of studen's personality during and upbringing // Life Science Journal. – 2014. – V. 11 – Iss. 10s. – P. 250–253.
11. Dene shynyqtyryń jáne sport týraly Qazaqstan Respýblikasynyń Zańy. 2014 jylgy 3 shildedegi № 228-V QRZ.
12. Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń 2016 jylgy 1 naýryzdaғы № 205 Jarlyғы.
13. Satybaldina A.E., Dáylet G.D., Lesbekova R.B. Ártúrli aýrylar kezindegi qoldanylatyn emdik dene shynyqtyryń ádistemesi: Oqy quraly. – Almaty: QazSTA, 2019. – 148 b.
14. Buғыbaeva S.J., Lesbekova R.B., Esjan B.Ĝ., Kisebaev J.S. Jaserekshelik fiziologiiasy jáne mektep gıgıgienasy: Oqy quraly. – Almaty: QazSTA, 2017. – 204 b.

Б.Ж. АЙДАРОВ¹✉, Ю.Н. КАМАЛОВ^{2*}

¹PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Шымкент, Қазақстан қ.), e-mail: baha7-9@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент, Қазақстан қ.), e-mail: iusubaty@mail.ru

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҰТҚЫРЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Автор мақалада кәсіптік оқыту мамандарын кәсіби даярлау барысында анықталған міндеттерін табысты жүзеге асыру үшін, болашақ педагогтардың кәсіби ұтқырлығының жалпы құрылымын авторлық көзқарас тұрғысынан оқырмандарға жеткізуді мақсат етеді.

Осы мақсатты жүзеге асыру барысында болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби ұтқырлығының негізгі құрылымын құраушылар анықталып, негізгі ұғымдар айқындалды. Адам өмірінде меңгерген мамандығы шеңберінде икемді түрде жаңғырып, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзін жетілдіре алатындай ұтқыр бола алады. Бірақ ол үшін белгілі бір жеке және кәсіби қасиеттерге ие болуы керек.

Кәсіби ұтқырлықтың құрылымдық элементтері: жеке тұлға сапасы; адамның іс-әрекеті; адамның өзін және қоршаған ортаны түрлендіру процесі; ұтқырлық түрлері (тік және көлденең); сипаттамалары (объективтік, субъективтік және мінезін зерттеу) екендігі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: кәсіби ұтқырлық, ұтқырлық, педагог, кәсіптік оқыту, кәсіби ұтқырлықтың құрылымы, әлеуметтік ұтқырлық.

B.Zh. Aidarov¹, Yu.N. Kamalov²

¹PhD Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University
(Shymkent, Kazakhstan), e-mail: baha7-9@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: iusubaty@mail.ru

Structure of the Professional Mobility of the Teacher

In the article, the author aims to bring to readers a generalized structure of professional mobility of future teachers for the successful implementation of tasks defined in the course of professional training of professional training specialists from the author's point of view.

During the implementation of this goal, the main components of professional mobility of future teachers of vocational training are defined and the main concepts are formulated. In the life of the person can be mobile, flexible to change and creative self-realization in the framework of the acquired profession. But only if he has certain personal and professional qualities.

It is formulated that the structural elements of professional mobility are: the quality of the individual; human activity; the process of transformation of the individual and the environment;

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Айдаров Б.Ж., Камалов Ю.Н. Педагогтың кәсіби ұтқырлығының құрылымы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 235–243. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.022>

* **Cite us correctly:**

Aidarov B.J., Kamalov Yu.N. Pedagogtyń kásibi utqyrlyǵynyń qurylymy [Structure of the Professional Mobility of the Teacher] // Iasayı ǵnıversitetiniń habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 235–243. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.022>

types of mobility (vertical and horizontal); characteristics (objective, subjective and characterological).

Keywords: mobility, professional mobility, teacher, professional training, structure of professional mobility, social mobility.

Б.Ж. Айдаров¹, Ю.Н. Камалов²

¹*PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: baha7-9@mail.ru*

²*кандидат педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: iusubaty@mail.ru*

Структура профессиональной мобильности педагога

В статье поставлена цель довести до читателей обобщённую структуру профессиональной мобильности будущих педагогов для успешной реализации задач, определенных в ходе профессиональной подготовки специалистов профессионального обучения с авторской точки зрения.

В ходе реализации данной цели определены основные составляющие профессиональной мобильности будущих педагогов профессионального обучения и сформулированы основные понятия. В жизни человек может быть мобильным, гибко перестраиваться и творчески самореализоваться в рамках приобретенной им профессии, но только в том случае, если он обладает определенными личностными и профессиональными качествами.

Автором сформулировано, что структурными элементами профессиональной мобильности являются: качество личности; деятельность человека; процесс преобразования личности и окружающей среды; виды мобильности (вертикальная и горизонтальная); характеристики (объективная, субъективная и характерологическая).

Ключевые слова: мобильность, профессиональная мобильность, педагог, профессиональное обучения, структура профессиональной мобильности, социальная мобильность.

Кіріспе

Техника мен технологиялар барынша жедел қарқынмен қарыштап келе жатқан қазіргі уақытта аса қажетті жаңа, заманауи мамандықтарды меңгеру мәселесі де өзекті бола түсуде. Ал игерген мамандығымен жұмысын одан ары қарай жалғастыру үшін кез келген мамандықтың иесі заманауи өнеркәсіптік-техникалық, ақпараттық-технологиялық жаңалықтар мен өзгерістердің үдемелі қарқынына ілесуі мақсатында өз кәсіби біліктілігін, кәсіби ұтқырлығын үнемі және толыққанды арттырып отыруы қажет. Мұндай процестер, яғни күнделікті тұрмыс-тіршілікте онсыз өмір сүру мүмкін болмай қалған кез келген техниканы (компьютердің жаңа нұсқалары, жұмыс істеу мүмкіндігі сағат сайын өзгеріп, дамып жатқан смартфондар) меңгеру немесе соған қарай бейімделу қажеттілігі күн өткен сайын арта түсуде. Бұл ретте біздің бүгінгі әңгімеміз мұғалімнің кәсіптік ұтқырлығы хақында өрбімек.

Негізгі бөлім

Әрине, бұл тақырыпты айтулы ғалымдар айтарлықтай қарастырып, өзінің ғылыми тұжырымдамаларын, анықтамаларын ғылыми айналымға шығарғаны белгілі. Біз алдыменен солардың біршамасына тоқталуды жөн көрдік.

Педагогтың кәсіптік ұтқырлық құрылымын барынша ұғынып, терең түсінуі еліміздегі үнемі өзгеріп отыратын элеуметтік-экономикалық даму жағдайымен тығыз байланысты

десек, әсте қателеспейміз. Өйткені адамның тіршілік қызметінің өндірістік, кәсіптік, денсаулық сақтау, білім беру және басқа да салаларында өтіп жатқан барлық дерлік жаңғырту үдерістері еңбек нарығындағы оқиғалардың өзгерістерімен бірге алға жылжитыны белгілі. Осынау алмағайып заманда болып жатқан құбылыстарды ұтқырлықпен қабылдау қажеттілігі өзінің кәсіптік мәртебесін ауыстыруға деген мұқтаждықтан да туындап жататыны анық.

«Кәсіптік ұтқырлықтың» ғылымаралық категорияларының әр түрлі жақтары саналуан ғылым саласы өкілдерімен зерттелген және зерттеліп те келе жатыр. Экономистер кәсіптік ұтқырлықты әлеуметтік-экономикалық кеңістіктегі еңбекке қабілетті тұрғындардың қозғалысы ретінде қарастырады. Ал социологтар қоғамның әлеуметтік тобындағы адамдардың орын ауыстырулары деп түсіндіреді. Психологтар болса жеке адам құрылымының қайта құруға дайындығы және тіршілік қызметінің жаңа жағдайларына бейімделуі дейді. Педагогтар жаңа техниканы және кәсіптік қызметті меңгеруге қабілеттілік ретінде қарастырады [1]. Шынында да қазір оқушының білімін бағалаудың өзі электронды күнделік арқылы жүзеге асырылатын мүмкіндік қолға алынып жатқан тұста интернетсіз өмір сүру мүмкін емес. Ал оны пайдалану соңғы ақпараттық-технологиялық кеңістікке кіре білумен тікелей байланысты. Әлеуметтік желілердегі сан алуан тақырыпты қозғайтын сан қырлы «жаңалықтар» да көпшіліктің назарын өзіне аударып, әркімге әр қилы әсер етуде. Олардың жағымды да, жағымсыз да жақтары жұртшылықты әрі-сәрі күйге түсіріп жатқаны да жасырын емес.

Ал, қабілеттілік дегенде, біз жеке адамның бойынан табылатын құбылысты түсінетініміз рас. Бұл ұғымды тұңғыш рет грек ойшылы Платон пайдаланған екен. Оның ойынша әрбір адам өзінің бойындағы қабілеті арқылы жұртшылық алдында көзге түседі. Бір кісі көпшілікті басқарғанды, соларға жөн сілтегенді жақсы көрсе, екінші бірі оның қол астында, соның айтқанымен ғана тіршілік етеді. Сондай-ақ адам қабілеттерінің тұқым қуалайтындары да бар. Бұл тұста адамзат баласының ақыл-парасаты, ой-өрісі оның өскен ортасына, алған білімі мен тәрбиесіне байланысты дамып отыратынын айтпай кетпеуге тағы болмайды.

Қалай болғанда да кез келген адам өзінің қарым-қабілетіне қарай әрекет ететіні рас. Сол секілді әрбір мұғалім де өзінің өткізілетін пәнін, оның әрбір сабақ үстіндегі түсіндіретін, оқытатын тақырыбын шәкіртіне әр түрлі амал-әдістермен жеткізеді. Оқытудың әдіс-тәсілдерін дамыту мәселесі де осы кезде туындайды. Себебі адамның (мұғалімнің) қабілетін дамытатын нәрсе – оның таным процесіне тікелей байланысты. Ал таным дегеніңіз үздіксіз дамуын жалғастырып отыратын күрделі де қиын процесс. Айналада болып жатқан барлық іс-әрекеттер, құбылыстар адамның өзіндік танымы арқылы оның бойына сіңіріліп жатады. Сол сияқты әсіресе, ақпараттар ағыны толастамай, әлемді жаһандану процесі билеп жатқан тұста адам санасының тоқырап қалуы, мынау алмайып ғасырдың алпауыттары дүниежүзін өздерінің алып күштерімен бағындырғысы келіп жатқан кезеңде артта қалмай, соған ілесуге ұмтылу – бұл өркениеттен мақұрым қалмай, адам баласының қол жеткізген жетістіктерін игеруге жасалған ұмтылыс болуы керек.

Осы себептен де кәсіптік оқытудағы педагог қызметінің ерекше өзгешелігі болғандықтан кәсіптік ұтқырлық оның айрықша белгісі бола түседі, бұлай қалыптаспаған біздің түлектеріміз тұлға ретінде де, кәсіпқой ретінде де көріне алмайды. Сондықтан да ең алдыменен оның құрылымдық құраушыларын анықтау қажет болып табылады.

Кәсіптік ұтқырлықтың жалпылама мойындалған маңызы субъектінің ішкі (тұлғалық-психологиялық) және сыртқы (практикалық-қызметтік) өзгерістерге тұрақты дайындығы және оларға қарай шұғыл түрде әрекет ете алатын әлеуметтік және кәсіптік ептілігі ретінде түсіндіріледі [2]. Бұл да сайып келгенде, білім, білік, дағды секілді категориялармен астасып жатады. Осылармен астаса отырып, кәсіптік ептілік, кәсіптік шеберлік қалыптасып, арта түседі.

Психологиялық-педагогикалық ғылымда «кәсіптік ұтқырлық» категориясы әр түрлі мағынада түсіндіріледі (Л.А. Амирова, Ю.И. Биктуганов, Т.М. Большакова, Л.В. Горюнова, В.Н. Дюнина, Э.Ф. Зеер, Б.М. Игошев, Ю.И. Калиновский, Е.А. Климов, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Н.С. Пряжников және т.б.).

Кәсіптік ұтқырлық, ең алдымен, жалпы кәсіптік білімдердің жоғары деңгейін қалыптастыру және жинақталған кәсіптік тәсілдер мен түйінді құзіреттіліктер жүйесін игеру арқылы адам дамуының ішкі тетіктерін қамтамасыз ететін, кәсіптік қызмет шарттарының өзгерістеріне бейімделетін, оның ойдағыдай табыстылығымен шарттастырылған адамның қасиеті немесе сапасы ретінде түсіндіріледі (Ю.И. Биктуганов, Б.М. Игошев, Ю.И. Калиновский, О.В. Кердяшева, В.А. Мищенко, Е.А. Никитина және т.б.).

Мәселен, Л.К. Фортова мен А.Ю. Кужековтың пікірлері бойынша [3] кәсіптік ұтқырлық – бұл өзіне төмендегі құрамдарды кіріктіретін тұлғаның ықпалдастық қасиеті:

- өзінен білім алу мотивациясы эволюциясын болжамдайтын кәсіптік ұтқырлықтағы қалыптастырылған эндогенді қажеттілік, сондай-ақ мамандықтың ақиқаттылығы мен өзгерістерін позитивті жағынан қабылдауға барабар қарама-қарсылықтарды (антиподтарды) қалыптастыру;

- жалпы білім беретін және кәсіптік білімдер, құзіреттіліктер – виталды (тірлей), әлеуметтік және біліктілік;

- жеке тұлғаның креативті, сыни ойлау, когнитивті мүддесін бастаушы кәсіптік ұтқырлыққа деген қабілеттілігі;

- кәсіптік өзін-өзі маңыздандыруға дайындық.

Бұл екі ғалым да педагогтардың кәсіптік ұтқырлығын жеке адамның өз бетінше білім алуға деген құштарлығынан туындайтын қажеттілік деп түсіндіреді. Демек, жеке тұлғаның өзінің білімін жетілдіруге деген құлшынысы, қызығушылығы болуы керек. Ал мұның өзі дүниежүзілік өркениеттен хабардар болып, соған ілесіп отыру, цифрландыру ғасырының жетістіктерін өз мұқтажықтарына пайдалану көрініс болып табылатыны анық.

Ресейлік ғалым Ю.И. Калиновский бізге үздіксіз білім беру жүйесіндегі ересектерге білім беру мәселелерін қарастырғандығымен белгілі. Ол елдегі білім беру саласындағы дағдарысты андрагогтарға (ересектерге) білім беру арқылы жоюға болатындығын атап көрсеткен. Дағдарыстың болуы себебін ол өркениеттің индустриалдық (техногендік) сатысынан өркениеттің постиндустриалдық (ақпараттық) сатысына өтуіне байланысты дейді. Ресейдегі білім беру саласындағы дағдарыс өркениеттің «қуып жетуші» дамуындағы кезекті сатысынан туындап отырғандығын нақтылады. Бұл тақырыпты ол аймақтағы (РФ, Тюмень облысы мысалында) педагогтардың әлеуметтік-кәсіптік ұтқырлығын дамытудың жолдарымен байланыстырып, зерттейді [4].

Сондай-ақ Ю.И. Калиновский жеке адамның мынадай қасиеттері мен сапасын бөліп алып қарастырады: айналаға ашықтығы, адамдарға және өзіне деген сенімділігі, икемділігі, шапшаңдығы, бақылаудың оқшаулығы, толеранттылығы (төзімділігі); шеберлігі: рефлексия, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі анықтау, мақсатты тұжырымдау; қабілеттілігі: әлеуметтегі өзгерістерді көре білуі және оның мәнін түсінуі; оқиғаның дамуының нұсқалылығын және баламалылығын көре білуі; ойлаудың (креативті ойлау) конструктивтілігі, жемістілігі; микросоциумдағы, топтағы қажетті өзгерістерді жобалау; мәселелерді шешу; өзгерістерге бейімделуі (қайта жобалау) [4].

Б.М. Игошев [5] педагогтың төмендегі қасиеттерін жеке ұтқырлығы деп атап өтеді: әр түрлі қоғамдық іс-шараларға, әр түрлі бағыттағы мазмұнды жобаларға қатысуын және қатысуға дайындығын айқындайтын әлеуметтік белсенділігі; әлеуметтік және кәсіптік белсенділіктің сан түрлі саласына әрекеттік қызығушылығы; әр түрлі қоғамдық оқиғаларға, әрекеттің сан алуан түрлеріне функционалды жоғары бейімділік; кез келген істің шығармашылық қарым-қатынасына креативтілік, көңілділік, кез келген оқиғаның шығармашылықпен жасалуы.

Оның шәкірті әрі ізбасары Ю.И. Биктуганов [6] өзінің жетекшісінің ғылыми ізденістерін жалғастыра отырып, педагогтың кәсіптік ұтқырлығын бағалау критерийлеріне адамның мынадай қасиеттерін ендіреді: кәсіптік-педагогикалық бейімділік; конструктивті шешімдерді қабылдау және кәсіптік-педагогикалық қызметтің әр түрлі жағдайларында, оның ішінде кәсіптік тәуекел жағдайларында өзін жүзеге асыру қабілеттілігі; реалистік (қабылданған шешімдердің оқыту және тәрбиелеу қажеттіліктеріне сәйкес келеді және практикада іске асырылуы да мүмкін); уәжділік (шығармашылық кәсіптік-педагогикалық өзін-өзі көрсетудің қажеттілігі, кәсіптік ұтқырлық); сабырлығы (кәсіптік ұтқырлыққа шарттастырылған ерік-жігерлік және эмоционалдық жүктемелерді көтеруге қабілеттілік); болжамалылық (кәсіптік қызметке, кәсіптік қызметтегі тәуекелділікті болжамдауға қабілеттілік); эмоционалдық-еріктік табандылық (кәсіптік-педагогикалық қызметтің әр түрлі жағдайларындағы өзінің эмоциялары мен еріктік әрекеттерін басқару қабілеті); бастамашылдық (педагогикалық жобаларды жасау процесіндегі белсенді және өзіндік қызметке қабілеттілік, оқу және оқудан тыс жұмыстарда жобаларды жасауда оқушылардың шығармашылық қызметтерін белсенділендіру); рефлексивтік (кәсіптік-педагогикалық қызметте өзін-өзі талдауға, өзін-өзі реттеуге және өзін-өзі бақылауға қабілеттілік).

Кәсіптік ұтқырлықтың жеке адамның бейімделу және субъектілі қалыптасуы процесіне (Дворецкая Ю.Ю.); жеке адамның оның құрылымында құндылықтық-мағыналық сындарлы түріндегі жекелей қасиеттері мен жасалуы бірлігінде көрсетілген тұлғалық бағдарына (Амирова Л.А.); кәсіптік қызмет субъектісінің жекелей және әрекеттік сипаттамаларының сандық және сапалық өзгерістеріне (Львов А.Ю.); субъектінің мақсаттары олардың алған мамандықтары немесе жаңа мамандықты меңгеруі шеңберінде жаңа жетістіктерді алу болып табылатын қызмет түрлеріне (Малыгина О.А.) және көптеген т.б. байланысты анықтамалары бар.

Педагогикалық ғылымның ұғымдық базасында «кәсіптік ұтқырлық» феноменінің көптеген анықтамаларының бірі ретінде Л.В. Горюнованың [7] ұсынған түсіндірмесі біз үшін ұнамдырақ болып тұр. Ол өзін құрайтын үш біртұтас кешенге құрылымданған:

- адам даумының ішкі тетіктерінде түйінді, жалпы кәсіптік құзіреттіліктердің қалыптастырылуы арқылы қамтамасыз ететін *жеке тұлғаның қасиеті*;

- адамның мамандығында және өмірінде өзін-өзі іске асыруы нәтиже болып шығатын оқиғалармен анықталған (детерминирленген) өзгермелі ортадағы *адамның әрекеті*;

- адамның өзін өзі және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында *өзгерту процесі*.

Осы көзқарас тұрғысынан автор кәсіптік ұтқырлықтың негізгі мынадай құраушыларын атап өтеді:

- педагогтың кәсіптік ұтқырлығын қамтамасыз ететін *құзіреттіліктер жиынтығы*, оның қатарындағы түйінді құзіреттіліктер: денсаулықты сақтау, азаматтық, әлеуметтік өзара әрекеттестік, байланыста болу, ақпараттық-технологиялық және жалпы кәсіптік құзіреттіліктер: педагогикалық өзара әрекеттестік, ұйымдық, жобалық;

- *өзгерістерге дайындық* орнықтылықтың және «реактивті» бейімделудің синтезі ретінде;

- *белсенділік* педагогикалық қызметтің және ондағы өзінің қайта жасалуына (өзгеруіне) қабілеттілігі ретінде [8].

Бұл жерде адамның өзінің мамандығы мен өмірден алғандарының нәтижесінде ұтқыр, жылдам қайта құрылуы және шығармашылықпен өзін-өзі іске асыруы туралы сөз болып тұр. Бірақ, егер ол тек белгілі бір жеке және кәсіптік қасиеттерге иеленген жағдайда, құзіреттіліктердің жиынтығын меңгерген кезде ғана жүзеге асады. Ал оның ұтқырлығының дәрежесі мен деңгейі кәсіптік-тұлғалық қалыптасу процесінде өмір тіршілігінің еңбек нарығының талаптарына сәйкес тұрақты өзгеріп отыратын жағдайындағы әрекеттерде оның іске асырылуы кезінде ғана шыңдалуы мүмкін. Және, әрине, педагогикалық құралдар мен

технологияларды белсенді түрде қолдану, білім беру ортасының әлеуетін тиімді пайдалану кезінде де шындала түсетіні анық.

Болашақ маманның кәсіптік ұтқырлығының негізін құрайтын көптеген қасиеттері мен сапалары кезінде ол тұлғалық және кәсіби дамуына қуатты ынталылық алады.

Егер кәсіптік ұтқырлықтың мағыналық бағдарлары туралы айтатын болсақ, онда ұтқырлық кәсіптік өзіне-өзі білім беру, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі өзгерту, өзін-өзі дамыту қажеттіліктерін қанағаттандыру отырып, нарық сұраныстарына бейімделумен тікелей байланысты екендігін атап өткеніміз орынды.

Кәсіптік ұтқырлық адамның өз мамандығын, орнын, қызмет түрін және т.б. өзгерту қабілеттілігімен ғана емес, сонымен қатар өзінің кәсіби шеберлік деңгейін арттыруға бағытталған өзіндік және стандартты емес шешімдерді қабылдай алуымен де сипатталады. Бұл еңбек нарығына сұраныстың және қатаң бәсекелестік жағдайындағы материалдық қамтамасыз етілудің кепілдігі болып қызмет етеді.

Ғылыми қоғамдастықта ұтқырлықтың тік (вертикалды) түрі туралы да, көлденең (горизонталды) түрі туралы да жиі айтылады. Мұндай ажыратуды ХХ ғасырдың 20-жылдары әлеуметтануда бірінші рет П.А. Сорокин енгізді [9]. Тік әлеуметтік ұтқырлық дегенде жеке тұлғаның немесе топтың әлеуметтік мәртебесінің өзгерістері, қызметкердің кәсіптік-жіктік құрылымда төменгі деңгейден жоғары қарайғы (жоғарғы-төменгі ауысулар) қызметтік баспалдақтары бойынша қозғалысы түсініледі. Ал әлеуметтік құрылымда жеке тұлғаның немесе топтың ауысуының жұмыс түрі көлденең әлеуметтік ұтқырлықты көрсететін сол немесе басқа мамандықтар немесе лауазымдар шеңберінде бір мәртебелі деңгейге шығатын әлеуметтік мәртебеде өзгеріссіз болады.

Заманауи ғалым Б.М. Игошев [10] педагогикалық білім беруге қатысты тік және көлденең ұтқырлық ұғымын түсіндіреді. Атап айтқанда, автор тік кәсіптік ұтқырлық дегенде педагогтың мансаптық баспалдағы бойынша мұғалімдіктен білім беру саласының кез келген деңгейін басқаруға дейінгі (оқу ісі жөніндегі меңгеруші, директор немесе білім беру басқармасының басшысы) көтерілу қозғалысына дайындығын түсіндіреді. Әрі зерттеуші әңгіменің мансап туралы емес, білім беру саласы қызметкерінің жайсыз менмендігіне бірыңғай құрылғандығын атап өтеді. Нақтырақ айтқанда әңгіме бұл жерде маманның үздіксіз әлеуметтік-кәсіптік дамуы туралы болып тұр, егер ол табиғи жолменен өзінің кәсіптік қызметімен ұтқырлықтың мейлінше жоғары деңгейіне дейін «өссе», оның бұл саладағы алдыңғы жүріп өткен жолында жинақталған тұтас жұмыс тәжірибесі одан ары қарай кәсіптік өсуі және дамуы үшін мықты іргетасты қамтамасыз етеді.

Б.М. Игошев мұғалімнің көлденең кәсіптік ұтқырлығы жөніндегі түсіндірмесінде кәсіби шеберлікті (бірінші санатты мұғалім, жоғары санатты мұғалім, кәсіби байқаулардың жеңімпаздары және т.б.), сондай-ақ олардың білім беру мекемелерінің әр түрлі типтері мен түрлеріндегі, қызметтің инновациялық және жобалық ұйымдары жағдайындағы мемлекеттік және мемлекеттік емес және т.с.с., сондай-ақ кәсіптік қызметті ауыстыруға қажеттілік кезіндегі жұмысқа кәсіптік дайындығын болжамдайды.

Ғалымдар кәсіптік ұтқырлықтың мәндік сипаттамаларын оның объективтік, субъективтік және мінезтану жақтарымен ажыратады. Объективтік жақтарына мәртебелік позициясы үшін мамандығын амалсыздан өзгертуге алып келетін ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық алғышарттар, сондай-ақ осы өзгерістер процесінің өзі жатады.

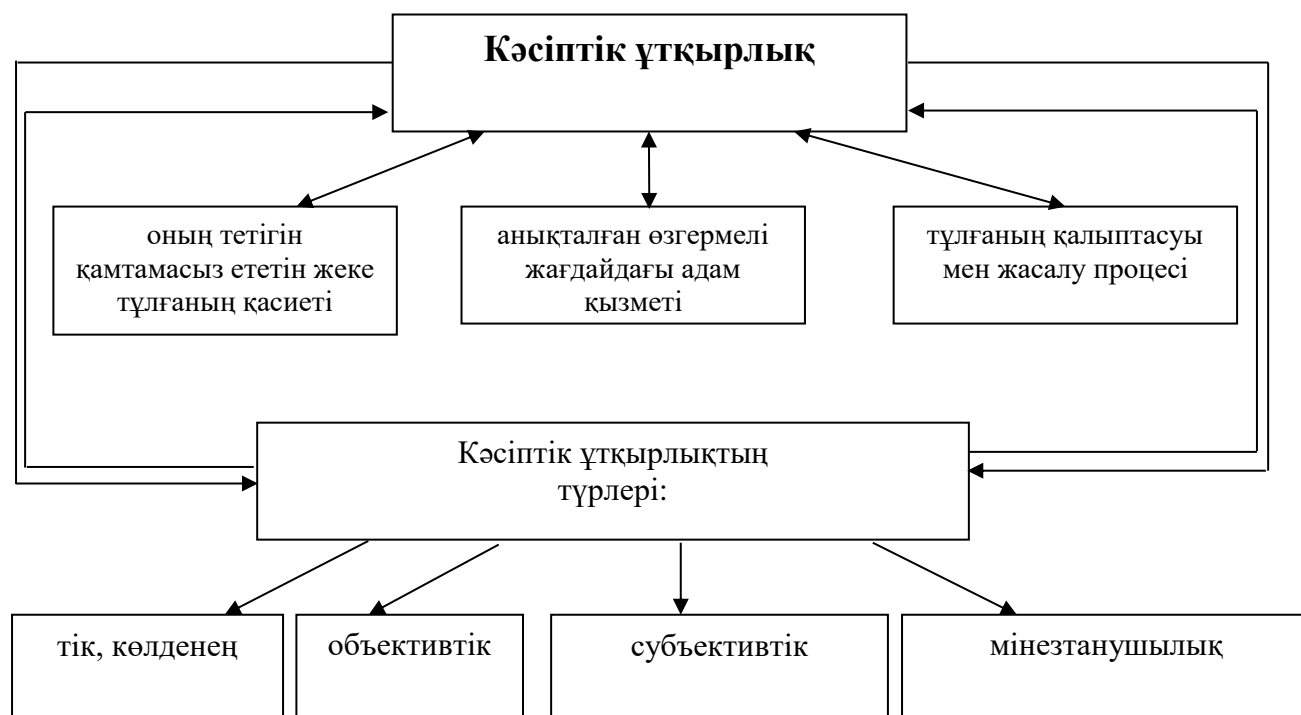
Субъективтік жақтары құрамында қызметкердің мүддесінің өзгеру процесін және кәсіптік мәртебесінің өзгерістері туралы шешімдерді қабылдау дәлелін, жұмыс орынының немесе қызмет түрінің ауысуын атайды. Кәсіптік ұтқырлықтың мінезтану позициясымен бірге тұлғаның аралас мамандықты меңгеруге және еңбек қызметі саласының ауыстыруға дайындығы немесе бейімділігі ретіндегі барынша жоғары немесе барынша төмен орнықты қасиеті ретінде шығады. Бұл айтылғандардың негізінде біз кәсіптік ұтқырлықтың құрылымының сызбасын жасадық (1-сурет).

Көріп отырғанымыздай, кәсіптік ұтқырлық құрылымы оның негізгі элементтері бірлігімен ұсынылған:

- адам даумының ішкі тетіктерінде түйінді, жалпы кәсіптік құзіреттіліктердің қалыптастырылуы арқылы қамтамасыз етілетін жеке тұлғаның қасиеті;
- адамның мамандығында және өмірінде өзін-өзі іске асыруы нәтиже болып шығатын оқиғалармен анықталған (детерминирленген) өзгермелі ортадағы адамның әрекеті;
- адамның өзін өзі және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында өзгерту процесі;
- адам өзі-өзін және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында тұлғаның қайта өзгеру процесі;
- кәсіптік ұтқырлықтың түрлері: тік және көлденең;
- кәсіптік ұтқырлықтың сипаттамалары: объективтік, субъективтік және мінезтанушылық.

Осылайша, философиялық, әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық әдістер - энциклопедиялық талдау, әдебиет, синтез, эксперимент, байқау, сауалнама, тестілеу және басқа да әдістер арқылы қарқынды түрде оның құрылымын анықтау және болашақ педагогтардың кәсіби ұтқырлығын қалыптастыру қажеттілігі туып отыр.

1-сурет – Кәсіптік ұтқырлықтың құрылымы

Өйткені әлемдік өркениетте өз орнын тауып, жаһандану ағысына енген еліміздің алдында үлкен міндеттер тұр десек, бүгінгі білім беру жүйесінде оқушыларды белгілі бір білім жиынтығымен қаруландыру, сол алған білімін тиімді пайдалануға үйрету, баланың ерекшеліктеріне, қабілетіне, қызығушылығына қарай бейіндік бағыттау алға шықты. Соған байланысты оқытудың әдіс-тәсілдерін қолдану да көп векторлық сипат алды. Әрине, болашақ педагог кадрларды даярлайтын оқытушылар да осы жағына баса көңіл бөліп отыр. Студенттерге дәріс оқығанда оқытудың әдіс-тәсілдерін тиімді пайдалануды мақсат тұтатын оқытушылар білімгердің сабаққа деген қызығушылығын арттыру үшін, оны білімге баулу үшін әр түрлі тәсілдерді қарастыруы керек, ең бастысы оларды жалықтырмауы қажет. Сол үшін сабақ өткізудің әлемдік деңгейдегі соңғы жаңалықтарымен таныс болғаны дұрыс. Себебі, үнемі іздену, жағымды жаңалықтардан құлағдар болу – педагогтың басты міндеті.

Мұның барлығы да, сайып келгенде, педагогтың кәсіптік ұтқырлығын қалыптастыруға апаратын жол болмақ.

Қорытынды

Біз бұдан бұрынғы бір ғылыми мақаламызда болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастырудың маңыздылығына тоқталған болатынбыз [11]. Онда болашақ мұғалімнің кәсіптік ұтқырлығы білім беру үдерісіндегі және қоғамда қалыптасатын түрлі проблемалық жағдайларға жауап қайтарудың тиімді негізі болатындығы айтылған-ды. Ал бүгін белгілі ғалымдардың пікірлеріне, жасаған тұжырымдарына сүйене отырып, педагогтың кәсіптік ұтқырлығының құрылымына ден қойдық. Қорыта келе айтатынымыз, педагогтың кәсіптік ұтқырлығы оның өз іс-әрекеттерін инновациялық тұрғыдан жаңаша іске асыруы, өзін-өзі жетілдіруі, өзгеріп, түрленіп отырған қоршаған ортасына бейімделуі демекпіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Морозова С.А., Сыманюк Э.Э. Профессиональная мобильность как фактор реализации инновационной деятельности педагога // Образование и наука. – 2012. – № 4 (93). – С. 50–60.
2. Сайт помощи психологам и студентам /psinovo.ru>... po...i... professionalnaya_mobilnost.html
3. Фортова Л.К., Кужеков А.Ю. Профессиональная мобильность молодежи на современном этапе развития российского общества // Молодой ученый. – 2015. – №13. – С. 715–716.
4. Калиновский Ю.И. Развитие социально-профессиональной мобильности андрагога в контексте социокультурной образовательной политики региона: дис. ... д-ра пед. наук. – СПб., 2001. – 284 с.
5. Игошев Б.М. Организационно-педагогическая система подготовки профессионально мобильных специалистов в педагогическом университете: монография. – М.: ВЛАДОС, 2008. – С. 108–109.
6. Биктуганов Ю.И. Профессиональная мобильность педагога: учеб. пособие / Ю.И. Биктуганов. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2016. – С. 120.
7. Горюнова Л.В. Составляющие профессиональной мобильности современного специалиста // Изв. высш. учеб.заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2007. – № 1. – С. 63–68.
8. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста в контексте компетентностного подхода // Гуманитарные и социально-экономические науки. Спецвыпуск «Педагогика». – 2006. – № 3. – С. 42–46.
9. Игошев Б.М. Профессиональная мобильность учителя: организационно-педагогический аспект // Известия Уральского гос. ун-та. – 2008. – № 56. – С. 34–40.
10. Сорокин П.А. Социальная и культурная мобильность // П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; пер. с англ. (Серия: Мыслители XX века). – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
11. Айдаров Б.Ж., Ұзақбаева С.А., Камалов Ю.Н. Болашақ мұғалімдердің кәсіби ұтқырлығын қалыптастырудың маңызы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №4. – 151–160 б.

REFERENCES

1. Morozova S.A., Symaniyk E.E. Professionalnaya mobilnost kak faktor realizatsii innovatsionnoi deiatelnosti pedagoga // Obrazovanie i nauka. – 2012. – № 4 (93). – S. 50–60.
2. Sait pomoi psihologam i studentam /psinovo.ru>... po...i... professionalnaya_mobilnost.html

3. Fortova L.K., Kýjekov A.Íý. Professionalnaia mobilnost molodeji na sovremennom etape razvitiia rossiiskogo obestva // Molodoi ýchenyi. – 2015. – №13. – S. 715–716.
4. Kalinovskii Íý.I. Razvitie sotsialno-professionalnoi mobilnosti andragoga v kontekste sotsiokýltýrnoi obrazovatelnoi politiki regiona: dis. ... d-ra ped. naýk. – SPb., 2001. – 284 s.
5. Igoshev B.M. Organizatsionno-pedagogicheskaiia sistema podgotovki professionalno mobilnyh spetsialistov v pedagogicheskom ýniversitete: monografiia. – M.: VLADOS, –2008. – S. 108–109.
6. Biktýganov Íý.I. Professionalnaia mobilnost pedagoga: ýcheb. posobie / Íý.I. Biktýganov. – Ekaterinbýrg: Ýral. gos. ped. ýn-t., 2016. –120 s.
7. Goriýnova L.B. Sostavliaiýie professionalnoi mobilnosti sovremennogo spetsialista // Izv. vyssh. ýcheb.zavedenií. Povoljskii region. Obestvennye naýki. – 2007. – № 1. – S. 63-68.
8. Goriýnova L.B. Professionalnaia mobilnost spetsialista v kontekste kompetentnostnogo podhoda // Gýmanitarnye i sotsialno-ekonomicheskie naýki. Spetsvypýsk «Pedagogika». – 2006. – № 3. – S. 42–46.
9. Igoshev B.M. Professionalnaia mobilnost ýchitelia: organizatsionno-pedagogicheskii aspekt // Izvestiia Ýralskogo gos. ýn-ta. – 2008. – № 56. – S. 34–40.
10. Sorokin P.A. Sotsialnaia i kýltýrnaia mobilnost // P.A. Sorokin // Chelovek. Tsivilizatsiia. Obestvo / Ob.red., sost. i predisl. A.Íý. Sogomonov; per. s angl. (Serii: Mysliteli HH veka). – M.: Politizdat, 1992. –543 s.
11. Aidarov B.J., Uzaqbaeva S.A., Kamalov Íý.N. Bolashaq muǵalimderdiń kásibi utqyrlyǵyn qalyptastyrdyń mańyzy //Iasaýi ýniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №4. – 151–160 b.

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ӘОЖ 902.03; МҒТАР 03.41.91;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.023>

М. ГУРСОЙ¹✉, К.М. ЖЕТИБАЕВ², Б. СИЗДИКОВ¹, М. ҚОЖА^{3*}

¹PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

³тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

ШАНШАР-АСАРШЫҚ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН
БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінде жүргізілген барлау нәтижелері мен қазба жұмыстары барысында жасалған жаңа ғылыми тұжырымдамалар сөз болады. Бұл жерде адамдардың палеолит және темір дәуірі кезінде өмір сүргені және отырықшы мал шаруашылығы мен көшпенді мал шаруашылығы кәсібімен айналысқандығы туралы деректер айтылады. Жиналған керамикалар макроскопиялық тұрғыдан сарапталып, талдау жүргізіліп, сипаттамасы жасалынды. Табылған керамикалық заттар басқа жердегі керамикалық заттармен салыстырылып, тұжырымдамалар жасалынды. Сонымен қатар Шаншар-Асаршық қалажұрты Орта Азиядағы басқа қалалармен салыстырылып, архитектуралық ерекшелігі мен құрылымы айқындалды. Табылған заттай деректер арқылы ескерткіштің болжамды мерзімдемесі жасалынды. Мақалада Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінде археологиялық қазба жұмыстарының жүргізілу қажеттіліктері айтылды.

Кілт сөздері: археология, мәдениет, керамика, топографиялық жұмыстар, хронология, нысандар, қорған.

M. Gursoy¹, K.M. Zhetibayev², B. Sizdikov¹, M. Kozha³

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan), e-mails: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

²Candidate of Historical Sciences, Professor of Khoja Akhmet Yassawi International

Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

³Doctor of Historical Sciences, Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

The Results of Research Work in the Archaeological Complex Shanshar-Asarshyk

The article discusses a new scientific concept made in the course of the excavation and the results of exploration at the archaeological complex of Shanshar-Asarshyk. It provides data on the existence of people during the Paleolithic and iron age and their occupation of sedentary animal husbandry and nomadic cattle breeding. The collected ceramics were analyzed from a macroscopic

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Гурсой М., Жетібаев К.М., Сиздиков Б., Қожа М. Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінде жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 244–252. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.023>

* **Cite us correctly:**

Gursoy M., Zhetibayev K.M., Sizdikov B., Kozha M. Shanshar-Asarshyk archeologiyalyq kesheninde júrgizilgen barlaú jumystarynyń nátiжелeri [The Results of Research Work in the Archaeological Complex Shanshar-Asarshyk] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 244–252. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.023>

point of view and described. The found ceramic objects were compared with ceramic objects from other places and the corresponding conclusions were made. In addition, The Shanshar-Asarshyk settlement was compared with other cities in Central Asia and its architectural features and structure were revealed. With the help of the discovered material data, a predictive Dating of the monument was made. The article substantiates the necessity of conducting archeological excavations in the archaeological complex of Shanshar-Asarshyk.

Keywords: archeology, culture, ceramics, topographical work, chronology, object, mound.

М. Гурсой¹, К.М. Жетибаев², Б. Сиздиков¹, М. Кожа³

¹*PhD доктор, Международнй казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mails: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz*

³*доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz*

Результаты исследовательских работ на археологическом комплексе Шаншар-Асаршык

В статье рассматривается новая научная концепция, выработанная в ходе раскопок и результаты разведки на археологическом комплексе Шаншар-Асаршык. В ней приводятся данные о существовании людей в эпоху палеолита и железного века и занятия ими оседлым животноводством и кочевым скотоводством. Собранная керамика была проанализирована с макроскопической точки зрения и описана. Найденные керамические предметы были сопоставлены с керамическими предметами из других мест и сделаны соответствующие выводы. Кроме того, было проведено сравнение поселения Шаншар-Асаршык с другими городами Центральной Азии, выявлены его архитектурные особенности и структура. С помощью обнаруженных вещественных данных сделана прогнозная датировка памятника. В статье обосновывается необходимость проведения археологических раскопок в археологическом комплексе Шаншар-Асаршык.

Ключевые слова: археология, культура, керамика, топографическая работа, хронология, объект, курган.

Кіріспе

Сырдың ортаңғы ағысы палеолит дәуірінен бастап адам баласына өз мәдениетін қалыптастыру үшін барынша ықпал жасағаны белгілі. Бұған Отырар ауданындағы кейінгі мустье дәуіріне жататын Ақсу-Арыс ескерткіші мен неолит дәуіріне жататын Маятас, Жаңашілік 1, 2, 3 тұрақтары дәлел. Өңірде тек палеолит дәуірінде ғана емес ерте темір дәуірінде де адамдар өмір сүріп, көшпелі және отырықшы мәдениет қалыптастырған. Өйткені бұл өңірде шикізат көздері, малдарға ыңғайлы жайылымдар мен егіндік жерлер көп болған. Осы дәуірге жататын қалалық мәдениеттің үлгілері Отырар ауданының шетінде Сырдарияның сол жағалауынан табылған. Сырдарияның байырғы арнасы аймағында Шаншар-Асаршык және Аққорған археологиялық нысандары орналасқан. Бұл нысанның жоспарлары төрткүл сипатта болып, жер бедерінде мұнара орындары анық көзге ілігеді [1]. Осы нысандар күні бүгінге дейін зерттелмей, тарихқа толы сырын топырақ астына бүгіп жатыр. Егер осы нысандар зерттелсе, «Қазақстан аймағында тек көшпелі мәдениет дамыған» деген бұрынғы бір жақты пікірлердің бұрыстығы дәлелдене түсер еді.

Бұл мақаланы жазудағы мақсатымыз бұрын ғалымдардың назарынан тыс қалған Шаншар-Асаршык археологиялық кешені жайында мағлұмат беру, нысанды аналогтары мен салыстыру, барлау жұмысы кезінде табылған керамикаларды салыстырмалы тұрғыда талдап олардың хронологиясын белгілеу, топографиясы жайында баяндау және ең басты

мақсатымыз Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінде жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесін ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Мақалада жүйелеу әдісі қолданылады. Бірінші кезекте барлау жұмыстары кезінде табылған керамикалар көлеміне қарай құты, миски және хум деп жіктеліп сипаттамалары жасалады. Екінші кезекте салыстырмалы тұрғыдан талқыланып хронологиясы белгіленеді. Мақала барысында қарастырылатын топографиялық жұмыстар да жоғарыдағы әдіске сәйкес жүргізіледі. Ең соңында қорытынды жасалып, пікірлер айтылып, ұсыныстар жасалады.

Мақала тек барлау жұмыстарының нәтижесін қамтығандықтан, Шаншар-Асаршық археологиялық кешеніне байланысты типтік жіктеу жүргізілмейді. Сонымен қоса аталмыш нысанның нақты қандай ескерткіш екендігі белгісіз болуына байланысты біз бұл мақалада қала, қалашық немесе керуен сарай деген нақты тоқтамға келмей жалпы археологиялық кешен, нысан немесе ескерткіш – деген сипаттамамен қарастыруды жөн көрдік.

Барлау жұмыстары

2018 жылдың тамыз айында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты, Археология ғылыми-зерттеу институтының археолог ғалымдары Көксарай ауылының оңтүстік-батысында 16 шақырым жерде орналасқан Шаншар-Асаршық (Мұқтар Қожаның айтуына қарағанда бұл нысан негізінен ең алғаш 1903 жылы Н.В. Рудневтың картасында Асаршық қамалы «Төрткүл» деп белгіленген екен) археологиялық кешеніне **(1-карта)** [2] барып ең алдымен аталмыш нысанның жоспарлануына назар аударып, оның қазіргі ғылыми айналымда «қорғанды төрткүл» деп сипатталып [3, 74-б.] жүрген археологиялық ескерткіштер қатарына жататындығына көз жеткізді.

Бізден алдын жасалған барлау жұмыстары кезінде Шаншар-Асаршықтың жалпы ауданының 140 га екендігі, орталық бөлігінде төртбұрышты қамал орналасқандығы, бұл қамалдың солтүстік-шығыс қабырғасының ұзындығының 80 м, солтүстік қабырғасының 85 м, оңтүстік-батыс қабырғасының 82 м, ал қорған дуалдарының енінің 10-15 м, биіктігінің 2–3 м екендігі анықталған. Сонымен қоса қамалдың төрт бұрышында төрт мұнара, оңтүстік-батыс қабырғасының ортасында бірінің диаметрі 8 м, екіншісінің диаметрі 6 м келетін қос мұнара белгілі болған. Бұлар қорған ішіне кіретін қақпаны белгілеп тұр. Қамал мен оның айналасындағы аймақты тағы бір қатар қорған қоршап тұр. Мұның қабырғаларында 23 мұнараның орны бар. Жоғарыда аталған қамалдың 310 м шығысында екінші бір қамал орналасқан. Бұл қамалдың өлшемі 50 x 50 м, биіктігі 3 м-ге дейін жетеді. Оңтүстік-батыс қабырғадағы қақпасы мұнарамен бекітілген. Төрткүлдің солтүстік-батысында орналасқан сайға 11 мұнаралы қабырғамен қоршалған алаң жапсарласады. Бұл төрткүлдің қақпасы оңтүстік-шығыс қабырғаның ортасында орналасқан [4, 18–19-бб.].

Осы мақаланың авторлары қорғанның ішімен қосқанда қорғанының жиегінен бастап айналасын 5–6 км қашықтыққа дейінгі аралықта барлап көтерме материалдар ретінде құты, хумның ернеулері, бір моншақ және қазіргі этнографиялық кезеңге жататын бір сырға жинап алған болатын¹. Жиналған керамикалар лабораториялық сараптамадан өткізіліп, сызбалары жасалып, беріктігі анықталды. Ал табылған сырға түрлі химиялық ерітінділермен тазартылды. Енді осы материалдардың сипаттамасына кезек берейік.

Жиналған керамикалардың сипаттамасы

Бұл тараушада жиналған керамикалар макраскопиялық тұрғыдан сарапталып, талдау жүргізіліп, сипаттамасы жасалады.

А. Құты

1. Құты. Боялмаған. Ернеуінің диаметрі – 18 см, қалыңдығы 0,5 см. Ернеуінен 1 см төмен жеріне батырма өрнек түсірілген. Ернеуінің шеті жұқалана келіп сыртқа қарай аз

¹ Дегенмен бұл жерде керамика сынықтары көп кездесе бермейді.

мөлшерде қайырылған. Сыртын ыс шалған (Сызба 1, 1). Қолда пошымдалған. Ыдыстың құрамына тас және құм қосылған. Температура жеткіліксіз болуына байланысты ыдыстың қамырында қалың қара өзек пайда болған.

2. Құты. Боялмаған. Ернеуінің диаметрі – 14 см, қалыңдығы 0,7 см. Ернеуінің шеті сыртқа қарай аз мөлшерде қайырылған. Қолда пошымдалған. Ыдыстың құрамына тас және құм қосылған. Температура жеткіліксіз болуына байланысты ыдыстың қамырында қалың қара өзек пайда болған (Сызба 1, 2).

3. Құты. Боялмаған. Ернеуінің диаметрі – 20 см, қалыңдығы 0,8 см. Ернеуінің шеті сыртқа қарай өте аз мөлшерде қайырылған. Қолда пошымдалған. Ыдыстың құрамына тас, құм, шөп және шамот қосылған. Температура жеткіліксіз болуына байланысты ыдыстың қамырында жұқа қара өзек сызық пайда болған.

б. Меске

1. Меске (Миски). Боялмаған. Ернеуінің диаметрі – 24 см, қалыңдығы 1,0 см. Ернеуінің шеті сыртқа қарай аз мөлшерде қайырылған. Қолда пошымдалған. Ыдыстың құрамына тас және құм қосылған. Температура жеткіліксіз болуына байланысты ыдыстың қамырында қалың қара өзек пайда болған.

2. Меске (Миски). Ыдыстың ішкі және сыртқы жағы қоңыр ангобталған. Ернеуінің диаметрі – 24 см, қалыңдығы 1,0 см. Ернеуінің шеті сыртқа қарай тартылған. Бұл ыдыстың балшығы мұқият тазартылып көзеші шарқында пошымдалған. Өте жақсы күйдірілген. Ыдыстың қамырында ешқандай өзек байқалмайды.

в. Хум

1. Хум. Ернеуінің диаметрі – 34 см, қалыңдығы – 1,0 см. Ернеуінің шеті ішке жатқызылып сыртқа қарай қалыңдатылған. Ернеуінің 3,5 см төменіне, қалыңдығы 3 мм, биіктігі 2 мм рельеф өрнек айналдыра түсірілген. Ыдысқа тас, құм және шөп қосылып көзеші шарқында пошымдалған. Өте жақсы күйдірілген. Ыдыстың қамырында ешқандай өзек байқалмайды.

Салыстырмалы және хронологиялық талдау

Археологтар үшін керамика бөлшектері өте маңызды болып табылады. Өйткені керамика бөлшектерін лабораториялық сараптамадан өткізу арқылы, оның қандай ыдыс екені, диаметрі, қоспалары, өрнектері, жасалу әдісі анықталады. Әр бір кезеңнің керамикасы өзіндік қасиеттерімен ерекшеленеді. Сондықтанда, әр бір ыдысты аналогтарымен салыстыру арқылы оның қай мәдениетке және қай кезеңге жататындығына көз жеткізуге болады.

Жоғарыда қарастырылған керамикаларға келер болсақ, әсіресе 1-құтының ернеуіндегі батырма өрнек **(1-сурет)** Хорезм аймағындағы Тешик-Қаладан табылған керамикалардағы өрнектерді көлеңке сияқты қайталамаса да соларға ұқсас келеді **(3-сурет)**. Сонымен қоса, осы жердегі керамикалардың қамырындағы өзектер мен тұтқасының сыртындағы науашалар Шаншар-Асаршықтағыларға **(4-сурет)** жақындай түседі. С.П. Толстов Тешик-қаладан табылған керамика бөлшектерін б.з. 6 ғасырына мерзімдеп африг мәдениетіне жатқызған [5, 144; 51-сурет].

Сонымен қоса Талас өзенінің сол жағалауындағы Садыр-Курган қаласында табылған ернеудегі өрнек **(2-сурет)** 1-құтыдағы өрнекті көз алдымызға елестетеді. Бұл ернеудің де астыңғы жағы батырма өрнекпен безендірілген. А.Н. Бернштам осы және басқа да табылған керамикалар бойынша Садыр-Курган қаласын б.з. VIII ғасырына мерзімдеген [6, 122-б.].

Табылған сырғаның сипаттамасы

1. Салпыншақ

Құлаққа ілетін сымның төменгі жағына төрт ілмегі бар таратқыш дәнекерленіп осы ілмектерге «S» тәрізді сым өткізілген. Ал «S» тәрізді ілмектің төменгі жағының беткі қабатына қиғаш қырлары бар жапырақ тәрізді ұшы сүйір әшекей ілінген **(6-сурет)**.

2. Салыстырмалы және хронологиялық талдау

Жоғарыда сипатталған салпыншақ қазақ халқының XIX ғасырда қолданған күміс сырғаларына өте ұқсас келеді. Мұндай сырғаларды Астанадағы «Ұлттық музей» қорынан көруге болады [7, 45-б.].

Топографиялық жұмыстар

1. Топографиялық жұмыстардың сипаттамасы

Жоғарыда атап өткеніміздей, Шаншар-Асаршыққа барған кезде ең алдымен аталмыш қалашықтың жоспарлануына назар аударылып, қалашықтың қазіргі ғылыми айналымда «қорғанды төрткүл» деп айтылып жүрген археологиялық ескерткіш екендігіне көз жеткізген болатынбыз. «Қорғанды төрткүл» деп, сыртқы қорғанның іш жағында көлемі әр түрлі төрт бұрышты немесе төрбұрыш пішінді қамалы мен осы қамалдың орта тұсында немесе бір бұрышында цитаделге ұқсас бөлігі болатын ескертіштерді атаймыз. Біз барлау жүргізген Шаншар-Асаршық қалашығы нақ жоғарыда жасалған сипаттамаға сай жоспарланған. Қалашықтың сыртында сопақшалау келген сыртқы қорғаны мен осы қорғанның ішкі жағында қос төрткүлі бар. Яғни осының өзі Шаншар-Асаршықты «қорғанды және қос төрткүлді» деп жіктеуге негіз береді.

Енді аталмыш төрткүлде атқарылған топографиялық жұмыстарға тоқтала кетсек. Біз қарастырып отырған нысанның жобасын ең алғашқылардың бірі болып Археология ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д. Мұқтар Қожа жасап ғылыми айналымға еңгізген [4, 18; 2-сурет]. Ал, топографиялық жобасын Мұқтар Қожа, Гурсой Музаффар және Сиздиқов Бағдаулет түсіріп шықты. Бұл жұмыстар Trimbel атты лазерный тахеометрмен орындалды. Түсіру кезінде тек қана сыртқы қорғанның ішіндегі қос төрткүлде 4851 нүкте (координата) алынып осы арқылы арнайы компьютерлік бағдарламада топо жобасы дайындалды (**7-сызба**). Осы жоба арқылы қарастырып отырған археологиялық нысанда қос төрткүл бар екендігін сонымен қоса батыс жақтағы төрткүлдің сырты дуалмен қоршалып орта тұсына цитаделге ұқсас қамал тұрғызылғандығын, шығыс жақтағы төрткүлдің шығыс бұрышына да цитаделге ұқсас қамал жоспарланғандығын көруге болады.

Салыстырмалы және хронологиялық талдау

Төрткүлдер Сырдария бойы, Хорезм аймағы, Шу, Талас, Жетісу өңірі және Орталық Қазақстанда кездеседі. Негізінен Сыр өңіріндегі төрткүлдерді мүлдем зерттелмеген десек қателеспейміз. Тек қана С.З. Ахмет жазған мақаласында ғана біз қарастырып отырған өңірдегі төрткүлдер біршама қамтылған. Осы мақалаға назар аударсақ төрткүлдердің басым бөлігінің Сырдарияның сол жағалауында орын тепкендігін, сонымен қоса осы территорияда Шаншар-Асаршық сияқты бір қорған ішінде қос төрткүлі бар ескерткіштер қатарына Қисыққұдық Аққорғаны I-II мен Баусексеуіл төрткүлі сынды нысындардың жататындығын көруге болады. Аталмыш автор төрткүлдердің өмір сүрген уақытын үстіңгі қабаттарда жиналған керамика үлгілеріне қарап, б.з. 1-мыңжылдықтың бірінші жартысы мен XI–XIII ғасырларға мерзімделеді деп топшылаған [3, 74-б.]. Ал, кейбір көтерме керамикалар бойынша Шаншар-Асаршықтың жасы б.з.д. I ғ. жатқызылған [1].

Сырдарияның төменгі ағысында С.П. Толстов зерттеген Ниль-кала (**4-сызба**), Кош-Парсан (**5-сызба**) және Якке-парсан (**6-сызба**) [2, 124-125-бб.] қалашықтарын да Шаншар-Асаршықпен салыстыруға болады. Өйткені бұл жерде де қаланы жоспарлау түсінігі бірдей. Сонымен қоса Хорезмдегі төрткүлдердің б.з. V–VIII ғасырларға жатқызылуының өзі біз қарастырған керамикалардың мерзімімен тұспа тұс келеді. Осының өзі төрткүлдердің таралу аймағының кең екендігін көрсетіп қана қоймай, Сыр өңірінің археологиялық мәдениеттерге өте бай екендігін дәлелдейді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Сырдарияның сол жағалауында орналасқан Шаншар-Асаршық археологиялық кешені осы күнге дейін зерттелмей тың күйінше жатыр. Біз жүргізген барлау жұмыстарының өзі аз да болса нысанның тарихи келбетін ашып берді. Біріншіден айтар

болсақ, Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінің айналдыра қорғанмен қоршалып күзетшілер тұратын мұнаралармен жабдықталуы, бұл жердің өз кезеңінде маңызды нысан екендігін, бай шаруалар мен мәдениеті шарықтау шегіне жеткен халықтар тұрғандығын және де бұл жердің арнайы жасақталған әскерлер тарапынан күзетілгендігін болжауымызға мүмкіндік береді.

Екіншіден, осы мақаланы жазу барысында Шаншар-Асаршық сияқты, яғни жоспары ұқсас немесе бірдей ескерткіштердің Сырдария бойында, Хорезм аймағында, Шу, Талас, Жетісу өңірі [8] мен Орталық Қазақстанда кездесетіндігіне және таралу аймағының кең екендігіне көз жеткіздік.

Үшіншіден, бізден алдыңғы барлаушылардың Шаншар-Асаршық археологиялық кешенін б.з.б. I ғасырға жатқызғандығын аңғардық. Бірақ өзіміз жинаған бірнеше керамикалар Шаншар-Асаршықта б.з. VI–VIII ғасырларында да халықтардың тұрмыс кешкендігін меңзесе, ал табылған салпыншақ кейінгі этнографиялық кезеңде де бұл жерде көшпелі халықтардың тұрғандығын көрсетіп берді. Жоғарыда берілген мерзімдерді Қазақстан тарихындағы мәдениеттермен тұспалдайтын болсақ онда Шаншар-Асаршықтың Қаңлы [9, 802-б.; 10, 55-б.], Түркі және Оғыз [11, 216-б.; 12, 87-б.] кезеңдерінде өмір сүргендігін айтуға болады. Осы орайда, аталмыш нысанды қандай тайпалар өмір сүрді, қаланы қай мақсатта қолданды және қай мәдениетке тиесілі болды деген сұрақ туындайды. Ал, бұл сұрақтардың жауабы алдағы уақытта жүргізілетін зерттеу жұмыстарының еншісінде жатыр.

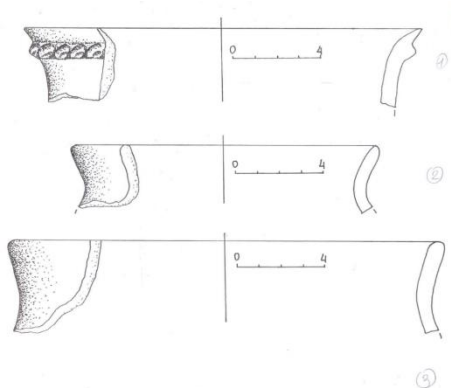
Жоғарыда келтірілген мерзімдер тек жер бетінен жиналған бірнеше материалдар арқылы ғана жасалды. Сондықтан да, бұл мерзімдемені нақты деп айту қиын. Нысанның нақты жасын анықтау үшін археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу керек. Сонда ғана Шаншар-Асаршықтың төл жасы айқындалып, тарихи мәні мен құндылығы одан әрі ашыла түседі.

Қосымшалар

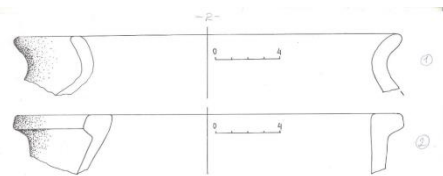
А) Карталар

1-карта – Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінің географиялық орны

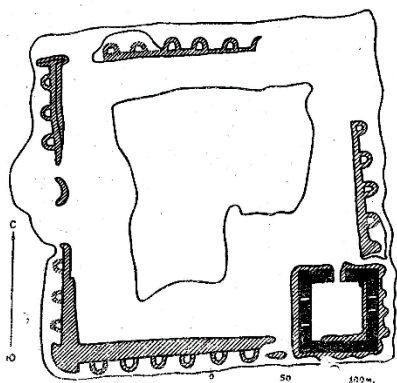
1-сызба – Құтылар

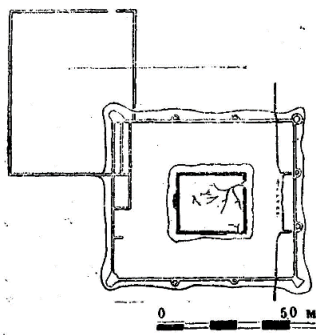
2-сызба – Мескелер

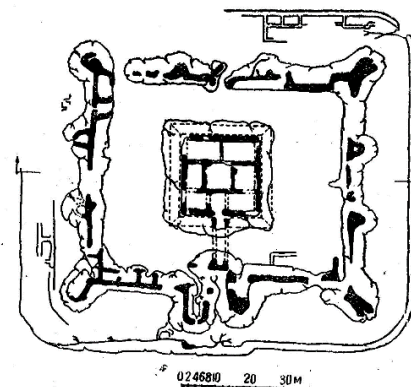
3-сызба – Хумдар

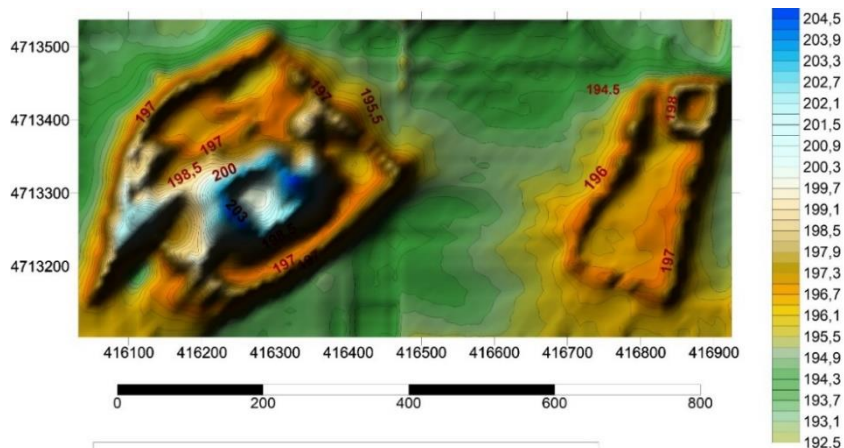
4-сызба – Ниль-кала

5-сызба – Кош-парсан

6-сызба – Якке-парсан

Шаншар-Асаршық қалашығының топографиясы

Қысқартулар және шартты белгілер	Топо планды орындағандар
Бағыт белгісі	т.ғ.д. профессор М.Қожа
Өлшем белгісі	РФД доктор М.Гурской
Бийіктік шкаласы	РФД доктор Б.Сиддиқов

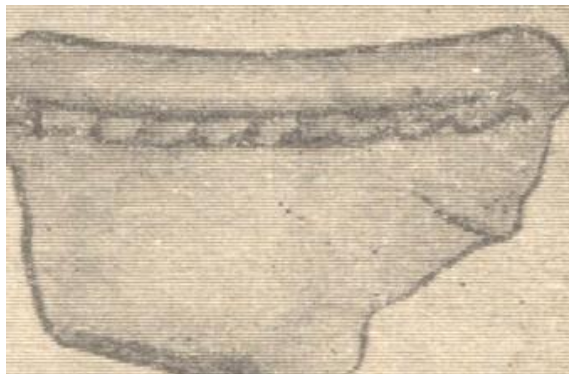

7-сызба – Шаншар-Асаршық

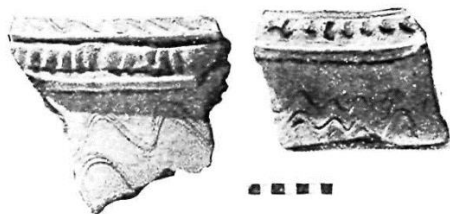
Б) Суреттер

1-сурет – Ернеу. Шаншар-Асаршық

2-сурет – Ернеу. Садыр-Курган

3-сурет – Ернеу. Тешик-Қала

4-сурет – Тұтқа бөлігі.
Шаншар-Асаршық

5-сурет – Топо план түсіру сәтінен көрініс

6-сурет – Салпыншақтың табылған сәті

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <http://otrarmuseum.kz/exposition/archeology1.php>
2. <http://btimes.ru/tourism/kazakhstan/karta-kazakhstana>
3. Ахмет С.З. Сырдың орта ағысындағы төрткүл типтес құрылыстар // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – 2010. – №2 (25).
4. Қожа М. Көксарай атауымен Асаршық-Шаншар қалажұртын зерттеудің кейбір нәтижелері. Отырар. Тарихи-этнографиялық альбом 2. – Алматы: «TOLAGAI 2050», 2018.
5. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историческо-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948.
6. Бернштам А.Н. Городище Садыр-Курган. Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе: Изд-во Академии наук Киргизской ССР, 1963.
7. Оңғарұлы А. (жауап. ред.) Ұлттық музей топтамасындағы қазақтың зергерлік өнері. – Астана, 2016.
8. https://e-history.kz/kz/contents/view/vzaimodeistvie_i_vzaimoobogashchenie_kultur__319.
9. Parzinger H. Die Frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum bis zum Mittelalter. – München, 2011.
10. Podushkin, A.N. Toward analysis and semantic interpretation of kangju antropomorphous image from Southern Kazakhstan. Startum plus. // Archaeology and Cultural Anthropology. – 2016. – №4. – P. 55–68.
11. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008.
12. Зиливинская Э.Д. Очаги-алтари из раскопок городища Джанкент в Южном Казахстане // Российская Археология. – 2019. – №1. – С. 87–100.

REFERENCES

1. <http://otrarmuseum.kz/exposition/archeology1.php>
2. <http://btimes.ru/tourism/kazakhstan/karta-kazakhstana>
3. Ahmet S.Z. Syrдың орта ағысындағы төрткүл типтес құрылыстар // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – 2010. – №2 (25).
4. Qoja M. Kóksarai атауымен Asarshyq-Shanshar qalajurтын zertteýdiń keibir nátiželeri. Otyrar. Tarihi-etnografiyalıq albom 2. – Almaty: «TOLAGAI 2050», 2018.
5. Tolstov S.P. Drevniı Horezm. Opyt istoricheskó-arheologicheskógo issledovaniıa. – M.: Izdanie MGÚ, 1948.
6. Bernshtam A.N. Gorodie Sadyr-Kýrgan. Arheologicheskıe pamiatniki Talasskoı dolıny. – Frýnze: Izd-vo Akademii naýk Kirgizskoı SSR, 1963.
7. Ońgaruly A. (jaýap. red.) Ulıtyq múzeı toptamasındaғы qazaqtyń zergerlik óneri. – Astana, 2016.
8. https://e-history.kz/kz/contents/view/vzaimodeistvie_i_vzaimoobogashchenie_kultur__319.
9. Parzinger H. Die Frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum bis zum Mittelalter. München, 2011.
10. Podushkin, A.N. Toward analysis and semantic interpretation of kangju antropomorphous image from Southern Kazakhstan. Startum plus. // Archaeology and Cultural Anthropology. – 2016. – №4. – P. 55–68
11. Artyqbaev J.O., Pirmanov Á.B. Qazaqstan tarihy (entsiklopedialyq basylym). Almaty: Atamura, 2008.
12. Zilivinskaiıa E.D. Ochagi-altari iz raskopok gorodia Djankent v Iýjnom Kazahstane // Rossiıskaıa Arheologııa. – 2019. – №1. – S. 87–100.

Барлау жұмысына Жанысбеков Оразхан Кенжеғұлұлы, Жанысбеков Нұрмахан Кенжеғұлұлы және Сенгірбеков Қалықұл Мұсаұлы сынды қазақтың біртуар азаматтары демеушілік жасағаны үшін зерттеу тобы аты аталған кісілерге шексіз алғысын білдіреді.

Т.Я. СӘТБАЙ*

тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: dastan.satbai@mail.ru

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОДАҚТАРЫНЫҢ ҚҰРАМЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық одақтарының құрамы мен құрылымы қарастырылады. Соғыстан кейінгі жылдары жазушылардың, суретшілердің, композиторлар мен сәулетшілердің шығармашылық одақтары жұмыс жасап жатты. Бұл одақтар 30-жылдары, яғни соғысқа дейінгі жылдары құрылған болатын. 1957–58 жылдары бұларға қосымша журналистер мен кинематографистер одағы құрылды, сөйтіп олардың саны алтауға жетті. Қазақстан шығармашылық одақтарының сандық және сапалық құрамы баяу өсті. Өйткені маман кадрлар тұрақты жетіспеді, екіншіден, кеңестік өлшемдер бойынша дәстүрлі қолданбалы қазақ қол өнерінің өкілдері кәсіби мамандар болып саналмағандықтан шығармашылық одақтар қызметінің аясынан тысқары қалды. Кеңес жылдары суырыпсалма ақындар, ауыз әдебиетінің өкілдері, қолданбалы өнер, мелодист-композиторлар кәсіби мамандар болып саналмады. Мақалада сондай-ақ республика шығармашылық Одақтарының ұлттық құрамы қарастырылады.

Кілт сөздер: шығармашылық Одақтар, жазушылар, суретшілер, сәулетшілер мен композиторлар Одақтары, шығармашылық, суырып салма ақындар, ауыз әдебиетінің өкілдері, қолданбалы өнер шеберлері, мелодист-сазгерлер.

T.Ya. Satbay

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: dastan.satbai@mail.ru*

Composition and Structure of Kazakhstan Creative Unions in the Postwar Years (after the Second World war)

The article examines the structure and composition of creative unions in Kazakhstan in the post-war years. In the post-war period, creative unions of writers, artists, architects and composers continued to function in the country. These unions were created in the 1930s, that is, before the great Patriotic war. In 1957–1958, the Union of journalists and cinematographers was additionally created, so the number of creative unions in the Republic reached six. The quantitative and qualitative composition of Creative Unions in Kazakhstan grew rather slowly. The reason for this was the constant lack of professional staff, and secondly, representatives of traditional Kazakh art were excluded from the activities of creative Unions, for the simple reason that they were not professionals by Soviet standards. In Soviet times, poets-improvisers, representatives of oral

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сәтбай Т.Я. Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық одақтарының құрамы мен құрылымы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 253–262. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.024>

* Cite us correctly:

Satbay T.Ya. Soğystan keingi jyldardağy Qazaqstan shyğarmashylyq odaqтарыnyñ quramy men qurylymy [Composition and Structure of Kazakhstan Creative Unions in the Postwar Years (after the Second World war)] // *Iasaуi ýniversitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 253–262. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.024>

literature, masters of applied arts, melodists-composers were not recognized as professionals. The article also examines the national composition of the creative unions of the Republic.

Keywords: creative unions, writers, artists, unions of architects and composers, artistic creativity, poets-improvisers, folklore, masters of applied art, melodist-composers.

Т.Я. Сатбай

доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт Ата (Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: dastan.satbai@mail.ru

Состав и структура творческих союзов Казахстана в послевоенные годы (после Второй мировой войны)

В статье рассматриваются структура и состав творческих союзов Казахстана в послевоенные годы. В послевоенный период в стране продолжали функционировать творческие союзы писателей, художников, архитекторов и композиторов. Эти союзы были созданы еще в 1930-е годы, то есть до Великой Отечественной войны. В 1957–1958 гг. был дополнительно создан Союз журналистов и кинематографистов, таким образом, число творческих союзов в республике достигло шести. Количественный и качественный состав творческих союзов Казахстана рос довольно медленно. Причиной тому была постоянная нехватка профессиональных кадров, также представители традиционного казахского искусства оказались вне деятельности творческих союзов по той простой причине, что они не являлись профессионалами по советским меркам. В советское время поэты-импровизаторы, представители устной литературы, мастера прикладного искусства, мелодисты-композиторы не были признаны профессионалами. В статье также рассматривается национальный состав творческих союзов республики.

Ключевые слова: творческие союзы, писатели, художники, союзы архитекторов и композиторов, художественное творчество, поэты-импровизаторы, фольклор, мастера прикладного искусства, мелодист-композиторы.

Кіріспе

1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағының барлық халықтары мен әлеуметтік топтары үшін ауыр сын болды. Барлық әлеуметтік топтардың өкілдері сияқты Қазақстан шығармашылық Одақтарының өкілдері де соғыстың алғашқы күндерінен бастап майданға аттанды. Олардың көпшілігі ұрыс майдандарында ерлікпен қаза тапса, кейбіреулері ауыр жарақаттанып елдеріне оралды. Соғыс шығармашылық интеллигенцияның сандық және сапалық құрамына кері әсер етпей қойған жоқ. Алайда, соғыстан кейінгі онжылдықтарда да шығармашылық одақтардың сандық құрамының мейлінше аз болуы, тек соғыс ауыртпалықтарымен түсіндірілмесе керек. Соғыстан кейінгі кезеңде жазушылар, суретшілер, сәулетшілер мен композиторлардың шығармашылық Одақтары жұмыстарын жалғастыра түссе, 1957–1958 жылдардан бастап, республикада журналистер мен кинематографистердің Одақтары құрылды. Бұған дейін бұл мамандық иелері республикада болғанымен әлі шығармашылық Одақтарға бірікпеген еді.

Негізгі бөлім

Құрамына суретшілер, кескіндемешілер, мүсіншілерді біріктірген суретшілер Одағы мүшелерінің саны 1946 жылы 53 болса, сәулетшілер, құрылысшылар, жобалаушы-инженерлерді біріктірген Сәулетшілер Одағы мүшелерінің саны 31 болды. Өз қатарына прозаиктер, ақындар, драматургтер, сыншылар мен әдебиетші-ғалымдарды топтастырған жазушылар Одағы мүшелерінің саны 80, ал композиторлар, әншілер, күйшілерді біріктірген Композиторлар Одағы мүшелерінің саны бар болғаны 18 болды [1]. Алайда, бұл көрсеткіштер Қазақстан сияқты алып республика мен оны мекендеген халықтардың бай

Мамандарға деген мұндай зәрулік басқа да шығармашылық Одақтарға тән еді. Мысалы, 1946 жылы Қазақстан Суретшілерінің Одағына 53 адам мүше болса, 1954 жылы олардың саны тіпті 48-ге кеміп кетті, ал 1966 жылы, яғни 12 жылдың ішінде 122-ге дейін баяу өсті [13]. 1947 жылы Қазақстан жазушылар Одағы мүшелерінің саны 80, 1954 жылы 129 болғанымен олардың жартысына жуығы әдеби шығармашылықпен айналысқан жоқ. 1966 жылы Қазақстан Жазушылары Одағының құрамында 242 мүшесі болса, 1968 жылы 246-ға жетті.

Қазақстан Журналистер Одағы республикадағы газет, журнал, радио мен теледидар қызметкерлерін біріктірді. Алғашқыда оған 341 адам мүше болып кіріп, 1962 жылы Одақ мүшелерінің саны 2000-ға, 1964 жылы 2300-ге жетті. Айта кететін жәйіт журналистердің көпшілігі Одаққа мүшелікке кіруге асыққан жоқ. Мысалы, 1966 жылы Қазақстанда 5000-нан астам журналист еңбек етсе, оның 2452-і ғана журналистер Одағының мүшесі болды [14].

Құрамы сценаристерден, режиссерлардан, актерлардан, операторлардан, суретші, сыншы және кинозерттеушілері, кино өндірісін ұйымдастырушы, композиторлар, дыбыс операторларынан тұрған қазақстан кинематографистері ұйымдастыру комитетінің 1959 жылы 60 мүшесі, ал 1969 жылы 101 мүшесі бар еді [15]. Бұдан шығатын қорытынды Қазақстан шығармашылық Одақтарының саны мен құрамы мейлінше баяу өсті, немесе республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының қарқындарына оның сандық өсуі мүлдем сәйкес келген жоқ.

Кеңестік жүйе шығармашылық Одақтар мүшелерінің кәсіптік білім деңгейінің жоғары болуын қолдап отырғанымен, олардың білім деңгейі өте ала-құла еді. Мысалы, 1947 жылы Қазақстан суретшілері Одағының 53 мүшесінің 12-інің жоғарғы білімі, 5-нің аяқталмаған жоғары білімі, 8-нің орта білімі, 8-нің орта білімі, 8-нің аяқталмаған орта білімі, 7-нің арнайы білімі болған жоқ. 1954 жылы 48 одақ мүшесінің 16-ның жоғарғы білімі, 7-нің аяқталмаған орта білімі болса, 6-ның арнайы мамандығы болған жоқ, 2-і студия бітірді. 1966 жылы Суретшілер Одағының 122 мүшесінің 59-ның ғана жоғарғы білімі болды [16].

1969 жылы Қазақстан кинематографистерінің жалпы саны 101 болып, оның 58-нің ғана жоғары білімі болды [17]. 1954 жылғы жазушылар Одағы мүшелерінің білім деңгейіне зер салсақ, 129 жазушының 76-ның жоғарғы және аяқталмаған жоғарғы білімі, 32 жазушы мен ақынның аяқталмаған орта білімі, 7-нің бастауыш білімі, тіпті, 14-нің сауаты жоқ болғанын көреміз. 1966 жылы Қазақстан жазушылар Одағының құрамындағы 242 мүшесінің 154-нің жоғары білімі, 40-ның аяқталмаған жоғары білімі, 24-нің орта білімі, 4-нің аяқталмаған орта білімі, 6-ның білімі төмен болды [18]. Осы тұста Жазушылар Одағының мүшелерін жанрлар бойынша тарқата көрсетудің маңызы бар. Оның 91 прозаик, 90 ақын, 11 драматург, 26 сыншы және әдебиетші, 15-і аудармашы, 9 халық ақыны еді. Өйткені бұған дейінгі кезеңде жазушылар Одағының құрамында прозаиктерге қарағанда ақындар басым болып, драматург, сыншы, аудармашылардың үлес салмағы мүлде аз болатын. Бұл көрсеткіштер прозаиктердің өсе түскенін, онымен қатар кәсіпқой сыншылар мен әдебиет зерттеушілерінің, драматург, аудармашылардың әдеби тобының қатая түскенін байқатты.

Біз үш шығармашылық Одақ мүшелерінің білімдік санасына талдау жасадық, алайда оның сандық көрсеткіштері басқа да шығармашылық Одақтардың көрсеткіштеріне сәйкес келеді.

Қазақстан шығармашылық Одақтарының өкілдері мемлекет тарапынан үнемі ынталандырылып отырды. Кеңестік көркемдік-идеологиялық, саяси талаптарға жауап берген өнер шығармалары үкімет тарапынан жоғары бағаланып, арнайы мемлекеттік сыйлықтар, атақтар белгіленді. Егер, 1939 жылы еңбектегі ерлігі үшін 11 жазушы орден, медальдармен марапатталса, 1954 жылы олардың саны 83-ке жетті, бір жазушы, ғалым-панфиловшы Мәлік Ғабдуллин Кеңес Одағының батыры атағын иеленді. 1966–1968 жылдары бірқатар жазушылар үкімет наградаларымен аталып өтті. Жазушылар Одағының мүшелері Ә. Шарипов, Ж. Молдағалиев «Еңбек Қызыл Туы» орденімен, Х. Ерғалиев пен С. Омаров

«Құрмет белгісі орденімен», Ә. Әлімжанов пен О. Сүлейменов «Еңбектегі ерлігі үшін» медальдарымен марапатталды. Жазушылар Х. Есенжанов, Т. Ахтанов, С. Мұқанов, Ә. Әлімжанов Қазақ ССР-і мемлекеттік сыйлығының иегері атанса, ақын О. Сүлейменов Бүкіл Одақтық Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты, ал ақындар Қ. Мырзалиев пен Ж. Нәжімеденов Қазақстан Ленин комсомол сыйлығының лауреаттары атанды.

1947 жылы, 1 суретшінің «Қазақ ССР-нің халық суретшісі», 1 суретшінің «Өнерге еңбегі сіңген қайраткер» және 3 суретшінің «Қазақ ССР-нің халық әртісі» деген атағы, 2 суретшінің профессорлық лауазымы болса, 1958 жылы 1 суретшінің «Қазақ ССР-нің халық суретшісі», 8 суретшінің «Өнерге еңбегі сіңген қайраткер» және 2 суретшінің «Қазақ ССР-нің халық әртісі» атағы болып, 1 суретшінің профессорлық лауазымы болды. 1964 жылы 1 «Қазақ ССР-нің халық суретшісі», 15 суретшінің «Өнерге еңбегі сіңген қайраткер», 3 суретшінің «Қазақ ССР-нің халық әртісі», 1 суретшінің профессорлық лауазымы, 1 суретшінің өнер тану ғылымының кандидаты деген ғылыми атағы болды.

1948 жылы «Қазақ ССР-нің халық әртісі» атағын 3 композитор алса, 3 композитор «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген қызметкері» атағын алды. 1954 жылы 4 композитордың «Қазақ ССР-нің халық әртісі», 5 композитордың «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген қызметкері» атағы болды. 1969 жылы «Қазақ ССР-нің халық әртісі» атағын алған 4, «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген қайраткері» атағын алған 9 адам болып, Қазақстан композиторлары Одағының 2 мүшесінің ғылым докторы, 6-ның ғылым кандидаты, 2-нің академик атақтары болды.

1963 жылы Қазақстан кинематографистері Одағы мүшелерінің ішінен «КСРО халық әртісі» атағын алған 1, «Қазақ ССР-нің халық әртісі» атағын алған 8, «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген әртісі» атағын алған 4, «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген қайраткер» атағын алған 7 киношебері болды. 1969 жылы 2 Одақ мүшесінің «КСРО халық әртісі», 13-нің «Қазақ ССР-нің халық әртісі», 13-нің «Қазақ ССР-нің өнеріне еңбегі сіңген қайраткері», 9-ның «Қазақ ССР-не еңбегі сіңген халық әртісі» атақтары болып, 1 адам «Қазақ ССР-і мәдениетіне еңбегі сіңген қызметкер» атағын иеленді. 1970 жылы кинематографистердің 2-і «КСРО халық әртісі» атағын алса, «Қазақ ССР-нің халық әртісі» атағын алғандардың саны 10-ға жетті [19]. 1967 жылы республиканың 86 газет, журнал және радио қызметкерлері мен Журналистер Одағының мүшелері Кеңес Одағының ордендері мен медальдарымен марапатталды.

Бұрынғы «артта қалған Ресей империясының шеткері аймақтарындағы халықтардың ішінен ұлттық мамандарды даярлау» дейтін уәж Кеңестік ресми насихаттың аса сүйікті дәйектердің бірі. Кеңестік насихат Қазақстан мен Орта Азиядағы кеңестендіру науқандарының табыстарын шығыс елдеріне үлгі ретінде көрсетуге тырысатын. Шынында да «ұлттық мамандарды даярлау», «Әйелдердің азаттық алуы» сияқты мәселелерде кеңес жүйесінің біршама табыстарға жеткенін мойындамасқа болмайды. Мысалы, 1940–1965 жылдар арасында ғылымды дамытуға жұмсалған қаржы көлемі 23 есе өсіп, осыған орай интеллигенция мен ғылыми қызметкерлердің саны жеті есе ұлғайды.

Шығармашылық Одақтар мүшелерінің ұлттық құрамы мен ондағы әйелдердің үлес салмағына көз жүгіртсек, кеңестердің бұл саладағы табыстарын асыра сілтеуге болмайтындығына көз жеткізуге болады. 1946 жылы Қазақстан Суретшілер Одағының 40 мүшесінің, тек 3-і қазақ, 23 орыс, 14-і қалған ұлт өкілдерінен тұрып, оның 4-і әйел болса, 1956 жылы 69 одақ мүшесінің 10-ы қазақ, 38-і орыс, 21-і қалған ұлт өкілдері және 13 әйел болды. 1966 жылы 122 суретшілер одағы мүшесінің 25 қазақ, 61 орыс, 36 қалған ұлт өкілдерінен тұрып, ондағы әйелдердің саны 22-ге жетті [20].

1947 жылы Қазақстан сәулетшілер Одағы мүшелерінің жалпы саны 30 болып, оның 17-сі орыс, 2-і қазақ, 11-і басқа ұлт өкілдері және 4-і әйел болды. 1956 жылы 39 одақ мүшесінің 4-і қазақ, 18 орыс, 17-сі басқа ұлт өкілдері болып, оның 6-ы ғана әйел еді. 1966 жылы өткен

Суретшілер Одағының VI съезіне қатысқан 100 делегаттың 60 орыс, 8-і қазақ, 11 украин, 21 басқа ұлт өкілдерінен тұрып, олардың 18-ін ғана әйелдер құрады [21].

1965 жылы Қазақстан кинематографистерінің саны 96-ға жетіп, олардың 44-і қазақ, 30 орыс, 22-сі басқа ұлт өкілдерінен тұрса, 1969 жылы Одақ мүшелерінің жалпы саны 101 болып, оның 48-і қазақтардан, 38-і орыстардан, 16-сы басқа ұлт өкілдерінен тұрды және 13-і әйел болды [22].

1948 жылы Қазақстан композиторлары Одағының мүшелігінде 18 адам болып, оның 8-і қазақ, 4-і орыс, 6-ы қалған ұлт өкілдерінен тұрды. Қазақстан композиторлары Одағында бұл жылдары бір ғана әйел болды. Ол Дина Нұрпейісова еді. 1954 жылы Композиторлары Одағының мүшелері 25-ке жетіп, оның 12 қазақ, 5 орыс, 8-і қалған ұлт өкілдерінен тұрды. Бұрынғысынша Одақ мүшелігінде бір ғана әйел болды, ал 1967 жылы Одақ мүшелерінің саны 37 болып, оның 19-ы қазақ, 16-сы қалған ұлт өкілдерінен тұрды. Бұл жылдары композиторлары Одағындағы әйелдердің саны 6-ға өсті. 1969 жылы Қазақстан композиторлары Одағының мүшелері саны 44-ке артып, оның 23-і қазақтар құрады [23].

Шығармашылық Одақтардың ішінде Жазушылар Одағында ғана қазақ ұлтының өкілдері басым болды. Өйткені, европалық үлгідегі қазақ интеллигенциясы қазақ төңкерісіне дейін-ақ қалыптаса бастап, негізінен ақындар мен жазушылардан тұрған еді. Қазан төңкерісінен кейін және Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдықтарында құрамы ақын-жазушылардан, ағартушы-ғалымдардан тұрған ұлттық интеллигенцияның қатары қатай түсті. Ондай қуатты интеллигенция шоғыры Ресей қарамағындағы Түркістан халықтарының ішінде, ол тұста жоқтың. 1937–1938 жылдары, нақ осы Қазақстан жазушылары Одағының мүшелері негізінен репрессияға ұшырағанымен, соғыстан кейінгі жылдары да жазушылар Одағы ғана өзінің негізгі ұлттық құрамын сақтап қалды. Алайда, 1946-1960 жылдары бұл Одақтың сандық көрсеткіші мейлінше жоғары болғанымен, сапалық құрамының жоғары болғанына күмән келтіруге болар еді. Мысалы, ақын Қ. Аманжоловтың айтуынша 1947 жылы Одақ құрамына тіркелген 117 мүшесінің 10-ны ғана белсенділік, нәтижелілік көрсеткен. Тіпті кейде, өмірінде үш қана мәтін жазып, Отан соғысының мүгедегі болғаны үшін ғана жазушылар одағына мүшелікке алынғандар болған [24].

1951 жылы Жазушылар Одағының құрамында Талдықорған облысының үй шаруасындағы әйелі Берсүгірова, 60 жастағы ҚазПИ-дің (қазіргі АлМУ) лаборанты Шәкірзянов, тіпті ешуақытта көркем шығарма жазбаған Хайдаров, Есбатыров, Николич, Никольская, Сүлейменов, Бегішов және тағы басқалар болды. 127 одақ мүшесінің 18-і жасы егде тартқан, қандай да бір болмасын әдеби шығармашылық қабілетінен айырылған адамдардан тұрды. Бұдан кейінгі жылдарда да мұндай практикаға жол беріліп отырды. Мысалы, 1954 жылы Қазақстан жазушылары Одағының 129 мүшесі болғанымен, олардың жартысына жуығы әдеби шығармашылықпен айналысқан жоқ. Қазақстан жазушылар Одағының осы жылғы ұлттық құрамына тоқталар болсақ, 129 Одақ мүшесінің 99-ы қазақ, 25 орыс, қалғандары басқа ұлт өкілдерінен тұрды [25], ал 1966 жылы 242 одақ мүшесінің 151 қазақ, 43 орыс, 12 ұйғыр, 5 еврей, 5 кәріс, 3 татар және 3 украиндық болды.

Біз, жоғарыда Қазақстан жазушылары Одағына мүшелікке қабылдау жұмыстарындағы жіберілген олқылықтарға тоқталдық. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Тоталитаризм жағдайында әрбір шығармашылық Одақ өзінің құрамын көбейтуге тырысатын, бұл одақтың мемлекет пен қоғам алдындағы беделін көтеруге мүмкіндік берсе, екінші жағынан одақтың материалдық жағдайын нығайтуға септігін тигізетін (Мысалы, мүшелікке жарнаның өсуі арқылы). Бұл өз кезегінде одаққа жаңа мүшелерді қабылдау ісінде талаптың төмендеуіне әкеліп соқтырып, Одақтар жұмысының әлсіз жақтарын құрады.

Кеңестік тоталитарлық қоғамдағы шығармашылық Одақтардың ұйымдық құрылымы да большевиктер партиясының, КОКП-ның ұйымдық құрылымы негізінде, қатаң орталықтандырылған үлгіде құрылды. Қазақстан шығармашылық Одақтарының жоғарғы жетекші органы – республикалық съездер болды. Съездер аралығында жылына кем дегенде

2–3 пленумы шақырылды. Ұйымдық және шығармашылық мәселелер бойынша республикалық Одақтар, Бүкіл Одақтық шығармашылық Одақтардың басқармаларына бағынды. Съездерде шығармашылық Одақтардың Басқармалары сайланып, олардың саны шығармашылық Одақтар мүшелерінің жалпы санына сәйкестендірілді. Басқарма, съездер аралығында тұрақты жұмыс істейтін атқарушы орган – Президиумды, кейде секретариатты өзінің мүшелері арасынан тағайындады да, одақтардағы нақты билік көп жағдайларда осы Президиум мүшелерінің қолында қалды.

Мұнымен қатар Шығармашылық Одақтарда көркемдік кеңестер, комиссиялар, шығармашылық секциялар жұмыс істеді. Жарғы бойынша мүшелікке кіруге тілек білдіруші міндетті түрде 1–2 жылдық кандидаттық мерзімнен өтуге тиісті болды. Жалпы жиналыстарда және конференцияларда Одақтың толық мүшелері шешуші дауыс құқын пайдаланды да, Одаққа мүшелікке кандидаттар кеңесші дауысқа ие болды. Бұл, шығармашылық Одақ мүшелерінің арасында өзіндік көлбеу иерархияны тудырды.

Шығармашылық Одақтарда, оларды материалдық-әлеуметтік жағынан қамтамасыз етіп отыратын арнайы қорлар құрылды. Әрбір шығармашылық Одақтың қолары /фондылары/, шығармашылық Одақтардың атымен Музфонд, Әдебифонд, Архфонд, Худфонд, Журфонд және Кинофондылар деп аталынды.

Шығармашылық Одақтардың жұмысында штаттық кесте маңызды рөл атқарады. Жұмыстың сапасы, нәтижесі көп жағдайларда штаттық кестеге байланыстылығы табиғи нәрсе. Сондықтан зерттеп отырған аралығымыздағы Қазақстан Шығармашылық Одақтарының штаттық кестесіне талдау жасау өзін-өзі ақтайды. 1947 жылы Суретшілер Одағының басқару аппаратында 6 адам жұмыс істесе, Сәулетшілер Одағында 1, Композиторлар Одағында 3, Жазушылар Одағында 3 адам жұмыс істеді. 1957 жылы Суретшілер Одағында 8, Сәулетшілер Одағында 1, Композиторлар Одағында 6, Жазушылар Одағында 18 адам штаттық кесте бойынша қызмет етті [26].

60-жылдардан бастап, Шығармашылық Одақтарының штаттық кестесінде баяу да болса, ілгері жылжулар жүрді. 1964 жылы Жазушылар Одағының аппаратында штаттық кесте бойынша 20, Композиторлар Одағында 6, Суретшілер Одағында 9, Сәулетшілер Одағында 3, Журналистер Одағында 4, Кинематографистер Одағында 5 адам жұмыс істеді. 1969 жылы штаттық кесте бойынша жұмыс істеген Жазушылар Одағында 26, Композиторлар Одағында 9, Суретшілер Одағында 14, Сәулетшілер Одағында 6, Журналистер Одағында 5, Кинематографистер Одағында 6 адам болды. Алайда, біздің зерттеуіміз, Қазақстан шығармашылық Одақтарындағы штаттық кестенің өсіп отыруы деңгейінің, шығармашылық Одақтар қажеттерін барлық уақытта толық өтей алмағандығын көрсетеді. Оның дәлелі, 1946-1970 жылдар аралығында, шығармашылық Одақтар басқармаларының төрағалары, жоғарғы инстанциялардан (Министрлер Кеңесінен, мемлекеттік жоспарлау комитетінен, бүкілодақтық мемлекеттік штат комиссияларынан, т.б.), штаттық кестені көбейтуді жыл сайын өтініп, сұранып отырды. Зерттеп отырған жылдар көлемінде бұл мәселе шешімін таппады. Дегенмен аса күрделі тоталитарлық кеңес жағдайында қазақ зиялылары шамашарқының келгенінше туған халқының мәдениетін қорғауға тырысты. Қазақ мәдениеті қайраткерлерінің ментальды, рухани бірлігі сақталынды [27].

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, тоталитарлық биліктің қазақстандық шығармашылық одақтарға қатысты ұстанған саясатын этнодеформациялаушы фактор ретінде қарастыруға болатындай. «Этнодеформация модернизацияның асқынған түрі. Модернизация қоғамды оң өзгерістерге бастап, ұлттық жаңғыруға түрткі болса, этнодеформация керісінше ұлтты дәстүрлі мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси болмысынан ажыратып, эволюциялық даму бағдарын апатты арнаға бұратындығын» [28, 148-б.] негізге алсақ, онда шығармашылық одақтардың өз қызметіне сай барлық мүмкіндіктерін аша алмауының сыры айқындала түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚРОМА. 1736 – Қазақстан суретшілер Одағының қоры I тізбе. 211-іс. 5 п. 1973 қор. I тізбе. 50-іс. 2 п, 1778 қор. 2-тізбе, 19-іс, 21 п, 1840 – Қазақстан Композиторлар Одағының қоры. 92-іс, 43 п.
2. Қазақстан Совет Суретшілер Одағының уставы. – А., 1940. I бет. Көшірмесі. ҚРОМА. 1736-қор. I тізбе, 55-іс.
3. Бұл да сонда. 3 п.
4. ҚРОМА. 1840-қор. I тізбе, 28-іс, 27 п.
5. Бұл да сонда, 139, 140 п.
6. Мұхамбетова Ә. Қағажу көрген қазақ музыкасы // Жұлдыз. – 1991. – №5. – Б. 155–156.
7. ҚРОМА. 1840-қор. I тізбе. 92-іс.79 п.
8. Бұл да сонда. 82 п.
9. ҚРОМА. 1840-қор. I тізбе. 92-іс. 146 п.
10. ҚРОМА. 1840-қор. 3-тізбе. 19-іс. 9 п.
11. ҚРОМА. 1773 қор. I тізбе, 210-іс. 10 п.
12. Бұл да сонда 283-іс, 1–2 п.
13. ҚРОМА. 1736-қор I тізбе, 211-іс, 5 п, 460-іс, 2 п. 873-іс, 1-8 п.
14. ҚРОМА. 1824 – Қазақстан Журналистер Одағының қоры. 1-тізбе. 2 п. 99-іс, 19 п, 28-іс, 56 п.
15. ҚРОМА. 2128 – Қазақстан Кинематографистер одағының қоры. 1-тізбе. 23-іс.
16. ҚРОМА. 1736-қор I тізбе, 211-іс, 5 п, 460-іс, 3 п. 873-іс. 1-8 пп.
17. ҚРОМА. 2128-қор. 1-тізбе. 23-іс. 215-іс, 224 п.
18. ҚРОМА. 1778-қор. 2-тізбе. 102-іс, 13,16 п. 744-іс, 1 п.
19. ҚРОМА. 2128-қор. 1-тізбе. 102-іс. 4–13 п. 215-іс. 224 п. 237-іс, 1 п.
20. ҚРОМА. 1736-қор. 224-іс. 17, 18 п., 542-іс, 1-7 п., 873-іс, 1-8 п.
21. ҚРОМА. 1773-қор. I тізбе. 45-іс, 1, 2 п., 117-іс. 1,2 п., 298-іс, 76 п.
22. ҚРОМА. 2128-қор. 1-тізбе. 146-іс, 5-7 п., 215-іс, 224 п.
23. ҚРОМА. 1840-қор. I тізбе. 84-іс, 4-49,59 п., 93-іс. 46 п., 266-іс. 4 п., 295-іс. 1 п.
24. ҚРОМА. 1778-қор. 2-тізбе. 19-іс. 25 п.
25. ҚРОМА. 1778-қор. 2-тізбе. 102-іс. 20 п.
26. ҚРОМА. 1736-қор. I тізбе, 255-іс. 3 п., 586-іс. 14 п. ҚРОМА. 1773-қор. I тізбе, 46-іс. 1 п., 136-іс. 21 п., ҚРОМА. 1778-қор. 2-тізбе. 13-іс. 15 п., 177-іс. 16 п., ҚРОМА. 1840-қор. I тізбе. 23-іс. 8 п., 146-іс. 18 п.
27. Темирханова А.С., Мейрбеков Т.П., Садықов Т.С. Академик Манаш Қозыбаев еңбектеріндегі ұлт мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2. – Б. 23–25.
28. Khazretali M. Tursun, Nakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // utopía y praxis latinoamericana. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147–157.

REFERENCES

1. ҚРОМА . 1736 – Qazaqstan sýretshiler Odaǵynyń qory I tizbe. 211-is. 5 p. 1973 qor. I tizbe. 50-is. 2 p, 1778 qor. 2-tizbe, 19-is, 21 p, 1840 – Qazaqstan Kompozitorlar Odaǵynyń qory. 92-is, 43 p.
2. Qazaqstan Sovet Sýretshiler Odaǵynyń ýstavy. – A., 1940. I bet. Kóshirmesi. QROMA. 1736-qor. I tizbe, 55-is.
3. Bul da sonnda. 3 p.
4. QROMA. 1840-qor. I tizbe, 28-is, 27 p.
5. Bul da sonnda, 139, 140 p.

6. Muhambetova Á. Qaǵajy kórgen qazaq mýzykasy // Juldyz. – 1991. – №5. – B. 155–156.
7. QROMA. 1840-qor. I tizbe. 92-is. 79 p.
8. Bul da sonda. 82 p.
9. QROMA. 1840-qor. I tizbe. 92-is. 146 p.
10. QROMA. 1840-qor. 3-tizbe. 19-is. 9 p.
11. QROMA. 1773 qor. I tizbe, 210-is. 10 p.
12. Bul da sonda 283-is, 1–2 p.
13. KROMA. 1736-qor I tizbe, 211-is, 5 p, 460-is, 2 p. 873-is, 1-8 p.
14. QROMA. 1824 – Qazaqstan Jýrnalister Odaǵynyń qory. 1-tizbe. 2 p. 99-is, 19 p, 28-is, 56 p.
15. QROMA. 2128 – Qazaqstan Kınematografister odaǵynyń qory. 1-tizbe. 23-is.
16. KROMA. 1736-qor I tizbe, 211-is, 5 p, 460-is, 3 p. 873-is. 1-8 pp.
17. QROMA. 2128-qor. 1-tizbe. 23-is. 215-is, 224 p.
18. QROMA. 1778-qor. 2-tizbe. 102-is, 13,16 p. 744-is, 1 p.
19. QROMA. 2128-qor. 1-tizbe. 102-is. 4–13 p. 215-is. 224 p. 237-is, 1 p.
20. QROMA. 1736-qor. 224-is. 17, 18 p., 542-is, 1-7 p., 873-is, 1-8 p.
21. QROMA. 1773-qor. I tizbe. 45-is, 1, 2 p., 117-is. 1,2 p., 298-is, 76 p.
22. QROMA. 2128-qor. 1-tizbe. 146-is, 5-7 p., 215-is, 224 p.
23. QROMA. 1840-qor. I tizbe. 84-is, 4-49, 59 p., 93-is. 46 p., 266-is. 4 p., 295-is. 1 p.
24. QROMA. 1778-qor. 2-tizbe. 19-is. 25 p.
25. QROMA. 1778-qor. 2-tizbe. 102-is. 20 p.
26. KROMA. 1736-qor. I tizbe, 255-is. 3 p., 586-is. 14 p. QROMA. 1773-qor. I tizbe, 46-is. 1 p., 136-is. 21 p., QROMA. 1778-qor. 2-tizbe. 13-is. 15 p., 177-is. 16 p., QROMA. 1840-qor. I tizbe. 23-is. 8 p., 146-is. 18 p.
27. Temırhanova A.S., Meirbekov T.P., Sadyqov T.S. Akademik Manash Qozybaev eńbekterindegi ult máselesi // Iasaýı ýnıversitetiniń habarshysy. –2019. – №2. – B. 23–25.
28. Khazretali M. Tursun, Hakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // utopía y praxis latinoamericana. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147–157.

Э.У. ЗҰЛПЫХАРОВА¹, А.Ю. БАЛТАБАЕВА^{2✉*}

¹тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: elmira.zulpkharova@ayu.edu.kz

²философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz,
<https://orcid.org/0000-0003-3479-1827>

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ХАНҚОРҒАН ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада Сайрам ауданының тарихи-мәдени ескерткіші Ханқорған қалашығының орта ғасырлардан Қазақ хандығы тұсы кезеңі аралығындағы көрінісі мен тарихына сипаттама беріліп, қалашықтың зерттелу тарихы қарастырылған.

Сонымен қатар, сонау көнеден жеткен ескерткіштерді зерттей отырып, тарих қоржынын толықтыра түсу мақаланың міндеті болып табылады. Ханқорған қалашығы Арыс өзенінің сол жағалауында орналасқан аттас елді мекенінің (қазіргі атауы Мадани) солтүстік-батыс шетіндегі ортағасырлық қала (Сайрам ауданы, Түркістан облысы). Ол сол жағалау бөлігінің аласау жайылма үстіне өзен аңғарына жақын салынған. Жалпы қазіргі Түркістан облысы аумағының тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін жазбаға түсірген. Бұл мақалада Ханқорған қаласының аз зерттелген тарихи ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: камал, қалашық, зерттеулер, ескерткіштер, мәдени мұра, қорған, Жібек жолы.

E.U. Zulpykharova¹, A.Yu. Baltabayeva²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: elmira.zulpkharova@ayu.edu.kz

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Contemporary Condition, Medieval View and Location of the Great Silk Road City Khankorgan

The article describes the appearance, modern state, and history of the Khankorgan city study – as a cultural monument of the Sairam region of the Middle Ages during the formation of the Kazakh Khanate.

Supplementary, the goal of the article is to fill the gaps in history by studying ancient monuments. Khankorgan is a medieval city (Sairam district of Turkestan region) on the northwestern outskirts of the settlement of the same name (now Madani) on the left bank of the

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Зұлпыхарова Э.У., Балтабаева А.Ю. Ұлы Жібек жолы бойындағы Ханқорған қалашығының орта ғасырлардағы көрінісі және қазіргі жағдайы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 263–273. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.025>

* **Cite us correctly:**

Zulpykharova E.Ū., Baltabayeva A.Ūy. Uly Jibek joly boyndaǵy Hanqorǵan qalashyǵynyń orta ǵasyrlardaǵy kórinisi jáne qazirgi jaǵday [Contemporary Condition, Medieval View and Location of the Great Silk Road City Khankorgan] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 263-273. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.025>

Arys river. It is built on a low floodplain on the left bank of the river. In general, it is recorded as a historical, cultural, and architectural monument of the territory of the modern Turkestan region. This article examines some of the little-studied historical features of the Khankorgan.

Keywords: castle, city, research, monuments, cultural heritage, mound, Silk Road.

Э.У. Зулпыхарова¹, А.Ю. Балтабаева²

*¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: elmira.zulpkharova@ayu.edu.kz*

*²кандидат философских наук, ассоциированный профессор,
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz*

Средневековый облик и современное состояние города Ханкорган, расположенного на Великом Шелковом пути

В статье описывается внешний вид, современное состояние и история исследования города Ханкорган – культурного памятника Сайрамского района эпохи средневековья, относимого к периоду становления Казахского ханства.

Кроме того, задача статьи заключается в восполнении пробелов истории путем изучения древних памятников. Ханкорган – средневековый город (Сайрамский район Туркестанской области) на северо-западной окраине одноименного поселения (ныне Мадани) на левом берегу реки Арысь. Он построен в невысокой пойме на левом берегу реки. В целом, он зафиксирован как историко-культурный и архитектурный памятник территории современной Туркестанской области. Данная статья рассматривает некоторые малоизученные исторические особенности города Ханкорган.

Ключевые слова: замок, город, исследование, памятники, культурное наследие, курган, Шелковый путь.

Кіріспе

Тарих тағылымы мынаны үйретеді, кез келген өркениетті елдер өзінің ұлттық тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін, сол елдің көнеден жеткен мәдениеті мен өмір сүру салтын дәріптей отырып, төл тарихын қалыптастыру. Ол үшін ғылыми тұрғыда тиянақты зерттеулер жасалып, тұшымды ойлар айтылу керек.

Ұлы Жібек жолының бір тармағының бойында орналасқан Ханқорған кішігірім қалалардың бірі болып, қалада археологиялық экспедициялар тәуелсіздігімізге дейін аз жүргізілген (А.Н. Подушкиннің басшылығымен), сондықтан да бүгінгі күнде археолог-ғалымдар назарынан тыс қалып, мұртын бұзбаған күйінде, елеусіз жатқан төбеге айналған.

Сайрам ауданы аумағында 60 астам қорғандар мен қала-төбешіктердің орны анықталып, бұл тарихи-мәдени ескерткіштер өзіндік бір ерекшелігі бар, егіншілік пен мал шаруашылығын өзіне біріктірген «Арыс мәдениетіне» біріккен және де біздің зерттеу объектімізге айналған Ханқорған қалашығы дәл осы мәдениеттің бірі екендігіне көз жеткіземіз. Қазіргі таңда Сайрам ауданындағы тарихи-мәдени ескерткіштерді анықтау, ескерткіштердің пайда болу, даму тарихын зерттеу, сол қалалар мен қалашықтардың өмір сүру салтының қандай болғандығын анықтау мақаланың басты мақсатына айналды. Сондай-ақ:

Түркістан облысы, Сайрам ауданы, Арыс өзені территориясындағы Ханқорған қаласы осы өлкедегі жеке тарихи-географиялық аудан ретінде қарастырылып, оның ортағасырлық қала мен елді мекендерінің осы уақытқа дейінгі зерттелу тарихы бір жүйеге келіп, олардың жалпы саны, тарихи-топографиялық құрылымындағы өзгерістер мен орналасу ерекшеліктеріне қарай топтастырылып, жіктеледі.

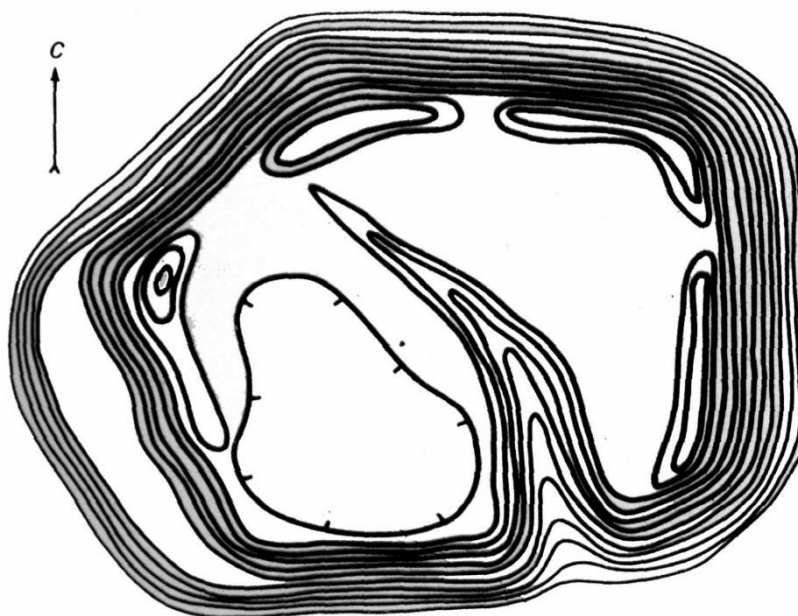
Жалпы Ханқорған қалашығының тарихи, мәдени өміріне қатысты тың мәліметтер жинақталып, олардың өзара байланыстары айқындалды.

Бұл ретте, сонау көнеден жеткен ескерткіштерді археологиялық тұрғыдан зерттей отырып, тарих қоржынын толықтыра түсу мақаланың міндеті болып табылады. Сонымен, Ханқорған қалашығы Арыс өзенінің сол жағалауында орналасқан аттас елді мекенінің (қазіргі атауы Мадани) солтүстік-батыс шегіндегі ортағасырлық қала (Сайрам ауданы, Түркістан облысы). Ол сол жағалау бөлігінің аласау жайылма үстіне өзен аңғарына жақын салынған.

Негізгі бөлім

Қарастырылып отырған сұрақтың, яғни Ханқорған қалашығының зерттелу тарихында да өзіндік ерекшеліктер бар. Жалпы қазіргі Түркістан облысы аумағының тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін жазбаға түсірген, әрі жан-жақты зерттегендердің ең біріншілерден В.В. Бартольд болатын. Ғалым аумақтың ескерткіштерін тізімдеп, сараптап, жүйелеп, соңынан өз зерттеулерін «Ғылыми мақсаттармен Орта Азияға сапардан есеп» атты еңбегіне біріктірген, дәл осы еңбек біздің күнімізге дейін археологиялық және тарихи зерттеулердің үлгісі болып саналады [1].

Ханқорған қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қаланы ашқан ғалым А.Н. Подушкин болатын [2]. 1979 жылы Шымкент пединститутының археологиялық экспедициясын басқарған А.Н. Подушкин алғаш рет Ханқорған қаласының топографиялық карталық сызбасын жасады, қаланың көрінісін, сипатын анықтады. Сондай-ақ ғалым Ханқорған қаласының өмір сүру кезеңдерін шартты түрде ажыратып, Ханқорған қалашығы Арыс мәдениетінің Қараханидтер дәуірімен сәйкес келеді деген тұжырымға келді. Бұл тұжырымды соңғы тәуелсіздік алғаннан кейінгі археологиялық қазба жұмыстары жоққа шығаруда. Өйткені А. Подушкин Ханқорған қалашығының жоғарғы (беткі) және орта қабаттарына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді, ал соңғы жылдардағы қазба жұмыстары қаланың Қараханидтерден де алдыңғы кезеңдерде өмір сүргендігін бізге көрсетуде (1-сурет).

1-сурет – Ортағасырлық Ханқорған қаласының жобалық (конструкциялық) картасы
(А. Подушкин)

Міне, жоғарыда аталған зерттеулерде Ханқорған қалашығының (Мадани) орналасқандығы, бұрынғы атауына байланысты аңыз-әңгімелер ғана келтірілген,

қалашықтың ертедегі келбеті туралы сөз қозғалған, бірақ тәуелсіздік алғанға дейін, шындап келгенде қалашықтың Абылайханмен байланысты тұстары ашық айдын анықталғанға дейін қалаға археологиялық экспедициялар аз жүргізілгендігін аңғарамыз.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдардағы Ханқорған қаласына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар А. Донц, А. Грищенко, Б. Байтанаев, А. Ергешбаев, А. Шаяхметовтерді атап өте аламыз. Қалашыққа соңғы жылдарда жүргізілген зерттеу жұмыстарын нәтижелі арқылы Ханқорған қалашығының құрылғанынан өмір сүрген кезеңін шартты түрде төрт кезеңге ажыратуға болады [3, 95–101-бб.]

Бірінші кезең – Ханқорғанның салынуы. VIII ғасырда, яғни ерте орта ғасырларда сарай типтегі ірі құрылыс ретінде салынған деген болжамдар бар. 200 жылға жуық созылған Ханқорғанның жойылуы немесе құлауымен бірінші кезең аяқталды. Осы аумаққа арабтардың келуімен байланысты көптеген ескерткіштер мен сарай-қамалдар жойыла бастағандығын археологиялық қазба жұмыстары дәлелдейді. Қалашықта түргеш тиындарының кеңінен табылуы да осыған дәлел.

Екінші кезең – Қараханидтер кезеңіндегі қаланың қайта қалпына келуі, жандануы. Дәл осы Қараханидтер тұсында Ханқорған кең аумаққа таралған қалаға айналды. Осы тұсқа сәйкес келетін Ханқорған қалдықтары қазір жердің астында, әлі күнге дейін өз дәрежесінде зерттелмеген. Қараханидтерден кейін тағы да жүз жылға созылған қаланың күйреу кезеңі қайта басталды. Бұл жолғы қаланың күйреуі өлкеге жасалған моңғол шапқыншылығымен байланысты болды.

Үшінші кезең – шағатайлар мен тимуридтер кезеңімен байланысты. Осы кезеңде қала құрылысы қайта жанданып, қалада металлургия және қыш құмыралар жасау орталықтары ашылды. Қала қолөнер орталығына айналды. XV–XVI ғасырларда Ханқорған қайтадан күйреп, бір жарым ғасыр бойы қала өмірі тоқтатылады.

Төртінші кезең – XVII–XVIII ғасырларда Қазақ хандығы тұсында қала қайта бас көтереді, бұл жолы жоңғар шапқыншылығымен тұспа тұс келген қаланың бой көтеруі бекерге емес.

А.Н. Подушкин басқарған Шымкент пединститутының археологиялық экспедициясының нәтижесінде Ханқорған қаласының орта ғасырдағы көрінісі анықталған. Ханқорған Арыс өзенінің солтүстік жағалауындағы қозғалмайтын бөлікте салынған. Қаланың жобалық реконструкциясы бойынша картасына қарар болсақ, қалашық шеңбер іспеттес шығыс бөлігінен кіретін есігі бар кішігірім қалашық болғандығы көзге түседі.

Ханқорған қаласының меридиан бойынша көлемі – 200 м (жер табанынан есептегенде, өлшем қазіргі қала қалдықтары бойынша алынған), бағыттылық ені 150 м. Орталықтың максималды орташа биіктігі – 12 м.

Ханқорған қалашығы XI–XIII ғасырларда пайда болған деп болжам бар. Ол негізгі үш бөліктен тұрады:

1. Ішкі қамал.
2. Шахиристан.
3. Рабаттан.

Қала өзінің құрылымы бойынша бірнеше бөліктен тұрады, бұрындары қаланың сырты шырышты жынысты қабырғалармен қапталған, бірақ соңғы жылдары фермерлер қаланың көптеген аумағын пайдалануына байланысты қаланың қалдықтары жойылуға шақ тұр.

Қалаға жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары бойынша мәдени қабаттарда Ханқорған қаласында исламға дейінгі кезеңде (VIII ғасырға дейін), қараханид дәуірінде (X–XIII ғасырларда), тимуридтерде (XIV ғасырда), сонымен бірге кейінгі орта ғасырларда (XVIII–XIX ғғ.) қалашық өмір сүргендігін дәлелдейді [4, 195-б].

Ханқорған қаласына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде (2018 жыл, археолог А. Грищенко мен Түркістан облысының археологиялық мұражайының

аға қызметкері А. Донцтің бастауымен жүргізілген археологиялық экспедиция) 3,5 метр тереңдікте исламға дейінгі кезеңге жататын қалдықтар табылды.

Күнделікті тұрмыстық заттар, дастархан, ыдыстар табылған исламға дейінгі кезеңде, яғни VI–VIII ғасырға жататын құрылыс заттары да Ханқорғанда исламға дейінгі кезеңде жан-жақты дамыған, мәдени қала болғандығының дәлелі.

Қараханидтер тұсында Ханқорған қалашығының халқы ислам дінін қабылдап, исламға дейінгі «көпкүдайға табынумен» байланысты болған бүкіл заттар, ескерткіштер арнайы үңгірлерге көмілгендігі, балшықтан жасалған қақпақтармен жабылғандығы анықталып отыр.

Ақсу, Арыс өзендеріне жақын орналасқан Ханқорған қалашығы табиғатының көркемдігінен, қысының жылылығынан, алқапты жердің меңгерілгендігіне байланысты Абылайханның таңдауына ие болған болса ғажап емес.

Ханқорған қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған артефакттардың ең көнесі ерте ортағасырларға тура келетінін ескеріп, Ханқорған ерте ортағасырда қалыптасқан қала деп тұжырымдама жасаймыз. Ханқорған Қараханидтер мен Тимуридтер тұсында мәдени және экономикалық орталыққа айналады, қалада сауда-қолөнерімен кеңінен айналысқан. Ханқорған қалыптасқан сәттен бастап коммуналды жабдықталғандығын да қазба жұмыстарына дәлелдейді. Қалада құмырашылар кварталы да табылды, темір мен қыш бұйымдары, ерте ортағасырлық моншаның қалдықтары да табылды.

Оңтүстік Қазақстан обылысындағы көне қалалар ортағасырларда Ұлы Жібек жолының бағытындағы сауда мекендері ретінде пайда болғаны мәлім. Сол кездегі барлық қалалардың орталығында міндетті түрде моншалар бой көтергенін байқалады. Бұл моншалар шамамен X–XII ғасырларда бой көтерген.

Үлкен қалаларда ондаған моншаларға дейін салынған. Өйткені, қоғамдық құрылыстар қатарында моншалар маңызды орынды иеленген. Мысалға, Отырардың рабадында XI–XII ғасырлар аралығында салынған 2 монша табылды.

Ханқорғанда табылған ортағасырлық монша квадрат пішінді кірпіштерден жасалып, моншаның қабырғасы төрт қатардан 90 см қалыңдықта құрылған. Өзінің құрылымы, құрылысы, конструкциясы және ішінде табылған заттар бойынша бұл моншаны қалалық монша болған деген тұжырымға келеміз. Бұған моншада канализация жүйесінің керамикалық трубалардан жасалауы, су сақтағыш немесе су жинағыштың болуы, шомылу үшін екі ванна, демалыс бөлмелерінің жасалуы дәлел бола алады.

Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде моншадан саз-балшықтан жасалған құмыра ыдыстары табылды. Ыдыстарда сабын ерітінділері, эфир майлары мен иістендіргіш майлардың қалдықтары табылуда (бұл майлар мен сабындарды шомылу барысында қолданғанын да атап өтелік). Ғалымдардың тұжырымдамалары бойынша Ханқорған моншасы шамамен X–XI ғасырларда қолданылған. Қазба жұмыстары барысында қараханидтер дәуіріне сәйкес келетін мыстан жасалған тиындар да табылды.

Моншаның ішкі қабырғаларында және моншаның ішкі бөліктеріндегі қабырғаларда жазулар табылды, монша сол кезеңде бірнеше рет жөндеу жұмыстарын бастан кешіргендігі де анықталды. Археологтардың пікірінше монша кем дегенде 100–150 жыл бойы қала тұрғындары мен қонақтарына қызмет еткен.

Ханқорған моншасын тапқан, қаланың ортағасырлық бөлігін (қабатын) ашқан экспедицияны Ә. Марғұлан атындағы археология институтының Бауыржан Байтанаев бастаған археологтар тобы болатын. Археологтар бұл жерде ертеден ірі қала болғандығын және бұл қаланың тұрмыс-тіршілігі археологиялық карталарда көрсетілмегендігін мәлімдейді. Бұл дегеніміз қаланың әлі бізге ашылмаған тұстары көп дегенді білдіреді.

Арнайы жобамен жасалған қалалық моншалар қаланың биік мәртебеде болғандығын көрсетеді. Ерте орта ғасырларда ірі қалалық моншалар тек ірі қалаларда ғана салынған. Археолог Бауыржан Байтанаевтың пікірінше бұл Якут ал-Махавидің еңбектеріндегі

Маданкент қаласының қалдығы болуы мүмкін. Якут ал-Махави өз еңбектерінде өлкеде Испиджабпен бірге тағы бір ірі қала – Маданкент болған деген мәліметтер береді.

Моншаның алып болғандығына да көз жеткіземіз. Археологтар бұл моншаның тек бір бұрышын ғана қазба жұмыстарының нәтижесінде ашты. Моншаны толық ашу үшін археологиялық қазба жұмыстары мен зерттеу жұмыстарын бір қатарда жүргізіп, нәтижелерімен бөлісу керек болар. Ал, қазірше Ханқорған қаласы жабық археологиялық объект статусында сақталуда [5, 81-б.].

Ханқорған қаласының орнында X ғасырға сәйкес келетін саманидтер кезеңіне тура келетін зияраттар (жерленген мәйіттер) да табылды. Бұл қаланың одан да алдыңғы кезеңдерде өмір сүргендігіне дәлел болады.

Ханқорған қаласы тек археология ғылымы үшін ғана емес, аумақтың туристік келбеті үшін де құнды.

Якут ал-Махави – XII–XIII ғасырлардағы мұсылман ғалымы, саяхатшы, тарихшы, географ, «Жағрафиялық сөздік» еңбегінің авторы. Ғалым өз еңбегінде мазанкет (Маданкет) қалашығы Испиджаб құрамына кіретін аймақ ретінде көрсетілген.

Орта ғасырлық жазба деректерінде Испиджабтың келесідей аймақтары (поселение) келтіріледі:

- Бадухкет қаласы;
- Хурлуг қаласы;
- Джумишлагау қаласы;
- Маданкет қаласы;
- Манкет қаласы;
- Дех Нуджикет қаласы;
- Азахкет (Дахкет) қаласы.

Осы аталған тұрғылықты жерлер қазіргі күнге дейін топоникалық номенклатураларда сақталған, мысалы Манкет, Гаркирд. Сонда да топонимикалық номенклатурасы бойынша қазірге дейін елді мекендердің атаулары кездесе де дәл сол орта ғасырлық елді мекендер немесе сол кезеңдегі қалашықтардың орны дау туындататын мәселе.

Испиджаб өлкесіне енетін қалашықтар мен елді мекендер дамыған инфрақұрылымымен, почта байланысының болуымен, өзара сауда байланысы, Батыс және Шығыс елдерімен сауда-мәдени қарым-қатынас жасауымен ерекшеленді. Елді мекендерде түркілер мен соғдылар бірге өмір сүріп, көшпелі және отырықшы өмір салтын ұстанды. Мұны М. Қашқари өз еңбектерінде түркі және соғды тілінде сөйлескен Испиджаб тұрғындары туралы мағлұматтарымен бізге дәлел болары анық. Осылайша, Ханқорған қаласы X ғасырдың ірі архитектуралық ескерткіші, бұл қала қазіргі Түркістан облысының көп ғасырлық бай тарихының көрсеткіші.

2013 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының бастауымен ұйымдастырылған экспедиция нәтижесінде қаланың орталық шахристан бөлігі ашылған тұста осы монша бөлігі табылған болатын. Тарих ғылымдарының докторы, археология институтының бас директоры Бауыржан Байтанаев дәл осы моншаны Қазақстан аумағындағы ең көне монша деп те санайды.

Моншаның аумағы – 64 квадрат метр. Монша бес ғимараттан құралған:

- буланы бөлмелері (2 бөлме);
- жылыну жүйесі орналасқан бөлме;
- арнайы керамикалық трубалары бар ағын суға негізделген канализация жүйесі.

Археологтардың ойынша монша IX ғасырдың соңында Саманидтер дәуірінде салынып, кем дегенде жүз жылдан аса қызмет еткен. Кейін біршама бөлігі құлаған, істен шыққан. Кейіннен дәл осы моншаның үстіне (ислам діні таралғаннан кейін) ерте мұсылман мазараты құрылған.

Қалашықтағы моншалар шаршы кірпіштерден тұрғызылған. Олардың қалыңдығы – 90 сантиметрді құрайды. Қабырғалары төрт қатарға тізбектелген. Өзінің құрылымы, конструкциясы және табылған заттары бойынша ол қалалық моншаға қатты ұқсайды. Мұны керамикалық құбырлардан тұратын кәріздендіру жүйесінің, сужинағыштың, жуынуға арналған екі ыдыстың, демалуға арналған бөлменің болуы дәлелдеп отыр. Моншада табылған суреттер (2-сурет).

2-сурет – Моншадан табылған сабын және иістендіргіш заттар сақталған ыдыстар

Осылайша, Ханқорған қаласы оңтүстіктегі ертедегі және ортағасырлардағы урбанизацияның барлық кезеңдерін бастан кешірді (Шымкент, Яссы-Түркістан, Сайрам, Отырар қалалары іспеттес). Қала XVIII ғасырда Абылайханның қысқы тұрағына (Ордасына) айналды.

Моңғол шапқыншылығы және моңғол жаулап алу жылдарында Ханқорған толық өз тіршілігін тоқтатты. Қала бос қалған. Қала орнында бұрыннан сақталған мола (мазарат) қана сақталды. Қала маңындағы мазарат XIII ғасырдан бастап жерлеу әрекеттерін бастаған.

Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде күнделікті тұрмыстық ғимараттар, ташнау (қол, ыдыс-аяқ жуылғаннан кейін шығатын лас суды сыртқа әкетуге (төгуге) негізделген санитарлы-тазалау құрылғысы), керамикалық заттар табылды. Осы заттардың барлығы қараханидтер мен тимуридтер дәуіріне сәйкес келеді [3, 97-6].

Ханқорған қаласына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген ғалымдардың пікірі бойынша дәл қараханидтер және тимуридтер дәуіріне сәйкес келетін қуатты мәдени қабаттарын Ханқорғаннан таба аламыз. Қараханидтер мен тимуридтер дәуіріне сәйкес келетін заттар сәнді безендірілген, сұлулығымен көз тартады.

Абылайханның қысқы тұрағына (ордасына) айналған Ханқорған. Абылайхан есімі осы XVIII–XIX ғғ. қала қоныстануының соңғы кезеңімен байланысты және оның Ханқорған атауында да көрініс тапқан. Бұл туралы оның ұрпағы Сыздық (Садық) сұлтан да куәландырады.

Кенесары Қасымовтың ұлы Садық сұлтанның Е.Т. Смирнов жариялаған өмірбаянында былай жазылған: «Қазіргі уақытта Садық сұлтан Шымкент уезінде, Арыс өзенінде, Қарабұлақ ауылынан солтүстікке қарай алты верст жерде, кезінде өзінің ата-бабасы, қырғыз ханы Абылай ханның ордасы болған Ханқорғанның қираған жұртына жақын тұрады. Садық өз қыстауына жақын маңайда мал шаруашылығымен және егін егумен айналысады да, бос уақытын оқу және намаз оқумен өткізеді» [6, 144-б.]. Бұл өмірбаянды Садық сұлтанның тапсырыс етуімен інісі сұлтан Ахмет Кенесарин жазып, қол жазбаны 1877 жылы Е.Т. Смирновқа жеткізген.

Жергілікті халық арасында Ханқорғанға Абылай ханның келуі мен өмірінің соңғы күндері туралы аңыз жақсы сақталған. Ханқорған қалашығы жергілікті деңгейдегі тарихи және мәдени ескерткіштер тізіміне және мемлекеттік қорғауға алынған.

Қазақ халқының басым бөлігін біріктіре алған Абылайхан да бірнеше астанаға ие болған. Көшпелі халықтың негізгі орталығы, астанасы – Орда болып қала берді, осы орталық астанадан мемлекет басқарылды, хан қай қалада орналасса да, қай жерде жүрсе де, әскери жорықтарда (келіссөздерде) болса да елдің орталығы дәл осы астана болып қала берді. Көшпелі халықтардың астананы таңдаудағы ерекшелігі де осы болатын, отырықшы халықтармен салыстырғанда көшпелі халықтар өзінің оңтүстік қалаларын (немесе қалашықтарды) қыстау ретінде бұрыннан бар (өмір сүретін) қалаларды таңдап алуға тырысты.

Археологиялық зерттеулер бойынша Ханқорған қаласының Абылайхан тұсындағы кезеңіне, яғни XVIII ғасырға қаланың ең жоғары беткі қалдықтары жататындығын көрсетеді, әрі дәл осы уақытқа енетін археологиялық артефакттар сапалық жағынан нашар сақталған.

Неліктен Абылайхан анық осы Ханқорған қаласын өзінің қыстық мекені ретінде таңдап алған деген сұрақ туындауы мүмкін.

Біріншіден, Сайрам ауданы жағдайындағы табиғи жағдайының ыңғайлылығы.

Екіншіден, ауданның жер-су ресурстарына бай болуы.

Үшіншіден, Тянь-Шаньның оңтүстік-батыс таулы аудандарының бай тау минералды ресурстарымен ерекшеленуіне байланысты осы өлкеге адамдарды тартады және бұрыннан осы өлкенің Қазақстан өркениетінің ежелгі ошағына айналуына түрткі болғаны да белгілі. Дегенмен де Арыс өзенінің жан-жағындағы алқаптар 2 мың жылға жуық игеріліп, адамдардың өмір сүру ортасына айналған. Сайрам, Түркістан қалалары бұрыннан діни орталық қызметіндегі қалалар басқа да саяси орталық қалалармен тығыз байланыстар орнатқан.

Абылайханның оңтүстіктегі астанасы дәл Ханқорған қалашығы болғандығы туралы дерек көздері де табылады. Кеңесары Қасымов сұлтанның ұлы Садық сұлтанның өмірбаянын жариялаған Е.Т. Смирнов былай деп жазады: «Қазіргі таңда Садық сұлтан Шымкент уезді, Арыс өзені маңында, Қара-Бұлақ ауылынан алты шақырым жерде, Хан-Қорған қирандыларының маңында өмір сүреді. Хан-Қорған сол Садық сұлтанның бабасы қырғыз ханы Абылайханның ордасы болатын...» [7]. Аталмыш өмірбаян Садық сұлтанның тапсырысы бойынша сұлтанның бауыры сұлтан Ахмет Кенесариннің жазғандығы және бұл өмірбаянды 1877 жылы Е.Т. Смирнов жеткізгендігі туралы мәліметтер бар.

Қазақ ССР тарихы бойынша басылымда Абылайхан 1781 жылы мамыр айында 69 жаста Ташкентте қаза тапты делінеді [8, 134-б.]. Абылайханның келесі ұрпағы Ш. Уалиханов ханның қазасы туралы байытылған, кеңейтілген жазбаларды бізге қалдырған. Ол бойынша Қазақ хандығы бірнеше бөліктерге ажыратылғаннан кейін Абылайхан Түркістанда өмір сүрді және соңында сол жерде қаза тапты, ұлы хан Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде

жерленді. Бірақ Шоқан Уәлиханов тұжырымдамаларын жоққа шығаратын деректер де кездеседі. 1871 жылы генерал-майор Н.Г. Огаревтің жеткізуі бойынша Абылайхан Ташкенияда қаза тауып, Түркістанда жерленген. Абылайханның қаза тапқан жері қазірге дейін жұмбақ мәселе, генерал-майордың мағлұматтары бойынша Ұлы хан Ташкентте емес Ташкенияда қаза тапқан [9, 142-б.].

Енді «Ташкения» географиялық атауын талдап көрелік.

Ташкент сарты Нұрмұхаммед Алимовтың 1735 жылдың 15 наурызындағы мәліметі бойынша «Ташкения-Ташкент» аумағына Үлкен ордадағы бысым көпшілігі сарттар өмір сүрген аумақтар жатқызылды. Информатор Чалек, Хандолек, Хажекет, Нушбья, Намденяк, Паркет, Затнет, Карамут, Сайрам және Чимин іспеттес қалалар мен кішігірім қалалар осы аумаққа енді. Соңғы аталған Чимин қаласы қазіргі Шымкенттің бұрынғы атауы (сол ұлт өкілінің тіліне өзгертілгендегі атауы) болып табылары сөзсіз.

Қазақ атаманы Дмитрий Телятников пен сержант Алексей Безносиковтың Ташкент өлкесіне жасаған 1796–1797 жылдағы саяхатында ташкений территориясының Барак, Аймамбет, Самеке іспеттес қазақ хандарының аумағына өткендігін мәлімдейді. Бір кездері Ташкенттің қол астына енген аймақтардың тізімі де келтірілген, мысалы: Шымкент, Сайрам, Алтынтөбе, Қарабұлақ, Сараван, Темір-қорған, Жаңа-қорған, Ниязбек және тағы да басқа кішігірім қалалар.

Аудармашы Ф. Назаров Ташкений мен ташкендіктер туралы қазіргі заманғы Ташкент пен оның тұрғындары іспеттес мәлімет береді. Ташкентті Қоқан хандығы жаулап алғаннан кейін Қоқан билеушілері оңтүстік аумақтағы қол астына енген қазақ халқына шамадан тыс қатал салық төлеуді өтейді, басқару жүйесі өзгертіледі. Осы әрекеттерге қазсы қазақ халқының арасында бас көтерулер лебі басталып кетті. Қоқан хандығы билікке келгенге дейін оңтүстік өлкеде қазақ хандары басқарған тұста этникалық аз құрамдағы халықтар мен әлеуметтік топтар көптеген еркіндіктерге ие болатын. Осы көтерілстерден кейін «Ташкения» аумақтық та, мәдени-этникалық жағынан да бөліне бастайды. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында «Ташкения» өзінің округ деген статусынан айырыла бастады [10, 77-б].

Сонымен, нәтижелерін талқыласақ, қазақ ханы Абылайхан Ташкентте емес қазіргі Түркістан облысының аумағындағы сол кезеңдегі географиялық аумақ «Ташкения» облысында қаза тапқан. Хан Қарабұлақ атты қалашықтан (қазіргі атауы) бірнеше километрде орналасқан Ханқорған қалашығында қаза тапқандығы да мәлім. Жергілікті халық арасында қазіргі күнге дейін Абылайханның Ханқорғанға келуі, ханның соңғы күндері туралы әңгімелер бүгінгі күнге дейін жеткені бекерден бекер емес.

Қорытынды

Хан Абылайдың өмірінің соңында ғұмыр кешкен Ханқорған қалашығы Сайрам ауданы Мәдени ауылынан 0,5 шақырым қашықтықта батыс бөлігінде орналасқан. Осыдан бірнеше жыл бұрын Ә. Марғұлан атындағы Археологиялық институтының экспедициясы Ханқорған қалашығында «Халық тарих толқынында» және «Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихы археологиялық зерттеулер тұрғысынан» тақырыбы аясында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жаңалық ашқан болатын.

Ханқорған қалашығы алдағы уақытта толық археологиялық қазба, реставрация және консервация жұмыстары жүргізіліп, ашық аспан астындағы мұражайына айналдыру жұмыстары жүргізілуде.

Ұлы Жібек жолының бір тармағының бойында орналасқан Ханқорған ортағасырлық қалалардың бірі болған «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Ханқорған бүгінгі күнде консервацияланған (яғни жабық күйде сақтаулы) тұрған қалашықтарында қазба жұмыстары жүргізілсе маңызы зор іс болар еді.

Қалайда дәуіріміздің бұл ескерткіштерінде халқымыздың тіршілік үшін жасалған қам-қарекеті, тұрмысы мен құбылмалы болмысы бейнеленген. Олар бірнеше ғасырлар бойына жалғасып, халқымыздың дәстүрлі мәдениетін паш етеді. Олардың жиынтық бейнелері

мазмұны жағынан алуан түрлі болғанымен қазақ халқының ортақ бірегей құндылықтарына негізделген мәңгілік ұлттық мәдени мұрамыз болып қала беретіні ақиқат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893-1894 гг. – СПб. Типография Императорской академии наук, 1897. – 198 с.
2. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Том.1. – Алматы: Академия наук Республики Казахстан, 1994. – 368 с.
3. Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х. Средневековые светильники-чираги Сайрама // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – Алматы, 2017. – №1. – С. 95–101.
4. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Том.1. – Алматы, Академия наук Республики Казахстан, 1994. – 368 с.
5. Смирнов Е. Древности на среднем и нижнем течении реки Сыр-Дарьи // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С.70–78.
6. Смирнов Е.Т. Султаны Кенесары и Садык: Библиографические очерки Султана Ахмета Кенесарина. – Ташкент, 1992. – 144 с.
7. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.
8. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. – Том 3. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1979. – 514 с.
9. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. – Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. – 463 с.
10. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии. – М., 1968. – 77 с.

REFERENCES

1. Bartold V. Otchet o poezdke v Sredniyú Aziyú s naučnoj tseliyú, 1893-1894 gg. – SPb. Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 1897. – 198 s.
2. Svod pamiatnikov istorii i kúltúry Kazahstana. Iýjno-Kazahstanskaia oblast. – Tom.1. – Almaty: Akademiya nauk Respýblikí Kazahstan, 1994. – 368 s.
3. Baitanaev B.A., Ergeshbaev A.A., Shai Ahmetov A.H. Srednevekovye svetilniki-chiragi Sairama // Izvestiya NAN RK. Seriya obestvennyh i gýmanitarnyh nauk. – Almaty, 2017. – №1. – S. 95–101.
4. Svod pamiatnikov istorii i kúltúry Kazahstana. Iýjno-Kazahstanskaia oblast. – Tom.1. – Almaty, Akademiya nauk Respýblikí Kazahstan, 1994. – 368 s.
5. Smirnov E. Drevnosti na srednem i nijnem techenii reki Syr-Dari // Protokoly zasedanii i soobenií chlenov Týrkestanokogo krýjka líybitelei arheologii. Istoriko-kúltýrnye pamiatniki Kazahstana / Avtory predisloviya i sostaviteli Eleýov M., Bahtybaev M.M. – Týrkestan: Týran, 2011. – S. 70–78.
6. Smirnov E.T. Sýltany Kenesary i Sadyk: Bibliograficheskie ocherki Sýltana Ahmeta Kenesarina. – Tashkent, 1992. – 144 s.
7. Istorija Kazahstana v rýsskih istochnikah XVI–XX vekov. Pýtevye dnevniki i slýjebnye zapiski o poezdках po iýjnym kazahskim stepyam. XVIII–XIX veka. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 516 s.
8. Istorija Kazahskoi SSR (s drevneishih vremen do nashih dnei). V 5 tomah. – Tom 3. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1979. – 514 s.

9. Valihanov Ch.Ch. Sobrańie sochinenıı v 5 tomah. – Tom 4. – Alma-Ata: Glavnaiia redaktsııa Kazahskoi Sovetskoi entsiklopedıı, 1985. – 463 s.
10. Nazarov F. Zapıskı o nekotoryh narodah ı zemliah Srednei Azıı. – M., 1968. – 77 s.

ЭКОНОМИКА

UDC 330.1; IRSTI 06.77;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.026>

M.E. MUNASSIPOVA¹✉, S.S. YDYRYS^{2*}

¹*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: malika.munasipova@ayu.edu.kz*

²*Doctor of Economic Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: serikbay.idiris@ayu.edu.kz*

**THEORETICAL FOUNDATIONS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT
IN TERMS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT**

The problems of managing the labor market and the employment of the population are given considerable attention by scientists, economists, philosophers, and sociologists. Despite the versatility of research, the problems of human resource management and improving organizational and economic management mechanisms remain insufficiently developed. Only at the regional level of management can we find effective ways to solve the most acute problems of building high-quality labor potential and rational use of labor resources by developing various programs and coordinating the activities of the relevant services.

The main discrepancy between the education system and the labor market comes from the lack of forecasting methods in the workforce and imperfections of the mechanisms of social partnership. This is due to the insufficient funding of educational institutions and lack of job security for graduates. In addition, the low level of education of the economically active population of the region, the insufficiently developed training system for innovative industries, the undeveloped employment system for graduates contributing to the imbalance in the labor market, i.e. with a general quantitative prevalence of labor supply over demand, the most important sectors of the economy were not provided with the required amount of qualified specialists.

The purpose of this study is to substantiate the theoretical and methodological aspects of human resources management and labor potential, to develop proposals and recommendations for improving its organizational and economic mechanism.

Keywords: management, human resource, labor force, employment, education, economics

М.Е. Мунасипова¹, С.С. Ыдырыс²

¹*экономика ғылымдарының кандидаты, доцент*

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: malika.munasipova@ayu.edu.kz*

²*экономика ғылымдарының докторы, профессор*

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: serikbay.idiris@ayu.edu.kz*

**Инновациялық даму шарттарындағы
адами ресурстарды басқарудың теориялық негіздері**

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Munassipova M.E., Ydyrys S.S. Theoretical foundations of human resource management in terms of innovative development // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 274–287. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.026>

* **Cite us correctly:**

Munassipova M.E., Ydyrys S.S. Theoretical foundations of human resource management in terms of innovative development // *Iasaуi ynyversitetinih habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – P. 274–287. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.026>

Еңбек нарығын басқару және халықты жұмыспен қамту проблемаларына ғалымдар, экономистер, философтар және әлеуметтанушылар үлкен назар аударады. Зерттеулердің әмбебаптығына қарамастан, адами ресурстарды басқару және басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктері жеткіліксіз дамыған. Менеджменттің аймақтық деңгейінде ғана әр түрлі бағдарламалар әзірлеу және тиісті қызметтердің қызметін үйлестіру арқылы жоғары сапалы еңбек әлеуетін құру және еңбек ресурстарын ұтымды пайдалану мәселелерін шешудің тиімді жолдарын таба аламыз.

Білім беру жүйесі мен еңбек нарығы арасындағы негізгі сәйкессіздік жұмыс күшін болжамдау әдістерінің болмауынан және әлеуметтік серіктестіктің жетілмегендігімен байланысты. Сонымен қатар білім беру ұйымдарының жеткіліксіз қаржыландырылуына және түлектердің жұмыспен қамтылуына байланысты. Сонымен қатар, аймақтың экономикалық белсенді тұрғындарының білім деңгейінің төмендігі, инновациялық индустриялар үшін оқыту жүйесінің жеткіліксіз дамығандығы, еңбек нарығындағы теңгерімсіздікке ықпал ететін түлектерді жұмыспен қамтудың дамымауы, экономиканың маңызды салалары білікті мамандардың қажетті мөлшерімен қамтамасыз етілмеуіне себеп болды.

Мақаланың мақсаты адами ресурстарды және еңбек әлеуетін басқарудың теориялық және әдіснамалық аспектілерін негіздеу, оның ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін жетілдіру бойынша ұсыныстарды әзірлеу.

Кілт сөздер: менеджмент, адами ресурстар, жұмыс күші, жұмыспен қамту, білім, экономика

М.Е. Мунасипова¹, С.С. Ыдырыс²

¹кандидат экономикалық ғылымдар, доцент, Международный казахско-түрік университетінің атындағы Ходжа Ахмед Ясауи (Қазақстан, г. Түркістан), e-mail: malika.munasipova@ayu.edu.kz

²доктор экономикалық ғылымдар, профессор, Международный казахско-түрік университетінің атындағы Ходжа Ахмед Ясауи (Қазақстан, г. Түркістан), e-mail: serikbay.idiris@ayu.edu.kz

Теоретические основы управления человеческими ресурсами в условиях инновационного развития

Проблемам управления рынком труда и занятости населения уделяется значительное внимание ученых, экономистов, философов и социологов. Несмотря на универсальность исследований, проблемы управления человеческими ресурсами и совершенствования организационных и экономических механизмов управления остаются недостаточно разработанными. Только на региональном уровне управления мы можем найти эффективные пути решения наиболее острых проблем наращивания качественного трудового потенциала и рационального использования трудовых ресурсов путем разработки различных программ и координации деятельности соответствующих служб.

Основное расхождение между системой образования и рынком труда обусловлено отсутствием методов прогнозирования рабочей силы и несовершенством механизмов социального партнерства. Это связано с недостаточным финансированием образовательных учреждений и отсутствием гарантии трудоустройства выпускников. Кроме того, низкий уровень образования экономически активного населения региона, недостаточно развитая система подготовки кадров для инновационных отраслей, неразвитая система занятости выпускников, способствующая дисбалансу на рынке труда, привели к тому, что отрасли экономики не обеспечены необходимым количеством квалифицированных специалистов.

Целью статьи является обоснование теоретических и методологических аспектов управления человеческими ресурсами и трудовым потенциалом, разработка предложений и рекомендаций по совершенствованию его организационно-экономического механизма.

Ключевые слова: управление, человеческие ресурсы, рабочая сила, занятость, образование, экономика.

The competitiveness of a country, as well as its innovative development, directly depend on the quality of the workforce – on their individual abilities, the degree of their training and health. That is why the majority of developed countries in the context of globalization of the world economy produce a significant infusion of financial resources in the industry, ensuring the development of the quality of labor resources and develop their strategies for the formation of labor resources. On this occasion, the former President of the Republic of Kazakhstan in his article «Looking into the Future: Modernizing Public Consciousness» noted: «A special feature of tomorrow is that human competitiveness, rather than the availability of mineral resources, becomes a factor in the success of a nation» [1].

The main indicator of effective human resource management is the provision of employment. Effective employment and the creation of new jobs have always been viewed as a prerequisite and a factor for economic growth.

In State of the Nation Address, N. Nazarbayev says «New development opportunities in the conditions of the fourth industrial revolution» among the main directions of planned policy is to prepare and implement set of measures allowing in the future to switch to high-quality employment of the population through the formation of effective labor market conditions so that everyone can realize their potential [2]. One of the effective methods for implementing the planned personnel policy is to upgrade the system of professional education. The main efforts for its implementation should be aimed at providing support for priority areas of professional training on the basis of a single registration system. It needs to be developed taking into account the prospects of economic sectors, scientific and technical progress, the redevelopment of educational institutions, which is based on the needs of the region qualifications and their integration into the production process. It is now officially recognized that vocational education does not have a stable connection with the labor market, i.e. the link between the educational institutions and the needs of the labor market has been broken.

The evolution of theoretical approaches to human resource management

The art and science of management has been developed throughout the world history. Even the first representatives of mankind, united in tribal communities, daily solved the problems of using their own physical strength and intellectual resources, faced with issues of division of labor, labor motivation and discipline. Back to that period, three areas began to emerge in the management of the human community:

- political direction, ensuring order in society;
- economic direction, consisting in the search, production and distribution of limited resources;
- defensive direction, ensuring the safety of members of society.

In the scientific literature there is an opinion that the formation of the scientific foundations of management is associated with the last decades of the last century. However, it is irrefutably proved that management as a science originates not from the works of American engineers of the late XIX century, but much earlier.

For the first time, management was mentioned in works of ancient thinkers, in which they talked about the art of managing people in various matters, including trade, war, diplomacy, etc. It was from these times that mankind began to search for effective ways of management. As history shows, the ancient Roman and ancient Chinese commanders, statesmen, and merchants in sufficient numbers possessed sophisticated methods and control secrets. Unfortunately, many of them were subsequently lost. Therefore, in the Renaissance, the science of management was recreated almost

anew, often consciously or unconsciously repeating the ideas of ancient scholars and at the same time enriching management thought with new principles, new knowledge of a given era [3].

The foundations of Marxism-Leninism laid the foundation of scientific knowledge about management within the framework of socialist economic management. However, many of their approaches to management were in no way associated with the type of socio-economic structure. In this regard, the individual management approaches should be discussed in more detail. So, one of the irrefutable tenets of the classics of Marxism-Leninism says that an objective need for coordination and coordination of the activities of participants in joint labor arises with the emergence of cooperation of labor, when people perform joint labor to achieve the goal. Labor cooperation contributes to the formation and development of a special type of labor activity – managerial labor. As K. Marx remarks, «every kind of direct social or joint labor, carried out on a relatively large scale, requires a greater or lesser degree of control, which establishes consistency between individual workers and performs common functions arising from the movement of the entire production, unlike movement its independent bodies» [4].

Management, as is known, is a very complex and peculiar process that has a complex character. Therefore, it is not accidental that many researchers of management issues consider it not only a science, but also an art.

It should be noted that theoretical and applied problems of management in foreign literature are given great attention [5; 6; 7; 8, etc.]. F. Taylor is rightfully considered the founder of applied aspects of production management. An organizational and technological approach to management, formulated by F. Taylor, was further developed in the works of G.L. Gant, spouses F.i.L. Gilbret, G. Emerson, G. Ford and others. The main merit of Taylor and his followers, in our opinion, lies in the development of the following principles of scientific management [9]:

- the use of scientific analysis to determine the best ways to perform the task;
- selection of workers more suitable for certain tasks, and their training;
- providing workers with the resources required for the effective implementation of tasks;
- systematic and rational use of material incentives to increase productivity;
- making planning and thinking as a separate process;
- approval of management as an independent form of activity and the formation of management functions.

The founder of the administrative school A. Fayol made a major contribution to the development of management theory. He developed 14 principles of management applied to the activities of the highest management level. Not dwelling in detail on these principles, we only note that, according to A. Fayol, the management principles are the basic rules that determine the construction and operation of the management system; these are the most important requirements, compliance with which ensures effective management [10].

At the end of the 20s century, the concept of “human relations” was advanced by American scientists E. Mayo and F. Roelzlisberger, the essence of which was as follows: labor productivity depends not only and not so much on production organization methods, but on how managers relate to performers. In other words, researchers linked the increase in labor productivity, first of all, not with the mechanical, but with the human factor. According to the theory of «scientific management», decisions made on the upper floors of power kill creativity, limit the independence of workers, inhibit their development, create antagonism between workers and their leaders. This situation ultimately affects labor productivity [11]. It should be noted that the concept of human resource management has made a significant contribution to the evolution of management practices and the training of future managers.

From about the end of the 1950s, the school of human relations gradually transformed into a school of «behavioral sciences», the main postulate of which was not methods of establishing interpersonal relations, but increasing the efficiency of an individual worker and organization as a whole based on the behavioral sciences. The main goal of the «behavioral school» was to assist the

employee in his awareness of his capabilities, in uncovering his creative potential, and also in increasing the effectiveness of the organization's activities through the rational use of human resources. The most prominent representatives of this trend were R. Likert, D. Mac-Gregor and A. Maslow. Their research led to the emergence of a special managerial function in the 1960s – personnel management.

In 90s century, three trends emerged in the development of management: Some return to the past, namely the awareness of the significance of the material, technical base of modern production and services. This was due to the increased influence of technical progress on the achievement of the goals of the organization, increasing the role of labor productivity and product quality;

Increasing attention to organizational culture, as well as to various forms of democratization, for example, the participation of ordinary workers in profits and the implementation of management functions;

- strengthening the international character of governance.

Based on the above, it can be stated that in recent years there have been significant changes in the theory and practice of management abroad, requiring careful study and application in various fields of activity, taking into account domestic specifics.

Today, there is no single point of view among scientists regarding the definition of the essence of the concept of «governance». This state of affairs can be explained, it seems to us, by not enough research on the methodological aspects of this category. Thus, the largest Soviet scientist in the field of management D. Gvishiani noted that «...the methodology of management science is the least highlighted in the literature. There are still a lot of «white spots», the disclosure of which to a large extent determines the development of this new field of knowledge» [12].

In addition, there is no complete clarity regarding the concepts and terms used in management science. For example, the relation between such concepts as «management» and «management» is not entirely clear. According to some economists, «management» is a broader concept than «leadership». While others believe that «governance» is an integral part of the term «leadership». According to the third point of view, in particular, Gross D., these concepts should not be opposed, but interchanged [13]. In our opinion, «leadership» is still a narrower concept than «governance»; they cannot replace each other, because people can be managed, and systems should be managed.

However, the term «management» is in close connection with such a concept as «management». To determine the relationship and interrelation of these concepts, it is necessary to elaborate on the existing definitions of management and management. According to Ambartsumov A. and Sterlikova F., management is an element, a function of organizational systems that ensures the preservation of a certain structure, the maintenance of the activity regime, the implementation of the program and the achievement of the activity goals [14]. A rather similar definition of management is given by the authors of the «Theory of Management training course». So, they believe that management is a function of organized systems of various nature (biological, social, technical), ensuring the preservation of their specific structure, maintenance of the activity regime, implementation of the program and activity goals [15]. A somewhat different point of view is shared by Vesnin V., who understands, under the direction of «conscious, purposeful human activity, with the help of which he controls and subordinates elements of the external environment – society, living and inanimate nature, technology» to his interests [16]. In the work «The Art of Management», V. Knorring notes that «management is a continuous and purposeful process of influencing a controlled object, which can be a technological installation, a team or an individual» [17]. More specifically, it seems to us, defines the content of the concept «management» V. Afanasyev. He emphasizes that management is always carried out in systems, always connected with the system [18].

In the generally accepted sense, management refers to a conscious, continuous impact on the part of a subject on a control object on the basis of a specially developed mechanism of such impact, ensuring the achievement of the goals facing the control subject in specific business

conditions. Without going into a more detailed analysis of the wording of the concept of «management», in the future management will be understood as the systematically carried out conscious, purposeful impact of the control subject on the control object and its individual elements to achieve the goals of the controlled system as a whole. The type and nature of such exposure may be different. At the same time, sustainable and widely used management methods are being formed. In the process of human resource management, it seems to us, it is advisable to use mainly two methods of management – administrative and economic.

Administrative methods involve a direct impact on the managed object, act as a state directive and are binding. In a market economy, the scope of their application is sharply narrowed, but not completely eliminated. In relation to the employment management processes in territorial entities, administrative methods can be used in determining the boundaries of working age, working week, the amount of funding for regional employment services at the expense of the republican budget, in determining the amount of unemployment benefits and some other benefits and guarantees. In the conditions of mass release of workers. The administrative mechanism for managing human resources should be based on the social partnership of the state, employers and workers, on the establishment of permanent stable relationships between them when solving problems of employment and reducing unemployment.

For the modern stage of development of the economy is characterized by the transition from administrative management methods to other – economic – management methods. These methods are associated with the use of tools and instruments that stimulate the economic interest of the managed object in the solution of certain tasks without administrative measures. Economic measures include the financing of all major areas of employment assistance and social protection of the unemployed. These include: stimulating enterprises to create new jobs; preferential taxation; a loan for the creation of new jobs; hiring people in need of social protection; and the use of economic sanctions in the form of fines for hiding vacancies, for refusing to hire.

With regard to the management of employment, the spectrum of application of economic management methods is quite wide. It includes the introduction of self-supporting principles of relations between local authorities and self-government with enterprises based on the establishment of various standards for payment for personnel of enterprises, for the use of land resources, for the use of water resources, fines for dumping wastewater and pollution of the basin, etc. At the same time, it is necessary to expand the cost-accounting relations of enterprises with educational institutions that train the required personnel, as well as with centers for their retraining. At the level of enterprises and organizations, economic management methods are used in setting prices for the production of certain types of products limited opportunities, determining the size of taxes on the profits of an enterprise, forming wage funds for groups, organizing wages of direct executors th etc.

It should be noted that in practice, administrative and economic management methods are closely interconnected. On the one hand, administrative methods must take into account the economic interests of subjects of management at various hierarchical levels, and on the other hand, the application of economic methods requires a certain administrative regulation of the processes arising in this process.

A constructive basis of administrative and economic methods of labor resources management are organizational management methods. The essence of these methods lies in the implementation of economic and administrative management methods based on the creation of additional structures in the human resources management system. In addition, organizational management methods are implemented in the form of regulatory documents that establish a clear order of organization of activities of both the object and the subject of management. Obviously, the formation of an effective mechanism for regulating the labor market involves the interaction of all its constituent elements in the complex. Only under this condition can the most favorable opportunities for employment and reduce unemployment be created.

In the scientific literature there are such types of management as industrial, technical, state, administrative, economic or economic. According to Vesnin V., the term «management» is used throughout the world to refer to the last of these types of management [20].

Thanks to the Americans, the English word «management» became known to almost every educated person. In a simplified understanding, management refers to the ability to achieve goals based on the use of labor, intelligence and other people's behavior motives. In the Russian interpretation, management is the management, function, and type of activity that leads people in a wide variety of organizations. At the same time, management is an area of human knowledge that helps to perform this function. However, it should be remembered that «management» is not just economic management. It takes place only when the economic entity is completely free, operates in the conditions of the market and is guided by its needs and requirements, regardless of whether it aims at making a profit or not. From this point of view, «management» is a narrower concept compared to the term «management», since it is considered one of the types of management. For example, it is not entirely correct, in our opinion, that the combination of the words «labor market management» sounds. While the expression «labor market management» largely corresponds to our vision of the essence of the definition «management».

In addition to the above concepts, researchers in the problems of the functioning of the labor market use other terms, the contents of which should be discussed in more detail. First of all, it is necessary to identify the differences between such concepts as «employment policy» and «labor market policy». The most clear differences between these concepts, we think, are given in the works of A. Semenov [21]. The state employment policy, as the researcher believes, is an expression of the constitutional rights of citizens to use their abilities for entrepreneurial and other economic activities. These rights include the free disposal of citizens of their abilities, both to work and to the choice of activities. The principles of the state employment policy, formulated in Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Employment», may require some addition [21]. In our opinion, the principles of the state to form a rational employment structure should be added to the principles of state employment policy. This structure should meet the social needs and requirements of the market, and promote the achievement of a balanced supply of labor and workplaces. In addition, a rational structure of employment of the population involves the creation of new jobs, the development of labor and intellectual potential, the improvement of training and retraining systems.

It should be noted that in all macroeconomic policies, the employment policy should remain a priority. The working population of the republic is the object of the state employment policy, and the Government and the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan are the subjects of its practical implementation.

Labor market policy as an integral part of the general employment policy of the population solves private tasks related to the elimination of emerging imbalances and imbalances in the labor sphere in the process of the market economy. Its main task is to minimize the socio-economic costs of unemployment and to increase the mobility and competitiveness of the workforce. The object of the state policy on the labor market is the unoccupied economically active population, and the subjects are the Government and the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan.

As it turned out, the individual researchers considered above concepts are perceived almost as synonyms. For example, when studying the problem of regulating regional labor markets, Baranenkova T. simultaneously addresses the regulation of employment, including in the context of the region [22]. Being engaged in the study of labor market policies, G. Slezinger speaks about the regulation of domestic labor markets at the regional level [23]. It remains unclear why in some cases the authors use the term «policy», and in another case – «regulation». Maybe this is due to the level at which the problem is being studied – at the state level as a whole or at the regional level. In his works, Katulsky E. points out that for the practical management of the processes of using labor

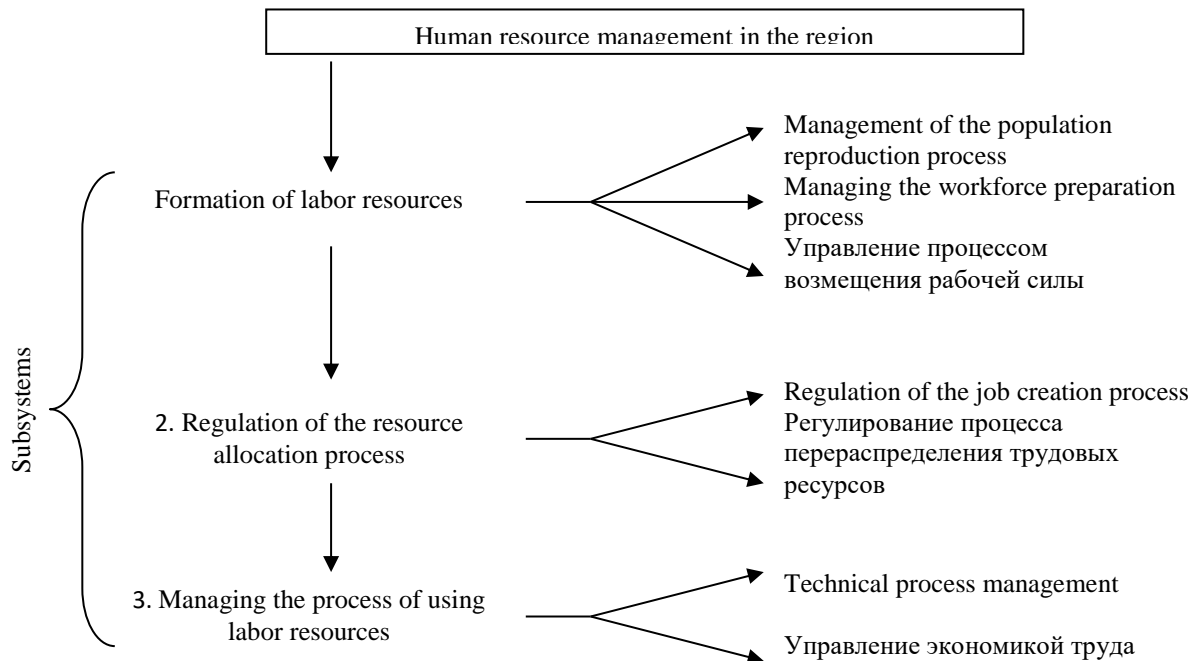

resources in the national economy, the national average is not enough. However, he emphasizes that the labor market needs state regulation [23].

According to the point of view of some scientists, «regulation» should be considered as a certain control function. In other words, regulation is an integral part of management. For example, Fatkhuddinov R. adheres to such a position in his works. He considers regulation to be a management function for studying changes in environmental factors. These factors affect the quality of management decisions and the efficiency of the company's management system [24].

This approach is more consistent with the position we share. In our opinion, «regulation» is a narrower concept than «management». After all, it is more expedient to regulate individual processes of the system as a whole, for example, the duration of the working day, the duration of vacations, the development of self-employment, etc. At the same time, a system with a specific goal, based on the goals and objectives of its operation developed by the subject of management, should be managed but not regulated.

Human resources management, as it seems to us, is an integral part of production management, aimed at ensuring employment of the working-age population, at its optimal distribution by sectors of the economy, at meeting the needs of the national economy for qualified personnel. The workforce management system consists of two levels. That is, in the external labor market, labor resources are managed at the level of the state (region), and at the internal one – at the level of an individual enterprise. The labor resources management system is formed from three interrelated subsystems: managing the process of forming labor resources, regulating the process of allocating labor resources, and managing the process of using labor resources (Figure 1). It should be noted that in the conditions of the market in the process of creating jobs and distributing labor resources, the value of the state somewhat decreases, since the state can manage only the processes of reproduction of labor resources and their use. And the processes of creating jobs and allocating labor resources by the state should be regulated. Because of this, the strengthening of state regulation in relation to the process of distribution of labor resources and the process of job creation, including for target groups of the population, is becoming highly relevant. Target groups are known to include young people under the age of 23; children from orphanages; orphans and children left without parental care; single parents and families with many children; repatriates; persons of pre-retirement age.

Figure 1 – The recommended system of labor resources management in market conditions

Note: compiled by the author

Based on a synthesis of the above, it can be stated that human resources management, both at the state level and at the enterprise level, should be considered as interconnected subsystems. These subsystems should be aimed at achieving optimal and efficient use of available labor resources. It is necessary to take into account the labor potential of the region. Such management of human resources will not only contribute to the development of the economy, but also ensure the achievement of a high quality of life of the population as the ultimate goal of the country's economic development.

However, in modern conditions of the development of society, the relevance of the problem of labor resources management has decreased and somewhat transformed. Obviously, this is due to the fact that global changes occurring in the world due to industrial and technological revolutions cause governments to transform human resources management policies into human capital development policies. According to experts, the fourth industrial revolution will change not only what makes humanity but humanity itself. It will affect the identity of people and everything connected with it. Until 2030, according to experts, about 60 professions will disappear in various fields, and 180 new ones will appear at the same time. According to the ILO Chairperson's Report on Human Development, over the next 5 years, more than a third of the knowledge and skills needed for work will change [25]. This is a serious challenge that necessitates strengthening efforts to improve human capital in all aspects: education, health care, development of the labor market, and social protection systems.

Labor market as the main indicator of efficiency of use of labor resources

In the conditions of market relations, the further development of the economy of the republic largely depends on the state of labor resources, namely on the quantity and quality of the population engaged in their labor activity. In this regard, the idea that the living labor of a given country or people is the main foundation that feeds every economic economy remains relevant. And any reduction or expansion of this fund has a huge impact on the overall rate of economic development [26].

The results of the study of domestic and foreign scientists have shown that labor, more precisely, a person's ability to perform a certain job, is a specific product that is freely sold and bought on the labor market. On this basis, some researchers consider the use of such a term as «labor market» to be unlawful. According to the point of view of Sarukhanov E., the market is a set of economic relations that arise between the owner of labor (the seller) and its buyer regarding the workplace for the production of goods or services [26].

In other words, in the market, it is not labor itself that is offered to the owner of the workplace as labor, namely the ability of the worker to productive labor. It is not possible to sell labor on the market, because at the time of the sale of labor, labor as such does not yet exist. In this regard, Sarukhanov E. argues that, speaking of the market, one should not talk about the labor market, but about the labor market.

A similar approach is observed in the works of other researchers. So, German scientists-economists Merkel V. and Shenher G., describing the relationship between workers and employers, in a concrete form speak about the labor market [26]. Together with them, the compilers of a dictionary on a market economy believe that the system of relations concerning the conditions of sale and purchase of labor reflects only the term «labor market». The labor market includes the relationship between employees and employers. At the same time, the relations of each of them with other subjects regarding the transfer of part of their own functions are built on the basis of voluntary alienation in their favor of the part of the income that is received for the use of labor.

It is necessary to take into account the fact that the owner of the labor force in the market has the opportunity to get a specific job. Here he can work, showing his abilities and earning money for the further reproduction of labor. While the owner of the workplace there are economic conditions for profit. This is how economic relations of employment arise between the seller of labor, on the

one hand, and the owner of the workplace and the means of production, on the other. By firm conviction Sarukhanov E., such relationships determine the true content of the labor market as an employment market.

According to the point of view of E. Sarukhanov, it is not the labor that is sold on the labor market, but a person's ability to work, and therefore not the labor market, but the employment market. In our opinion, the legitimacy of replacing the concept of «labor market» with «employment market» is very doubtful. The reason for this is the fact that the labor market reflects relationships areas of exchange, while employment is the process of consuming labor in production.

Nevertheless, the question of goods sold in the labor market remains controversial. Speaking as an opponent in relation to E. Sarukhanov, Rofe A. tries to prove that it is the labor that is sold on the market, but not the labor force. His arguments in favor of his own point of view are as follows. Between the employee and the buyer is an agreement about the forthcoming work, payment and other working conditions. It is unlikely that the employer needs only the ability to work without realizing it, so he buys and pays for the upcoming work of the employee. When selling labor in a competitive market, an equivalent exchange takes place, since wages are wages for the use of labor, i.e. – for work. Ultimately, the employer becomes the owner of the results of labor, and the employee receives appropriate remuneration for his labor. In such a controversial question for theorists, Tkachenko A. takes about the same position [26].

The position stated above by E. Sarukhanov, in our opinion, is quite reasonable and fair. After all, such concepts as «labor market» or «employment market» are more accurate than the term «labor market» because they characterize the relationship between the owner of the workplace and the owner of the labor force during the bidding process for a particular person.

Now let us dwell in more detail directly on the concept of «labor market». The definition of this term is given by many, both domestic and foreign researchers. For example, Kazakhstani researchers argue that the labor market as an economic category is a complex system of relations about the exchange of individual abilities to work for a fund of means of subsistence. These funds are necessary for a person to reproduce his labor force, to place an employee in the system of social division of labor. In the narrow interpretation of this term, the labor market is considered as one of the mechanisms for coordinating the demand for labor on the part of employers and the supply of labor on the part of people willing to become employees. According to B. Tatibekov's point of view, a labor market can be understood as a system that has such important characteristics as the emergence of competition among employers and workers, as well as the availability of appropriate infrastructure [27, p. 56]. Indeed, the labor market, performing the functions of a true connoisseur of labor, at the same time contributes to the development of competition between employers and between employees.

At the same time, Tkachenko A. understands the labor market as the totality of all economic relations between supply and demand for labor [27, p. 65]. He believes that these relations are entered, on the one hand, by employers as economic units, on the other hand, by persons wishing to become employees and, on the third, by the state in order to implement their policies in the labor market and to regulate the public sector's demand for labor. At the same time, in the given relations take part also associations of businessmen and hired workers who render direct influence on a condition of a labor market.

A broader interpretation of the labor market is given by Bulanov V., who defines the labor market as a complex of social and labor relations regarding the conditions of employment and use of labor. The most important among them are the relations arising in connection with the exchange of a functioning workforce for the means of life, for real wages. Along with the fact that the labor market is an economic category, it should also be considered as a specific, historically established mechanism of self-regulation. This mechanism implements a certain range of social and labor relations on the basis of information received in the form of the price of labor; contributes to achieving a balance of interests between workers, employers and the state [27].

A detailed description of the labor market in his works was given by Kashepov A. By the labor market, he understands the system of social relations and social norms and institutions. At the same time, they include in the social relations the relationships that arise between legally free workers and employers. Social norms and institutions, including legal ones, ensure reproduction; exchange, that is, the sale and purchase at a price determined mainly by the supply-demand ratio; and the use of labor.

From the other, in our opinion, narrower definitions, this formulation of the labor market has a fundamental difference. In other words, in his definition of the labor market, the author refers to him not only the sphere of exchange (purchase and sale) of labor, but also the sphere of reproduction of labor potential (market mechanisms of education, vocational training), as well as the sphere of labor use (market mechanisms by production personnel).

The development of the economy of the Republic of Kazakhstan has convincingly shown that over the years, one of the most important and at the same time particularly difficult problems of the socio-economic transformation of the country has been the formation of a mechanism for regulating the labor market. Developing this mechanism is connected with the solution of many tasks of different content and form. In no country in the world is the labor market at the mercy of the elements. The mechanism of self-regulation, of course, is not able to solve the problems of the market by itself without government intervention. Therefore, the formation and formation of the labor market should be directly related to the regulation of ongoing processes. At the same time, along with market mechanisms, regulatory mechanisms exist within the framework of individual corporations, states, and also interstate entities that exist, develop and interact. The primary sphere of this regulation is the most important need of the population – employment, which ensures the formation of the main productive force of society.

Regulation of the labor market and employment of the population of the Republic of Kazakhstan is possible with the formation of the following components:

- creating and improving the regulatory framework in the field of employment;
- Determining the priorities of the national employment policy;
- Selection of the model of the domestic labor market;
- development of a strategy for regulating the labor market for a medium- and long-term strategy;
- formation of the organizational and economic mechanism of the labor market to ensure effective employment of the population on a national scale and at the regional level.

Conclusion

As of today, the labor market in the republic, it can be said, has already been formed, but the mechanisms for its regulation still need to be improved. In this regard, it is advisable to refer to the experience of countries with developed market economies in regulating the labor market and employment in order to determine the possibilities of applying this experience in the country.

The state takes a very active position in the implementation of the state employment policy in Sweden, due to which the unemployment rate in the country has remained minimal for many years. The main focus of the labor market policy is not the promotion of those who have already lost their jobs, but the prevention of unemployment.

Full employment in the country is achieved through the implementation of the following measures:

- the implementation of restrictive fiscal policies aimed at supporting less profitable enterprises and restraining the profits of high-income firms. This reduces inflationary competition between firms while increasing wages.
- the implementation of the policy of «solidarity» in wages. This policy is aimed at the implementation of the principle of «equal pay for equal work» regardless of the financial condition of certain firms. This encourages low-profit enterprises to reduce the number of employees and stop their activities, and high-profit firms to limit the level of wages below their capabilities;

- the implementation of an active employment policy through the creation of new jobs, employment, retraining, vocational rehabilitation of the unemployed, support for the disabled and young people. To increase the interest of employers, they are allocated significant subsidies;
- support of employment in sectors of the economy that have low performance, but provide a solution to social problems.

BIBLIOGRAPHY

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017.
2. Назарбаев Н.А. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции»: Послание народу Казахстана Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева // Казахстанская правда. – 2018.
3. Ebert F and Posthuma A, Labour Provisions in Trade Agreements. International Institute for Labour Studies (ILO) // Discussion Paper No. 205, 2011.
4. Mosley L., Labor Rights and Multinational Production. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
5. Findıkcı İlhamı, İnsan Kaynakları Yönetimi (7. Baskı). – İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
6. Hepple B., Labour Laws and Global Trade. – Oxford: Hart., 2005.
7. Martin-Alcazar Fernando, Romero-Fernandez Pedro M. ve Sanchez-Gardey Gonzalo, Strategic human resource management: integrating the universalistic, contingent, configurational and contextual perspectives // International Journal of Human Resource Management. – 2005. – 16, 5. – S. 633–659.
8. Brown C and van der Linden M, Shifting Boundaries between Free and Unfree Labor: Introduction. International Labor and Working-Class History, 2010, 78 (1): 4-11.
9. Armstrong, Michael, Strategic Human Resource Management-A Guide to Action, 4th. Ed, London, Kogan Page, 2008.
10. Bolat, Tamer, Oya Aytemiz Seymen, Oya İnci Bolat, Barış Erdem: Yönetim ve Organizasyon. – Ankara, Detay Yayıncılık, 2009.
11. Закон Республики Казахстан «О занятости населения» от 30 января 2003 г.
12. Бараненкова Т. Состояние региональных рынков труда РФ и проблемы их регулирования // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – №4. – С. 55.
13. Koçel, Tamer: İşletme Yöneticiliği, 16. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 2015.
14. Мухамбетова Л.К., Чимгентбаева Г., Мунасипова М.Е. Проблемы формирования и развития качественных человеческих ресурсов в Казахстане // Вестник КазНУ. – 2017. – №4.
15. Закон Республики Казахстан «О труде в Республике Казахстан» от 10 декабря 1999 г.
16. Autor, D.H., Dorn, D., & Hanson, G.H. The China shock: Learning from labor-market adjustment to large changes in trade // Annual Review of Economics, 8, 205–240, 2016.
17. Birdsall, N, The (Indispensable) Middle Class in Developing Countries, in Kanbur, K, Spence, M, ed., Equity and Growth in a Globalizing World. – Washington: World Bank, 2010. – P. 157–189.
18. Conventions and Recommendations of the International Labor Organization. – Volume III. – P. 1775.
19. Ulrich, Dave, Wayne Brockbank, Dani Johnson: The Role of Strategy Architect in the Strategic HR Organization // People & Strategy. – С. 32. – No:1, 2009. – s. 26.
20. Brecher, R.A., & Chen, Z. (2010). Unemployment of skilled and unskilled labor in an open economy: International trade, migration, and outsourcing. Review of International Economics, 18(5), 990–1000.

21. Adascalitei, D. and C. Pignatti, Labour market reforms since the crisis: Drivers and consequences. Research Department Working Paper 5. Geneva: International Labour Organization, 2015.
22. Dao, M.C., and Loungani, P., The Tragedy of Unemployment // Finance and Development, December 2010, Vol. 47, No. 4.
23. Bingöl, Dursun. İnsan Kaynakları Yönetimi, 10. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2016.
24. Eren, Erol. Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, 15. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015.
25. Kohli, H.A, A Szyf, and D Arnold, Construction and Analysis of a Global GDP Growth Model for 185 Countries through 2050 // Global Journal of Emerging Market Economies, Vol. 4, No.91, 2012.
26. Bhaskaran, M, et al, Inequality and the Need for a New Social Compact, 2012.
27. Kenworthy, L., The High-Employment Route to Low Inequality // Challenge, Vol. 52, No. 5, 2009, pp. 77–99.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. Vzgljad v bydyee: modernizatsiia obestvennogo soznaniia // Kazhastanskaia pravda. – 2017.
2. Nazarbaev N.A. «Novye vozmojnosti razvitiia v ýsloviiah chetvertoı promyshlennoı revoliýtsii»: Poslanie narodý Kazhastana Prezidenta Respýblikı Kazhastan N.A. Nazarbaeva // Kazhastanskaia pravda. – 2018.
3. Ebert F and Posthuma A, Labour Provisions in Trade Agreements. International Institute for Labour Studies (ILO) // Discussion Paper No. 205, 2011.
4. Mosley L., Labor Rights and Multinational Production. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
5. Fındıççı İlhamı, İnsan Kaynakları Yönetimi (7. Baskı). – İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
6. Hepple B., Labour Laws and Global Trade. – Oxford: Hart., 2005.
7. Martin-Alcazar Fernando, Romero-Fernandez Pedro M. ve Sanchez-Gardey Gonzalo, Strategic human resource management: integrating the universalistic, contingent, configurational and contextual perspectives // International Journal of Human Resource Management. – 2005. – 16, 5. – S. 633–659.
8. Brown C and van der Linden M, Shifting Boundaries between Free and Unfree Labor: Introduction. International Labor and Working-Class History, 2010, 78 (1): 4-11.
9. Armstrong, Michael, Strategic Human Resource Management-A Guide to Action, 4th. Ed, London, Kogan Page, 2008.
10. Bolat, Tamer, Oya Aytemiz Seymen, Oya İnci Bolat, Barış Erdem: Yönetim ve Organizasyon. – Ankara, Detay Yayıncılık, 2009.
11. Zakon Respýblikı Kazhastan «O zaniatosti naseleniia» ot 30 ianvaria 2003 g.
12. Baranenkova T. Sostoianie regionalnyh rynkov trýda RF ı problemy ih regýlirovaniia // Problemy teorii ı praktiki ýpravleniia. – 1998. – №4. – S. 55.
13. Koçel, Tamer: İşletme Yöneticiliği, 16. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 2015.
14. Mýhambetova L.K., Chimgentbaeva G., Mýnasıpova M.E. Problemy formirovaniia ı razvitiia kachestvennyh chelovecheskih resýrsov v Kazhastane // Vestnik KazNÝ. – 2017. – №4.
15. Zakon Respýblikı Kazhastan «O trýde v Respýblike Kazhastan» ot 10 dekabria 1999 g.
16. Autor, D.H., Dorn, D., & Hanson, G.H. The China shock: Learning from labor-market adjustment to large changes in trade // Annual Review of Economics, 8, 205-240, 2016.
17. Birdsall, N, The (Indispensable) Middle Class in Developing Countries, in Kanbur, K, Spence, M, ed., Equity and Growth in a Globalizing World. – Washington: World Bank, 2010. – P. 157–189.

18. Conventions and Recommendations of the International Labor Organization. – Volume III. – P. 1775.
19. Ulrich, Dave, Wayne Brockbank, Dani Johnson: The Role of Strategy Architect in the Strategic HR Organization // *People & Strategy*. – C.32. – No:1, 2009. – s. 26.
20. Brecher, R.A., & Chen, Z. (2010). Unemployment of skilled and unskilled labor in an open economy: International trade, migration, and outsourcing. *Review of International Economics*, 18(5), 990–1000.
21. Adascalitei, D. and C. Pignatti, Labour market reforms since the crisis: Drivers and consequences. Research Department Working Paper 5. Geneva: International Labour Organization, 2015.
22. Dao, M.C., and Loungani, P., The Tragedy of Unemployment // *Finance and Development*, December 2010, Vol. 47, No. 4.
23. Bingöl, Dursun. İnsan Kaynakları Yönetimi, 10. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2016.
24. Eren, Erol. Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, 15. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015.
25. Kohli, H.A, A Szyf, and D Arnold, Construction and Analysis of a Global GDP Growth Model for 185 Countries through 2050 // *Global Journal of Emerging Market Economies*, Vol. 4, No. 91, 2012.
26. Bhaskaran, M, et al, Inequality and the Need for a New Social Compact, 2012.
27. Kenworthy, L., The High-Employment Route to Low Inequality // *Challenge*, Vol. 52, No. 5, 2009, pp. 77–99.

МЕДИЦИНА, ХИМИЯ

ӘОЖ 613. 632-615.015. 42/43; МҒТАР-34.47.15;
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.027>

Г.К. АШИРБЕКОВ¹✉, М.И. ОМАРАЛИЕВ², К.Ж. АШИРБЕКОВА³, Ф.Т. ТЕМУРОВ⁴*

¹медицина ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gamal.ashirbekov@ayu.edu.kz

²медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: omaraliev.mustafa@ayu.edu.kz

³медицина ғылымдарының кандидаты, Отан соғысының мүгедектеріне арналған госпиталь (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kuralai_ash@mail.ru

⁴медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қаласы), e-mail: fazliddin.temurov@ayu.edu.kz

**СУМИ-АЛЬФА ЖӘНЕ ТЕМЕКІ ӘСЕРІ КЕЗЕНДЕГІ БИОХИМИЯЛЫҚ
ҚӨРСЕТКІШТЕРДІҢ ӨЗГЕРУІ**

Мақалада ұзақ улану мен қалпына келтіру кезеңі кезіндегі үйқояндары қаны сарысуындағы биохимиялық көрсеткіштерге темекі шаңы мен суми-альфа инсектицидінің аралас және окшаулана әсер етуі көрсетілген. Әр түрлі инсектицидтердің түрлері қолданылған – бұл Жапонияда өндірілген синтетикалық препарат және Алматы аймағында АҚШ технологиясы бойынша өсірілген темекі шаңы. Үйқояндары қанының сары суының биохимиялық көрсеткіштері зерттелген. Олар 4 ай мерзімінде уландырылып, кейін 1 ай ішінде қалпына келтірілді. Үйқояндарының қан сарысуында келесі көрсеткіштер зерттелді: аминотрансфераза, хлоридтер, фосфор, мыс, темір және несепнәр, бақылау тобында салыстырылды. Қорытындысында көрсетілгеніндей, тәжірибеде жануарлардың темекі шаңынан және аз мөлшердегі суми-альфадан араластырылып жасалған уландыруға тез бейім екендігі анықталды. Биохимиялық көрсеткіштері бойынша қан құрамының улануы өте жоғары болды.

Кілт сөздер: инсектицид, суми-альфа, темекі шаңы, үйқояны, улану.

G.K. Ashirbekov¹, M.I. Omaraliev², K.G. Ashirbekova³, F.T. Temurov⁴

¹Doctor of Medical Sciences, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: gamal.ashirbekov@ayu.edu.kz

²Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: omaraliev.mustafa@ayu.edu.kz

³Candidate of Medical Sciences, Hospital of Invalids of the Patriotic War (Kazakhstan, Almaty), e-mail: kuralai_ash@mail.ru

⁴Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: fazliddin.temurov@ayu.edu.kz

Changes in Biochemical Parameters when Exposed to Sumi-alpha and Tobacco

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Аширбеков Г.К., Омаралиев М.И., Аширбекова К.Ж., Темуров Ф.Т. Суми-альфа және темекі әсері кезіндегі биохимиялық көрсеткіштердің өзгеруі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 288–298. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.027>

* **Cite us correctly:**

Ashirbekov G.K., Omaraliev M.I., Ashirbekova K.J., Temurov F.T. Sými-alfa jáne temeki áseri kezendeги biohmuualyq qórsetkishterdiń ózgerýi [Changes in Biochemical Parameters when Exposed to Sumi-alpha and Tobacco] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 288–298. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.027>

Influence on the organism of rabbit of the isolated and combined influence of pesticides is shown in experimental work. The different types of insecticides were applied is synthetic preparation production Japan and tobacco dust grown on tobacco plantation on American technology under Almaty. The biochemical indexes of serum of blood were studied for experimental rabbit that was exposed to intoxication during 4th months, with the subsequent monthly period of rehabilitation. Such indexes, as aminotransferases, chlorides, phosphorus, copper, iron and urea, were investigated in the serum of blood for rabbit, that was compared to the control group of animals. It was marked in the total, that experience animals were anymore liable, on the biochemical indexes of serum of blood, combined poisoning, after by a tobacco dust and the least from sumi-alpha.

Keywords: insekticidi, the sumi-alpha, a tobacco dust, rabbits, an intoxication.

Г.К. Аширбеков¹, М.И. Омаралиев², К.Ж. Аширбекова³, ФТ. Темуров⁴

¹доктор медицинских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gamal.ashirbekov@ayu.edu.kz

²кандидат медицинских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: omaraliev.mustafa@ayu.edu.kz

³кандидат медицинских наук, Госпиталь инвалидов Отечественной войны (Казахстан, г. Алматы), e-mail: kuralai_ash@mail.ru

⁴кандидат медицинских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: fazliddin.temurov@ayu.edu.kz

Изменение биохимических показателей при воздействии суми-альфа и табака

В статье показано влияние на организм кроликов изолированного и комбинированного воздействия пестицидов. Были применены различные виды инсектицидов – это синтетический препарат производства Япония и табачная пыль, выращенная на табачной плантации по американской технологии под г. Алматы. Изучались биохимические показатели сыворотки крови у подопытных кроликов, которых подвергали интоксикации в течение 4-х месяцев, с последующим месячным восстановительным периодом. В сыворотке крови кроликов исследовались такие показатели, как аминотрансферазы, хлориды, фосфор, медь, железо и мочевины, которые сравнивались с контрольной группой животных. В итоге было выявлено, что опытные животные по биохимическим показателям сыворотки крови опытные в большей степени были подвержены комбинированному отравлению, затем – табачной пылью и наименьшим от суми-альфа.

Ключевые слова: инсектицид, суми-альфа, табачная пыль, кролики, интоксикация, сыворотка крови.

Биологиялық мониторинг негізінде жиналған деректер бойынша, соңғы жылдары химиялық заттарды жаппай қолданудың және көптеген экожүйелерге пестицидтердің қауіптілігі байқалуда. Адамзатқа әсер ететін химиялық заттардың қауіптілігінің жаһандық, аймақтық және жергілікті деңгейде қоршаған ортаға әсер етуші барлық пестицидтерге қатысты ақпараттар көзін жинау қажет [1; 2].

Бұл дерек көздері физикалық-химиялық параметрлермен, тұрақтылықпен, өндіріспен, қолданылумен, пестицидтердің әр түрлі кластарының шығарылып тастау өлшемдерінің мәліметтерімен толықтырылуы қажет. Барлық деректерді жинақтау, кеңістік пен уақытқа байланысты арнайы ортада әсер ету деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, сәйкес популяцияларға қауіптілікті анықтауға көмектеседі [3; 4].

Біздің зерттеудің мақсаты ұзақ ықпал ету барысындағы суми-альфа инсектициді мен темекі шаңының аралас және оқшаулана әсер ету кезіндегі үйқояндар қанының сарысуындағы биохимиялық өзгерістерді анықтау [5; 6].

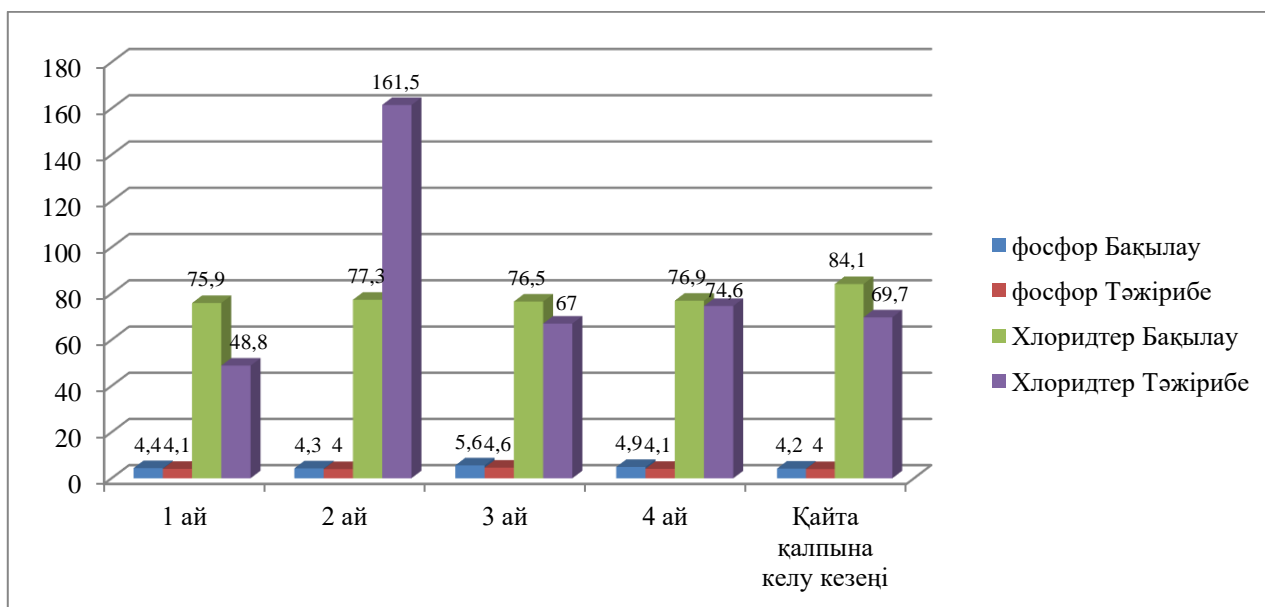
Зерттеу ЛД₅₀ суми-альфа инсектицидінің 1/20 бөлігінің және күнбағыс майының 3мг/кг өлшеміндегі темекі шаңының 4 ай ішінде әсер еткен үйқояндарына жүргізілді. Тәжірибедегі жануарлардың ішкі асқазан жолдарына тек балама мөлшерде күнбағыс майын құйып отырды. Фосфор және хлорид макроэлементтері, алан-за, 1 Алохт аспар-за (АсАТ) ферменттері және дәреттер анықталды. «Ultrospec@300» спектрофметрінде Био-Ла-Тест@Лахима реактивтері қолданылды [7; 8; 9; 10].

Үйқояндарын 5%-тік суми-альфамен ұзақ уландыру барысында қан сарысуының макро және микроэлементтер құрамы жағынан 4 ай ішінде фосфор мен хлорид ($p < 0,02$) деңгейінің төмендеуі байқалған, ал 1-ші айдың аяғында, 2-ші айдың соңында улану деңгейі жоғарылаған ($p < 0,002$). Мыс деңгейі жағынан, 2-ші айдан соң тәжірибедегі үйқояндарының қанының сарысуындағы улану төмен екендігі айқындалды ($p < 0,001$), ал 3-ші айдан кейін жоғары болды. Тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуындағы темірдің құрамы 1-ші және 3-ші айдың соңында төмендеген ($p < 0,05$ және $0,001$), ал 4-ші айдың соңында жоғарылаған ($p < 0,05$) (1, 2, 3, 4-суреттер).

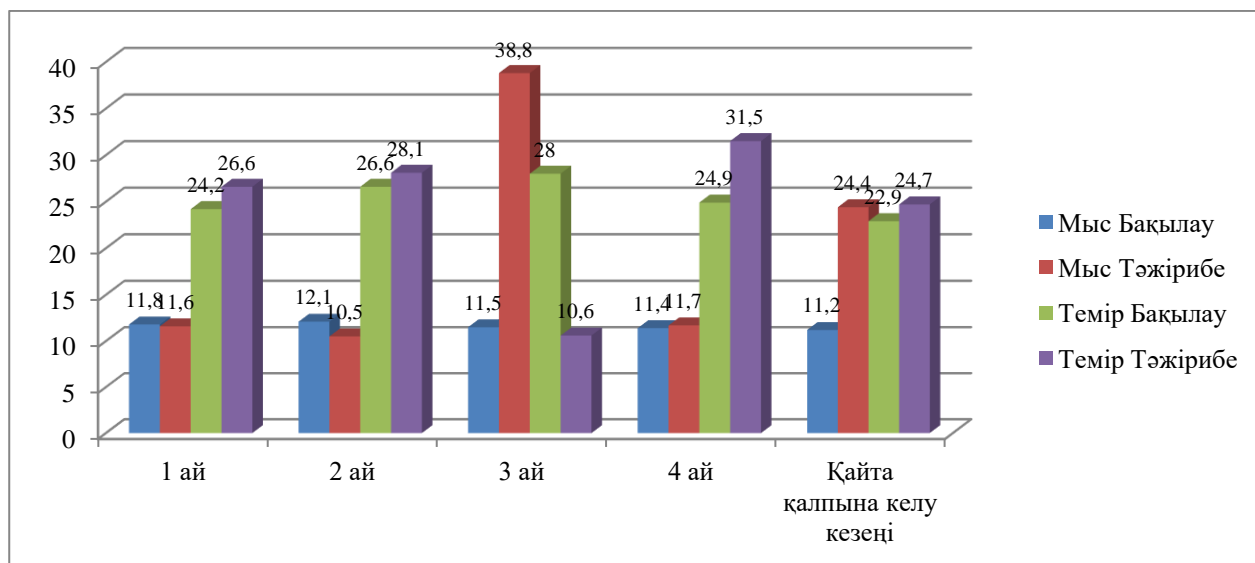
Қайта қалпына келтіру кезеңінде тәжірибедегі үйқояндарының қан сарысуының құрамында фосфор, хлорид, темір, әсіресе, мыстың ($p < 0,001$) көбейгендігі байқалды.

Сондай-ақ, тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуының құрамында биохимиялық көрсеткіштер жағынан суми-альфаның әсерінен әр түрлі деңгейде аз-маз өзгерістің болғандығы байқалды. Тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуының құрамындағы ферменттердің белсенділігі жағынан аз-маз ауытқулар болып, АлАт, АсАт, ГГТ жаққа төмендеу немесе жоғарылау байқалады. Тәжірибедегі үйқояндар зәрінің, қанының сарысуының құрамында 2-ші, 3-ші және 4-ші айдың соңында улану төмендігі байқалды ($p < 0,001$; $0,001$ және $0,02$).

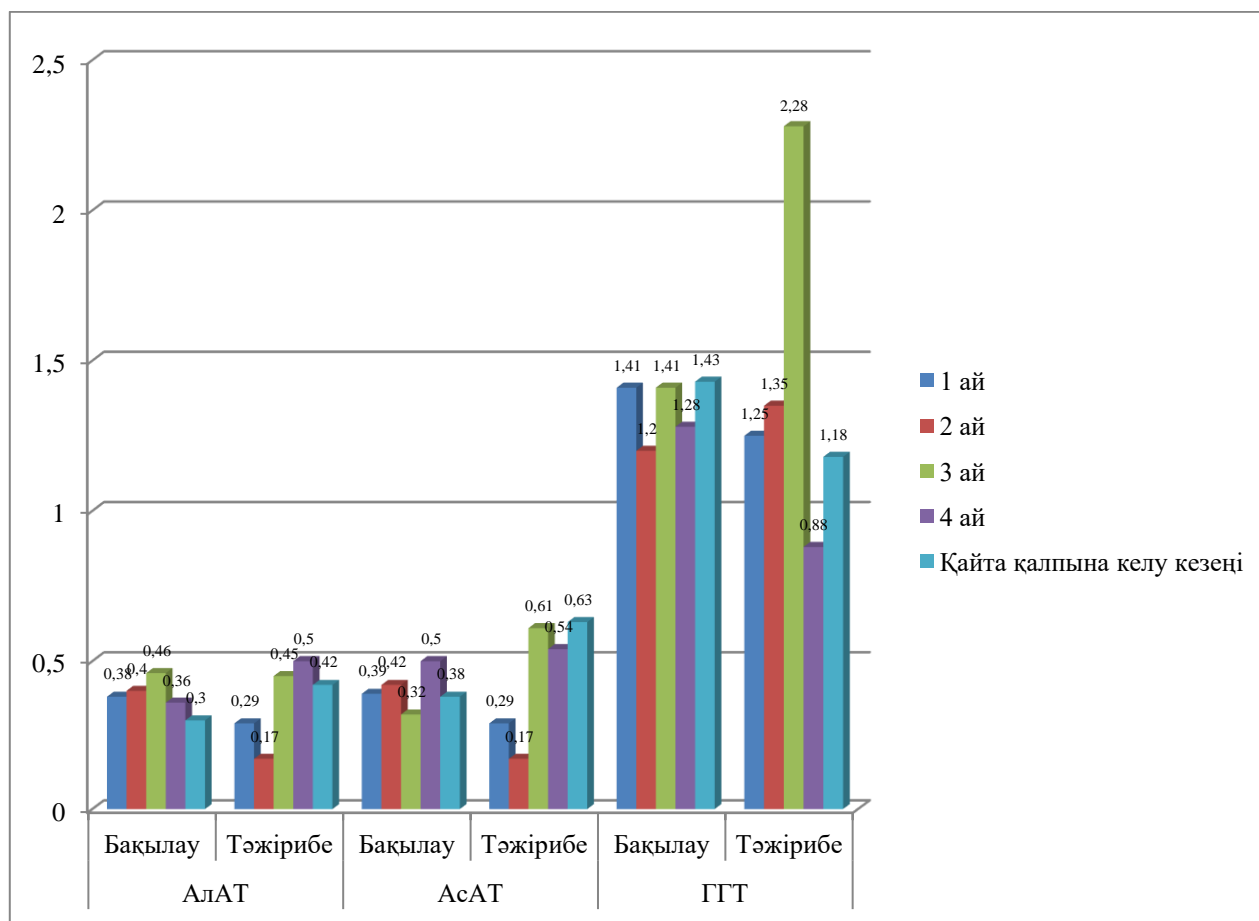
Қайта қалпына келтіру кезеңінен кейін қан сарысуының құрамында ферменттердің белсенділігінің кішкене жоғарылағандығы және қан сарысуының құрамындағы зәрдің азайғандығы байқалды.

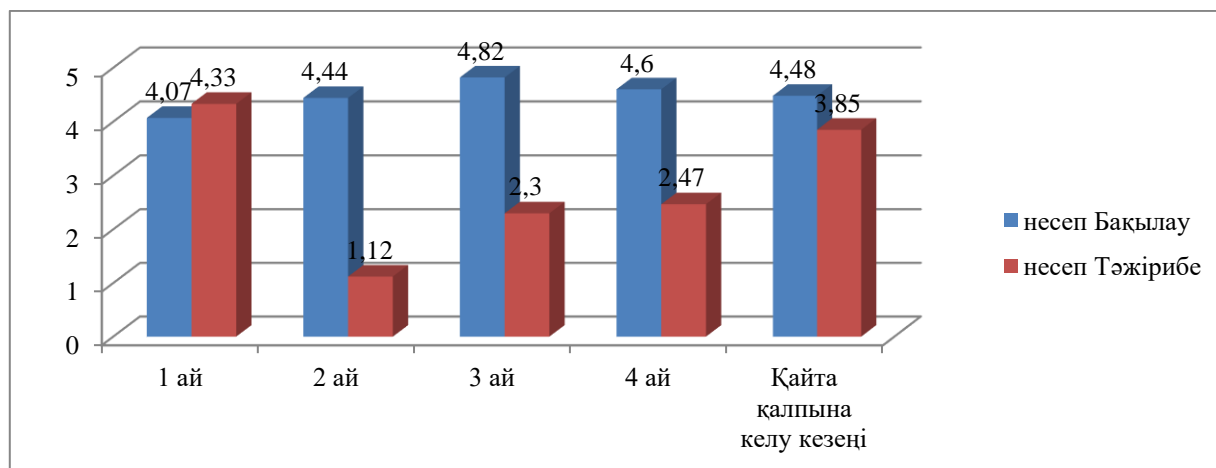
1-сурет – Суми-альфадан уланған жануарлардың қанындағы хлорид пен фосфордың құрамы

2-сурет – Суми-альфадан уланған жануарлардың қанындағы темір және мыс құрамы

3-сурет – Суми-альфадан уланған кездегі қандағы АЛАТ, АсАТ және ГГТ-ның құрамы

4-сурет – Суми-альфадан уланған жануарлардың қанындағы несепнәр құрамы

Ұйқояндардың қанының сарысуындағы микро және макроэлементтердің құрамын анықтау барысында темекі шаңымен уландыру кезінде фосфор мен хлорид деңгейінің әр түрлі тараптарға аз-маз өзгергендігі айқындалды. Тек қана уланудың 1-ші айынан кейін тәжірибедегі ұйқояндар қанының сарысуындағы хлоридтің төмендігі білінді ($p < 0,002$).

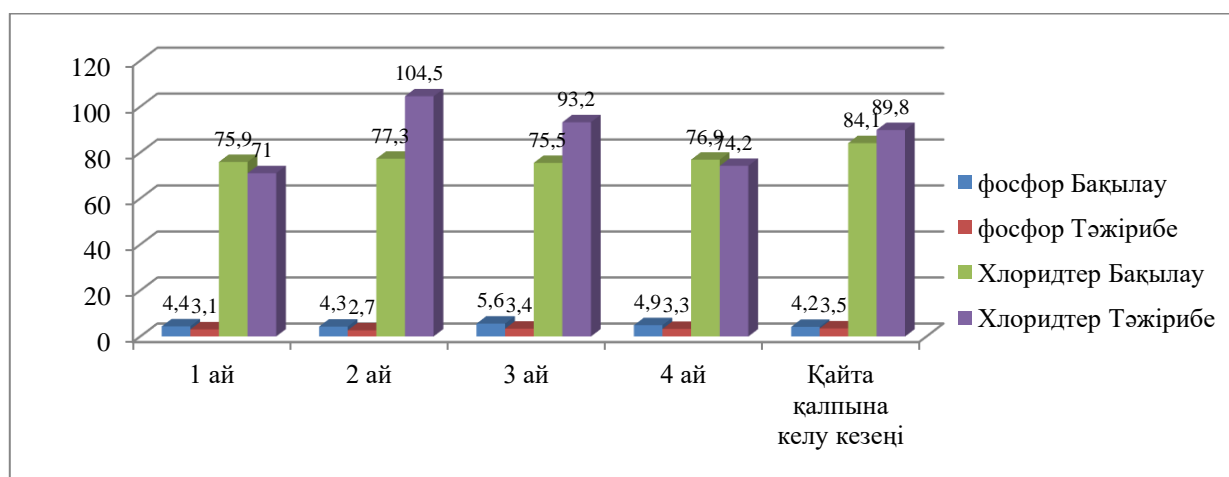
Микроэлементтермен уландырудың 1-ші, 2-ші, 3-ші және 4-ші айларының соңындағы сияқты ұйқояндар қанының сарысуының құрамында мыстың көбейгендігі байқалды ($p < 0,001$). Қайта қалпына келтіргеннен кейін ғана қан сарысуының құрамында хлоридтердің азайғандығы байқалды. Уланудың 1-ші, 2-ші және 4-ші айларының соңында қан сарысуының құрамында темір көбейді ($p < 0,001$; 0,01 және 0,01). 3-ші айдың соңында $p < 0,001$ айырмашылығы бойынша біршама төмендеді (5, 6, 7, 8-суреттер).

Тәжірибедегі жануарлар қанының сарысуының құрамында қайта қалпына келтіру кезеңінен кейін темір біршама көбейген ($p < 0,002$), ал қанның құрамында фосфордың мөлшері бақылау тобынан мүлде ерекшелігі болмады.

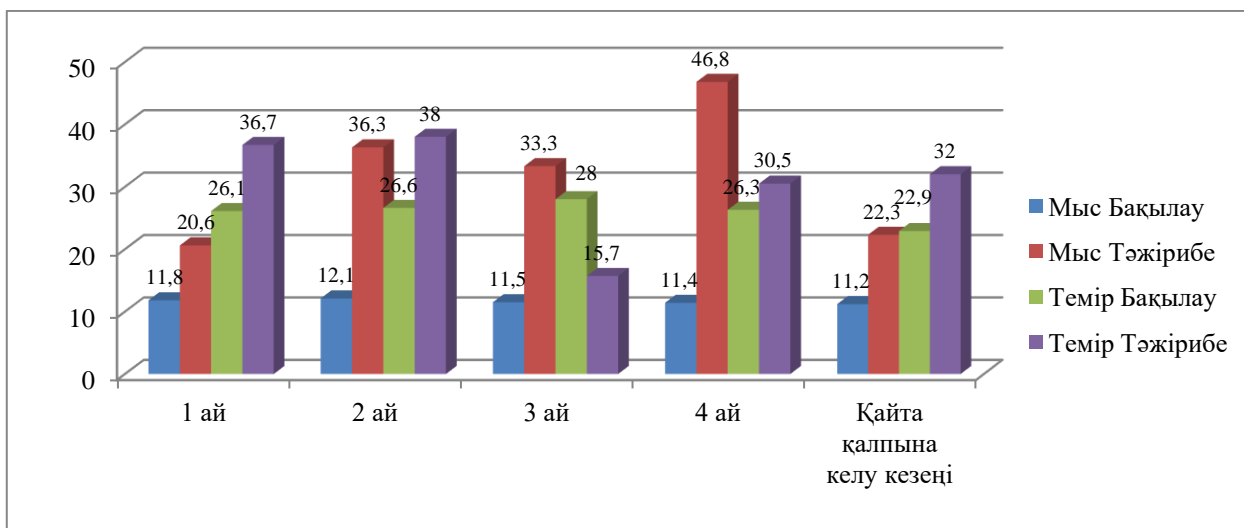
Ұйқояндар қанының сарысуындағы ферменттердің белсенділігін зерттеу барысында темекі шаңымен ұзақ улану кезінде біршама көтерілді.

Тәжірибедегі ұйқояндар қанының сарысуындағы зәрдің құрамы уландырудың ($p < 0,001$) 1-ші айынан кейін жоғарылаған, ал 2-ші айдың соңында және 4-ші айдың соңында төмендеген ($p < 0,001$ және 0,002).

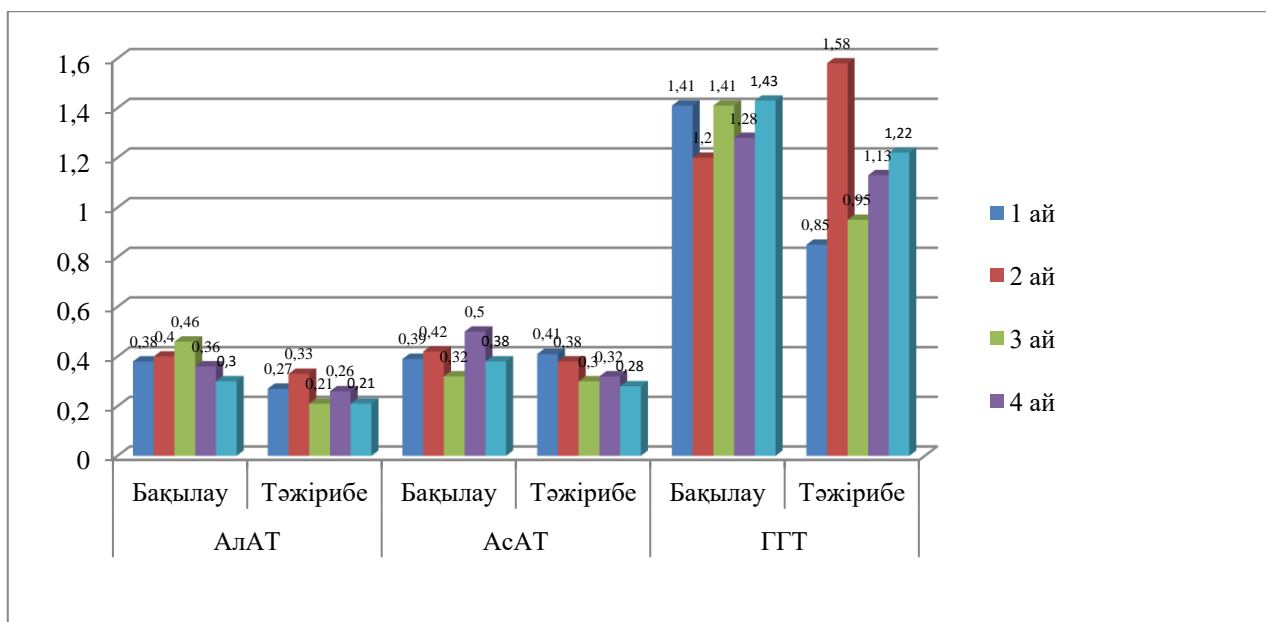
Қайта қалпына келтіру кезеңінен кейін қан сарысуындағы зәрдің құрамындағы ГТТ мен АсАт белсенділігінің деңгейі біршама көтерілген. Тәжірибедегі ұйқояндар мен бақылаудағы жануарлардың қан сарысуының құрамындағы АлаТ орта дәрежеде болған.

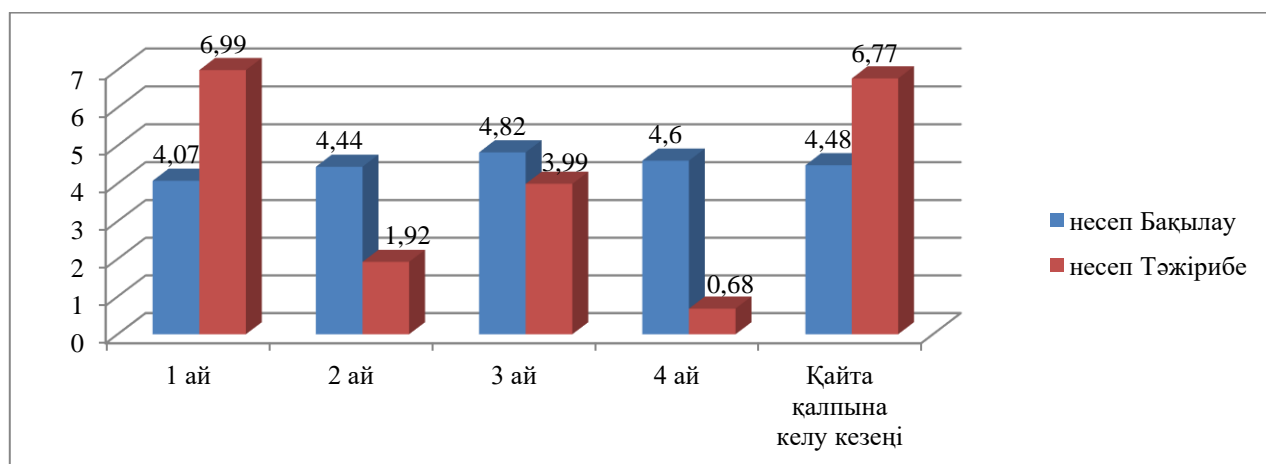
5-сурет – Темекімен уланған кезде жануарлардың қанындағы хлорид пен фосфордың болуы

6-сурет – Темекімен уланған кездегі жануарлардың қанындағы темір және мыс құрамы

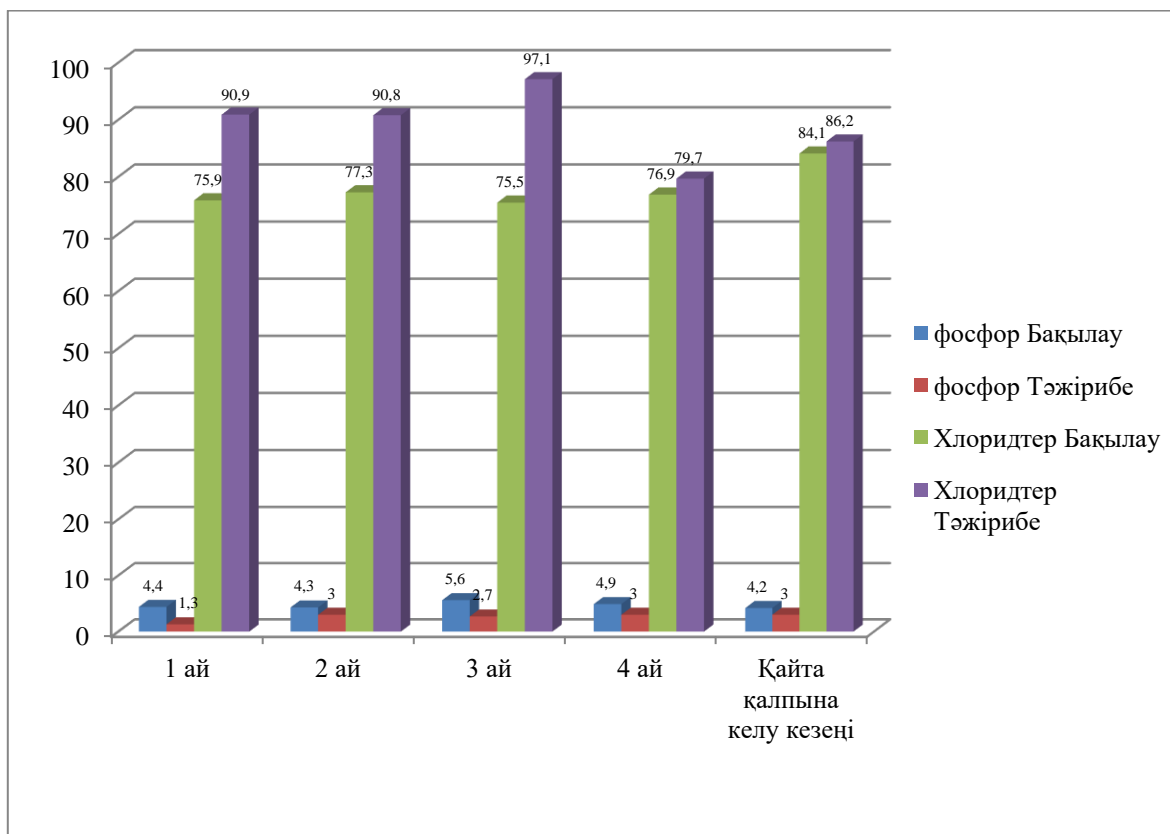

7-сурет – Темекімен уланған кезде жануарлар қанында АЛАТ, АсАТ және ГГТ болуы

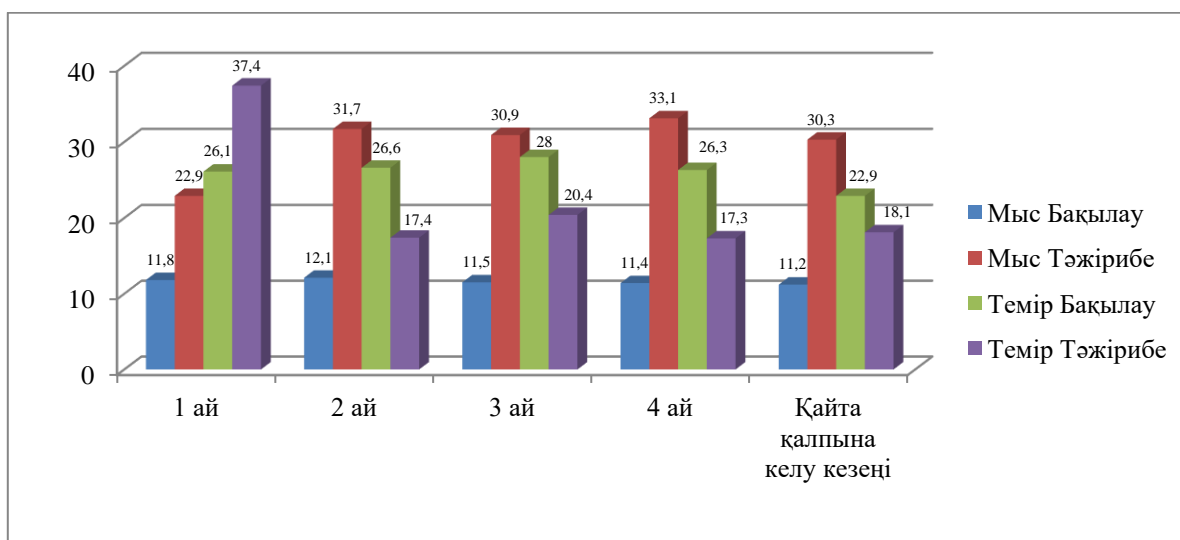

8-сурет – Темекімен уланған жануарлардың қанындағы несепнәр құрамы

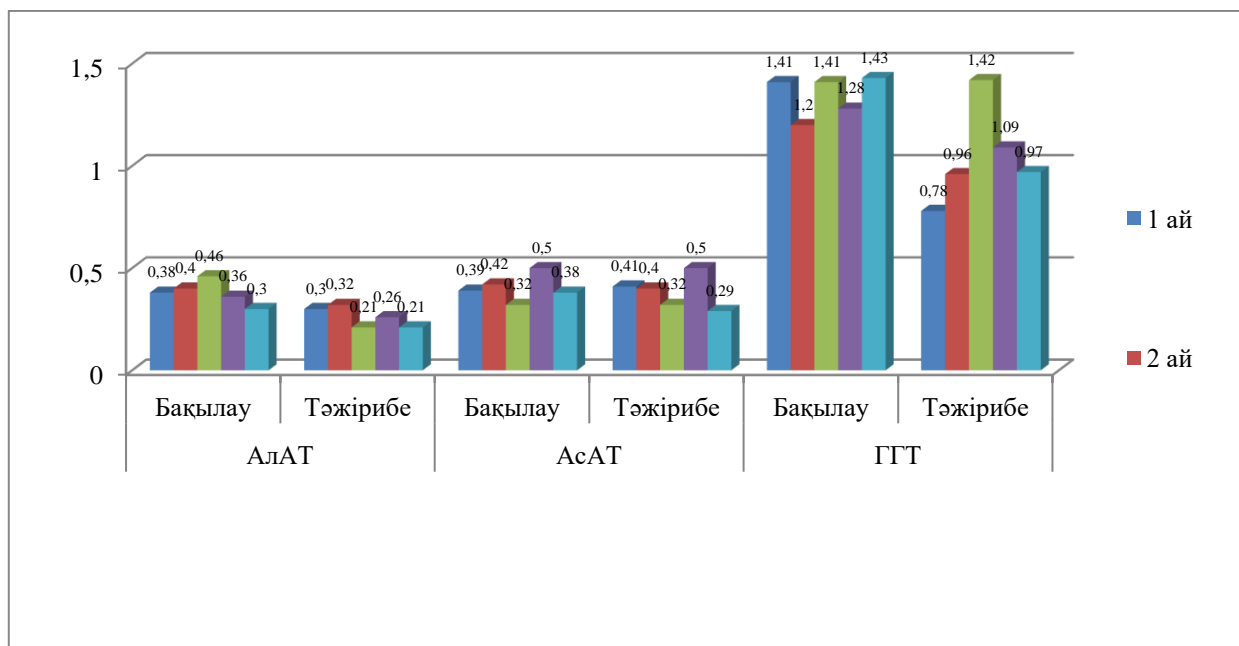
Зерттеу барысында суми-альфа мен темекі шаңының оқшаулану әсерінен, тартылған ұйқояндар қанының сарысуының макро және микроэлементтердің құрамында ұзақ улану кезінде және қайта қалпына келтіру кезінде фосфор деңгейінің төмендігі айқын байқалған. Уландырудың 1-ші және 4-ші айынан кейін қан сарысуында хлоридтердің деңгейі біршама төмендеген. Ал 2-ші және 3-ші айдан соң және қалпына келтіру кезеңінде аз-маз көтерілген (9, 10, 11, 12-суреттер).

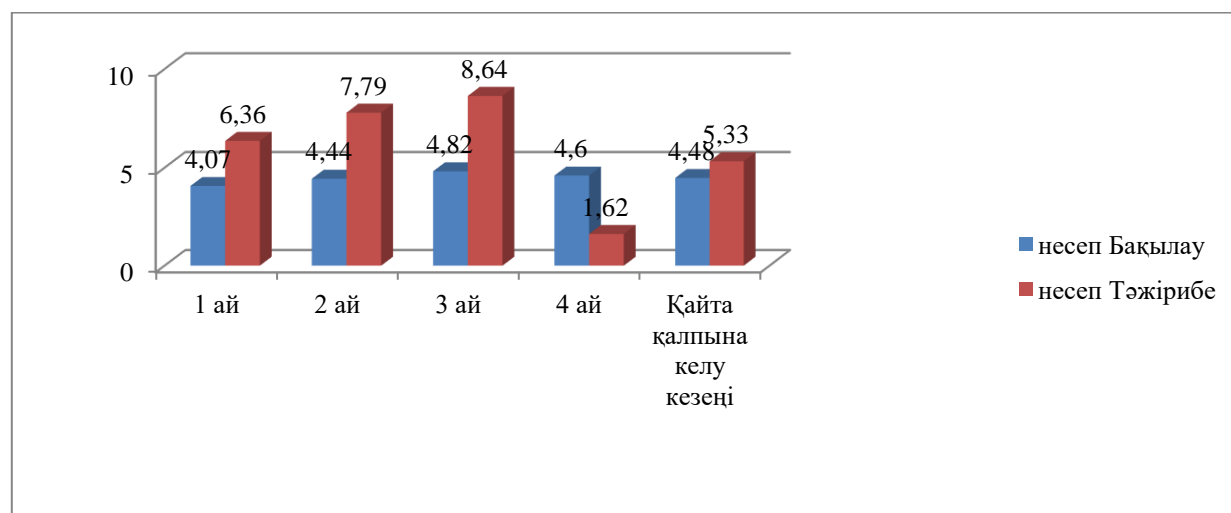
9-сурет – Жануарлардың суми-альфа және табакпен улануы кезінде қандағы фосфор мен хлоридтің болуы

10-сурет – Суми-альфа және темекімен уланған кездегі қандағы темір мен мыс құрамы

11-сурет – Суми-альфа және темекімен уланған кездегі қандағы АЛАТ, АсАТ және ГГТ құрамы

12-сурет – Суми-альфа және темекімен уланған кездегі қандағы несепнәр құрамы

Тәжірибедегі жануарлардың қан сарысуындағы мыстың деңгейі барлық уақытта яғни ұзақ араласудың әсері кезінде де тұрақты қалпын сақтады ($p < 0,001$; $0,001$; $0,001$; және $0,01$). Бақылау тобындағы жануарларға қарағанда, тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуының құрамында темірдің деңгейі ($p < 0,001$) 1-ші және 4-ші айларының соңында және қалпына келтіру кезеңінде көбірек болды. 2-ші және 3-ші айдың соңында қан сарысуының құрамында темір аз болды ($p < 0,002$ және $0,01$).

Тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуындағы АЛАТ, АсАТ және ГГТ сияқты, ферменттердің белсенділігін зерттеу барысында, ұзақ және аралас әсер ету кезінде және қалпына келтіру кезінде төмендеу көрсеткішіне қарап біршама ауытқушылықтар болғаны байқалды.

Тәжірибедегі үйқояндар қанының сарысуындағы зәрдің құрамы уланудың 1-ші айының соңында көтерілген ($p < 0,02$), ал 2-ші, 3-ші және 4-ші айларында төмендеген ($p < 0,001$; $0,001$ және $0,01$). Қайта қалпына келтіру кезеңінен кейін тәжірибе үйқояндарының

қан сарысуының құрамын бақылауға байланысты осы көрсеткіштер көтерілгендігі айқын болды.

Осылайша, суми-альфа инсектицидімен әсер ету кезінде уланудың 2-ші айының соңында ұйқояндар қанының сарысуында мыстың деңгейі төмендеп, хлоридтер көбейген. 4-ші айдың соңында темірдің мөлшері көбейген. Қалпына келтіру кезеңінен кейін тәжірибе жануарларының қан сарысуында тек қана мыстың құрамы көбейген. Уланудың 4-ші айының соңындағы процесс тәріздес, темекі шаңының әсерінен 2-ші айдың соңында мыс пен темірдің деңгейі көбейді. Қайта қалпына келтіру кезеңінен кейін де тәжірибедегі ұйқояндардың қан сарысуының құрамында мыстың деңгейі жоғары болып қала берді.

Аралас әсерден кейін 2-ші айдың соңында қан сарысуының құрамында мыстың деңгейі жоғары, темірдікі төмен болды. Қалпына келтіру кезеңінен кейінгі процесстің нәтижесі тәріздес, 4-ші айдың соңында мыстың деңгейі жоғары болуды жалғастырды.

Суми-альфаның әсерінен кейінгі ұйқояндар қанының сарысуындағы зәрдің құрамын анықтау барысында, уландырудың бүкіл процесі кезінде оның деңгейінің төмендігі байқалды. Сондай-ақ, темекі шаңымен уландыру кезінде тек бір ғана айырмашылық – қалпына келтіру кезеңінен зәрдің құрамында $p < 0,001$ айырмашылығындағы көтерілу өзгерісі болды.

Суми-альфа мен темекі шаңының аралас әсерінен кейінгі көрсеткіш биохимиялық көрсеткіштерге, темекі шаңының әсерінен кейінгі көрсеткіштерге ұқсас болды.

Қорытынды жасай отырып, мынадай түйінге келдік: суми-альфа мен темекі шаңының биохимиялық процесстерге үлкен әсерін тигізеді, бұл жағдай әсіресе ұйқояндар қанының сарысуындағы микроэлементтерде жақсы байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аширбеков Г.К., Бужикеева А.Б., Аширбекова К.Ж. Основные действия табака на сердечно-сосудистую систему организма. Республиканская научно-теоретическая конференция, приуроченной к 60-летию лауреата Государственной премии Республики Казахстан, профессора А. Баешова «Экология, знание, наука и общество» (26–27 мая 2006), Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи, Кентауский институт. – С. 589–592.
2. Аширбеков Г.К., Аширбекова К.Ж. Исследование влияния пестицидов различных классов на репродуктивность крыс. Республиканская научно-теоретическая конференция, приуроченной к 60-летию лауреата Государственной премии Республики Казахстан, профессора А. Баешова «Экология, знание, наука и общество» (26–27 мая 2006), Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи, Кентауский институт. – С. 646–649.
3. Байгонова К.С., Аширбеков Г.К. Влияние лонтрима на некоторые биохимические показатели сыворотки крови у крыс // Вестник Казахского национального медицинского университета им. С.Д. Асфендиярова. – Алматы, 2006. – № 4. – С. 124–126.
4. Мустафина М.О., Аширбеков Г.К. Оценка комбинированного влияния различных классов пестицидов на организм животных. Сб. научных трудов международной конференции 19–20 июня «Унифицированное обеспечение качества и модернизация клинической лабораторной диагностики». – Алматы, 2008 – С. 104–105.
5. Аширбеков Г.К. Возможный пример экспериментального изучения комплексного отравления организма различными химическими веществами. Материалы Международного Конгресса «Здоровье для всех: профилактика, лечение, реабилитация». – Алматы, 26-28 апреля 2012. – С. 169–170.
6. Аширбеков Г.К. Влияние лонтрима и табачной пыли на биохимические показатели крови животных. Медицина Кыргызстана, Ежемесячный научно-практический журнал,

2013 - № 4, Юбилейная Международная научно-практическая конференция посвященная 75-летию Научно-производственного объединения «Профилактическая медицина» МЗ КР. – С. 188–191.

7. Мустафина М.О., Аширбеков Г.К. Изменение условных рефлексов от воздействия пестицидов различных классов // Медицина Кыргызстана, Ежемесячный научно-практический журнал, 2013 – № 4, Юбилейная Международная научно-практическая конференция посвященная 75-летию Научно-производственного объединения «Профилактическая медицина» МЗ КР. – С. 210–213.
8. Аширбеков Г.К., Сарсенбаева Ж.К. Комбинированное токсическое действие различных классов пестицидов на организм. Материалы Международной научно-практической конференции «Формирование здорового образа жизни – главная стратегия Казахстана». – 3–4 декабря. – Алматы, 2009. – С. 175.
9. Аширбеков Г.К., Алшериева У.А., Сарсенбаева Ж.К. Морфологическая картина внутренних органов у белых крыс после комбинированного воздействия пестицидом суми-альфа и табачной пылью. II-й Съезд терапевтов Республики Казахстан. – Терапевтический вестник. – 2009. - № 03 (23). – С. 296.
10. Макашев Е.К., Лукашев А.А., Мустафина М.О., Аширбеков Г.К. Пестицидтеринің кейбір топтарымен эсер еткеннен кейін қалпына келу кезеңінен сон ақ тышқандардың шартты рефлексдерінің жағдайы // Гигиена, эпидемиология және иммунобиология. – 2009. – № 2. – Б. 47–50.

REFERENCES

1. Ashirbekov G.K., Býjikeeva A.B., Ashirbekova K.J. Osnovnye deistviya tabaka na serdechno-sosýdistýýú sistemý organizma. Respýblikanskaja náýchno-teoreticheskaja konferentsija, priýrochennoi k 60-letnýú laýreata Gosýdarstvennoi premii Respýblikı Kazahstan, professora A. Baeshova «Ekologija, znanie, náýka i obestvo» (26–27 maia 2006), Mejdýnarodnyı kazahsko-týretskii ýniversitet imeni H.A. Iasavi, Kentaýskii institýt. – S. 589–592.
2. Ashirbekov G.K., Ashirbekova K.J. Issledovanie vlianiı pestitsidov razlichnyh klassov na reproduktivnost krys. Respýblikanskaja náýchno-teoreticheskaja konferentsija, priýrochennoi k 60-letnýú laýreata Gosýdarstvennoi premii Respýblikı Kazahstan, professora A. Baeshova «Ekologija, znanie, náýka i obestvo» (26–27 maia 2006), Mejdýnarodnyı kazahsko-týretskii ýniversitet imeni H.A. Iasavi, Kentaýskii institýt. – S. 646–649.
3. Baigonova K.S., Ashirbekov G.K. Vlianie lontrima na nekotorye biohimicheskie pokazateli syvorotki krovi ú krys // Vestnik Kazahskogo natsionalnogo meditsinskogo ýniversiteta im. S.D. Asfendiarova. – Almaty, 2006. – № 4. – S. 124–126.
4. Mýstafina M.O., Ashirbekov G.K. Otsenka kombinirovannogo vlianiia razlichnyh klassov pestitsidov na organizm jivotnyh. Sb. náýchnyh trýdov mejdýnarodnoi konferentsii 19–20 iiýnia «Ýnifitsirovannoe obespechenie kachestva i modernizatsiia klinicheskoi laboratornoi diagnostiki». – Almaty, 2008 – S. 104–105.
5. Ashirbekov G.K. Vozmojnyı primer eksperimentalnogo izýcheniia kompleksnogo otravleniia organizma razlichnymi himicheskimi veestvami. Materialy Mejdýnarodnogo Kongressa «Zdorove dlia vseh: profilaktika, lechenie, reabilitatsiia». – Almaty, 26-28 aprelija 2012. – S. 169–170.
6. Ashirbekov G.K. Vlianie lontrima i tabachnoi pyli na biohimicheskie pokazateli krovi jivotnyh. Meditsina Kyrgyzstana, Ejemesiachnyı náýchno-prakticheskii jýrnal, 2013 - № 4, Iýbileinaia Mejdýnarodnaia náýchno-prakticheskaja konferentsiia posviaennaia 75-letnýú Náýchno-proizvodstvennogo obedineniia «Profilakticheskaja meditsina» MZ KR. – S. 188–191.
7. Mýstafina M.O., Ashirbekov G.K. Izmenenie ýslovnnyh reflektsov ot vozdeistviia pestitsidov razlichnyh klassov // Meditsina Kyrgyzstana, Ejemesiachnyı náýchno-prakticheskii jýrnal,

2013 – № 4, Iyubileinaia Mejdýnarodnaia naýchno-prakticheskaiia konferentsiia posviaennaia 75-letiyú Naýchno-proizvodstvennogo obedineniia «Profilakticheskaiia meditsina» MZ KR. – S. 210–213.

8. Ashirbekov G.K., Sarsenbaeva J.K. Kombinirovannoe toksicheskoe deistvie razlichnyh klassov pestitsidov na organizm. Materialy Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii «Formirovanie zdorovogo obraza jizni – glavnaia strategiiia Kazahstana». – 3–4 dekabria. – Almaty, 2009. – S. 175.
9. Ashirbekov G.K., Alsherieva Ý.A., Sarsenbaeva J.K. Morfologicheskaiia kartina vnýtrennih organov ý belyh krysh posle kombinirovannogo vozdeistviia pestitsidom símí-alfa 1 tabachnoi pylí. II-i Sezd terapevtov Respýblíki Kazahstan. – Terapevticheskii vestnik. – 2009. – № 03 (23). – S. 296.
10. Makashev E.K., Lýkashev A.A., Mýstafina M.O., Áshirbekov G.K. Pestitsidteriniń kebir toptarymen áser etkenneń keiin qalpyna kelý kezeńinen son aq tyshqandardyń shartty refleksteriniń jaǵdaıy // Gıgiena, epidemiologiiia jáne immýnobiologiiia. – 2009. – № 2. – B. 47–50.

G.U. ZHANAIDAROVA¹✉, A.K. SYZDYKOVA², N.N. NAURYZOV³, E.G. DUBOVSKAYA⁴*

¹Doctor of Medical Sciences, Professor, Karaganda Medical University
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: galinazhanaidarova@mail.ru

²Associate Professor, Karaganda Medical University
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: a.syzdykova@qmu.kz

³Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Karaganda Medical University
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: nauryzov@qmu.kz

⁴Teacher of Karaganda Regional Higher Medical College (Kazakhstan, Karaganda)

A MODERN VIEW OF THE OF THE CAESAREAN SECTION (REVIEW)

The problem of caesarean section has medical and economic aspects, is relevant and widely discussed in the literature. In the modern world, caesarean section in frequency of execution surpasses all other abdominal operations. The review considers the reasons for the increase in the frequency of caesarean section and the possibility of reducing these indicators. The methods of anesthesia during caesarean section, the moments of pharmaceutical perioperative support, issues of complications in the postoperative period are described. Examples of successful abdominal delivery with a combined other pathology are given.

Keywords: caesarean section, scar capacity, anesthesia, combined pathology.

Г.У. Жанайдарова¹, А.К. Сыздыкова², Н.Н. Наурыззов³, Е.Г. Дубовская⁴

¹медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қарағанды медицина университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: galinazhanaidarova@mail.ru

²қауымдастырылған профессор, Қарағанды медицина университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: a.syzdykova@qmu.kz

³медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қарағанды медицина университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: nauryzov@qmu.kz

⁴Қарағанды облыстық жоғары медицина колледжінің оқытушысы (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Кесар отасы мәселесіне заманауи көзқарас (шолу)

Туатын баланы кесар отасы арқылы жарып алу мәселесінің медициналық-экономикалық аспектілері бар, ол өзекті және әдебиеттерде кеңінен талқыланады. Қазір әлемде баланы жарып алу операциясының жиілігі бойынша барлық басқа абдоминалды операцияларынан асып түседі. Шолу жасаған кезде баланы жарып алу жиілігінің жоғарылау себептері және осы көрсеткіштерді төмендету мүмкіндігі қарастырылған. Баланы жарып алу кезінде анестезия әдістері, фармацевтикалық периоперативті қолдау сәттері, операциядан кейінгі кезеңдегі асқынулар туралы сипаттамалар берілген. Басқа аралас патологиялық жағдайларда сәтті абдоминалды босанудың мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: баланы кесар отасымен алу, тыртық қабілеті, анестезия, аралас патология.

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Zhanaidarova G.U., Syzdykova A.K., Nauryzov N.N., Dubovskaya E.G. A modern view of the caesarean section (review) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 299–313. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.028>

* **Cite us correctly:**

Zhanaidarova G.U., Syzdykova A.K., Nauryzov N.N., Dubovskaya E.G. A modern view of the caesarean section (review) // *Iasaуi уniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – P. 299–313. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.028>

Г.У. Жанайдарова¹, А.К. Сыздыкова², Н.Н. Наурыззов³, Е.Г. Дубовская⁴

¹*доктор медицинских наук, профессор, Медицинский университет Караганды
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: galinazhanaidarova@mail.ru*

²*ассоциированный профессор, Медицинский университет Караганды
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: a.syzdykova@qmu.kz*

³*кандидат медицинских наук, доцент, Медицинский университет Караганды
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: nauрызov@qmu.kz*

⁴*преподаватель Карагандинского областного высшего медицинского колледжа
(Казахстан, г. Караганда)*

Современный взгляд на проблему кесарева сечения (обзор)

Проблема кесарева сечения имеет медицинские и экономические аспекты, актуальна и широко обсуждается в литературе. В современном мире кесарево сечение по частоте выполнения превосходит все остальные полостные операции. В обзоре рассмотрены причины роста частоты применения кесарева сечения и возможности снижения этих показателей. Описаны методы анестезии при проведении операции кесарева сечения, моменты фармацевтического периоперационного сопровождения, вопросы осложнений в послеоперационном периоде. Приведены примеры успешного абдоминального родоразрешения при сочетанной другой патологии.

Ключевые слова: кесарево сечение, состоятельность рубца, анестезия, сочетанная патология.

The problem of cesarean section, which has medical and economic aspects, is relevant and widely discussed in the literature [1–7]. In the modern world, cesarean section in frequency of execution exceeds all other abdominal operations and is the most common delivery operation [8]. According to the literature, its frequency ranges from 9 to 52%. In the Russian Federation, the frequency of caesarean section in 2007 was 19.3%, according to the V.I. Kulakova Scientific Center for Obstetrics, Gynecology and Perinatology. of the Russian Medical Technologies – 52% [9; 10]. The absolute number of births in the city of Yakutsk over 20 years (1995–2015) increased from 11.6 to 31.7% of the total number of births in the Republic of Sakha (Yakutia) [11]. The frequency of this operation in Kazakhstan in 2007 was 26% of the total number of births [12]. The frequency of cesarean section over 10 years (2006–2016) increased almost 3 times, reaching 16.6% in Europe and 22.3% in the USA [13]. According to the United States, a 1% increase in caesarean section leads to an increase in the cost of obstetric care by \$ 63 million per year, with complications this figure increases by a factor of 2–3. A history of abdominal delivery of women with a cesarean section requires an additional cost of up to \$ 0.5 billion per year [14].

The reasons for the increase in cesarean section are: relative safety of the operation; reduced risk to the fetus; lack of injury to the muscles of the pelvic floor; correspondence of the method of delivery to the patient's desire; convenience for the obstetrician regarding the duration of delivery; low incidence of intracranial hemorrhage in newborns (with planned cesarean section – 1: 1760 births, with emergency – 1: 907, with spontaneous births – 1: 1900) [15]. In addition, the introduction of new criteria for live births [11], the expansion of indications for surgery on the part of the fetus (distress of the fetus) and mother (chorionamnionitis) [16] is important. It was also suggested that it is easier for a young specialist to have a cesarean section than to master the complex technique of spontaneous delivery. Commercialization of labor is important, because the cost of the operation is an order of magnitude higher than spontaneous labor [17].

Women who have given birth in an abdominal way are candidates for repeated cesarean sections in the future, but they can also give birth naturally under certain conditions. The advantages of vaginal delivery are obvious: maternal morbidity is lower, with fewer postpartum complications and a shorter hospital stay, the cost of childbirth is lower, it is easier to carry out

natural feeding, women return to full life faster, however, in 30% of cases, a caesarean section is an indication for repeated operative delivery [14, 18]. In addition to material costs, repeated cesarean section increases the risk of developing intra- and postoperative complications, maternal morbidity and mortality significantly exceeds that after spontaneous labor and the first cesarean section [19], therefore, over the past 10-15 years, the question of the optimal the frequency of abdominal delivery and real ways to reduce the frequency of cesarean section [17].

Different points of view are expressed. According to some authors, in the near future it is impossible to expect a significant decrease in the frequency of cesarean section. The optimal caesarean section frequency for each obstetric institution should be determined annually by comparing it with perinatal outcomes for full-term babies (perinatal mortality, neonatal morbidity) [20]. Other authors, on the contrary, believe that there is a reserve for reducing the rate of operative labor-strengthening work with women of reproductive age who have 1 scar on the uterus [11]. A conservative delivery of women with a history of cesarean section is one of the real ways to reduce the frequency of abdominal delivery. In highly skilled obstetric hospitals, modern delivery technologies should be the main alternative to excessive enthusiasm for abdominal delivery [14]. Ways to reduce the frequency of cesarean section are: optimization of medical indications for surgery using modern technologies; wider involvement of consultants and other specialists in the discussion of the issue of cesarean section [15]. In 1990, when the caesarean section rate reached 27–30%, the US Department of Health decided to reduce the number of surgical deliveries nationwide to 15% by 2010. In 2005, in the United States, when the number of spontaneous births after cesarean section was reduced to 20%, a state program was adopted that should lead to an increase in the frequency of spontaneous births after cesarean section (at least 50%) as an indicator of the social significance and qualifications of doctors [17].

It has been proven that from 30 to 80% of women who have had a cesarean section can give birth through natural routes with a favorable outcome for both the mother and the fetus [21]. In general, vaginal delivery after cesarean section is considered safe, and in women the incidence is less than in those who underwent planned repeated cesarean section. A model has been created to predict the success of vaginal delivery after cesarean section, which takes into account the estimated fetal mass <3775 g, maternal body mass index <25, previous cesarean section as planned or due to fetal distress and the interval between births <2290 days [8].

However, many women who have had a cesarean section want to give birth again in an abdominal way. Among the indications for repeated cesarean section, there is a refusal of the woman herself, who underwent caesarean section, from the following, repeated birth through the natural birth canal. Women have a fear of natural childbirth, due to fear of pain, injury to the child during childbirth [22].

The main reason for refusing to attempt vaginal delivery of women with a scar on the uterus is the fear of complications, especially uterine rupture. The probability of uterine rupture during childbirth (with a scar on the uterus) is about 0.5%, provided that the birth was not artificially initiated. According to some authors, artificial excitation is the main risk factor for uterine rupture, the risk of rupture increases by 15.6 times after delivery by prostaglandins and 4.9 times without the use of the latter [23]. Other authors believe that the risk of developing uterine rupture is not related to the tactics of vaginal delivery of women with a history of cesarean section and the use of prostaglandins to prepare the cervix. Vaginal delivery in these women is quite justified and relatively safe for the mother, provided that pregnant women are carefully selected and the qualifications of the obstetric institution are appropriate [14].

Rupture of the uterus after cesarean section can occur before birth. Several clinical cases of uterine rupture along the scar after cesarean section during the next pregnancy are described. Complications in all patients occurred in the second trimester of pregnancy. Surgical reconstruction of scars and prolongation of pregnancy were performed. All cases ended with the birth of living children by cesarean section and uterine preservation [24].

The possibility of childbirth through the natural birth canal with a scar on the uterus is determined by the viability of the scar on the uterus, however, there are still no clear criteria for assessing the state of the postoperative scar on the uterus. Such an assessment is usually based on the analysis of data obtained in the study of history, objective research and ultrasound. Clinical and anamnestic data take into account the time elapsed after the first operation, indications and technique of the first operation, the presence of postoperative complications, curettage of the uterine cavity and abortion, especially in the first year after surgery [21, 25–27]. The advent of instruments equipped with a vaginal probe opens up new diagnostic possibilities in determining the condition of the uterine scar. A sufficiently high reliability of the ultrasound data allows us to regard it as an informative method for assessing the state of the uterine scar after cesarean section. Of particular note is the value of the vaginal ultrasound scan of the scar, which allows us to recommend this technique for a comprehensive examination of pregnant women with a scar on the uterus. Echographic identification of 4 types of scar condition allows optimizing delivery tactics in this contingent of pregnant women [12].

On the basis of a pathomorphological study of myometrial pieces obtained intraoperatively from the lower uterine segment when the scar was excised in women with a uterine scar during repeated cesarean section, it was established that connective tissue elements prevailed in the histological specimen subgroup of pregnant women with an inconsistent scar. Lean smooth muscle cells were disordered, between them a large amount of coarse-fibrous connective tissue was determined. In the subgroup with a strong scar, the picture of complete muscularization of the scar was noted, unchanged muscle fibers were determined, smooth muscle cells were arranged in an orderly manner, forming regular bundles. Assessment of the condition of the uterine scar after cesarean section in pregnant women (36–38 weeks) showed that in women with a failed scar a significant increase in the level of active oxygen forms in the blood plasma is observed. In addition, there is a direct correlation between the level of reactive oxygen species and the degree of scar failure [21].

It was established that in the long term after cesarean section and the absence of complications in the postoperative period in the myometrium rumen there are no signs of inflammation and disturbances of micro lymphohemocirculation, therefore, with a whole fetal bladder and adequate contractile activity of the uterus, spontaneous delivery is permissible [28]. In addition to medical indications and recommendations, in the choice of a repeated cesarean section or natural birth, the desire of the woman herself and her psychological attitude play a role. A survey of women who underwent both natural childbirth and cesarean section showed that they would choose childbirth through the natural birth canal as a method of delivery in subsequent births [22].

In order to study the effectiveness of the prevention of delivery by cesarean section in 2015–2016. In women's clinics, medical organizations in Kazan, an organizational experiment was carried out on the developed measures, which made it possible to obtain a tangible preventive effect in reducing the frequency of this operation and to increase the effectiveness of the work of an obstetrician-gynecologist. Thus, elimination of 49.6% of negative medical and social risk factors among pregnant women allowed, compared with the control group, to reduce the rate of delivery of operations by cesarean section by 56.8% [29].

Methods of anesthesia during cesarean section are general anesthesia and neuroaxial anesthesia. Neuroaxial anesthesia is currently the method of choice for cesarean section surgery (up to 90%). Indications for general anesthesia for cesarean section are determined only if there are contraindications for neuroaxial methods of analgesia (spinal, epidural and combined spinal-epidural anesthesia [30–32].

The use of spinal anesthesia in practice has shown that, with all its advantages, there is a low efficiency of postoperative analgesia, which was achieved using parenteral administration of narcotic and non-narcotic analgesics. All patients noted a sharp contrast in health – absolute comfort during the operation and significant pain on the 1st day of the postoperative period. In this

regard, the technique of combined spinal-epidural anesthesia was introduced into practice. At the same time, puncture and catheterization of the epidural space was performed at the L1-L2 level, after an aspiration test and a negative test dose, the catheter was fixed; then a lumbar puncture was performed at the L4-L5 level with intrathecal administration of a local anesthetic with or without adjuvants. Effective anesthesia occurred after 4-7 minutes, the duration of anesthesia was determined by the pharmacodynamics of the local anesthetic and adjuvants. Actually, the cesarean section operation with this technique was ensured by the effects of spinal anesthesia, and the presence of a permanent catheter in the epidural space made it possible to prolong anesthesia in case of an increase in the duration or expansion of the volume of surgical intervention. Immediately after the operation, morphine (5–7 mg) was introduced through the catheter into the epidural space, which ensured reliable analgesia in the postoperative period lasting from 18 to 24 hours. All patients noted good health and the complete absence of pain, which contributed to earlier activation after surgery, reducing the time spent in the intensive care unit. Consequently, combined spinal-epidural anesthesia can be considered the method of choice, which allows combining the advantages of spinal anesthesia and long-term epidural analgesia while at the same time leveling their shortcomings [32].

The addition of regional anesthesia to multimodal analgesia for cesarean section can improve the quality of postoperative analgesia. It was found that the use of Transversalis Fascia Plane Block with bilateral ultrasound control leads to effective analgesia and a decrease in the need for analgesia in the first 24 hours in patients undergoing cesarean section [33].

In order to increase analgesia in the intra- and postoperative period during cesarean section, the effect of subhypnotic doses of ketamine in combination with transverse blockade of the abdominal muscles was studied. In the first group, epidural lidocaine 200 mg and ropivacaine 100 mg were used. In the second group, lidocaine 200 mg and morphine 4 mg. In the third group, lidocaine 400 mg and fentanyl 0.1 mg with the use of ketamine 0.5 mg / kg / h. In the postoperative period, everyone underwent transverse blockade of the abdominal muscles. The use of subhypnotic doses of ketamine allows one to achieve better pain relief with much better tolerance and a significantly lower frequency of side effects [34]. When analyzing the effects of epidural anesthesia, it was found that the main indications for operative delivery were preeclampsia, not amenable to drug correction, amniotic fluid embolism, premature detachment of normally located placenta, uterine scar after previous cesarean section. It was found that this method provides significantly earlier motor activity in the postoperative period, early attachment to the chest, better hemogram indicators, accompanied by less perioperative blood loss, and newborns have significantly better vital indicators [35]. However, prolonged epidural analgesia, along with positive properties, has several disadvantages: it suppresses reflexes of the muscles of the pelvic floor, and is often accompanied by hemodynamic instability. Local anesthetics used for prolonged epidural anesthesia are not deprived of a depressing effect on the fetus. This is especially true for labor anesthesia in women with a high degree of risk (preeclampsia of various severity, diseases of the cardiovascular system, chronic nonspecific lung diseases), as well as in situations where prolonged analgesia is necessary in labor [31].

Despite the advantages of regional anesthesia, in some cases (emergency surgery, contraindications for regional anesthesia), general anesthesia is the method of choice. When choosing a method of general anesthesia, an anesthesiologist-resuscitator inevitably encounters problems associated with both physiological changes during pregnancy (tube intubation, vomiting, aspiration and regurgitation), and the effect of anesthetics on the fetus. The latter, when using the technique of total intravenous anesthesia with artificial ventilation of the lungs, forces the use of so-called «surface» anesthesia before the fetus is removed, which undoubtedly reduces the quality of anesthesia and increases the risk of complications, including the patient's undiagnosed intraoperative awakening. Therefore, obstetric anesthesiology constantly searches for the safest and most optimal anesthetic for both the pregnant and the fetus. Currently, the drug closest to the ideal

anesthetic is sevoflurane. Properties of sevoflurane: lack of pungent odor, rapid induction of anesthesia, mild dose-dependent depression of the myocardium, lack of sensitization to the arrhythmogenic effect of catecholamines, a slight increase in cerebral blood flow, minimal effect on the tone of the uterine muscles.

In order to assess the quality of anesthetic support for abdominal delivery using the low-flow anesthesia method based on sevoflurane, a prospective randomized examination of 95 patients without extragenital pathology was performed, who underwent abdominal delivery in a planned and emergency manner. Depending on the method of anesthesia, the patients were divided into two groups. The first group consisted of pregnant women who used low-flow anesthesia based on sevoflurane. The second group included pregnant women who underwent total intravenous anesthesia with mechanical ventilation. It was found that the duration of induction into anesthesia with the use of sevoflurane is on average 34.8% longer than with sodium thiopental. Compared to total intravenous anesthesia with mechanical ventilation during abdominal delivery, low-flow inhaled anesthesia based on sevoflurane provides reliably more stable hemodynamic parameters while maintaining oxygenation at a sufficient level. In patients who underwent surgical delivery on the background of low-flow inhalation anesthesia based on sevoflurane, in the postoperative period there was a significantly faster waking up and the ability to execute commands, which makes it possible to assess the exit from anesthesia as more favorable. Therefore, anesthesia based on sevoflurane can improve the quality of anesthesiology benefits for abdominal delivery [36].

Optimization of anesthesiology benefits is an important and serious problem of modern obstetric anesthesiology, since the anesthetic drugs used during surgical delivery have a depressing effect on the activity of the central nervous system, which in turn leads to an increase in the severity and duration of cognitive impairment. It was found that cognitive functions reliably depend on the method of anesthesia performed: when using spinal anesthesia by the 7th day of the postoperative period, cognitive status is fully restored, and when cesarean section is performed under general anesthesia, cognitive functions remain reduced. Hand-eye coordination does not depend on the method of anesthesia and improves as the duration of the postoperative period increases [37–39].

In women who undergo a caesarean section, another pathology is often observed, which necessitates an expanded examination, preparation for surgery or additional surgical intervention [40–43]. For example, uterine fibroids is the most common neoplasm of the female reproductive system. The frequency of combination of uterine fibroids and pregnancy varies from 1.6 to 10.7%, and more often fibroids occur in pregnant women of late reproductive age. Traditionally, myomectomy during cesarean section was not recommended due to the risk of bleeding and postoperative complications. However, there is evidence of successful cesarean section with simultaneous myomectomy in 260 pregnant women with uterine myoma [44].

Own data on the features of the course, complications and pregnancy outcomes in 7 women with bladder exstrophy are presented. With preserved renal function, the absence of renal failure, the birth of a viable fetus is possible. The delivery method is corporal caesarean section. Bladder exstrophy is a severe congenital malformation of the genitourinary system in which the anterior wall of the bladder and the lower middle part of the anterior abdominal wall are absent. Thus, in women with bladder exstrophy, pregnancy is possible. Due to cicatricial changes in tissues in the lower parts of the anterior abdominal wall, gross malformations of the genitourinary system, deformation of the pelvic bones, and a high risk of uterine prolapse during spontaneous delivery, median laparotomy, corporal caesarean section with sterilization are shown [45].

Brain tumor of pregnant woman is a relatively rare disease. A clinical observation is given when, due to the progression of neurological symptoms, a young woman with a brain tumor with a gestational age of 36–37 weeks underwent simultaneous operation of ventriculo-peritoneal bypass surgery and cesarean section. The patient was discharged on the 7th day after the operation with the recommendation of an additional examination by a neurosurgeon and the question of surgical treatment of a brain tumor [46].

Successfully simultaneously delivered and carried out radical surgical treatment for neoplasm of the mediastinum. It is believed that the question of the possibility of prolonging pregnancy, the features of its management, methods and timing of delivery should be discussed in consultation, with the participation of surgeons. Moreover, early diagnosis of thoracic pathology is important. Modern methods for its identification allow you to examine pregnant women, avoiding ionizing radiation. The method of choice can be considered an MRI of the chest and ultrasound diagnostics. The operation should be performed by two teams: thoracic surgeons and obstetricians-gynecologists. Particular attention should be paid to organizational issues of providing qualified anesthetic, surgical and pediatric care to such patients at all stages of the examination and perioperative period [47].

In addition to the appearance of a scar on the uterus, cesarean section has other negative factors: the presence of a certain degree of risk (risk of anesthesia, blood loss, the possibility of injury to adjacent organs, etc.); complications after surgery (bleeding, infection, thromboembolism, etc.) [15; 24; 48]. In the long term, the transferred cesarean section is a risk factor for the subsequent occurrence of abnormally attached placenta [49].

A common complication after surgery is bleeding. According to the authors, for the prevention of postpartum hemorrhage after cesarean section in case of twin pregnancy, carbetocin is a more effective drug than oxytocin [50].

Caesarean section is accompanied by a significantly larger number of infectious and inflammatory complications than spontaneous delivery, while generalization of the infection and the likelihood of sepsis after cesarean section are 3.2 – 10 times higher than during delivery through the natural birth canal [51]. The ideal antiseptic for preparing the skin before elective caesarean section (CS) has not yet been determined. Chlorhexidine alcohol or povidone iodine are equivalent antiseptics for these purposes [52].

By prophylactic administration of antimicrobial agents to the mother, it is possible to significantly reduce the risk of developing infectious and inflammatory complications after cesarean section, however, a retrospective study conducted in one of the maternity hospitals in Bishkek showed that in the vast majority of cases (81%) perioperative antibiotic prophylaxis did not comply with modern principles as at the choice of the drug, and at the time of its administration. The use of adequate perioperative antibiotic prophylaxis was noted only in 0.4% of cases.

The most common stereotypes of irrational use of antimicrobial agents for caesarean section are: the appointment instead of perioperative antibiotic prophylaxis of preventive antibiotic therapy in the postoperative period for a long time (86%); unreasonable administration of 3, 4, and 5 antimicrobials at the same time in puerperas without signs of IOS (92%, 86% and 66%) the simultaneous administration of several antimicrobials from the same pharmacological group or with a similar mechanism of antimicrobial action [53].

Despite the high anti-infective effectiveness of antibiotic prophylaxis, consensus on which antibiotic, in what dose, how and when to administer to a woman has not yet been reached. In obstetric institutions of Russia, a 5-day postoperative course of antibiotics is still practiced.

277 patients with a risk of developing infectious complications after cesarean section were examined to assess the preventive and economic effects of three modes of prevention: intravenously 3 g of cefazolin (group 1), a 5-day course of benzylpenicillin after surgery (group 2), and uterine irrigation with chlorhexidine (3rd group). In groups 1 and 3, the infection did not develop, while in group 2, endometritis and wound infection occurred in 8.7% of patients. The cost of prophylaxis with cefazolin and chlorhexidine, respectively, is 3 and 11 times less than the cost of a 5-day course of benzylpenicillin. Thus, the introduction of 3 g of cefazolin on the day of cesarean section to the mother, as well as the irrigation of the uterine cavity before stitching her incision with chlorhexidine solution compared to the 5-day course of benzylpenicillin, allowed to reduce the incidence of infectious and inflammatory complications of planned cesarean section from 8.7% to zero, the latter indicates a high preventive effect of these methods for the prevention of postoperative sepsis, they

can be recommended for widespread implementation in practice as the most effective and relatively cheap high. The cost of preventing infectious and inflammatory complications with cefazolin and chlorhexidine was 3 and 11 times lower than the cost of preventing benzylpenicillin [54].

In order to avoid mistakes in the diagnosis and treatment of peritonitis after cesarean section, they suggest using modern objective methods for assessing the severity of intoxication syndrome APACNE-II, SAPS for monitoring patients in the postoperative period. To assess the course of the infectious process and predict possible progression, it is necessary to determine the criteria for SIRS, the dynamics of procalcitonin in the blood serum. Syndrome of a systemic inflammatory response (SIRS) includes the following indicators: body temperature more than 38 or less than 36 degrees Celsius, pulse more than 90 beats per 1 minute, respiratory rate more than 20 per minute; leukocytosis, immature forms of neutrophils more than 10%; P CO₂ – less than 32 mm Hg The presence of 3 or more signs indicates the development of sepsis (SIRS-3, SIRS-4), this is regarded as the initial stage of sepsis. In the absence of urgent therapeutic measures, including the rehabilitation of foci of infection, the process quickly becomes more severe. Joining these signs of organ and system failure is defined as severe sepsis. The occurrence of arterial hypotension (blood pressure below 90 mm Hg), despite adequate replenishment of the volume of circulating blood, which requires the use of vasopressors for its correction, is defined by the new classification as septic shock. Thus, both clinical and laboratory indicators of the criteria for assessing SIRS, available in any medical institution, allow the doctor to objectively assess the severity of the process and the results of the therapy. Persistent preservation of SIRS, despite ongoing intensive care or the addition of functional dysfunction of certain organs and systems (liver, kidneys, etc.) to it, indicates the progression of the process and the development of sepsis.

It is believed that this mobilizes the doctor, dictates the need for treatment of patients in critical condition mode. One of the main advantages of the new classification of sepsis over existing ones is in this preventive recognition and the advancing principle of treatment. Also, the undoubted advantage of using the new classification over the general definitions of «sepsis», «septic state» is the possibility of a differentiated assessment of the stage and severity of the process (SIRS-3, SIRS-4, severe sepsis, septic shock), which allows you to choose the appropriate tactics and scope of treatment. The author believes that compliance with the uniform principles of diagnosis and surgical treatment allows timely diagnosis of complications and significantly improves the results of treatment of women with peritonitis after cesarean section [55]. One of the things that motivate women to make a decision on cesarean section is the belief that the risk of fetal damage is significantly reduced. However, a cesarean section does not exclude the possibility of various fetal injuries. Before cesarean section, all risk factors for possible trauma to the fetus must be considered. In case of difficult fetal extraction, all known benefits should be applied in a timely manner, contributing to its careful extraction. In the presence of any fetal injury during surgery, this fact should be recorded in the history of childbirth and the history of the development of the newborn and inform the puerpera about this. Newborns after difficult extraction at cesarean section need in-depth research [10].

The psychological aspects of caesarean section are important. Among the mental disorders associated with childbirth and the postpartum period, the most common are postpartum depression and post-traumatic stress disorder. In order to study the psychological aspects of abdominal delivery, 500 women were examined. Among the mental disorders associated with childbirth and the postpartum period, the most common are postpartum depression and post-traumatic stress disorder. The results were read using tablet keys for each questionnaire. According to a survey conducted among women undergoing a cesarean section, the psychological significance of the quality of obstetric care provided was revealed. The first factor women indicated was support from medical personnel before, during, and after delivery. Women were very appreciated when there were medical workers nearby, from whom they felt care and support, when doctors and nurses spent time with the woman, listened to her, talked, explained what was happening, supported her

emotionally. Women who believed that the medical staff supported them during childbirth had a more positive attitude to Caesarean section. The second factor, which plays a large positive role in shaping a woman's attitude to cesarean section, was the degree of her participation in deciding on the need for surgery. For women who participated in deciding on the need for surgery and received complete information from doctors, the psychological outcome of Caesarean section was more favorable. The third factor influencing the psychological outcome of a caesarean section was the woman's feeling of the need for the operation. Women sometimes believed that a cesarean section could be avoided, that it was done in vain (if the main indication for the operation was relative, that is, the obstetricians had different points of view). For example, such relative indications include breech birth, prolonged labor, a history of cesarean section. Sometimes women considered their cesarean section unreasonable due to poor contact with an obstetrician. If a woman believed that a cesarean section was performed without evidence, the psychological outcome, as a rule, was less favorable [15].

BIBLIOGRAPHY

1. Effects of preoperative anxiety on postcesarean delivery pain and analgesic consumption: general versus spinal anesthesia / Inal Z.O., Gorkem U., Inal H.A. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33, №2. – P. 191–197.
2. Head progression distance during the first stage of labor as a predictor for delivery outcome / Erlik U., Weissmann-Brenner A., Kivilevitch Z. et al. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №3. – P. 380–384.
3. The impact of extremes of maternal age on maternal and neonatal pregnancy outcomes in women with pregestational diabetes mellitus / Walker A.R., Waites B.T., Caughey A.B. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №3. – P. 437–441.
4. Кесарево сечение как фактор профилактики вертикальной передачи вируса гепатита С / Филипович О.М., Кузнецов Н.И., Романова Е.С. // *Российский семейный врач.* – 2016. – Т. 20. – №4. – С. 39–44.
5. Додхоева М.Ф., Жулдошева М.У. Кесарево сечение: проблемы после операции // *Вестник Академии медицинских наук Таджикистана.* – 2016. – №4. – С. 120–128.
6. Почетный В.М., Подоляк В.Ф. Опыт применения комбинированной спинально-эпидуральной анестезии при операции кесарево сечение // *Здравоохранение Угра: опыт и инновации.* – 2017. – №1 (10). – С. 55–57.
7. Уракова Н.А. Фармакоэкономическое исследование эффективности своевременной операции кесарево сечение // *Фармакоэкономика: теория и практика.* – 2017. – V. 5. – №1. – P. 102.
8. An integrated model with classification criteria to predict vaginal delivery success after cesarean section / Manzanares S., Ruiz-Duran S., Pinto A. et al. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33, №2. – P. 236–242.
9. Доброхотова Ю.Е., Кузнецов П.А., Копылова Ю.В., Джохадзе Л.С. Кесарево сечение: прошлое и будущее // *Гинекология.* – 2015. – V. 17. – №3. – P. 64–67.
10. Чернуха Е.А., Комиссарова Л.М., Ананьев Е.В. Травматические повреждения плода при кесаревом сечении и меры их профилактики. – 2009. – №4. – P. 62–64.
11. Саввина Н.В., Новгородова У.Р. Кесарево сечение и пути снижения репродуктивных потерь // *Проблемы социальной гигиены, здравоохранение и истории медицины.* – 2015. – Т.23. – №4. – С. 24–26.
12. Абрамович А.А., Щербакова Ю.А. Ультразвуковое состояние рубца на матке после кесарева сечения // *Вестник Южно-Казахстанской медицинской академии.* – 2007. – №4. – С. 106–107.
13. Исаева К.А., Суворина О.В. Современные методы анестезии при кесаревом сечении // *Бюллетень медицинских интернет-конференций.* – 2016. – Т.6. – №5. – С. 835.

14. Хитров М.В., Охупкин М.Б., Гурьев Д.Л. Роторазрешение при наличии в анамнезе кесарева сечения – мифы и реальность // *Акушерство и гинекология*. – 2008. – №3. – С. 20–22.
15. Чернуха Е.А. Какова оптимальная частота кесарево сечения в современном акушерстве? // *Акушерство и гинекология*. – 2005. – №5. – С. 8–12.
16. Малеаджарова Б.С., Темурян М.К., Бегимбекова Л.М., Шейкина Т.В. Акушерия тәжірибесінде кесар тілігі операциясының технология ерекшелігі // *Вестник Южно-Казахстанской медицинской академии*. – 2009. – №3. – С. 47–48.
17. Краснопольский В.И., Логутова Л.С. Реальные пути снижения частоты кесарево сечения в условиях современного взгляда на перинатальную смертность // *Акушерство и гинекология*. – 2008. – №3. – С. 15–20.
18. Густоварова Т.А. Консервативное родоразрешение беременных с оперированной маткой // *Мать и дитя: материалы VI научного форума*. – М., 2004. – С. 64.
19. Краснопольский В.И. и др. Альтернативное родоразрешение беременных с оперированной маткой // *Журнал акушерства и женских болезней*. – 2003. – Т. 52. – №1.
20. Савельева Г.М. Кесарево сечение и его роль в современном акушерстве // *Акушерство и гинекология*. – 2008. – Т.3. – №10.
21. Мамытбекова З.М. Оценка состояния рубца на матке после кесарева сечения и беременных по результатам показателя оксидантного статуса // *Медицина*. – №7. – 2010. – С. 70–73.
22. Гатина Д.Н. Результаты изучения отношения рожениц к родоразрешению путем операции кесарево сечение // *Современные проблемы науки и образования*. – 2016. – №3. – С. 36–46.
23. Оден М. Кесарево сечение: безопасный выход или угроза будущему? – 2006. – 188 с.
24. Жаркин Н.А. и др. Хирургическая реконструкция рубца на матке во время беременности. Показания, условия и риски // *Акушерство и гинекология*. – 2018. – №10. – С. 142–147.
25. Маркарян Н.М., Голикова Т.П., Есипова Л.Н. Кесарево сечение. Нерешенные вопросы // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: медицина*. – 2016. – №2. – С. 143–149.
26. Петрова Л.Е. Опыт работы по ведению беременности и родов с рубцом на матке в родильном доме №16 Санкт-Петербурга (с 1997 по 2006 год) // *Журнал акушерства и женских болезней*. – 2010. – Т. 59. – №3. – С. 33–54.
27. Густоварова Т.А., Иванян А.Н., Коржуев С.И. Ведение беременности и родов у пациенток с рубцом на матке после кесарева сечения // *Российский вестник акушера-гинеколога*. – 2007. – Т.7. – №4. – С. 45–49.
28. Майбородин И.В. и др. Различия структуры рубца миометрия после операции кесарева сечения и ушивания матки кетгутом или викрилом // *Сибирский научный медицинский журнал*. – 2007. – №1. – С. 103–109.
29. Гатина Д.Н., Хузаханов Ф.В. Мероприятия по устранению негативных медико-социальных факторов риска, влияющих на частоту родоразрешений путем операции кесарево сечение // *Уральский медицинский журнал*. – 2018. – №4 (159). – С. 101.
30. Ярославцева И.А. и др. Спинномозговая анестезия при операции кесарево сечение // *Многопрофильный стационар*. – 2017. – Т. 4. – №1. – С. 48–49.
31. Ким Юнг Дин, Семенихин А.А. Варианты эпидуральной анальгезии в родах у женщин с высокой степенью риска осложнения // *Анестезиология и реаниматология*. – 2006. – №4. – С. 59–61.
32. Левинзон А.С., Таран О.И., Пура Л.Р., и др. Опыт применения комбинированной спинально-эпидуральной анестезии при операциях кесарево сечение / *Анестезиология и реаниматология*. – 2006. – №4. – С. 57–59.

33. Evaluation of ultrasound-guided transversalis fascia plane block for postoperative analgesia in cesarean section: A prospective, randomized, controlled clinical trial / Serifsoy T.E., Tulgar S., Selvi O. et all. // *Journal of Clinical anesthesia*. – 2020. – V. 59. – P. 56–60.
34. Белоцерковцева Л.Д. и др. Мультиmodalный принцип при анестезиологическом обеспечении операции кесарево сечение // *Вестник СурГУ. Медицина*. – 2016. – №3. – С. 21–25.
35. Орешников Е.В., Васильева Е.Н., Орешникова С.Ф., Денисова Т.Г., Шувалова Н.В., Салмина И.С. Опыт применения эпидуральной анестезии для обезболивания операции кесарево сечение // *Здравоохранение Чувашии*. – 2015. – №4. – С. 35–40.
36. Гритсан А.И., Гритсан Г.В. Сивков Е.Н. и др. Оценка качества низкотоочной анестезии на основе севофлурана при абдоминальном родоразрешении // *Хирургия*. – 2009. – №1. – С. 55–59.
37. Соколова Н.Ю., Иванова О.Ю. Выраженность послеоперационного когнитивного дефицита в зависимости от вида анестезии после операции кесарево сечение // *Неделя науки-2016*. – 2016. – С. 36–39.
38. Соколова Н.Ю., Иванова О.Ю. Влияние вида анестезии на состояние когнитивных функций после операции кесарево сечение // *Современная медицина: актуальные вопросы*. – 2015. – №50. – С. 32–37.
39. Соколова Н.Ю., Иванова О.Ю. Влияние анестезии на когнитивный статус роженицы после операции кесарево сечение // *I Межрегиональная научно-практическая конференция «Экстрагенитальная патология и беременность»*. – 2017. – С. 15–18.
40. Prenatal care and labor in patients with mesenchymal dysplasias (Marfan syndrome, Ehlers-Danlos syndrome, hereditary hemorrhagic telangiectasia) / Makatsariya A., Radetskaya L., Bitsadze V. et all. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine*. – 2020. – V. 33. – №3. – P. 373–379.
41. Мамедова О.К. и др. Кесарево сечение и аппендэктомия // *Актуальные проблемы и достижения в медицине / Сборник научных трудов по итогам*. – 2016. – С. 13–15.
42. Фомина И.В. и др. Кесарево сечение у женщин с патологией органа зрения // *Евразийское научное объединение*. – 2017. – Т.1. – №3. – С. 85–86.
43. Ситкин С.И. и др. Использование нейроаксиальной анестезии у беременных с тяжелым кифосколиозом при операции кесарево сечение // *Анестезиология и реаниматология*. – 2017. – Т. 62. – №2. – P. 136–138.
44. Ящук А.Г. и др. Оценка результатов одномоментной миомэктомии при кесаревом сечении // *Креативная хирургия и онкология*. – 2018. – №1. – С. 45–51.
45. Емельянова А.И. и др. Экстрофия мочевого пузыря и беременность // *Акушерство и гинекология*. – 2010. – №1. – С. 66–69.
46. Володин А.В., Немировский В.Б. Экстренное абдоминальное родоразрешение и вентрикулоперитонеальное шунтирование беременной с опухолью мозга // *Анестезиология и реаниматология*. – 2007. – №6. – С. 57–59.
47. Паршин В.Д., Орджоникидзе Н.В., Тимофеева Л.А., Вушигина М.А., Пиастунович К.А. Кесарево сечение и удаление новообразования в рамках одной операции // *Акушерство и гинекология*. – 2009. – №1. – С. 58–61.
48. Сарбасова А.Е. и др. Кесарево сечение в современном акушерстве: эпидемиология, значение для предупреждения акушерской и перинатальной патологии, осложнения // *Астраханский медицинский журнал*. – 2016. – Т. 11. – №2. – С. 57–64.
49. Risk factors for abnormally invasive placenta: a systematic review and meta-analysis / Iacovelli A., Liberati M., Khalil A. et all. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine*. – 2020. – V.33. – №3. – P. 471–481.

50. Efficacy of carbetocin for preventing postpartum bleeding after cesarean in twin pregnancy / Sotillo L., De la Calle M., Magdaleno F., Bartha J.L. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №2. – P. 267–271.
51. Тарасова Л.П., Степанова Р.Н., Тарасов В.А. Клиническая и экономическая эффективность профилактики инфекционно-воспалительных осложнений после кесарева сечения // *Российский вестник акушера-гинеколога.* – 2005. – Т. 5. – №3. – С. 24–27.
52. Chlorhexidine-alcohol versus povidone-iodine for skin preparation before elective cesarean section: a prospective observational study / Elshamy E., Ali Y.Z.A., Khalafallah M., Soliman A. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №2. – P. 272–276.
53. Кравцов А.А., Джумалиева Г.А. Использование противомикробных препаратов при операции кесарево сечение // *Фармация Казахстана.* – 2005. – №2. – С. 34–36.
54. Тарасова Л.П., Степанова Р.Н., Тарасов В.А. Клиническая и экономическая эффективность профилактики инфекционно-воспалительных осложнений после кесарево сечения // *Российский Вестник акушера-гинеколога.* – 2005. – №3. – С. 24–27.
55. Каримова Б.Ж. Ошибки в диагностике и лечении перитонитов после операции кесарево сечение и пути их разрешения // *Астана медициналық журналы.* – 2010. – №1. – С. 81–84.

REFERENCES

1. Effects of preoperative anxiety on postcesarean delivery pain and analgesic consumption: general versus spinal anesthesia / Inal Z.O., Gorkem U., Inal H.A. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33, №2. – P. 191–197.
2. Head progression distance during the first stage of labor as a predictor for delivery outcome / Erlik U., Weissmann-Brenner A., Kivilevitch Z. et all. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №3. – P. 380–384.
3. The impact of extremes of maternal age on maternal and neonatal pregnancy outcomes in women with pregestational diabetes mellitus / Walker A.R., Waites B.T., Caughey A.B. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33. – №3. – P. 437–441.
4. Kesarevo sechenie kak faktor profilaktiki vertikalnoi peredachi virýsa gepatita S / Filipovich O.M., Kýznetsov N.I., Romanova E.S. // *Rossiiskii semeinyi vrach.* – 2016. – T.20. – №4. – S. 39–44.
5. Dodhoeva M.F., Jýldosheva M.Ý. Kesarevo sechenie: problemy posle operatsii // *Vestnik Akademii meditsinskikh naýk Tadjikistana.* – 2016. – №4. – S. 120–128.
6. Pochetnyy V.M., Podoliak V.F. Opyt primeneniya kombinirovannoi spinalno-epidýralnoi anestezii pri operatsii kesarevo sechenie // *Zdravoohraneniye Ýgra: opyt i nnovatsii.* – 2017. – №1 (10). – S. 55–57.
7. Ýrakova N.A. Farmakoeconomicheskoe issledovanie effektivnosti svoevremennoi operatsii kesarevo sechenie // *Farmakoeconomika: teoriya i praktika.* – 2017. – V. 5. – №1. – P. 102.
8. An integrated model with classification criteria to predict vaginal delivery success after cesarean section / Manzanares S., Ruiz-Duran S., Pinto A. et all. // *Journal of maternal – fetal & neonatal medicine.* – 2020. – V. 33, №2. – P. 236–242.
9. Dobrohotova Iý.E., Kýznetsov P.A., Kopylova Iý.V., Djohadze L.S. Kesarevo sechenie: proshloe i býdyee // *Ginekologiya.* – 2015. – V. 17. – №3. – P. 64–67.
10. Chernýha E.A., Komissarova L.M., Ananov E.V. Travmaticheskie povrejdenniya ploda pri kesarevom sechenii i mery ih profilaktiki. – 2009. – №4. – P. 62–64.
11. Savvina N.V., Novgorodova Ý.R. Kesarevo sechenie i pýti snijeniya reprodýktivnykh poter // *Problemy sotsialnoi ghyeny, zdravoohraneniye i istorii meditsiny.* – 2015. – T.23. – №4. – S.24–26.
12. Abramovich A.A., erbakova Iý.A. Ýltrazvýkovoe sostoianie rýbtsa na matke posle kesareva secheniia // *Vestnik Iýjno-Kazahstanskoii meditsinskoi akademii.* – 2007. – №4. – S. 106–107.

13. Isaeva K.A., Sývorina O.V. Sovremennye metody anestezii pri kesarevom sechenii // Býlleten meditsinskih internet-konferentsii. – 2016. – T.6. – №5. – S. 835.
14. Hitrov M.V., Ohapkin M.B., Gyrev D.L. Rotorazreshenie pri nalichii v anemneze kesareva secheniia – mify i realnost // Akýsherstvo i ginekologii. – 2008. – №3. – S. 20–22.
15. Chernýha E.A. Kakova optimalnaia chastota kesarevo secheniia v sovremennom akýsherstve? // Akýsherstvo i ginekologii. – 2005. – №5. – S. 8–12.
16. Maleadjarova B.S., Temýrian M.K., Begimbekova L.M., Sheikina T.V. Akýsheriia tájiribesinde kesar tiligi operatsiasynyń tehnologii ereksheligi // Vestnik Iýjno-Kazahstanskoj meditsinskoj akademii. – 2009. – №3. – S. 47–48.
17. Krasnopolskii V.I., Logýtova L.S. Realnye pýti snijeniia chastoty kesarevo secheniia v ýsloviiah sovremennogo vzgliada na perinatalnýy smertnost // Akýsherstvo i ginekologii. – 2008. – №3. – S. 15–20.
18. Gýstovarova T.A. Konservativnoe rodorazreshenie beremennyh s operirovannoi matkoi // Mat i ditiia: materialy VI naýchnogo forýma. – M., 2004. – S. 64.
19. Krasnopolskii V.I. i dr. Alternativnoe rodorazreshenie beremennyh s operirovannoi matkoi // Jýrnal akýsherstva i jenskih boleznei. – 2003. – T. 52. – №1.
20. Saveleva G.M. Kesarevo sechenie i ego rol v sovremennom akýsherstve // Akýsherstvo i ginekologii. – 2008. – T.3. – №10.
21. Mamytbekova Z.M. Otsenka sostoiianiia rýbtsa na matke posle kesareva secheniia i beremennyh po rezýltatam pokazatelia oksidantnogo statýsa // Meditsina. – №7. – 2010. – S. 70–73.
22. Gatina D.N. Rezýltaty izýcheniia otnosheniia rojenets k rodorazresheniý pýtem operatsii kesarevo sechenie // Sovremennye problemy naýki i obrazovaniia. – 2016. – №3. – S. 36–46.
23. Oden M. Kesarevo sechenie: bezopasny vyhod ili ýgroza býdýemý? – 2006. – 188 s.
24. Jarkin N.A. i dr. Hirýrgicheskaia rekonstrýktsiia rýbtsa na matke vo vremia beremennosti. Pokazaniia, ýslovia i riski // Akýsherstvo i ginekologii. – 2018. – №10. – S. 142–147.
25. Markarian N.M., Golikova T.P., Esipova L.N. Kesarevo sechenie. Nereshennye voprosy // Vestnik Rossiiskogo ýniversiteta drýjby narodov. Serii: meditsina. – 2016. – №2. – S. 143–149.
26. Petrova L.E. Opyt raboty po vedeniý beremennosti i rodov s rýbtsom na matke v rodilnom dome №16 Sankt-Peterbýrga (s 1997 po 2006 god) // Jýrnal akýsherstva i jenskih boleznei. – 2010. – T.59. – №3. – S. 33–54.
27. Gýstovarova T.A., Ivanian A.N., Korjýev S.I. Vedenie beremennosti i rodov ý patsientok s rýbtsom na matke posle kesareva secheniia // Rossiiskii vestnik akýshera-ginekologa. – 2007. – T.7. – №4. – S. 45–49.
28. Maiborodin I.V. i dr. Razlichii strýktýry rýbtsa miometriia posle operatsii kesareva secheniia i ýshivaniia matki ketgýtom ili vikriplom // Sibirskii naýchnyi meditsinskii jýrnal. – 2007. – №1. – S. 103–109.
29. Gatina D.N., Hýzihanov F.V. Meropriatia po ýstraneniý negativnyh mediko-sotsialnyh faktorov riska, vliiaýih na chastotý rodorazresheniia pýtem operatsii kesarevo sechenie // Ýralskii meditsinskii jýrnal. – 2018. – №4 (159). – S. 101.
30. Iaroslavtseva I.A. i dr. Spinnomozgovaia anesteziiia pri operatsii kesarevo sechenie // Mnogoprofilnyi statsionar. – 2017. – T. 4. – №1. – S. 48–49.
31. Kim Iýng Din, Semenihim A.A. Varianty epidýralnoi analgezii v rodah ý jenin s vysokoi stepeniý riska oslojneniia // Anesteziologiiia i reanimatologiiia. – 2006. – №4. – C. 59–61.
32. Levinzon A.S., Taran O.I., Pýra L.R., i dr. Opyt primeneniia kombinirovannoi spinalno-epidýralnoi anestezii pri operatsii kesarevo sechenie / Anesteziologiiia i reanimatologiiia. – 2006. – №4. – S. 57–59.

33. Evaluation of ultrasound-guided transversalis fascia plane block for postoperative analgesia in cesarean section: A prospective, randomized, controlled clinical trial / Serifsoy T.E., Tulgar S., Selvi O. et al. // Journal of Clinical anesthesia. – 2020. – V. 59. – P.56–60.
34. Belotserkovtseva L.D. 1 dr. Múltimodalnyı printsıp pri anesteziologicheskom obespechenii operatsii kesarevo sechenie // Vestnik SýrGÝ. Meditsina. – 2016. – №3. – S. 21–25.
35. Oreshnikov E.V., Vasileva E.N., Oreshnikova S.F., Denisova T.G., Shývalova N.V., Salmina I.S. Opyt primeneniia epidýralnoi anestezii dlia obezbolivaniia operatsii kesarevo sechenie // Zdravooohranenie Chývashii. – 2015. – №4. – S. 35–40.
36. Gritsan A.I., Gritsan G.V. Sivkov E.N. 1 dr. Otsenka kachestva nizkopotochnoi anestezii na osnove sevoflýrana pri abdominalnom rodorazreshenii // Hirýrgiia. – 2009. – №1. – С. 55–59.
37. Sokolova N.Íý., Ivanova O.Íý. Vyrajennost posleoperatsionnogo kognitivnogo defitsita v zavisimosti ot vida anestezii posle operatsii kesarevo sechenie // Nedelia naýki-2016. – 2016. – S. 36–39.
38. Sokolova N.Íý., Ivanova O.Íý. Vliianie vida anestezii na sostoianie kognitivnyh fýnktsii posle operatsii kesarevo sechenie // Sovremennaiia meditsina: aktýalnye voprosy. – 2015. – №50. – S. 32–37.
39. Sokolova N.Íý., Ivanova O.Íý. Vliianie anestezii na kognitivnyı statýs rodilnitsy posle operatsii kesarevo sechenie // I Mejregionalnaiia naýchno-prakticheskaiia konferentsiia «Ekstragenitalnaiia patologiiia 1 beremennost». – 2017. – S. 15–18.
40. Prenatal care and labor in patients with mesenchymal dysplasias (Marfan syndrome, Ehlers-Danlos syndrome, hereditary hemorrhagic telangiectasia) / Makatsariya A., Radetskaya L., Bitsadze V. et al. // Journal of maternal – fetal & neonatal medicine. – 2020. – V. 33. – №3. – P. 373–379.
41. Mamedova O.K. 1 dr. Kesarevo sechenie 1 appendektomiia // Aktýalnye problemy 1 dostijeniia v meditsine / Sbornik naýchnykh trýdov po itogam. – 2016. – S. 13–15.
42. Fomina I.V. 1 dr. Kesarevo sechenie ý jenin s patologiei organa zreniia // Evraziiskoe naýchnoe obednenie. – 2017. – T.1. – №3. – S. 85–86.
43. Sitkin S.I. 1 dr. Ispolzovanie neuroaksialnoi anestezii ý beremennykh s tiajelym kifoskoliozom pri operatsii kesarevo sechenie // Anesteziologiiia 1 reanimatologiiia. – 2017. – T. 62. – №2. – P. 136–138.
44. Iaýk A.G. 1 dr. Otsenka rezýltatov odnomomentnoi miomektomii pri kesarevom sechenii // Kreativnaiia hirýrgiia 1 onkologiiia. – 2018. – №1. – S. 45–51.
45. Emelianova A.I. 1 dr. Ekstrofiia mochevogo pýzyria 1 beremennost // Akýsherstvo 1 ginekologiiia. – 2010. – №1. – S. 66–69.
46. Volodin A.V., Nemirovskii V.B. Ekstrennoe abdominalnoe rodorazreshenie 1 ventrikýloperitonealnoe shýntirovanie beremennoi s opýholiy mozga // Anesteziologiiia 1 reanimatologiiia. – 2007. – №6. – S. 57–59.
47. Parshin V.D., Ordjonikidze N.V., Timofeeva L.A., Výshigina M.A., Piastýnovich K.A. Kesarevo sechenie 1 ýdalenie novoobrazovaniia v ramkah odnoi operatsii // Akýsherstvo 1 ginekologiiia. – 2009. – №1. – S. 58–61.
48. Sarbasova A.E. 1 dr. Kesarevo sechenie v sovremennom akýsherstve: epidemiologiiia, znachenie dlia predýprejdeniia akýsherskoı 1 perinatalnoi patologii, oslojneniia // Astrahanskii meditsinskii jýrnal. – 2016. – T. 11. – №2. – S.57–64.
49. Risk factors for abnormally invasive placenta: a systematic review and meta-analysis / Iacovelli A., Liberati M., Khalil A. et al. // Journal of maternal – fetal & neonatal medicine. – 2020. – V.33. – №3. – P. 471–481.
50. Efficacy of carbetocin for preventing postpartum bleeding after cesarean in twin pregnancy / Sotillo L., De la Calle M., Magdaleno F., Bartha J.L. // Journal of maternal – fetal & neonatal medicine. – 2020. – V. 33. – №2. – P. 267–271.

51. Tarasova L.P., Stepanova R.N., Tarasov V.A. Klinicheskaya i ekonomicheskaya effektivnost profilaktiki infektsionno-vospalitelnyh oslojnenii posle kesareva secheniya // Rossiyskii vestnik akýshera-ginekologa. – 2005. – T. 5. – №3. – S. 24–27.
52. Chlorhexidine-alcohol versus povidone-iodine for skin preparation before elective cesarean section: a prospective observational study / Elshamy E., Ali Y.Z.A., Khalafallah M., Soliman A. // Journal of maternal – fetal & neonatal medicine. – 2020. – V. 33. – №2. – P. 272–276.
53. Kravtsov A.A., Djýmalieva G.A. Ispolzovanie protivomikrobnnyh preparatov pri operatsii kesarevo sechenie // Farmatsiya Kazahstana. – 2005. – №2. – S. 34–36.
54. Tarasova L.P., Stepanova R.N., Tarasov V.A. Klinicheskaya i ekonomicheskaya effektivnost profilaktiki infektsionno-vospalitelnyh oslojnenii posle kesarevo secheniya // Rossiyskii Vestnik akýshera-ginekologa. – 2005. – №3. – S. 24–27.
55. Karimova B.J. Oshibki v diagnostike i lechenii peritonitov posle operatsii kesarevo sechenie i pýtii ih razresheniya // Astana meditsinalyq jýrnaly. – 2010. – №1. – S. 81–84.

Н.У. АЛИЕВ¹, Т.А. ЯГУДЕЕВ², М.А. КОЖАЙСАКОВА³, А.К. МАМЫРБЕКОВА⁴✉*

¹доктор химических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliev_n_50@mail.ru

²доктор химических наук, доцент, Алматинский технологический университет (Казахстан, г. Алматы), e-mail: ta_yagudeev@mail.ru

³магистр, Алматинский технологический университет (Казахстан, г. Алматы), e-mail: madina.69@mail.ru

⁴кандидат химических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

СИНТЕЗ ПОВЕРХНО-АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ КОНДЕНСАЦИЕЙ СУЛЬФИРОВАННЫХ ФРАКЦИЙ ПИРОЛИЗНОЙ СМОЛЫ С ВОДНЫМИ РАСТВОРАМИ ФОРМАЛЬДЕГИДА

Найдены оптимальные условия конденсации сульфированной нафталиновой фракции с 40%-ным водным раствором формальдегида. В качестве исходного сырья использовалась широкая фракция (180–240°C) смолы пиролиза углеводородных газов, отобранной на Атырауском НПЗ.

Выяснена химическая природа синтезированных продуктов, которые по своим свойствам напоминают ПАВ типа «некалей». Показано, что синтезированные продукты обладают хорошо выраженными поверхностно-активными свойствами и флотирующей способностью по отношению к фосфатным рудам Каратау. Высокомолекулярные водорастворимые ПАВ могут применяться также как флокулянты в различных видах водоочистки. С их помощью из сточных и технологических вод, а также из питьевой воды удаляют загрязнения, находящиеся во взвешенном состоянии.

Ключевые слова: поверхностно-активные вещества, сульфированные фракции, пиролизная смола, растворы формальдегида, фракционирование, перегонка, фракционированная смола, ректификация, формальдегид, едкий натр, аммиак, продукты конденсации, углеводородный скелет, элементный состав.

N.U. Aliyev¹, T.A. Yagudeev², M.A. Kozhaysakova³, A.K. Mamyrbekova⁴

¹Doctor of Chemical Sciences, Professor, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: aliev_n_50@mail.ru

²Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor, Almaty Technological University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: ta_yagudeev@mail.ru

³Magister, Almaty Technological University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: madina.69@mail.ru

⁴Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

Synthesis of Surfactants by Condensation of Sulfonated Pyrolysis Resin Fractions with Aqueous Formaldehyde Solutions

* **Цитируйте нас правильно:**

Алиев Н.У., Ягудеев Т.А., Кожайсакова М.А., Мамырбекова А.К. Синтез поверхностно-активных веществ конденсацией сульфированных фракций пиролизной смолы с водными растворами формальдегида // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 314–329. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.029>

* **Cite us correctly:**

Aliev N.Ū., Iagŭdeev T.A., Kojajisakova M.A., Mamyrbekova A.K. Sintez poverhnostno-aktivnyh veestv kondensatsiei sŭlfirovannyh fraktsii piroliznoi smoly s vodnymi rastvorami formaldegida [Synthesis of Surfactants by Condensation of Sulfonated Pyrolysis Resin Fractions with Aqueous Formaldehyde Solutions] // *Iasayı ŭniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 314–329. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.029>

Optimal conditions for condensation of sulfonated naphthalene fraction with 40% formaldehyde aqueous solution are found. As a feedstock, a wide fraction (180–240°C) of the pyrolysis resin of hydrocarbon gases selected at the Atyrau processing plant was used. The chemical nature of the synthesized products, which by their properties resemble surfactants of the «necal» type, has been elucidated. It was shown that the synthesized products have well-pronounced surface-active properties and a floating ability in relation to Karatau phosphate ores. High-molecular water-soluble surfactants can also be used as flocculants in various types of water treatment. With their help, wastewater and process water, as well as drinking water are removed pollution in suspended state.

Keywords: surface active agents, sulfonated fractions, pyrolysis resin, formaldehyde solutions, fractionation, distillation, fractionated resin, rectification, formaldehyde, caustic soda, ammonia, condensation products, hydrocarbon skeleton, elemental composition.

Н.У. Әлиев¹, Т.А. Ягудеев², М.А. Кожайсакова³, А.К. Мамырбекова⁴

¹химия ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliev_n_50@mail.ru

²химия ғылымдарының докторы, доцент, Алматы технологиялық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ta_yagudeev@mail.ru

³магистр, Алматы технологиялық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: madina.69@mail.ru

⁴химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

Формальдегидтің сулы ерітінділерімен пиролизді шайырдың сульфирленген фракцияларының конденсациясы арқылы беттік-белсенді заттарды синтездеу

Сульфирленген нафталин фракциясының формальдегидтің 40% су ерітіндісімен конденсациялауға оптималдық жағдайлары анықталды. Бастапқы шикізат ретінде Атырау МӨЗ-де іріктелген көмірсутегі газдарының пиролиз шайырының кең фракциясы (180–240°C) қолданылды. Синтезделген заттардың химиялық қасиеті «некаль» тәріздес беттік-активті заттарға ұқсас және олар Каратау фосфат кендеріне қатысты флотациялау қасиетін көрсетті. Жоғары молекулалы суда еритін БАЗ флокулянттар ретінде су тазалаудың әр түрлі тәсілдерінде қолданылуы мүмкін. Олардың көмегімен ағынды және технологиялық сулардан, сондай-ақ ауыз судан коллоидты күйдегі ластануды жояды.

Кілт сөздер: беттік-активті заттар, сульфирленген фракциялар, пиролиздік шайыр, фракциялау, айдау, фракцияланған шайыр, ректификациялау, формальдегид, күйдіргіш натрий, аммиак, конденсацияланған заттар, көмірсутек қаңқасы, элементтік құрамы.

Введение

Проблема утилизации смолы пиролиза газов и других нефтепродуктов в связи с бурным развитием производства олефинов с каждым годом становится всё более актуальной, так как смола является многотоннажным отходом этой отрасли промышленности [1].

Использование смол пиролиза может идти по двум направлениям: 1) выделение из этого сырья индивидуальных веществ фракционированием, перегонкой, обработкой всевозможными избирательными растворителями, т.е. использование физико-химических методов переработки и 2) получение необходимых для народного хозяйства продуктов из нефракционированной смолы химическим путём.

Физические методы разделения сырья такого рода сопровождаются интенсивным осмолением [2], поэтому нами выбран путь химического воздействия некоторых реагентов на пиролизную смолу и её фракции.

Цель исследования – определение оптимальных условий конденсации сульфированной нафталиновой фракции с водным раствором формальдегида и синтез продуктов, обладающих поверхностно-активными свойствами и флотирующей способностью по отношению к фосфатным рудам.

Пути решения и методы исследования

В качестве исходного сырья использовалась широкая фракция (180–240°C) смолы пиролиза углеводородных газов, отобранной на Атырауском НПЗ.

Фракция, выкипающая в интервале 180–240°C и составляющая 18,0% от веса пиролизной смолы выделялась ректификацией при пониженном давлении (10–15 мм рт.ст.). Вследствие большого содержания нафталина (более 80,0 вес.%) эту фракцию можно считать нафталиновой.

ПАВ синтезированы нами последовательно в несколько стадий. Первая стадия — сульфирование при 80–85°C нафталиновой фракции эквимольным количеством серной кислоты. Вторая стадия – смешение предварительно охлажденной до 40–45°C сульфомассы с 40%-ным водным раствором формальдегида (формалином) и последующее взаимодействие при интенсивном перемешивании в течение 2–42 ч при 85–90°C. Необходимое значение pH (равное 1,5–2,0) обеспечивается небольшим избытком серной кислоты. Формалин берется в количестве, равном весу сульфомассы, полученной в первой стадии процесса. Для поддержания интенсивного перемешивания в реакционную массу, вязкость которой сильно увеличивается при формилировании, периодически добавляли воду. Третья стадия – после формилирования масса нейтрализуется либо твёрдым углекислым кальцием, либо водными растворами едкого натра (20%-ным), либо аммиаком (25%-ным). Соответственно получены кальциевые, натриевые и аммонийные соли продуктов конденсации (таблица 1).

Таблица 1 – Условия синтеза и выход продуктов конденсации

№ опыта	Время перемешивания, ч	Общее время контакта, ч	Общий выход продукта конденсации, г	Выход продуктов конденсации, считая на нафталин, вес. %	Содержание активного вещества в продукте конденсации, вес. %		
					Кальциевая соль	Натриевая соль	Аммонийная соль
1	2,0	2,0	270,0	210,0	68,0	40,0	43,0
2	4,0	4,0	315,0	246,0	68,0	42,0	48,0
3	5,0	5,0	315,0	246,0	68,0	44,0	48,0
4	8,0	8,0	390,0	305,0	68,0	44,0	48,0
5	15,0	62,0	480,0	375,0	70,0	44,0	55,0
6	42,0	122,0	485,0	375,0	75,0	49,0	57,5

Из таблицы видно, что с увеличением времени конденсации при прочих равных условиях выход продуктов возрастает, достигая высоких показателей при 15-часовом перемешивании. Дальнейшее повышение продолжительности взаимодействия не даёт заметного прироста выхода. Некоторое возрастание содержания активного вещества в продуктах реакции с увеличением времени формилирования происходит, по всей вероятности, за счёт дополнительного введения сульфогрупп в ароматическую систему, поскольку имеется известный избыток кислоты, оставшийся от первой стадии синтеза. Содержание активного вещества в солях продуктов конденсации в большей мере зависит от природы нейтрализующего агента, чем от условий конденсации. Элементный состав

реагентов опытов №5 и 6 (таблица 2) даёт основание полагать, что аммонийные, натриевые и кальциевые соли продуктов конденсации незначительно отличаются по своему углеводородному скелету.

Таблица 2 – Элементный состав продуктов конденсации

Продукт	Содержание элементов, вес.%				
	С	Н	S	N+O (по разности)	Зола
Опыт №5					
Аммонийная соль	38,59	6,13	14,57	40,71	
Натриевая соль	30,70	2,50	2,82	10,92	53,06
Кальциевая соль	46,70	4,08	5,22	12,34	31,68
Опыт №6					
Аммонийная соль	37,44	5,93	17,48	41,86	
Натриевая соль	30,21	2,51	4,12	9,89	53,23
Кальциевая соль	48,64	4,23	5,43	13,28	28,22

Обращают на себя внимание некоторые данные физико-химического анализа этих солей, полученные расшифровкой ИК- и УФ-спектров. Наиболее существенной особенностью ИК-спектров продуктов опытов № 4, 5, и 6 является их значительное сходство полосы поглощения у 3090, 3060, 3015, 1600, 1575 и 1510 см⁻¹ принадлежат ароматическим структурам, а полосы у 1200, 1085 (в солях опыта №6 – 1078 и 4064 см⁻¹) и 695 см⁻¹ – сульфогруппам. В спектре соединений, полученных в опытах №5 и 6, интенсивность поглощения у 3000 – 2800 см⁻¹ значительно увеличивается по сравнению со спектром веществ опыта №4 и отвечает большей доле СН₂-групп, что особенно заметно по полосе 2935 см⁻¹. Поглощение у 3450 и 1640 см⁻¹ появляется за счет неполностью удаленной влаги из продуктов конденсации [2; 3]. В подтверждение этих данных снят ИК-спектр модельной системы – продукта конденсации сульфированного нафталина с формалином, который оказался очень сходным со спектром продуктов соединений опытов №5 и 6 (таблица 2) в области 1700–680 см⁻¹ и имеет идентичный характер замещения.

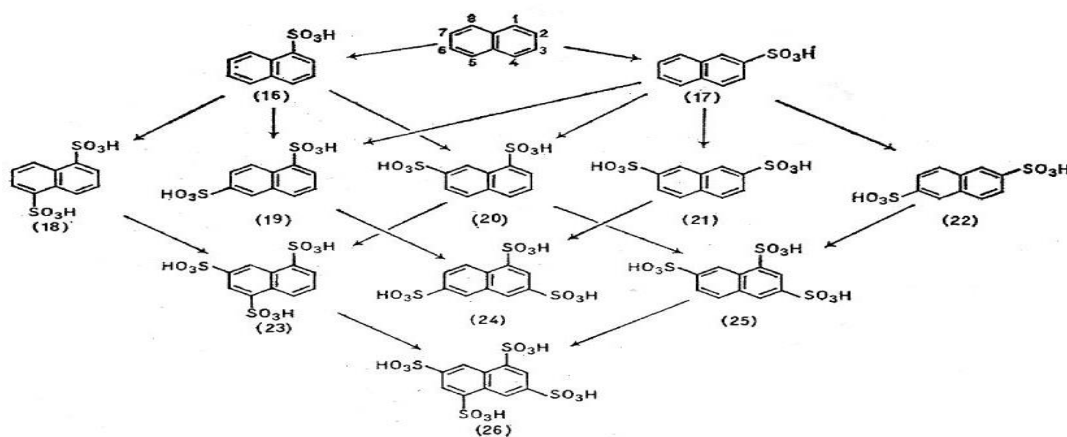
Сняты также спектры полученных реагентов в области 210–330 м на кварцевом спектрофотометре СФ-4. Идентификация по УФ-спектрам проводилась путем сравнения продуктов конденсации (опыты № 4,5,6) с веществами известного строения. Для этой цели нами синтезированы в тех же условиях, что и описанные выше реагенты, продукты сульфирования и формилирования химически чистого нафталина. УФ-спектры реагентов на основе фракции 180–240°С пиролизной смолы сравнивались со спектром самой исходной фракции и нафталина марки «х.ч.», продуктов сульфирования нафталина «х.ч.» и конденсации сульфированного нафталина, а также выпускаемой промышленностью (под товарным наименованием «некаль») натриевой соли дибутилнафталинсульфоокислоты. УФ-спектры этих реагентов снимались в водных растворах, а нафталина – в этаноле.

Спектры исследуемых и модельных соединений имеют одинаковый вид, таким образом, все продукты обладают нафталиновой структурой, так как поглощение в области 290–330 м специфично для конденсированной ароматики. Крайний длинноволновый максимум (320 м) в спектре фракции 180-240°С смещен в коротковолновую область. Это говорит о том, что она является смесью монозамещенных нафталинов [4].

Обсуждение результатов

В ходе исследования было установлено, что первая стадия синтеза ПАВ – это сульфирование нафталиновой фракции эквимольным количеством серной кислоты. Реакция сульфирования – основной путь химической переработки нафталина в разнообразные промежуточные продукты нафталинового ряда, имеющие большое техническое значение [6;

7; 8]. Нафталин сульфируется намного быстрее бензола, причем в положение 1 легче, чем в положение 2. Отношение скоростей сульфирования нафталина в положения 1 и 2 уменьшается с увеличением концентрации серной кислоты и повышением температуры; например, при сульфировании в 90%-й H_2SO_4 при $25^\circ C$ оно равно 4,1, а при $70^\circ C$ составляет 3,3 [10]. Сближение скоростей при повышении температуры объясняется меньшей энергией активации сульфирования в положение 1, при увеличении концентрации H_2SO_4 – увеличением стерических препятствий замещению в положение 1 в результате смены атакующей частицы $H_3SO_4^+$ на большую по объему $H_2S_2O_7$. Равновесное содержание нафталин-1- и -2-сульфокислот при $100^\circ C$ и конечной концентрации H_2SO_4 85% составляет приблизительно 1:50 [9]. Поэтому для синтеза нафталин-1-сульфокислоты (16) необходимо избегать приближения к состоянию равновесия, а для синтеза нафталин-2-сульфокислоты (17) – стремиться к его достижению. Такая же роль кинетического и термодинамического контроля замещения в α - и β -положения имеет место при дальнейшем сульфировании нафталинсульфокислот (16) и (17) и других производных нафталина. Сульфирование нафталина 96%-ной серной кислотой при $35-75^\circ C$ с целью получения нафталин-1-сульфокислоты (16) сопровождается образованием 15–20% 2-изомера (17) [7]. При сульфировании действием SO_3 или HSO_3Cl в инертном растворителе (дихлорэтан, дихлорметан) при $5-40^\circ C$ выход 1-сульфокислоты (16) достигает 90% [1, 11]. Для получения нафталин-2-сульфокислоты (17) нагревают нафталин с 96%-ной H_2SO_4 , взятой с 10%-ным избытком, 2-3 ч при $160^\circ C$, добавляют некоторое количество воды и продолжают нагревать при $150^\circ C$ для гидролиза нафталин-1-сульфокислоты. После нейтрализации гидроксидом и сульфитом натрия (отход производства нафтола-2) нафталин отгоняют с паром и после охлаждения отфильтровывают нафталин-2-сульфонат натрия; выход 88-90% [8]. Его используют главным образом для производства нафтола-2 (щелочным плавлением) и поверхностно-активных веществ (конденсацией с формальдегидом). Дальнейшее сульфирование нафталин-1-сульфокислоты (16) в условиях, исключающих гидролиз сульфогрупп, приводит к смеси нафталин-1;5- (18) и -1,6-дисульфокислот (19) в соотношении примерно 3:1, а сульфирование нафталин-2-сульфокислоты (17) – к смеси нафталин-1,6- (19) и -1,7-дисульфокислот (20) с преобладанием первой. Сульфирование нафталин-2-сульфокислоты (17) в условиях, способствующих гидролизу α -сульфогруппы, приводит к нафталин-2,6- (21) и -2,7-дисульфокислотам (22) в соотношении 1:2 [1]. Из дисульфокислот нафталина важнейшей является 1,5-дисульфокислота (18). Ее получают в промышленности сульфированием нафталина олеумом при $\approx 55^\circ C$, отделяя после разбавления раствором Na_2SO_4 нафталин-1,5-дисульфонат натрия от 1,6-дисульфоната и других примесей, остающихся в фильтрате [1, 8]; выход до 75%. Нафталин-1,5-дисульфокислоту (18) используют для получения 5-гидрокси нафталин-1-сульфокислоты, 1,5-дигидрокси нафталина, 4-амино- и 3-амино нафталин-1,5-дисульфокислот – азосоставляющих для красителей.

Нафталинтрисульфокислоты образуются с высокими выходами при действии на нафталиндисульфокислоты олеума при 90-150°C. 1,5- и 1,7-дисульфокислоты (18) и (20) переходят в 1,3,5-трисульфокислоту (23), 1,6- и 2,7-дисульфокислоты (19) и (21) – в 1,3,6-трисульфокислоту (24), 1,7- и 2,6-дисульфокислоты (20) и (22) – в 1,3,7-трисульфокислоту (25). Особенно важна 1,3,6-трисульфокислота (24), так как ее последовательным нитрованием, восстановлением и щелочным плавлением превращают в 4-амино-5-гидрокси-нафталин-2,7-дисульфокислоту (Аза-кислота). (Аза-кислота) – наиболее многотоннажный азокомпонент для водорастворимых азокрасителей. Нафталин-1,3,6-трисульфокислоту (24) получают сульфированием нафталина сначала 98%-й H₂SO₄ до 2-сульфокислоты, а затем олеумом [8], достигая выхода до 77% и даже до 82% [12]. Реакционную массу, содержащую примеси трисульфокислот (23) и (25) и тетрасульфокислоты (26), после добавления воды направляют для нитрования. Нафталин-2,3,5-трисульфокислота (23) с хорошим выходом может быть получена сульфированием нафталин-1,5-дисульфокислоты (18) ≈30%-м олеумом при 90°C. Из нафталина ее получают с примесью 1,3,6-трисульфокислоты (24) сульфированием олеумом в условиях, максимально способствующих образованию на первом этапе 1,5-дисульфокислоты (18), и используют для синтеза азосоставляющей – 4-амино-5-гидрокси-нафталин-1,7-ди-сульфокислоты (Карбоновая кислота). Продукт исчерпывающего сульфирования нафталина – нафталин-1,3,5,7-тетрасульфокислота (26) не имеет практического значения. Она может быть получена нагреванием нафталин-2,6-дисульфокислоты (21) с высокопроцентным олеумом при 260°C. Практически важными и сложными являются синтезы сульфокислот 2-гидрокси-нафталина (нафтол-2). Активность различных положений в молекуле нафтола-2 уменьшается в ряду: 1>8>6>7>3. Образующаяся с наибольшей скоростью 2-гидрокси-нафталин-1-сульфокислота (27) (гидроксикислота Тобиаса) настолько легко гидролизует, что выделить ее удается лишь в условиях, когда десульфирование невозможно или затруднено. Сульфокислоту (27) лучше всего получать действием на нафтол-2 хлорсульфоновой кислоты в инертном растворителе (дихлорэтан, тетрачлорэтан, о-дихлорбензол и др.) при 0°C [14]. Ее производят также обработкой нафтола-2 98%-ной H₂SO₄ при температуре от –12 до –1°C, отделяя от примесей изомеров в виде дикалиевой соли (выход 72%) [7]. Сульфокислоту (27) используют в основном для синтеза 2-аминонафталин-1-сульфокислоты (кислота Тобиаса) (28). Присутствие непрореагировавшего нафтола-2 в сульфокислоте (27) недопустимо, так как при аминировании он переходит в канцерогенный β-нафтиламин.

Сульфированные фракции смолы (180-240°C) были подвергнуты взаимодействию с водным раствором формальдегида, т.е. ацилированию. Ацилирование наряду с алкилированием – наиболее распространенная реакция ароматического замещения под действием C-электрофилов. Вступление ацильной группы RC(O), где R≠H приводит к образованию арилкетонов, а при внутримолекулярном ацилировании – к циклическим кетонам и хинонам. Введение остатка муравьиной кислоты (формилование, R = H) с образованием альдегидов вследствие его специфики рассмотрено отдельно.

При получении арилкетонов ArCOR реагентами служат карбоновые кислоты, их галогенангидриды, ангидриды, эфиры, амиды, нитрилы. Активность реагента тем выше, чем больше положительный заряд на карбонильном атоме углерода в ацильном остатке. При действии смешанного ангидрида двух карбоновых кислот RCOOCOR' в ароматическое кольцо вступает преимущественно более электроноакцепторная ацильная группировка, а при равной электроноакцепторности R и R' – больший ацильный остаток [22].

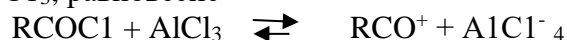
Для увеличения положительного заряда на атакующем атоме углерода ацилирующего реагента используются те же катализаторы, что и в реакции алкилирования: апротонные и протонные кислоты. Катализатор координируется с атомом кислорода ацильной группы. Активность ацилгалогенидов в зависимости от природы галогена уменьшается в ряду: I>Br>Cl>F, противоположном ряду при алкилировании алкилгалогенидами, где катализатор

координируется по атому галогена. На 1 моль реагента применяют обычно не менее 1 моль кислоты Льюиса. Однако ацилирование высокореакционноспособных субстратов можно проводить в присутствии очень малых количеств таких катализаторов, как FeCl_3 , I_2 , ZnCl_2 . Реагентами, способными ацилировать бензол и его производные в отсутствие катализатора, являются гексагалогенантимонаты ацетилия $\text{MeCO}^+\text{SbX}_6$ – ($\text{X} = \text{F}, \text{Cl}$) и смешанные ангидриды карбоновой и трифторметансульфокислоты – ацилтрифлаты $\text{RCOOSO}_2\text{CF}_3$, приготовляемые взаимодействием ацилхлорида с трифлатом серебра или с трифторметансульфокислотой. Кипячение бензоилтрифлата в бензоле в течение 5 ч приводит к бензофенону с выходом 90%, тогда как при действии других бензоилсульфонатов более реакционноспособный *n*-ксилол не изменяется при 100 °С в течение 24 ч [13].

Добавка при ацилировании небольшого количества трифторметансульфокислоты (несколько % (мол.)) оказывает сильное каталитическое действие. Кипячение *n*-ксилола с бензоилхлоридом в присутствии 1% (мол.) $\text{Cl}_3\text{SO}_3\text{H}$ в течение 6 ч приводит к 2,5-диметилбензофенону с выходом 82%, а в присутствии H_2SO_4 – с выходом всего 28% [15]. Аналогичный каталитический эффект оказывает дифторсульфоуксусная кислота $\text{HO}_2\text{CCF}_2\text{SO}_3\text{H}$. Твердым гетерогенным катализатором такой же природы является полимер на основе перфторалкансульфокислот (1).

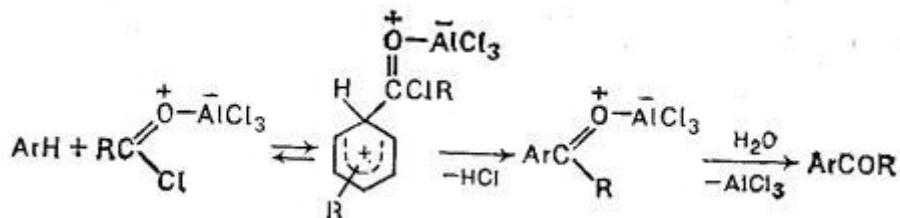
В качестве среды при ацилировании может быть использован избыток арена и различные растворители, инертные в условиях синтеза, – дихлорэтан, дихлорметан, хлороформ, нитробензол, нитрометан, сероуглерод, диоксид серы и др. Важно, чтобы реакционная смесь была гомогенной и все компоненты находились в растворе. Атакующей частицей может быть ацилий-катион в свободном виде или в виде ионной пары или же комплекс реагента с катализатором. С участием катиона ацетилия осуществляется ацилирование гексагалогенантимонатами ацетилия и ацилтрифлатами. При ацилировании галогенангидридами в присутствии кислот Льюиса атака ионом ацетилия вероятнее в полярных растворителях. Катион ацетилия CH_3CO^+ зарегистрирован по ИК-спектрам при взаимодействии ацетилхлорида с хлоридом алюминия. Как показано методом меченых атомов с применением AlCl_3 , равновесие

при $\text{R} = \text{Ph}$ устанавливается при 20°С за несколько минут. При изучении ацетилирования метилбензолов в газовой фазе свободным ионом ацетилия, генерированным радиолизом смеси $\text{MeF}-\text{CO}$ при 37,5°С, не обнаружено принципиальных различий в механизме реакции в газовой фазе и в растворах [16]. Относительные скорости и распределение изомеров при ацетилировании метил- и галогенбензолов солями ацетилия в нитрометане сходны с наблюдаемыми при действии ацетилхлорида в присутствии хлорида алюминия. Вероятность атаки свободным ионом RCO^+ возрастает в случае стерически затрудненных групп R. Если R – трет-*Alk*, катион RCO^+ может терять CO с образованием алкильного радикала R^+ , в результате чего протекает побочный процесс алкилирования, более заметный при реакциях малореакционноспособных субстратов, когда ион ацетилия имеет достаточно времени для фрагментации. Так, пивалоилхлорид $\text{Me}_3\text{COC1}$ при реакции с анизолом в присутствии AlCl_3 дает продукт ацилирования, а при взаимодействии с бензолом – в основном продукт трет-бутилирования. При реакции ацилирования, в отличие от реакции алкилирования, алкильный остаток в группе RCO не перегруппировывается. При действии ацилгалогенидов в присутствии катализаторов Фриделя-Крафтса в неполярных растворителях (дихлорэтан, дихлорметан, хлороформ) вероятнее атака субстрата комплексом ацилгалогенида с катализатором. Комплексы $\text{AcCl} \cdots \text{AlCl}_3$ составов 1:1 и 1:2 спектрально идентифицированы и охарактеризованы в растворах константами равновесия. При ацетилировании бензола и метилбензолов ацетилхлоридом в присутствии AlCl_3 в SO_2 при -64°С установлено образование комплекса с субстратом состава 1:1:1; методом ЯМР доказано, что этот комплекс является σ -комплексом. Скорость реакции прямо пропорциональна его

концентрации. Реакция имеет первый порядок по субстрату, реагенту, катализатору. Константы равновесия стадии образования σ -комплекса при атаке субстрата комплексом ацилгалогенида с $AlCl_3$ (1:1) составляют для бензола, *n*-ксилола, мезитилена приблизительно 0,4, 50 и 105 соответственно [17]. Катализатор остается связанным с продуктом в результате координации по ацильной группе и необратимо разлагается при обработке реакционной массы водой.

Наличие в субстрате сильного электроноакцепторного заместителя (NO_2 , COR , CO_2R , CN , SO_2R и др.) при отсутствии сильных электронодонорных заместителей препятствует реакции ацилирования. Вследствие того, что ацильная группа дезактивирует ароматическое кольцо, реакция ацилирования, в отличие от реакции алкилирования, останавливается на стадии монозамещения. Если субстрат содержит основные группы, катализатор – кислота Льюиса – координируется с ними, что может сказаться на реакционной способности субстрата. Например, показано, что скорость ацилирования алкоксибензолов решающим образом зависит от количества галогенида алюминия [18]. В то время как 1,2-диметоксибензол (вератрол) при действии ацетилхлорида в σ -дихлорбензоле при 20 °C в присутствии 1 моль $AlBr_3$ быстро и с высоким выходом превращается в 3,4-диметоксибензофенон, в присутствии 2 моль $AlBr_3$ эта реакция практически не идет и наблюдается ацелирование σ -дихлорбензола. В присутствии 1 моль $AlBr_3$ вератрол ацелируется в 10^5 раз быстрее бензола, тогда как в присутствии 2 моль $AlBr_3$ – в 10^3 раз медленнее. В случае объемистых алкоксильных групп, стерически препятствующих координации катализатора по эфирному атому кислорода, избыток катализатора не влияет на скорость ацелирования. Ацилий-катионы – более слабые электрофилы, чем алкильные карбокатионы, поэтому реакция ацилирования значительно более селективна, чем реакция алкилирования. Константа чувствительности ρ при ацелировании равна – 9,1, тогда как при этилировании $\rho = 2,4$. Относительная скорость реакции толуола по сравнению с бензолом k_T/k_B в нитрометане в присутствии $AlCl_3$ при 25 °C уменьшается при переходе от бензоилхлорида (153 : 1) к пентафторбензоилхлориду (16 : 1) и увеличивается при переходе к *n*-метоксибензоилхлориду (233 : 1) в соответствии с повышением и понижением электрофильности реагентов. Отношение орто/пара изменяется от 0,8 для пентафторбензоилхлорида до 0,02 для *n*-метилбензоилхлорида [19]. Изучение кинетики ацилирования 2,4-дихлорбензоилхлоридом в нитрометане показало, что реакция имеет первые порядки по субстрату, по ацилхлориду и по катализатору, находящемуся, по-видимому, в виде комплекса с растворителем. Константа скорости и отношение k_T/k_B зависят от начальной концентрации $AlCl_3$, понижаясь с ее увеличением [20].

Вследствие обратимости реакции ацилирования при кинетическом и термодинамическом контроле могут образовываться разные изомеры. Это особенно ярко проявляется при ацилировании полициклических ароматических соединений. Быстрее образующийся, но термодинамически менее стабильный изомер переходит в более стабильный. Например, 1-ацетил-2,7-диметоксинафталин (107); получаемый реакцией 2,7-диметоксинафталина (108) с ацетилхлоридом в дихлорэтаноле в присутствии эфирата BF_3 при 25°C (выход 87%), превращается в 3-ацетил-2,7-диметоксинафталин (109) при обработке полифосфорной кислоты при 45-60°C и может быть синтезирован непосредственно ацелированием 2,7-диметоксинафталина (108) в полифосфорной кислоте [21].

Таким образом, синтезированные нами реагенты – соли продуктов конденсации сульфированной фракции (180-240°C) с водным раствором формальдегида – обладают хорошо выраженными поверхностно-активными свойствами.

Поверхностно-активные вещества (ПАВ) – это вещества, адсорбирующиеся на поверхности раздела двух фаз и образующие на ней слой повышенной концентрации. Однако в понятие «поверхностно-активные вещества» (ПАВ) обычно вкладывают более узкий смысл, относя его лишь к группе органических соединений, адсорбция которых из их растворов даже очень малой концентрации приводит к резкому снижению поверхностного (межфазного) натяжения на поверхности раздела раствора с газом (паром), др. жидкостью или твердым телом. Термин «поверхностное натяжение» принято употреблять по отношению к поверхности раздела конденсированной фазы с газом, а термин «межфазное натяжение» – по отношению к поверхности раздела двух конденсированных фаз. Накопление и ориентация в адсорбционном слое молекул или ионов ПАВ – следствие их дифильности (двойственности свойств). Каждая молекула типичных ПАВ имеет олеофильную, или липофильную, часть (один или несколько углеводородных радикалов) и гидрофильную часть (одну или несколько полярных групп). То есть поверхностная активность ПАВ, растворенных в углеводородных жидкостях, обусловлена гидрофильными группами, а растворенных в воде – олеофильными (гидрофобными) радикалами.

Анионоактивные вещества составляют большую часть мирового производства ПАВ. Промышленные ПАВ этого типа можно разделить на следующие основные группы: карбоновые кислоты и их соли (мыла), алкилсульфаты (сульфоэфиры), алкилсульфонаты и алкиларилсульфонаты, прочие продукты. В производстве мыл и многих ионов и неионогенных мылоподобных ПАВ используют карбоновые кислоты, получаемые гидролизом из растительных и животных жиров, и синтетические жирные кислоты. Промышленное значение имеют также смоляные и жирные кислоты талового масла – побочного продукта целлюлозного производства – смоляные кислоты канифоли, среди которых преобладает абиетиновая. Наибольшее значение как ПАВ из солей монокарбоновых кислот имеют мыла (натриевые, калиевые и аммонийные) жирных кислот RCOOH , где R – насыщенный или ненасыщенный нормальный алифатический радикал с числом атомов углерода 12-18, и мыла (натриевые, реже калиевые) смоляных кислот. Практическое значение имеют также дикарбоновые кислоты, например алкенилянтарные, получаемые в промышленности конденсацией непредельных углеводов с малеиновым ангидридом. Алкилсульфаты синтезируют обычно сульфозетерификацией высших жирных спиртов или олефинов с последующей нейтрализацией соответственно первичных или вторичных алкилсерных кислот. Алкиларилсульфонаты, главным образом моно- и диалкилбензолсульфонаты, а также моно- и диалкилнафталинсульфонаты составляют большую часть синтетических анионоактивных ПАВ. Алкилсульфонаты обычно получают из насыщенных углеводородов C_{12} - C_{18} нормального строения, которые сульфохлорируют или сульфоокисляют с последующим омылением или нейтрализацией продукта [23].

Катионоактивные ПАВ можно разделить на следующие основные группы: амины различной степени замещения и четвертичные аммониевые основания, др. азотсодержащие основания (гуанидиню, гидрозины, гетероциклические соединения и т.д.), четвертичные фосфониевые и третичные сульфониевые основания. Сырьем для катионоактивных ПАВ, имеющих хозяйственное значение, служат амины, получаемые из жирных кислот и спиртов, алкгалогенидов, а также алкилфенолов. Четвертичные аммониевые соли синтезируют из соответствующих длинноцепочечных галоидных алкилов реакцией с третичными аминами, из аминов хлоралкилированием или другими путями из синтетических спиртов, фенолов и фенольных смесей.

Большее значение как катионоактивные ПАВ и как исходные продукты в синтезе неионогенных ПАВ (см. ниже) имеют не только моно-, но и диамины, полиамины и их производные.

Амфотерные ПАВ могут быть получены из анионоактивных введением в них аминогрупп или из катионоактивных введением кислотных промышленностью амфотерные ПАВ выпускаются в небольшом количестве, и их потребление расширяется медленно. Это наиболее перспективный и быстро развивающийся класс ПАВ. Не менее 80–90% таких ПАВ получают присоединением окиси этилена к спиртам, алкилфенолам, карбоновым кислотам, аминам и другим соединениям с реакционноспособными атомами водорода. Полиоксиэтиленовые эфиры алкилфенолов – самая многочисленная и распространенная группа неионогенных ПАВ, включающая более сотни торговых названий наиболее известны препараты ОП-4, ОП-7 и ОП-10. Типичное сырье – октил-, ионил- и додецилфенолы; кроме того, используют крезолы, крезоловую кислоту, нафтол и др. Если в реакцию взят индивидуальный алкилфенол, готовый продукт представляет собой смесь ПАВ общей формулы $RC_6H_4O(CH_2O)_mH$, где t – степень оксиэтилирования, зависящая от молярного соотношения исходных компонентов. Полиоксиэтиленовые эфиры жирных кислот $RCOO(CH_2CH_2O)_mH$ синтезируют прямым оксиэтилированием кислот или этерификацией кислот предварительно полученным полиэтиленгликолем. Полиоксиэтиленовые эфиры спиртов $RO(CH_2CH_2O)_mH$ приобрели важное промышленное значение, т.к. они легко поддаются биохимическому разложению в природных условиях. Их получают оксиэтилированием высших жирных спиртов, реакцией алкилбромида с моноватриевой солью полиэтиленгликоля и др. путями. Полиоксиэтиленовые эфиры меркаптанов, как и спиртов, получают обычно оксиэтилированием третичных алкилмеркаптанов, а также первичных n -алкилмеркаптанов и некоторых алкилбензолмеркаптанов. Полиоксиэтиленовые производные алкиламинов составляют весьма разнообразную группу ПАВ, многие из которых выпускают в промышленности. Эти ПАВ, будучи по своей природе катионоактивными, с увеличением длины полиоксиэтиленовой цепи приобретают ярко выраженные свойства неионогенных веществ [24]. Наиболее важны в практическом отношении продукты оксиэтилирования первичных n -алкиламинов, трет-алкиламинов и дегидроабетиламинов.

Выпускают также продукты на основе полиэтиленполиаминов, например диэтилентриамина, но они не имеют широкого применения. В промышленном или полупромышленном масштабе производят ПАВ с третичным алифатическим радикалом $RC(CH_3)_2NH(CH_2CH_2O)_mH$, содержащим 12–22 атома углерода, и $t = 1 - 25$; полиоксиэтилендегидроабетиламины (на основе кислот канифоли и талового масла); полиоксипропиленовые производные аминов – «пропомины».

Полиоксиэтиленалкиламиды обычно получают оксиэтилированием амидов или предварительно полученных моно- или днэтилоламидов жирных кислот (лауриновой, пальмитиновой, олеиновой). Ряд неионогенных ПАВ получают на основе полиатомных спиртов, частично этерифицированных жирными кислотами. Используют спирты, содержащие от 2 до 6 гидроксильных групп, пентаэритрит, полиглицерины, углеводы. При оксиэтилировании к свободным гидроксильным группам исходного продукта присоединяются полиоксиэтиленовые цепи разной длины. Другой путь получения ПАВ из полиатомных спиртов – сначала оксиэтилирование, а затем этерификация.

Практическое значение блоксополимеров окиси этилена и окиси пропилена как ПАВ постоянно возрастает. Их получают ступенчатой полимеризацией, используя в качестве «затравки» соединения, содержащие реакционноспособные атомы водорода.

Монофункциональные исходные соединения для синтеза таких ПАВ – одноатомные спирты, кислоты, меркаптаны, вторичные амины, N -замещенные амиды и др. Гидрофобной частью молекулы служит остаток исходного вещества, если оно имеет достаточно длинный

алифатический радикал, и полипропиленоксидный блок. Помимо плуроников на основе функционального исходного соединения известны другие ПАВ, такие как плуродаты.

Исходными веществами с тремя функциональными группами в синтезе блоксополимерных неионогенных ПАВ могут быть глицерин и др. [25]

Из тетрафункциональных соединений для синтеза блоксополимерных ПАВ чаще всего используют алифатич. первичные диамины. Наиболее известны тетроники.

Получают также блоксополимеры окисей алкилена на основе пентаэритрита, диатилентриамин, гекситов (сорбита и маннита), сахарозы и др. Неионогенные ПАВ различных типа используют как исходные продукты для получения ряда ионогенных ПАВ. На основе оксиэтилированных алифатических спиртов, алкилфенолов и других рассмотренных выше веществ синтезируют поверхностно-активные сульфаты, фосфаты, карбоксилаты и четвертичные аммониевые соединения.

К большинству оксиэтилированных продуктов можно присоединить акрилонитрил с последующим переводом полученного амина в четвертичное аммониевое основание обычными методами. Фторзамещенные ПАВ составляют обширный класс соединений. Многие фторзамещенные ПАВ разных типов получают на основе фторангидридов перфторкарбоновых и перфторсульфоновых кислот. Высокомолекулярные ПАВ – растворимые карбо- или гетроцепные полимеры ионогенного или неионогенного типа с молекулярной массой от нескольких тысяч до нескольких сотен тысяч. Среди них есть природные соединения (белки, альгенаты, пектиновые вещества и т.д.), продукты химической обработки природных полимеров (например, производные целлюлозы) и синтетические полимеры [26].

В структуре типичных высокомолекулярных ПАВ должно быть четкое разграничение гидрофильных и гидрофобных участков. ПАВ являются сополимерами или гомополимерами, в которых вдоль длинной гидрофобной основной цепи расположены через определенные интервалы гидрофильные боковые цепи или группы. Типичные представители анионоактивных ПАВ этой группы – полиакриловая и полиметакриловая кислоты, их соли и некоторые производные, а также карбоксилсодержащие полимеры на основе поливинилового спирта, полиакриламида, сополимеров малеинового ангидрида с другими непредельными соединениями. Поверхностной активностью обладают сульфированные и сульфоэтерифицированные полимеры (полистирол, поливиниловый спирт, оксиэтилированный поликонденсат п-алкилфенола с формальдегидом и др.).

Катионоактивные полимерные ПАВ получают хлорметилизацией, а затем аминированием полистирола, поливинилтолуола и других виниловых полимеров. Особенно высока поверхностная активность солей полимерных четвертичных аммониевых оснований, в том числе солей поливинилпиридиния. Для получения высокомолекулярных ионогенных ПАВ – растворимых полиэлектролитов – пригодно большинство методов и исходных продуктов, которые применяют при синтезе ионообменных смол.

Неионогенные высокомолекулярные ПАВ можно получить оксиэтилизацией практически из любого полимера, содержащего гидроксильные или другие функциональные группы с реакционноспособными атомами водорода.

Поверхностную активность удобно оценивать по наибольшему понижению поверхностного натяжения, деленному на соответствующую концентрацию – ККМ в случае мицеллообразующих ПАВ. Поверхностная активность обратно пропорциональна ККМ.

Образование мицелл происходит в узком интервале концентраций, который становится уже и определенной по мере удлинения гидрофобных радикалов. Простейшие мицеллы типичных полукolloидных ПАВ, например солей жирных кислот, при концентрациях, не слишком превышающих ККМ, имеют сфероидальную форму. С ростом концентрации ПАВ анизометричных мицелл сопровождается резким возрастанием структурной вязкости, приводящей в некоторых случаях к гелеобразованию, т.е. полной потере текучести [24].

ККМ – важный технологический показатель. Его можно определять различными методами, т.к. в области ККМ более или менее резко меняются многие физико-химические свойства системы. ККМ находят по характерным изменениям поверхностного натяжения, светорассеяния, электропроводности, вязкости, диффузии, солубилизации, спектральных характеристик раствора и т.д.

ГЛБ – условная и чисто эмпирическая характеристика, не претендующая на универсальность. Очень специфичны по свойствам фтортензиды, неполярная часть молекулы которых образована фторуглеродными цепями. Вследствие слабого межмолекулярного взаимодействия, низкомолекулярные фторуглероды обладают чрезвычайно малой поверхностной энергией. Особенность фторуглеродных ПАВ – соединений с фторуглеродными и углеводородными радикалами - высокая поверхностная активность в неполярных органических жидкостях с низкой поверхностной энергией. Адсорбционный слой перфторированных ПАВ на твердой поверхности, ориентированный фторуглеродными радикалами наружу, снижает критическое поверхностное натяжение смачивания до значений меньших, чем поверхностное натяжение углеводородных жидкостей. Это значит, что такая поверхность становится не только гидрофобной, но и олеофобной, то есть не смачиваемой маслами и другими жидкими углеводородами. Фторуглеродные цепи, вследствие высокой энергии межатомной (внутримолекулярной) связи, химически инертны и термостойки

ПАВ находят широкое применение в промышленности, в сельском хозяйстве, медицине и быту. Мировое производство ПАВ растет с каждым годом, причем в общем выпуске продукции постоянно возрастает доля неионогенных веществ. Широко используют все виды ПАВ при получении и применении синтетических полимеров. Важнейшая область потребления мицеллообразующих ПАВ – производство полимеров методом эмульсионной полимеризации. От типа и концентрации выбранных ПАВ (эмульгаторов) во многом зависят технологические и физико-химические свойства получаемых латексов. ПАВ используют также при суспензионной полимеризации. Обычно применяют высокомолекулярные ПАВ – водорастворимые полимеры (поливиниловый спирт, производные целлюлозы, растительные клеи и т.п.). Смешиванием лаков или жидких масляносмоляных композиций с водой в присутствии эмульгаторов получают эмульсии, применяемые при изготовлении пластмасс, кожзаменителей, нетканых материалов, импрегнированных тканей, водоразбавляемых красок и т.д.

В производстве лакокрасочных материалов и пластмасс. ПАВ добавляют для регулирования их реологических характеристик. Разнообразные ПАВ применяют для поверхностной обработки волокнистых (тканых и нетканых) и пленочных материалов (как антистатики, модификаторы прядильных растворов моющие средства). Среди ПАВ, применяемых как гидрофобизаторы, наиболее перспективны кремнийорганические и фторуглеродные соединения. Последние, при соответствующей ориентации молекул в поверхностном слое, способны предотвратить смачивание материала не только водой, но и углеводородными жидкостями [27; 28]. В производстве губчатых резин и пенопластов ПАВ применяют как стабилизаторы пен. Высокомолекулярные водорастворимые ПАВ, помимо использования в указанных выше технологических процессах, применяют как флокулянты в различных видах водоочистки. С их помощью из сточных и технологических вод, а также из питьевой воды удаляют загрязнения, находящиеся во взвешенном состоянии.

Синтезированные нами ПАВ значительно снижают величину поверхностного натяжения воды. Так, 0,5%-ные растворы кальциевых солей продуктов опыта №6 обладают поверхностным натяжением: при 20°C – 50,01, а при 40°C – 44,2; натриевых солей – 43,6 и 36,1; аммонийных солей – 44,4 и 37,3 эрг/см² соответственно. Близкие значения поверхностной активности натриевых и аммонийных солей и их преимущество по сравнению с кальциевыми солями несомненно обусловлено уменьшением гидрофильности

при переходе от солей одновалентных металлов (и аммония) к солям двухвалентных металлов.

Таблица 3 – Результаты лабораторных опытов по карбонатной флотации фосфоритов Каратау

Реагент	Расход руды, кг/т			Время флотации, мин	Продукты обогащения	Вес после сушки, г	Выход, %	P ₂ O ₅ , %		MgO, %		Δα, %
	реагента	керосина	жидкого мыла					содержание	извлечение	содержание	извлечение	
Аммонийная соль продукта конденсации (опыт №6)	9	-	-	4	Карбонатный концентрат	29,4	32,5	20,9	16,7	5,92	71,3	-
					Фосфатный продукт	60,9	67,5	25,7	83,3	1,15	28,7	2,5
					Исходная руда	90,3	100,0	23,2	100,0	2,7	100,0	-
Кальциевая соль того же продукта	2	0,30	-	4	Карбонатный концентрат	21,5	23,4	19,0	16,0	8,2	71,1	-
					Фосфатный продукт	70,0	76,6	25,3	83,5	1,02	28,9	2,1
					Исходная руда	91,5	100,0	23,2	100,0	2,7	100,0	-
Фосфорная кислота (опыты ГИХСа)	10,0	-	-	7	Карбонатный концентрат	-	25,9	14,5	16,2	10,0	63,7	-
					Фосфатный продукт	-	74,1	26,3	83,8	2,0	36,3	3,1
					Исходная руда	-	100,0	23,2	100,0	4,1	100,0	-

Синтезированные реагенты являются хорошими пенообразователями. Максимальная устойчивость пены исследованных растворов, как правило, достигается при концентрации 0,25%, что, очевидно, связано с достижением в этой области критической концентрации мицеллообразования.

Реагенты опытов № 5 и 6 проверялись в качестве флотационного агента по отношению к фосфатным рудам Каратау, лабораторные результаты карбонатной флотации в открытом цикле без очисток приведены в таблице 3. Увеличение содержания фосфорного ангидрида в фосфатном продукте (по сравнению с исходной рудой) обозначено Δα. Для сравнения в таблице даны технологические показатели карбонатной флотации в таких же условиях той же фосфоритной руды, проведенной по разработанному ГИХСом и по принятому на комбинате Каратау режиму, в котором главным реагентом является фосфорная кислота [5].

Судя по данным таблицы 3, аммонийные и кальциевые соли продуктов конденсации опыта №6 обладают хорошими флотационными свойствами. С помощью солей аммония получен фосфатный продукт с содержанием 25,7% P₂O₅ при его извлечении, равном 83,3%; магниевый показатель удовлетворяет требованиям технологии суперфосфатного производства. Пена обильная, светлая, гасится самостоятельно, без добавления керосина.

При обогащении руды кальциевыми солями получен фосфатный продукт с содержанием 25,3% P₂O₅ при извлечении 83,5%. Расход реагента составляет всего 2,0 кг/т; пена гасится при добавлении 0,3 кг/т керосина.

Эти величины очень близки к показателям, достигаемым при использовании фосфорной кислоты. Учитывая, что последняя является дорогой и дефицитной, а технология обогащения фосфатных руд с её помощью очень сложна и требует аппаратуру из

легируемых материалов, применение синтезированных реагентов можно считать выгодным и перспективным.

Выводы

Найдены оптимальные условия конденсации сульфированной нафталиновой фракции (180–240°C) с 40%-ным водным раствором формальдегида. Выяснена химическая природа синтезированных продуктов, которые по своим свойствам напоминают ПАВ типа «некалей».

Показано, что синтезированные продукты обладают хорошо выраженными поверхностно-активными свойствами и флотирующей способностью по отношению к фосфатным рудам Каратау.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фазулзянов, Р.Р. Исследование деэмульгирующих и поверхностных свойств композиционных реагентов для нефтепромыслов / Р.Р. Фазулзянов, А.А. Елпидинский, А.А. Гречухина // Вестник Казанского государственного технологического университета. – 2011. – №10. – С. 169–172.
2. Беллами Л. Инфракрасные спектры сложных молекул. – М.: ИЛ, 1963.
3. Hummel K. Analyse der Tenside. Munchen, Verlag C. Hanser, 1962.
4. Кусаков М.М., Шиманко Н.А., Шишкина М.В. Ультрафиолетовые спектры поглощения ароматических углеводов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
5. Мтрёмовский Л.И., Баскакова М.И. в сб.: «Обогащение фосфатных руд» // Труды Гос. науч.-исслед. ин-та горнохимич. сырья. – Вып. 8. – М.: Госгортехиздат, 1962. – С. 138.
6. Frank H.-G., Stadelhofer J.W. Industrial Aromatic Chemistry. – Berlin: Springer-Verlag, 1988. – 486 p.
7. Дональдсон Н. Химия и технология соединений нафталинового ряда / Пер. с англ. под ред. А.И. Королева. – М.: Госхимиздат, 1963. – 656 с.
8. Pawelleck D., Behre П., Bonse G. e. a.//Ullmanns Encyklopadie der technischen Chemie. 4-te Aull. B. 17. Weinheim: Verlag Chemie, 1979. – S. 83-41.26. 4d'5. Пат. з.
9. Джилльбсрт Э.Е. Сульфирование органических соединений / Пер. с англ. под ред. А.И. Гершеневича. – М.: Химия, 1969. – 414 с.
10. Cerfontain H. Mechanistic Aspects in Aromatic Sulfonation and Desulfonation. X. Y.: Intersciens Publ. 1968. – 314 p.
11. Багал И.Л., Салов В.В. // Ж-ВХО им. Д.И. Менделеева. 1984. – Т.29. – Вып. 5. – С. 572-577.
12. А. с. 910610 СССР. 1981.//Бюлл. изобр. – 1982. – №9. – С. 82.
13. Effenberger F.//Angew. Chem. 1980. – B. 92. – №3. – S. 147–168.
14. Friedel-Crafts and Related Reactions / Ed. G.A. Olah. N. Y.: Wiley, 1963-1964. – V.1. – 1031 p. – V. 2. – 1362 p. – V. 3. – 1606 p.,.
15. Effenberger F., Sohn E., Epple C.// Chem. Ber. – 1983. B. Mб. – N3. – S. 1195–1208.
16. Sepnanza M., Sparapani C. // J. Am. Chem. Soc. – 1980. – V. 102. – N 9. – P. 3120–3124.
17. Tan LK., Brownstein S. // J. Org. Chem. – 1983. – V. 48. – N3. – P. 302–306.
18. Buckley T.F., Rapoport H. // J. Am. Chem. Soc. – 1980. – V. 102. – N 9. – P. 3056–3062.
19. Olah G.A., Kobayashi S. // Ibid. 1971. – V. 93. – N25. – P. 6964-6967.
20. De Haan F.P., Covey W.D., Delker G.L. e. a.//J. Org. Chem. – 1984. – V.49. – N21. – P. 3953–3963.
21. Ланге, К.Р. Поверхностно-активные вещества: синтез, анализ, применение / К.Р. Ланге; под науч. ред. Л.П. Зайченко. – СПб.: Профессия, 2004. – 240 с., ил.
22. Olah G. AFriedel-Crafts Chemistry. N.Y.: Wiley, 1973. – 581 p.

23. Плохова С.Е., Саттарова Э.Д., Елпиндинский А.А. Изучение влияния анионных и катионных ПАВ на деэмульгирующую эффективность неионогенных ПАВ // Вестник Казанского технологического университета. – 2012. – №16. – С. 39–40.
24. Шилова С.В., Галиуллина Г.Х., Третьякова А.Я., Барабанов В.П. Мицеллообразование анионного ПАВ природного происхождения в водных средах // Вестник технологического университета. – 2015. – Т.18. – №16. – С. 44-46.
25. Лутфуллина Г.Г., Зиннатуллина З.А. О возможности регулирования пенообразующей способности композиций ПАВ // Вестник технологического университета. – 2015. – Т.18. – №15. – С. 197–199.
26. Лутфуллина Г.Г. Исследования влияния ПАВ на основе побочного продукта производства олеиновой кислоты на обезжиривание мехового сырья // Вестник Казанского технологического университета. – 2010. – №1. – С. 268–272.
27. Kumar N., Tyagi R. Characteristic and Application of Anionic Dimeric Surfactants: A Review. Tenside Surfactants: detergents. – 2019. – Том 56. – Выпуск 3. – С. 172–179.
28. Лутфуллина Г.Г. Исследование свойств анионоактивного ПАВ на основе жирных кислот пальмового масла и метанола // Вестник Казанского технологического университета. – 2014. – №22. – С. 99–100.

REFERENCES

1. Fazylzianov, R.R. Issledovanie deemylgiryuyih i poverhnostnyh svoystv kompozitsionnyh reagentov dlia neftepromyslov / R.R. Fazylzianov, A.A. Elpidinskiy, A.A. Grechikhina // Vestnik Kazanskogo gosydarstvennogo tehnologicheskogo yuniversityta. – 2011. – №10. – S. 169-172.
2. Bellami L. Infrakrasnye spektry slojnyh molekyl. – M.: IL, 1963.
3. Hummel K. Analyse der Tenside. Munchen, Verlag C. Hanser, 1962.
4. Kysakov M.M., Shimanko N.A., Shishkina M.V. Yltrafioletovye spektry pogloeniya aromaticheskikh yglevodородov. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1963.
5. Mtemovskiy L.I., Baskakova M.I. v sb.: «Obogaeniye fosfatnyh ryd» // Trudy Gos. nauch.-issled. in-ta gornohimich. syria. – Vyp. 8. – M.: Gosgortehizdat, 1962. – S. 138.
6. Frank H.-G., Stadelhofer J. W. Industrial Aromatic Chemistry. – Berlin: Springer-Verlag, 1988. – 486 r.
7. Donaldson N. Himiya i tehnologiya soedineniy naftalinovogo riada / Per. s angl. pod red. A.I. Koroleva. – M.: Goshimizdat, 1963. – 656 s.
8. Pawelleck D., Behre P., Bonse G. e. a. // Ullmanns Encyklopadie der technischen Chemie. 4-te Aull. B. 17. Weinheim: Verlag Chemie, 1979. – S. 83–41.26. 4d'5. Pat. z.
9. Djilbrst E.E. Sylfirovaniye organicheskikh soedineniy / Per. s angl. pod red. A.I. Gershenovicha. – M.: Himiya, 1969. – 414 s.
10. Cerfontain N. Mechanistic Aspects in Aromatic Sulfonation and Desulfonation. X. Y.: Intersciens Publ. 1968. – 314 p.
11. Bagal I.L., Salov V.V. // J-VHO im. D.I. Mendeleeva. 1984. – T.29. – Vyp. 5. – S. 572-577.
12. A. s. 910610 SSSR. 1981.//Biyll. izobr. – 1982. – №9. – S. 82.
13. Effenberger F. // Angew. Chem. 1980. – B. 92. – №3. – S. 147–168.
14. Friedel-Crafts and Related Reactions / Ed. G.A. Olah. N. Y.: Wiley, 1963-1964. – V.1. – 1031 p. – V. 2. – 1362 p. – V. 3. – 1606 p.,.
15. Effenberger F., Sohn E., Epple C.// Chem. Ber. – 1983. V. Mb. – N 3. –S. 1195–1208.
16. Sepnanza M., Sparapani C. // J. Am. Chem. Soc. – 1980. –V. 102. – N 9. – P. 3120–3124.
17. Tan LK., Brownstein S. // J. Org. Chem. – 1983. – V. 48. – N3. – P. 302–306.
18. Buckley T.F., Rapoport H. // J. Am. Chem. Soc. – 1980. – V. 102. – N 9. – P. 3056–3062.
19. Olah G.A., Kobayashi S. // Ibid. 1971. – V. 93. – N25. – P. 6964–6967.

20. De Haan F.P., Covey W.D., Delker G.L. e. a. // *J. Org. Chem.* – 1984. – V.49. – N21. – P. 3953-3963.
21. Lange, K.R. Poverhnostno-aktivnye veestva: sintez, analiz, primenenie / K.R. Lange; pod naých. red. L.P. Zaichenko. – SPb.: Professia, 2004. – 240 s., il.
22. Olah G. *Friedel-Crafts Chemistry*. N. Y.: Wiley, 1973. – 581 p.
23. Plohova S.E., Sattarova E.D., Elpindinski A.A. Izýchenie vlianiia anionnyh i kationnyh PAV na deemýlgirýýýýy effektivnost neionogennyh PAV // *Vestnik Kazanskogo tehnologicheskogo ýniversiteta.* – 2012. – №16. – S. 39–40.
24. Shilova S.V., Galýllina G.H., Tretiakova A.Ia., Barabanov V.P. Mitsellobrazovaniia anionnogo PAV prirodnoho proishojdeniia v vodnyh sredah // *Vestnik tehnologicheskogo ýniversiteta.* – 2015. – T.18. – №16. – S. 44–46.
25. Lýtfýllina G.G., Zinnatýllina Z.A. O vozmojnosti regýlirovaniia penoobrazýýeyi sposobnosti kompozitsii PAV // *Vestnik tehnologicheskogo ýniversiteta.* – 2015. – T.18. – №15. – S. 197–199.
26. Lýtfýllina G.G. Issledovaniia vlianiia PAV na osnove pobochnogo prodýkta proizvodstva oleinovoí kisloty na obezjirivanie mehovogo syria // *Vestnik Kazanskogo tehnologicheskogo ýniversiteta.* – 2010. – №1. – S. 268–272.
27. Kumar N., Tyagi R. Characteristic and Application of Anionic Dimeric Surfactants: A Review. *Tenside Surfactants: detergents.* – 2019. – Tom 56. – Vypýsk 3. – S. 172–179.
28. Lýtfýllina G.G. Issledovanie svoistv anionaktivnogo PAV na osnove jurnyh kislót palmovogo masla i metanola // *Vestnik Kazanskogo tehnologicheskogo ýniversiteta.* – 2014. – №22. – S. 99–100.

Д.А. ДИЛЬБАРХАНОВА*

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dana.dilbarhanova@ayu.edu.kz*

ЕКПЕ ЖАСАУҒА ҚАТЫСТЫ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ҰСТАНЫМДАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Мақалада екпе жасаудың тарихы, бүгіні, болашағы қарастырылып, медициналық көзқарас тұрғысынан сипатталады. Екпе жасатудың артықшылықтары мен кемшін тұстары сараланады. Әлемдік тәжірибедегі және еліміздегі екпеге қатысты мәселелер жайлы сөз қозғалады. Түрлі дін өкілдерінің екпе жасатуға қатысты көзқарастары мен ұстанымдары талданып, ол ұстанымдардың негіздері мен сүйенетін дереккөздері, көздеген мақсаттары мен кедергі ретінде көретін тұстары жайлы талқыланады. Нақты деректер негізінде діндер атынан сөйлей алатын өкілетті тұлғалардың екпе жасатуға қатысты пікірлері, рұқсаттары мен тыйымдарына шолу жасалады. Қазіргі заманғы медицинаның мүмкіндіктерін ойға ала отырып, екпе жасатудың қажетті және маңызды, әрі қауіпсіз қадам екендігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: екпе, дін, заң, жеке бас бостандығы, діни сенім еркіндігі, мемлекет.

D.A. Dilbarhanova

*Lecturer of Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dana.dilbarhanova@ayu.edu.kz*

Comparative Analysis of Views and Principles Regarding Vaccination

The article discusses the history, present, and future of vaccination and it is characterized from a medical point of view. The advantages and disadvantages of vaccination are differentiated. It discusses issues related to vaccination in world practice and in our country and analyzes the views and principles of representatives of different religions on vaccination, the basis and sources on which these principles are based, as well as their goals and sides, which are considered as obstacles. A review of the opinions, permissions and prohibitions of individuals who can speak on behalf of religion regarding vaccination is made based on accurate data. Taking into account the possibilities of modern medicine, it is shown that vaccination is a necessary and important step.

Keywords: vaccine, religion, law, individual freedom, freedom of religion, state.

Д.А. Дильбарханова

*преподаватель Международного казахско-турецкого университета им. Ходжа Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dana.dilbarhanova@ayu.edu.kz*

Сравнительный анализ религиозных взглядов и принципов в отношении вакцинации

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Дильбарханова Д.А. Екпе жасауға қатысты діни көзқарастар мен ұстанымдардың салыстырмалы талдауы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 330–338. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030>

* **Cite us correctly:**

Dilbarhanova D.A. Ekpe jasaýǵa qatysty dini kózqarastar men ustanymdardyń salystyrmaly taldaýy [Comparative Analysis of Views and Principles Regarding Vaccination] // *Iasayı universitetiniń habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 330–338. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030>

В статье рассматриваются история, настоящее, будущее вакцинации, и она характеризуется с медицинской точки зрения. Преимущества и недостатки вакцинации дифференцированы. Обсуждаются вопросы, связанные с вакцинацией в мировой практике и в нашей стране. Анализируются взгляды и принципы представителей различных религий на вакцинацию, основы и источники, на которые опираются эти принципы, а также их цели и стороны, которые рассматриваются в качестве препятствий. Делается обзор на мнения, разрешения и запреты касательные вакцинации лиц, которые могут говорить от имени религии на основе точных данных. Принимая во внимание возможности современной медицины, показано, что вакцинация является необходимым и важным шагом.

Ключевые слова: вакцина, религия, закон, свобода личности, свобода вероисповедания, государство.

Адамзат тарихындағы ең алғаш үлкен көлемде екпе жасату оқиғасы Массачусеттегі пірадар Котон Мэйзер шешек ауруына қарсы жергілікті дәрігер көмегімен өзіне және тағы 200 адамға екпе жасатқан кезінде тіркелген болатын. Дәл осы сәттен бастап екпеге қарсы топтар да бой көрсете бастады. Бұдан кейін ағылшындық атақты пірадар Роуланд Хилл (1744–1833) шешек ауруына қарсы вакцинацияны танымал етуші Эдвард Дженнермен жақсы таныстығының арқасында өзі уағыз айтқан елдімекендердің тұрғындарын екпе жасатуға ынталандырған болатын [1, 75-б.]. Ол 1806 жылы әлі көптеген медицина ғылымының өкілдері бұл тәжірибеге қарсы болып, үйренісе алмай жүргенде, осы тақырыпта памфлет жазып шығады [2, 112-б.]. Бірақ барлық дін өкілдерінің екпеге қатысты көзқарастары мұндай бола қойған жоқ. Бостондағы бірқатар пірадарлар 1798 жылы вакцинацияға қарсы қауымдастық құрды. Өзгелері мұны қауіпті деп тауып, екпе жасауға ынталандырушы дәрігерлер адамдарды өлтіруге тырысып жүр деген пікірді ұстанды. Вакцинацияға қарсы шыққан қауымдастықтардың көпшілігі протестанттық бағытты ұстанатын елдерден шығып отырды. Мысал ретінде Англиядағы Квакерлер қауымдастығы мен Швециядағы Баптисттерді келтіруге болады. Ұлыбритания аумағында екпе жасауды реттеуге бағытталған бірқатар жарғылар шығарылып отырды. Ең алғашқысы 1840 жылы шешек ауруына қарсы екпеге тыйым салатын жарғы болды. Ал 1853 жылы жергілікті беделді қауым өкілдерінің талабымен сәбилерге міндетті әрі тегін екпе жасау жайлы жарғы қабылданды. 1871 жылдан бастап екпеден бас тартқан ата-аналарға айыппұл салынып, оны төлегенше түрмеге тоғытылатын болған. Бірақ қоғам қарсылығына ұшыраған бұл ұстаным 1898 жылғы жарғымен өзгертіліп, екпенің тиімді немесе қауіпсіз екендігіне сенбейтін ата-аналарға балаларына екпе жасатудан бас тарта алатын құқық берді.

Екпеге қатысты қоғам пікірі әр түрлі және терең сенімдерді қамтиды. Бұл жағдай түрлі мәдени көзқарастар мен құндылықтар жүйесінің тоғысында пайда болады. Вакцинацияға қатысты негізгі перспективалар жеке құқық және қоғамдық денсаулық тарапынан екпеге қатысты ұстанымдар, түрлі діни қағидалар мен вакцина объектері, вакцинаға қатысты қоғам арасындағы сенімсіздік пен күмән контекстінде сипаттала алады.

Көптеген мемлекеттер өз азаматтарынан белгілі бір иммунизациядан өтуді міндетті түрде талап етеді. Қазақстан Республикасында мектеп жасына жеткен балалар міндетті екпе картасына ие болу керек. Міндетті иммунизацияның тиімділігі, қауіпсіздігі, моралдық тұрғыда дұрыстығы – жеке тұлғаның таңдау еркін құрметтеу және жалпы қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету деген екі түрлі мақсат арасындағы қарама-қайшылықтың арасында өзекті тақырыпқа айналған және маңыздылығын жоғалтар емес.

Жеке тұлға құқығы және қоғамдық денсаулықты сақтау арасындағы келіспеушілік АҚШ Жоғары Сотында осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын алғаш талқыланған болатын. Якобсон деген азамат пен Массачусетс билігі арасында болған сотта Кэмбридж қаласының тұрғыны шешек ауруына қарсы екпе жасатудан бас тартады, себебі ол заң оның өз денсаулығына жауап беру құқығына қол сұғып отыр деп шешеді. Сот Якобсонның өтінішін

кері қайтарады. Бұл 1905 жылғы сот шешімі жеке тұлға құқығын қоғамдық денсаулықты сақтаудың алдында шектеуге болатындығын көрсеткен мемлекеттің кейінгі іс-әрекеттер кешеніне де негіз болды [3, 652-653-б.].

Мұндай мәселе қоғамдық денсаулықты сақтау мүмкіндігінше көп адамды қорғап қалуға бағытталғандықтан, десек те қоғам ішіндегі жеке тұлғалар кейде өзге қалаулар мен талаптарға ие болатындықтан бой көрсетеді. Нақты екпе жағдайына қатысты айтар болсақ, мемлекеттік билік өкілдері жалпы халық денсаулығын қамтамасыз ету үшін жеке тұлғалардың құқығы мен қалауын екінші орынға ысырып қояды. Екпе жасатпаған тұлғалар жас балалар үшін, екпе қабылдай алмайтындай медициналық көрсеткіштерге ие тұлғалар үшін, тіпті екпе жасатқан тұлғалар үшін (себебі екпе 100 пайыздық тиімділікке ие емес) жаппай таралған ауру жағдайында үлкен қауіп тудыруы мүмкін. Десек те, екпе жасатудың да тәуекелді талап ететін тұстары бар екендігі жасырын емес. Сол себепті жеке тұлғалар өздерін және балаларын қорғап қала алуға таңдау еркі болғандығын талап етуге толыққанды құқығы бар. Ал мемлекет, өз тарапынан, қоғам қажеттіліктері мен жеке тұлға құқықтары арасындағы тепе-теңдікті сақтауға міндетті. Сондықтан қоғамдық денсаулықты сақтауды көздеушілер екпеге қатысты түрлі әлеуметтік-мәдени және діни ұстанымдарды біліп, құрметтеп, олардың халық арасында және жекеленген тұлғалар санасында қабылдануына және жетістікке ие болуына ықпал ете алуы тиіс.

Кейбір діндер және сенімдер жүйесі екпеге қатысты альтернативті ұстанымдарды ұсынады. Вакцинацияға қатысты діни негіздегі қарсылықтар этикалық дилеммаларға, адам тәні қасиетті және ол химиялық заттардан, жануарлар жасушаларынан ем таппау керек, Құдай тарапынан немесе табиғи жолдармен емделу керек деген кейбір діндердегі ұстанымдарға негізделеді.

Мысал ретінде, Католик шіркеуі екпенің, жеке тұлғаның және қоғамның денсаулығын сақтаудың маңыздылығын мойындағанымен, өз ерушілері, мүмкін болған жағдайда, түрлі жасушаларды құрамына енгізген екпе түрлеріне альтернативті ем-дом жолдарын қарастыруы керек деген ұстанымда [4, 545-б.]. Христиандық ғалымдар вакцинацияға қатысты ресми саясатқа ие болмағанымен, емделу үшін дұға мен жалбарынудың маңызы зор деген көзқарасты ұсынады [5].

Дін тарапынан екпе жасатуға қарсы көзқарастардың бой көрсеткеніне көп бола қойған жоқ. Вакцинацияға қарсы ересектер мен жас балалардың жалпы қоғаммен салыстырғанда үлесі аз болғанымен, олар үнемі ерекше назарға ие болады. Себебі инфекциялық аурулар орын алған жағдайда өте тез таралып, қоғамның басым бөлігін зақымдауы мүмкін [6, 112-б.]. Мысал ретінде, 1990 жылы Филадельфияда қызылша ауруының мектеп балаларының арасында кеңінен белең алуы фундаменталистік шіркеу ерушілерінің өз балаларына екпе жасатудан бас тартып, тек дұға көмегіне жүгінуді жөн көргенінен жүзеге асты [7, 290-б.]. 1994 жылы дәл осындай жағдай вакцинацияға қарсы Христиандық Ғылым қауымдастығының ерушілерінің арасында орын алды. 2005 жылы Индиана штатындағы қызылша ауруының асқынуы екпеге қарсы болған діни қауымдастық ішінде, саяхатқа барып, сол жақтан ауру жұқтырып келген, сосын шіркеудегі жиналыстарға қалмай қатысып жүрген жасөспірім қыздан бастау алады. Осы жағдайлардың негізінде және вакцинацияға қарсы діни ұстанымдардың кең белең алуына байланысты мемлекет нақты іс-шараларды қолға ала бастады.

Азия және Африка аймақтарында екпелерге деген сенімсіздік батыстық қауымдастыққа деген сенімсіздікпен бірге дамып келеді. Отарлау саясатының құрбаны болған қазіргі мемлекеттер екпе жасауды да саяси ойындардың бір бөлігі ретінде қарастырып, өздеріне жасалғалы отырған зиянның алғышарттарының бірі деп түсінеді. Мысалы 1990 жылы Камерунда қоғамдық денсаулық сақтау қызметкерлері әйелдерді бала көтеру қабілетінен айыру үшін арнайы екпелерді жасауды жоспарлап жатқандығы жайлы қауесеттер мемлекеттің халық иммунизациясын жүзеге асыру жайлы жобасының құрдымға кетуіне

себепкер болды [8, 165-б.]. 1999 жылы британдық журналист Эдвард Хупер «Өзен: АИВ/ЖИТС негіздеріне саяхат» атты еңбегінде ЖИТС тудыратын вирус маймылдардан адамдарға полиомиелитке қарсы екпе арқылы келген деп тұжырымдайды. Ол бұл екпенің АИВ-ның маймылдарға тән түрімен ауыратын маймыл жасушаларынан жасалғандығын, содан ол вирустың адамдарға тән кейіпке ауысқандығын жазады. Ғалымдар мен медицина саласының мамандары бұл тұжырымға көптеген қарсы дәлелдер ұсынғанымен, БАҚ өкілдері, жалпы халық Хупердің бұл теориясын назарға алып, жаһандық деңгейде талқылауға дейін жеткізді.

Мұсылман фундаменталистері тарапынан көрініс тапқан діни және саяси қарсылықтар Пәкістан, Ауғанстан, Нигерияда полиомиелит екпесіне қатысты күмән тудырды. Мәселен, оңтүстік Ауғанстандағы жергілікті Талибан қозғалысының өкілдері полиомиелит екпесін мұсылмандарға зиян келтіру және Алланың тағдырына қарсы шығу мақсатында жасалған американдық құрал ретінде сипаттайды. Екпеге қарсылық көптеген қанды оқиғаларға да себепкер болды. 2003 жылы Нигерияда үш түрлі аймақтағы дін көшбасшылары екпелердің ЖИТС тудыратын вирустармен уланғандығы және обыр ауруын тудыратын элементтер құрамдас бөлігі болып табылатындығы жайлы мәлімдеме жасады. Ушыққан мәселе ДДСҰ және ЮНИСЕФ қатысуымен діни және саяси көшбасшылардың арасында орын алған диалог арқылы ғана шешілді. Пәкістанда 2012 жылы бастау алған, Талибан қызметкерлері ұйымдастырған шабуылдарда жетпістен астам медицина мамандары өлтіріліп, полиомиелит екпелерінің қорларына үлкен зақым келтірілді.

Екпеге қатысты түрлі мәдени, діни, саяси көзқарастардың болуы, халық арасындағы күмән мен сенімсіздіктің орын алуы бұл мәселеге жеткілікті мөлшерде назар аударылмай жатқандығының, медицина қызметкерлері мен қарапайым адамдар арасындағы байланыстың күшейтіліп, сауаттандыру, хабардар ету шараларының дұрыс жолға қойылуы қажет екендігінің белгісі болса керек.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында компаративистикалық және герменевтикалық, контент-талдау секілді әдістердің мүмкіндіктерін қолдану арқылы төмендегі бірқатар кең таралған діндердің екпе жасатуға қатысты көзқарастарын қысқаша тұжырымдадық. Сол тұжырымдарға тоқталсақ.

Буддизм. 1022–1063 жылдары жазба деректерінде буддист емші екпеге ұқсас емдеу әдісін қолданғандығы жайлы мәлімет келтіріледі. Емші шешек ауруынан пайда болған қабыршақтарды алып, ауырмаған адамдардың мұрын қуысына орналастырған. Он төртінші Далай Лама полиомиелит екпесіне қатысты бағдарламаға белсенді қатысты. Бұл діндегі діни мәтіндер немесе доктриналарда екпеге қарсылық айтылмайды, буддисттік елдердің басым бөлігі екпеге оң көзқарас танытады.

Христиандық. Бұл діни сенімдегі шіркеулердің басым бөлігі екпе қолдануға қатысты канондық немесе қасиетті мәтіндік қарсылық келтірмейді. Кейбір бағыттары екпе жасау барысында қолданылатын түсік жасатқаннан кейінгі ұрық қалдықтары жасушаларына қатысты қарсылық білдіргенімен, доктриналық тұрғыда екпеге қарсы тыйым жасалмайды. Христ шіркеуі, Сайентология секілді бағыттар болса, ауру деген шынайы ұғым емес екендігін айтып, әрбір ауруды дұға жасау арқылы жеңуге болатындығына назар аударады. Бірақ тарихта осы шіркеулер ерушілерінің ішінде жұқпалы аурулардың жаппай таралу оқиғаларында шіркеу басшылығының екпе жасатуға келісім бергендігі туралы жағдайлар көптеп кездеседі. Даниялық Реформисттік шіркеуде екпеге қарсылық дәстүрі 1800 жылдары шешек ауруына қарсы екпе жасату басталғалы қалыптасқан. Бұл қарсылық сол кезеңдердегі екпенің сапасына қатысты мәселелерге, сонымен бірге олардың бұл екпе өздерінің құдаймен қарым-қатынасына кері әсерін тигізеді деген тұжырымға негізделеді. Осы қарсылық әсерінен даниялық қоғамда түрлі ауыр аурулардың жаппай таралуы орын алып отырды. Осы шіркеу ерушілерінің арасындағы ең соңғы үлкен жаппай ауыру жағдайы 2013 жылы тіркеліп, 1226 адамның қызылша ауруын жұқтырып, 176 адам аурудан кейінгі түрлі асқынуларға ие болып,

90 адам одан ары пневмониямен ауырып, 66 адам отитпен жалғастырып, 82 адам ауруханаға өте ауыр жағдайда жатқызылғандығы келтіріледі [9].

Индуизм. Бұл дін ерушілері өмірге деген құрметті насихаттайтын болғандықтан, адамға ұзақ және салауатты өмір сүру мүмкіндігін сыйлайтын барлық жаңа технологияларға құрметпен қарайды. Бұл дін ерушілері тарапынан екпеге қарсылық көрсетілген емес. Сиырға деген құрмет, оның етін жемейтіндігіне қарамастан екпенің құрамындағы жануар тектес жасушалардың болуы да олардың тарапынан ешбір қарсылық тудырып отырған жоқ.

Ислам. Мұсылмандарға шошқа етін жеуге тыйым салынған. Бірақ көпшілік ғалымдар екпеге қатысты «қажеттілік заңдылығына» сай үкім береді, яғни ислам құқығы бойынша «Қажеттілік тыйым салынған нәрсені рұқсат етілгенге айналдырады». Ислам ғұламалары және мұсылман дәрігерлер қауіп жоғары болып тұрған жағдайда, ауру дендеп бара жатқан кезеңде екпе жасатудың тіпті міндетті екендігін айтады. Ислам екпеге қарсылық танытпақ түгіл, оны жасатуды көп жағдайда құптайды да.

Жайнизм. Аз ғана мемлекеттерде таралған, ерушілерінің саны да аз бұл діннің екпеге деген көзқарасы олардың діни ұстанымдарына негізделеді. Ешбір тірі ағзаға зиян келтірмеуді насихаттайтын жайнизм өкілдері микроағзаларды өлтіріп алуға қауіптеніп тіпті антибиотиктерді де қабылдаудан бас тартады. Десек те, адамның өміріне қауіп төніп тұрған қатерлі жағдайларда (мәселен, жабайы аңдар шабуылы кезінде, жұқпалы аурулар тарап жатқанда) қолда бар мүмкіндіктерді пайдалануға тыйым салынбайды. Сол себепті бұл дін тарапынан екпе жасатуға қарсылық көрсетілген емес.

Иегова куәгерлері. Бұл шіркеу өз ерушілеріне қан құйдыруға, алмастыруға, қанның кез келген құрамдас бөліктерін (қызыл қан жасушалары, плазма) емдік мақсатта қолдануға тыйым салады. Қанды қолдану өз құдайларының заңдарына қарсы шығу деп ұғындырады. 1920–1940 жылдары шіркеу өздерінің адам қанына қатысты доктриналарына негізделіп отырып екпеге қарсы шықты. 1950 жылдардан бастап екпеге қатысты бейтарап көзқарасты ұстанса, 1990 жылдары екпенің клиникалық қуаты мен күшіне әбден көздері жеткендіктен, қарсылық танытуын қойды.

Иудаизм. Иудейлер денсаулықты сақтауға көмек беретін барлық әрекеттерге қолдау білдіреді. Әрине, бұл қатарға екпе жасату да қосылады. Сонымен бірге иудаизм жеке адамның емес, жалпы қоғамның саулығын бірінші кезекке қояды. Ал жаппай екпе жасау – қоғам саулығының кепілі. 1850 жылы танымал раввин Исроель Лишпутц Эдвард Дженнерді шешек ауруына қарсы екпені жасап шығу бағытында жасаған еңбегі үшін «дұрыс жолдағы өзге дін өкілі» деп сипаттаған. Екпе жасату бәріне қол жетімді болмаған бұрынғы кездері ортодоксалды раввиндер Шаббат күнгі тыйымдарды да жеңілдетіп берген. Иудейлерге де шошқа етін жеуге тыйым салынғандықтан, екпені жасатуға да қарсы келуі керек қой деген заңды тұжырым туындайды. Десек те, иудей ғалымдары бұл тыйымның шошқа етін ауызбен жеуге қатысты екендігін айтып, екпе құрамында болған жағдайда, мәселе туындамайтындығын түсіндіреді. Иудей екпеге қарсы шығушылар жалпы дін атынан, дін доктриналарына негізделіп емес, кейбір екпелердің қауіптілігі тұрғысынан сөйлеп жатыр деп қабылдауға болады.

Соңғы күн әулиелері шіркеуі (Мормондар). Бұл шіркеу балалар арасында алдын алуға болатын дерттердің тарап кетуін болдырмау үшін екпені қолдайтындығын анық айтты. Осы бірлестік ілімін таратушылар әлемнің түрлі мемлекеттеріне жіберілетіндіктен барлығы толыққанды қажетті екпелермен қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге олар екпені өздерінің гуманитарлық бағдарламасының ресми бөлігі ретінде белгілеген [10].

Сикхизм. Үнді түбегінде пайда болған әлемнің ерушілері саны бойынша бесінші үлкен діни сикхизм екпеге қатысты қандай да бір ережелер ұсынбайды. Статистикалық зерттеулер сикхтар балаларына жиі, тұрақты түрде екпе жасататындығын көрсетеді.

Біз жоғарыда әлем халықтары арасында кеңінен таралаған діни дәстүрлердің екпеге қатысты көзқарастарына жалпылама тоқталып өттік. Даниялық реформисттік шіркеуден

басқа діндердің ешбірі екпеге қатысты қатаң қарсылық пен тыйым салу ұсынбайды. Екпеге қарсылық білдірушілер тек өз тараптарынан, өз қызығушылықтарынан пікір білдіріп жатқандығын ескеруіміз керек. Исламда «Алла шипасыз дерт жаратпайды» деген түсінік бар. Канададағы Торонто Ислам институтының оқытушысы, ислам ғалымы Ахмад Құтты былай дейді: «Мүмкін болған немесе болашақ ауруларға қатысты екпе жасату біздің ғайыпқа деген иманымызға әсер етпейді. Сенушілер ретінде біз ғайыптың тек Аллаға аян екенін мойындаймыз. Сонымен қатар ислам біз өзімізді жағдаяттар мен мүмкін болған зияндарға өзіміздің жаратылыстағы Алланың заңдылықтарын қалай түсінетіндігімізге байланысты дайындауымыз керек екендігін түсіндіреді. Сол себепті мүмкін болған зиянның немесе аурудың алдын алу үшін Шариғат шеңберінде сақтық шараларын қолдануға мүмкіндік береді. Әлдекім әлі де сенімді болмайтын болса, біз Жүсіп пайғамбардың тарихына назар аудар аламыз. Ол болашақта орын алуы мүмкін қиындықтарға алдын ала дайындалып, дана және жан-жақты қаралған стратегияларды жасап шығады».

Адамзат екпе арқылы алдын алуға болатын ауруларға қарсы екпе салдыру тәжірибесі басталғалы екпеден бас тартуды қойған емес. Бас тартуға негіз болар себептерді басты үш категорияға топтастыруға болады:

- Медициналық негізде бас тарту: екпе компоненттеріне аллергия болу, иммундық жүйедегі ақаулар;
- Діни негізде бас тарту: өз ерушілеріне екпе жасауға тыйым салатын жүйеленген құрылымға ие діндер талаптарына қарсы шықпау;
- Философиялық негізде бас тарту: жеке сенім, тұжырым бойынша.

Екпеге абсолютті тұрғыда қарсы діндердің қатарына тек қана сенім емдейді деген көзқарасты ұстанатын Ақырзаман министрлері, Сенім ассамблеясы, Алғашқы ғасыр Інжілі шіркеуі секілді шағын христиандық шіркеулерді жатқыза аламыз. Ал кейбір діни топтар дін доктриналары қарсылық білдірмегенімен жеке пікір, саяси не әлеуметтік ұстанымдар мен мәселелер негізінде екпе жасатуға қарсы шығып жатады.

Жалпы діндердің көпшілігі екпені жақтайтын көзқарасты ұстанады. Мәселен, католиктер дінін тарихи жағдаяттарға байланысты екпеге қарсы дін ретінде тану стереотипі қалыптасқанымен, ресми Католик Шіркеуі балалардың немесе жалпы халықтың денсаулығына қауіп төніп тұрған жағдайда тіпті жасанды түсік өнімдерінің жасушаларынан жасалған екпелерді қолдану дін доктриналарына қарсы келмейтіндігін айтады. Ватикан екпе құрамында католиктік ұстанымдарға қарсы құрамдас бөліктер кездесер болса, оған баламалы шешім мен жол қарастыру керек екендігін, бірақ мүмкін болмаған жағдайда Фома Аквинскийдің «екі еселенген әсер» ұстанымын негізге ала отырып, екпеден бас тартпау керектігін жариялайды [11]. Иегова куәгерлері де екпеге қарсы діни бірлестік ретінде танылғанымен, 1952 жылы екпе жасатудың Сандар кітабы 17-тараудың 10–14 аяқтарында келген құдай бұйрығына қарсы емес екендігін жариялады. Иудаизм ұстанушыларының арасында көптеген екпелер құрамында шошқа еті не майы элементтері, желатин компоненттері болатындықтан, бұл олардың діни ұстанымдарына сәйкес келмей, екпе жасатудан бас тарту керек деген тұжырым қалыптасқан. Бірақ екпені қолдану мәселесі Галаха заңнамаларының құрамында медициналық ережелерге сай талданып, иудейлік дінбасылар екпе жасатудың еш әбестегі жоқ екендігін түсіндіруге тырысуда. Мұсылман көшбасшылары, имамдар екпе жасатудың ислами ұстанымдарға қайшы келмейтіндігін түсіндіруде. Ал индуизмнің ешбір тармағы екпеге қарсылық көрсеткен емес. Индуизм кеңінен таралған Непал, Үндістан аймақтарында екпе жасату көрсеткіштері өте жоғары деңгейде.

Екпе мәселесі соңғы кездері жалпы әлемде, біздің елімізде де кеңінен талқыланып жатқан сұрақтардың бірі. Ата-аналар балаларына екпе жасатудан бас тартуының түрлі себептерін келтіріп, өз ұстанымдарын ғылыми, діни, дүниетанымдық тұрғыдан дәлелдеуге тырысуда.

Екпе жайлы сұрақтың соншалықты өзекті болып кетуіне не себеп болып отыр? Ең алдымен бұл мәселені тек діндар адамдар емес, діннен мүлдем алыс адамдар да әлемнің әр түкпірінде көтеріп жатқандығын ескеруіміз керек. Бірақ діни сенім жүйесі мәнмәтінінде, әлем назары діни жағдайға, мәселеге байланып отырған уақытта бұл сұрақ өте өзекті және айқын болып көзге түседі. Екпеден бас тартудың ең алғашқы және негізгі себебі ретінде біз ақпараттың қолжетімділігін көрсете аламыз. Технологиялар дамып, әрбір азамат ғаламтор желісіне қосылып, бұрындары жабық, талқыланбайтын болып келген мәселелер жайлы мәлімет ала бастағалы адам өз өмірінің ең маңызды қырлары – денсаулығы мен салауатты өмірді қамтамасыз ету жайлы тереңінен, басқаша ойлана бастады. Міне осы себепті ғаламторды пайдаланушылар арасында (ал олардың қатарында сіз бен біз толық бармыз) екпе жасату-жасатпау мәселесі танымал болып, қайта-қайта бас көтеріп отыр.

Медицина мамандарының басым көпшілігі екпенің тиімділігін ғылыми тұжырымдар мен фактілерге, медициналық көрсеткіштерге сүйене отырып дәлелдеуге тырысады. Ал екпеге қарсылық танытушылар да өз кезегінде қолда бар ақпараттар, нақты жағдаяттар негізінде екпенің зиянды тұстары мен жағымсыз әсерлерін әшкерелеуге барын салады. Десек те, екпенің зияны жайлы тұжырымдардың көпшілігі ғылыми негіздерге сүйенбеген, қарапайым стереотиптер мен қате түсініктерге сай қалыптасқан болып шығады.

Уақыт өте келе екпе жасату мәселесі діни кейіпке ене бастады. Әлемдегі дінге қатысты қалыптасып отырған көзқарас пен ұстанымдар, саясаттар жиынтығын еске алар болсақ, бұл мүлдем таңданарлық жағдай емес. Қазіргі кезеңде діни реңк берілмейтін мәселе кемде-кем. Екпе жасату да медициналық таңдау, шешім аясынан шығып, діни ұстанымдарға байланған күрделі мәселе ретінде қарастырылып жүр. Жоғарыда берілген ақпараттарға сәйкес ешбір әлемдік не дәстүрлі дін өз ерушілерінің денсаулығын сақтау, жақсарту амалдарына тыйым салмайтындығы жайлы тұжырым жасай аламыз. Мәселен, ислам денсаулықты «Жаратушының берген аманаты» ретінде бағалап, оны сақтауға, ұқыптылықпен қарап, барынша аялауға үндейді. Осы себепті исламда екпеге қатысты тікелей тыйым жоқ. Мұның негізгі себебі – Пайғамбар заманында мұндай мәселенің бой көрсетпеуі. Бірақ екі тараптың да, яғни екпені жақтаушылар мен даттаушылардың, апологеттері осы мәселеге жанама түрде болсын қатысы бар діни мәтіндерді негізге ала отырып, өз тыңдаушыларын сендіруге тырысады. Ислам шариғатында жалпы екпені қолдануға мүлдем тыйым салатын нақты пәтуа жоқ. Осы ақпарат негізінде қазіргі мұсылмандар арасындағы екпеге қарсылық діни ұстанымдармен емес, қоғамдағы екіұдай пікірлермен мотивацияланады деген тұжырым шығара аламыз.

Исламды мемлекеттік дін ретінде жариялаған елдердің өзінде вакцинация тыйым салыну былай тұрсын, міндетті негізде жүзеге асырылатын үдеріс болып табылады. Сауд Арабиясы аумағында орналасқан мұсылмандардың басты қасиетті орны Мекке қаласында қажылығын өтеу үшін мұсылмандардан міндетті екпелердің боуы талап етіледі. Осының өзі екпенің ислам дүниетанымында харам не күнәлі іс емес екендігіне айқын дәлел бола алады.

Қазақстанда ресми мойындалатын тағы бір дін – Православиелік христиандықта да екпеге қатысты осы тектес ұстаным ұсынылады. Шіркеу қызметкерлері денсаулықтың маңыздылығын ескерте отырып, дін ұстанушыларды саналы шешім қабылдауға шақырады.

Ескере кету керек жайт – екпе жасату не жасатпау діни емес, қоғамдық мәселе. Балаларына, өздеріне екпе жасатудан бас тартқан ата-аналар қоғамдық өмірдің толыққанды қатысушысы болу барысында бірқатар кедергілерге кез болуы мүмкін. Мәселен, 2019 жылы елімізде екпе жасатудан 17 мың адам бас тартып, қоғамда алаңдаушылық тудырды. Осы жылы ҚР «Білім туралы» заңына мектепке дейінгі білім беру мекемелеріне екпе жасатпаған балаларды қабылдамау жайлы түзету енгізілді. Қоғаммен араласудың ең алғашқы кезеңінен бастап баланың міндетті екпелері болуы талап етіліп отыр. Бұл талап өмірдің әрбір кезеңінде күшейіп, қатаңдана түседі. Сондықтан қоғамның толыққанды мүшесі болу үшін бала ата-анасы ол дүниеге келгеннен бастап саналы таңдау жасай алу керек.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша екпе жасау арқылы жыл сайын әлемде 3 миллионға жуық бала өмірін сақтап қалуға мүмкіндік туады. Ал екпеден бас тартушылардың көбеюі қызылша секілді мүлдем жойылып кетуге жақын қалған аурулардың халық арасында қайта белең алуының басты себебі болып отыр. Мысалы Ұлыбританияда 1997 жылы 91,5 пайыз балаға екпе жасалып, 1998 жылы қызылшамен ауырғандар саны 56 ғана бала болса, 2004 жылы 79,9 пайыз ғана балаға екпе салынып, 2006 жылы 740, 2008 жылы 1370 бала осы ауруға шалдықты [12]. Бұл Еуропадағы көптеген мемлекеттерге ортақ жағдай сипаттамасы болып отыр. Қазақстан үшін де бұл жағдай таңсық емес. 2019 жылы осы дерттен біздің елімізде 21 адам көз жұмып, 2018 жылғы 600 адамдық көрсеткіштен 2019 жылы 13 мың адамға жетіп, өсім 20 есе болып отыр [13].

Жалпы әлемдік ғылым екпенің пайдалы тұстарын әлдеқашан сан түрлі қырынан зерттеп, дәлелдеп қойған. Екпе жасатудың арқасында адамзат тарихының түрлі кезеңдерінде бой көрсеткен аурулар жеңіліске ұшырап, қазір тек тарихи дерек күйінде ғана бізге танылып отыр. Сондықтан екпе жасату, оған деген позитивті көзқарасты қалыптастыру – өркениетті, дамыған елдің бір сипатына айналған. Қазақстанда соңғы жеті жылда жұқпалы аурулардың алдын алуға қатысты іс-шараларға бөлінетін қаржы 12 есеге дейін өсіп, жағдайға байланысты үнемі толықтырылып отырады. Өткен жылғы қызылша ауруының өршуіне байланысты мемлекеттік бюджет қосымша 580 миллион теңге бөліп, екпе жасау аясы мен аудиториясын кеңейте түсті. Екпе балаларға елімізде тегін жасалатыны да назар аударарлық жайт. Ұсынылған деректер мен ақпараттар, талдаулар негізінде екпе еліміздің, халқымыздың денсаулығы мен салауатты өмірінің ажырамас бөлігі әрі тікелей әсер етуші фактор ретінде саналы көзқарас пен дұрыс тандауды, қарым-қатынасты талап ететін маңызды мәселе екендігін назарға ала отырып, тәні сау болғандықтан жаны да сау болар қоғам құруға бірлесе үлес қосу керек деген тұжырым жасай аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Bazin H. (19 January 2000). The eradication of smallpox: Edward Jenner and the first and only eradication of a human infectious disease. Academic Press. – P. 75.
2. Ian Glynn; Jenifer Glynn (30 August 2004). The Life and Death of Smallpox. Cambridge University Press. – P. 112.
3. Parment, W.E., Goodman R.A, Farber A. Individual rights versus the public's health – 100 years after Jacobson v. Massachusetts. N Engl J Med. – 2005; 352: 652-653.
4. Moral reflections on vaccines derived from cells derived from aborted fetuses. The National Catholic Bioethics Quarterly. 2006; 6: 541-549.
5. URL: <http://christianscience.com/what-is-christian-science>. Christian Science. Accessed 01/10/2019.
6. Aspinwall, T.J. Religious exemptions to childhood immunization statutes: Reaching for a more optimal balance between religious freedom and public health. Loyola Univ Chicago Law J. 1997; 29:109-39.
7. Rodgers, D.V., Gindler, J.S., Atkinson, W.L., Markowitz, L.E. High attack rates and case fatality during a measles outbreak in groups with religious exemption to vaccination. Pediatr Infect Dis J. 1993; 12:288-92.
8. Savelsberg, P.F., Ndonko, F.T., Schmidt-Ehry, B. Sterilizing vaccines or the politics of the womb: Retrospective study of a rumor in the Cameroon. *Medical Anthropology Quarterly*. 2000; 14:159–179.
9. Grabenstein JD. What the world's religions teach, applied to vaccines and immune globulins. *Vaccine*. 2013 Apr 12;31(16):2011-23. doi: 10.1016/j.vaccine.2013.02.026. Epub 2013 Feb 26. PubMed PMID: 23499565.
10. URL:<http://www.lds.org/church/news/church-makes-immunizations-an-official-initiative-provides-social-mobilization>: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints.

11. URL:<https://web.archive.org/web/20060507072740/http://www.academiavita.org/template.jsp?sez=Documenti&pag=testo%2Fvacc%2Fvacc&lang=english>. Pontifical Academy for Life (2005). «Moral reflections on vaccines prepared from cells derived from aborted human foetuses». *Medicina e Morale*. Center for Bioethics, Catholic University of the Sacred Heart. Archived from the original on 2006-05-07.
12. URL: <https://informburo.kz/cards/zachem-nuzhna-vakcinaciya-i-pochemu-otkazyvatsya-ot-privivok-slishkom-opasno.html>. А. Горбунова: Зачем нужна вакцинация и почему отказываться от прививок слишком опасно?
13. URL:<https://zonakz.net/2020/01/23/v-kazaxstane-vydeleny-dve-gruppy-riska-kotorym-rokazana-vakcinaciya-protiv-kori/> В. Радионов: В Казахстане выделены две группы риска, которым показана вакцинация против кори.

А.Е. ТАЖИЕВА¹, Н.А. АБИЛКАЙЫР²✉*

¹доктор медицинских наук, профессор

Городская поликлиника №17 г. Алматы (Казахстан, г. Алматы)

²PhD докторант, Высшая школа общественного здравоохранения г. Алматы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: abilkaiyr.nazerke@gmail.com

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ОКАЗАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В ОБЛАСТИ ПЕРВИЧНОЙ МЕДИКО-САНИТАРНОЙ ПОМОЩИ

В статье исследованы особенности оказания государственных услуг в сфере первичной медико-санитарной помощи в целом, а также проведен подробный анализ действующего в Казахстане механизма оказания государственных услуг в здравоохранении. Исходя из выявленных недостатков, предложены пути их решения. Разработанные рекомендации в рамках данного исследования могут способствовать формированию действенной институционально-правовой основы для функционирования эффективной модели здравоохранения Казахстана, способной в полной мере удовлетворять запросы населения.

Ключевые слова: первичная медико-санитарная помощь, государственные услуги в здравоохранении, качество медицинских услуг.

А.Е. Тажиева¹, Н.А. Абилкайыр²

¹медицина ғылымдарының докторы, профессор

Алматы қ. №17 қалалық емханасы (Қазақстан, Алматы қ.)

²PhD докторант, Алматы қ. Қоғамдық денсаулық сақтау жоғары мектебі
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: abilkaiyr.nazerke@gmail.com

Алғашқы медициналық-санитарлық жәрдем саласындағы мемлекеттік қызмет көрсету тетіктерін жетілдіру

Мақалада алғашқы медициналық-санитарлық жәрдем саласында мемлекеттік қызмет көрсетудің жалпы ерекшеліктері зерттеліп, Қазақстандағы денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік қызмет көрсетудің қолданыстағы тетігіне толық талдау жасалған. Анықталған кемшіліктерге сәйкес оларды шешу жолдары ұсынылған. Зерттеу аясында әзірленген ұсыныстар Қазақстан тұрғындарының мұқтаждықтарын толық қанағаттандыруға қабілетті болатын тиімді денсаулық сақтау үлгісінің мықты институционалдық-құқықтық негізін қалыптастыруға ықпалын тигізуі мүмкін.

Кілт сөздер: алғашқы медициналық-санитарлық жәрдем, денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік қызметтер, медициналық қызметтер сапасы.

* Цитируйте нас правильно:

Тажиева А.Е., Абилкайыр Н.А. Совершенствование механизма оказания государственных услуг в области первичной медико-санитарной помощи // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №3 (117). – Б. 339–349. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.031>

* Cite us correctly:

Tajieva A.E., Abilkaiyr N.A. Sovershenstvovanie mehanizma okazaniia gosydarstvennyh uslyg v oblasti pervichnoi mediko-sanitarnoi pomoi [Improvement of the Mechanism of Providing Public Services in the Field of Primary Health Care] // *Iasaуi yniuersitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №3 (117). – B. 339–349. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.031>

A.E. Tazhieva¹, N.A. Abilkayyr²

¹Doctor of Medical Sciences, Professor

City Polyclinic No. 17 in Almaty (Kazakhstan, Almaty)

*²PhD Doctoral Student, Higher School of Public Health in Almaty
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: abilkayyr.nazerke@gmail.com*

Improvement of the Mechanism of Providing Public Services in the Field of Primary Health Care

The article examines the features of the provision of public services in the field of primary health care in general, as well as a detailed analysis of the existing mechanism for the provision of public services in health care in Kazakhstan. Based on the identified shortcomings, the ways of their solution are proposed. The recommendations developed within the framework of this study can contribute to the formation of effective institutional and legal basis for the functioning of an effective model of health care in Kazakhstan, capable of fully satisfying the needs of the population.

Keywords: primary health care, public health services, quality of medical services.

Введение. Улучшение показателей деятельности системы здравоохранения находится в числе главных приоритетов Республики Казахстан. На протяжении ряда последних лет были предприняты радикальные меры по модернизации действующей системы здравоохранения, цели, приоритеты и меры были отражены в соответствующих программных и плановых документах. В число основных из них входят Государственная программа реформирования и развития здравоохранения «Саламатты Қазақстан» на 2011–2015 годы и Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016–2019 годы, которые призваны вывести отечественное здравоохранение на качественно новый уровень [1; 2]. Реформам была подвергнута также сфера первичной медико-санитарной помощи (ПМСП). Однако несмотря на предпринимаемые меры по повышению доступности и улучшению качества услуг в данной сфере, действующий механизм оказания государственных услуг в сфере ПМСП требуют дальнейшей проработки и научного осмысления в целях его совершенствования.

Результаты и обсуждение. Одним из главных приоритетов развития отечественного здравоохранения является повышение качества и доступности ПМСП. В последние годы открыто 1963 новых участков врачей общей практики (ВОП) и 208 участков педиатрии. Их количество в 2018 году составило 2267 и 2058 соответственно. В результате врачебная нагрузка на одного ВОП в 2018 году снижена до 1773 человека против 2074 человека в 2016 году [3].

В 2018 году были утверждены Основные направления развития первичной медико-санитарной помощи на 2018–2022 годы (далее – Основные направления развития). В них было отмечено, что в ближайшей перспективе ПМСП «станет центральным звеном в системе организации оказания медицинской помощи населению с изменением ее взаимодействия с горизонтальными (амбулаторно-поликлинические) и вертикальными (психиатрическая, наркологическая, противотуберкулезная, онкологическая и другие) профильными службами» [4].

Значительная работа проведена по внедрению прогрессивных форм взаимодействия с населением, имеющим хронические неинфекционные заболевания, в число которых входят программы управления заболеваниями (ПУЗ). В мировой практике они получили известность под названием *disease management*, что дословно переводится как управление болезнью. Сущность данного подхода заключается в том, что пациент берет на себя обязательства стать активным участником в процессе профилактики и лечения, существующих у него хронических неинфекционных заболеваний. Необходимость внедрения ПУЗ обусловлена тем, что по данным ВОЗ смертность от хронических

неинфекционных заболеваний составляет в мире порядка 70%, а в Европейском регионе 86% [5; 6]. Широкий охват населения ПУЗ позволяет заметно улучшить качество жизни тех групп населения, которые страдают хроническими инфекционными заболеваниями. Мировая практика свидетельствует, что успешная реализация ПУЗ способствует выявлению заболеваний на ранней стадии и принятию эффективных мер, препятствующих их прогрессированию. В результате этого удастся добиться снижения числа обострений, осложнений и числа вызовов скорой медицинской помощи, а также уменьшение вызовов врача на дом.

В настоящее время разработана и утверждена Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы (Госпрограмма-2025). Основные цели заключаются в повышении качества медицинской помощи и формирования у населения нашей страны приверженности к здоровому образу жизни за счет устойчивого развития системы здравоохранения. В результате реализации мер, предусмотренных Госпрограммой-2025, предполагается достичь роста следующих показателей:

- ожидаемой продолжительности жизни граждан до 75 лет;
- снижения уровня риска преждевременной смертности от 30 до 70 лет от сердечно-сосудистых, онкологических, хронических респираторных заболеваний и диабета до 15,43%;
- снижения материнской смертности до 14,5 и младенческой смертности соответственно – до 8,3 на 100 тысяч живорожденных [7].

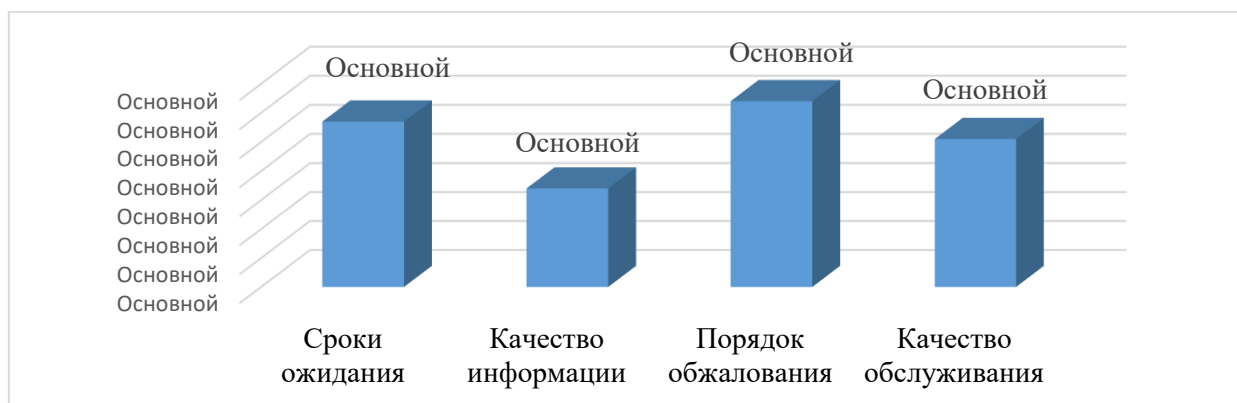
Принятые в последние годы меры, направленные на модернизацию отечественного здравоохранения, привели к заметному улучшению основных медико-демографических показателей населения нашей страны. По сравнению с 2014 годом общая смертность в 2018 году снизилась на 6,4%, детская и материнская – соответственно на 17,7% и 10,8%. По социально значимым заболеваниям так же наблюдается положительная тенденция. Смертность от заболеваний системы кровообращения снизилась на 19,2%, от злокачественных новообразований – на 13,1%, от травм, несчастных случаев и отравлений – на 23,3%, от заболеваний органов дыхания – почти на 9,2% [8]. При этом следует отметить, что по отдельным видам заболеваний наблюдается рост. По данным органов здравоохранения, с 2014 по 2018 год показатель заболеваемости болезнями системы кровообращения увеличился на 15,8%, злокачественными образованиями – на 2,4%, болезнями органов дыхания – на 10,8%, сахарным диабетом – на 31,1% [8].

Следует отметить, что, несмотря на достигнутые успехи, качество и доступность услуг, оказываемых медицинскими организациями, остается на недостаточно высоком уровне. В 2017 году Республиканским центром электронного здравоохранения Министерства здравоохранения Республики Казахстан было проведено широкомасштабное социологическое исследование, целью которого было определить уровень удовлетворенности населения Казахстана качеством медицинской помощи. Анкетирование проводилось на добровольной основе с сохранением анонимности. Всего по республике было опрошено 211 526 респондентов, в том числе в амбулаторно-поликлинических организациях – 178 644 человека, в стационарах всех видов – 32 822 человека. Результаты показали, что качеством медицинских услуг удовлетворены 54,4% респондентов [9]. Было выявлено, что лидерами в данном вопросе оказались Карагандинская, Костанайская области и г. Нур-Султан (на момент проведения опроса – Астана). Наименьшее количество лиц, удовлетворенных предоставляемыми медицинскими услугами, проживает в г. Алматы и Западно-Казахстанской области [9].

Для выявления наиболее значимых для потребителей ПМСП проблем в области качества и доступности нами было проведено специальное социологическое обследование, результаты которого приведены на рисунке 1.

Приведенные на графике данные свидетельствуют, что 57% из числа опрошенных пациентов не удовлетворены сроками ожидания необходимой им медицинской помощи с

момента обращения в поликлинику. 34% не удовлетворены качеством информации, характеризующей порядок и условия предоставления услуг. Несмотря на достаточно хорошо отработанную систему контроля и процедур обжалования, 64% респондентов, отметили, что испытывали трудности при обжаловании действий персонала медицинской организации, в которую обратились за медицинской помощью. 51% пациентов, охваченных социологическим исследованием, отметили, что персонал медицинских организаций ведет себя недостаточно вежливо и предупредительно. Пациенты, не удовлетворенные качеством обслуживания, указали, что их не устраивают условия ожидания приема врача. В ряде случаев им не хватало стульев и приходилось ожидать приема стоя.

Рисунок 1 – Трудности в области ПМСП, с которыми сталкивается население Республики Казахстан

Результаты проведенного исследования показали, что одной из главных причин невысокого качества обслуживания и доступности ПМСП является недостаточная эффективность действующего в настоящее время механизма оказания государственных услуг. Следует отметить, что в теоретико-методологическом плане в экономике и управлении термин «механизм» в различных словосочетаниях используется часто и широко. К числу наиболее распространенных понятий относятся: механизм хозяйствования, механизм управления, организационно-экономический механизм и т.д. При этом, как правило, они отражают различные по масштабу и содержанию процессы и явления. Изучение данного вопроса свидетельствует, что все существующие трактовки можно разделить на две группы.

В состав первой входят определения, охватывающие практически все составные части системы управления, в число которых включают организационные структуры, методы и хозяйственные формы, а также правовые нормы и т.д. [10; 11].

Анализ смысла и значения подобных формулировок свидетельствует, что такие понятия могут использоваться при описании систем управления, но имеют преимущественно познавательный характер. Для исследования конкретных теоретических проблем и решения практических управленческих задач они малопригодны, так как охватывают слишком широкий спектр предметных областей.

По нашему мнению, наиболее конструктивной является точка зрения, в которой организационные и экономические механизмы рассматриваются как система связей в данной организации, возникающих в динамике [12]. Также заслуживает внимания следующая дефиниция: «особым образом регламентированный порядок осуществления связи между органами и лицами, принимающими решения, об использовании ресурсов системы для достижения целей» [13].

Второй методологический вопрос заключается в том, что строение и функционирование любого механизма зависит от характера деятельности, которую он призван регулировать. В данной работе это процесс оказания государственных услуг

медицинскими организациями. Следует отметить важность данного вида деятельности обеспечивающего, во-первых, доступность медицинских услуг, а во-вторых, своевременность их оказания и качество обслуживания.

Правомерность рассмотренных положений позволяет дать научно обоснованное определение понятия «механизм оказания государственных слуг». Исходя из этого, *механизм оказания государственных услуг в области здравоохранения – это совокупность взаимосвязанных между собой государственных органов и организаций, а также используемых ими организационно-экономических форм и методов, обеспечивающих достижение установленных параметров доступности, своевременности и качества обслуживания пациентов.*

Особенности используемых в разных странах механизмов оказания государственных услуги зависит от применяемых форм государственного устройства и правления. Применительно к Казахстану как стране с унитарной формой государственного устройства принципиальная модель механизма оказания государственных услуг в области здравоохранения включает три основных уровня управления – центральный, местный и первичный.

На высшем республиканском уровне рассматриваемого механизма оказания государственных услуг определяется политика и ставятся главные задачи, направленные на ее реализацию. Выполняемые функции заключаются в создании рамочных условий, определяющих правовое поле, в границах которого Правительство и уполномоченные государственные органы регулируют развитие системы здравоохранения в целом и отдельных ее направлений.

На местном уровне в странах унитарного типа содержание деятельности уполномоченных органов заключается в реализации политики, выработанной на центральном уровне. Основным инструментом являются региональные программы развития территорий, региональные программы развития здравоохранения, стратегические планы уполномоченных органов и организаций.

На третьем – первичном – уровне содержание деятельности медицинских организаций, финансируемых из средств государственного бюджета и фонда обязательного медицинского страхования (ФОМС), заключается в непосредственном взаимодействии с заинтересованными физическими лицами. Формой завершения в этом случае являются предусмотренные действующим законодательством государственные услуги, направленные на обеспечение доступности и своевременности оказания населению необходимой им ПСМП.

В соответствии с действующим законодательством процесс оказания государственных услуг регулируется специальным подзаконным нормативным правовым актом (ПНПА) [14]. В нем содержатся два основных раздела. В первом разделе определяется регламент взаимодействия услугодателей между собой и с услугополучателем, а также порядок и сроки обжалования действий (бездействия) ответственных должностных лиц, в случае если пациент считает их неправомерными и нарушающими его законные права на получение необходимой ему услуги.

Второй раздел включает стандарт государственной услуги, который в соответствии с действующим законодательством представляет собой «перечень основных требований к оказанию государственной услуги, включающий характеристики процесса, форму, содержание и результат оказания, а также иные сведения с учетом особенностей предоставления государственной услуги» [14]. В нем помимо названия услуги и организации, которая уполномочена ее оказывать, содержатся сроки, способы и формы предоставления, а также перечень документов, необходимых для ее получения, и исчерпывающий перечень оснований для отказа.

Следует отметить, что рассматриваемый ПНПА призван заменить использовавшиеся ранее документы, в число которых входят стандарт и регламент оказания государственных услуг. В состав ПНПА вошли основные положения, которые ранее содержались в указанных документах. Это является положительным моментом, приводящим к уменьшению документооборота и упрощению процедур оказания государственных услуг, а также к устранению дублирующихся положений.

Вместе с тем анализ теории и мировой практики свидетельствует, что данный документ является неполным. В нем отсутствует такая важная составляющая, как ключевые показатели, отражающие качество, доступность и своевременность оказания определенной государственной услуги. При разработке и внедрении стандартов государственных услуг данный вопрос имеет принципиальное значение [15]. Это обусловлено тем, что если результаты работы не поддаются измерению, то содержащий их документ не является научно обоснованным. Кроме того, отсутствие в стандартах показателей, отражающих качество, доступность и своевременность их оказания, противоречит проверенному практикой зарубежному опыту.

В настоящее время уполномоченным государственным органом утверждено порядка двадцати стандартов государственных услуг в области здравоохранения [16]. Во всех стандартах используются показатели своевременности оказания соответствующих услуг, в число которых входят:

- время оказания услуги с момента подачи документов;
- время ожидания для подачи документов;
- время обслуживания.

При этом показатели, отражающие доступность и качество обслуживания, не предусмотрены. По этому поводу следует отметить, что в мировой практике такие показатели применяются в обязательном порядке. Результаты проведенного исследования, а также изучение зарубежного опыта позволили определить состав показателей государственных услуг, которые целесообразно включить в стандарты. В их число входят:

- доля случаев приема пациентов в установленный при записи срок (в процентах);
- доля посетителей, принятых в течение 10 минут от назначенного им времени приема (измеряется в процентах);
- доля пациентов, удовлетворенных качеством информации, характеризующей порядок оказания услуги (измеряется в процентах);
- обеспеченность населения врачами, оказывающими ПМСП, в том числе специализированную, на 10 тыс. населения;
- время ожидания амбулаторно-консультативной помощи с момента записи или обращения (измеряется в днях);
- время ожидания плановых диагностических исследований с момента записи или обращения (измеряется в днях).

Необходимость включения первого из указанных показателей объективно обусловлена тем, что, несмотря на распространение информационно-коммуникационных технологий (ИТК), информированность населения о наличии необходимых им услуг и порядке их оказания все еще остается на невысоком уровне. Одним из принципиальных факторов является то, что значительная часть старшего поколения и особенно пенсионного возраста не имеет нужной компьютерной техники по причине невысоких доходов, а также испытывает трудности при овладении новыми информационными технологиями. Особенно это актуально для ПМСП. В частности, в Основных направлениях развития ПМСП в Республике Казахстан на 2018–2022 годы отмечено следующее: «Особого внимания заслуживает осведомленность и уровень грамотности пациентов, то есть непосредственных потребителей услуг ПМСП, которые могут не иметь полного доступа к информации о здоровье, заболевании и способах ее получения. Отсутствие сосредоточения внимания населения на услугах здравоохранения

может привести к фрагментарному уходу, возвращению пациентов, которые плохо информированы о возможных вариантах получения медицинской помощи, а также к пробелам и/или зачастую дублированию получаемых медицинских услуг» [4].

Важная роль в процессе обслуживания населения принадлежит четким и отработанным процедурам обжалования действий (бездействия) должностных лиц, которые непосредственно контактируют с потребителями. Для оценки их действий и установления обратной связи предлагаются показатели, характеризующие эффективность и оперативность процесса рассмотрения и удовлетворения жалоб, уровень удовлетворенности потребителей существующим порядком и сроками рассмотрения жалоб. В данной сфере целесообразно использовать следующие показатели:

- уровень удовлетворенности потребителей существующим порядком и сроками рассмотрения жалоб;
- количество обоснованных жалоб на доступность и качество обслуживания при оказании ПСМП.

Определение научно обоснованного состава приведенных показателей и их включение в соответствующие программные и плановые документы является решением ключевой методической проблемы в части совершенствования действующего механизма оказания государственных услуг.

Для выявления того, насколько действенным инструментом являются используемые в Казахстане стандарты государственных услуг, было проведено специальное социологическое исследование. В качестве основных методов использовались анкетирование, интервьюирование, телефонное интервью. Также в процессе мониторингового исследования был использован метод исследования оценки качества продукции и услуг под названием «Тайный покупатель», который возник за рубежом в 40 годах прошлого века и получил распространение под названием Mystery Shopping [17; 18].

Согласно программе социологического исследования, задача заключалась в выяснении того, насколько пациенты осведомлены о существовании государственных стандартов в области здравоохранения и как они могут использоваться для защиты прав пациентов. Для сравнения, в мировой практике обычные клиенты являются участниками разработки и принятия соответствующих стандартов. Результаты опроса приведены на рисунке 2.

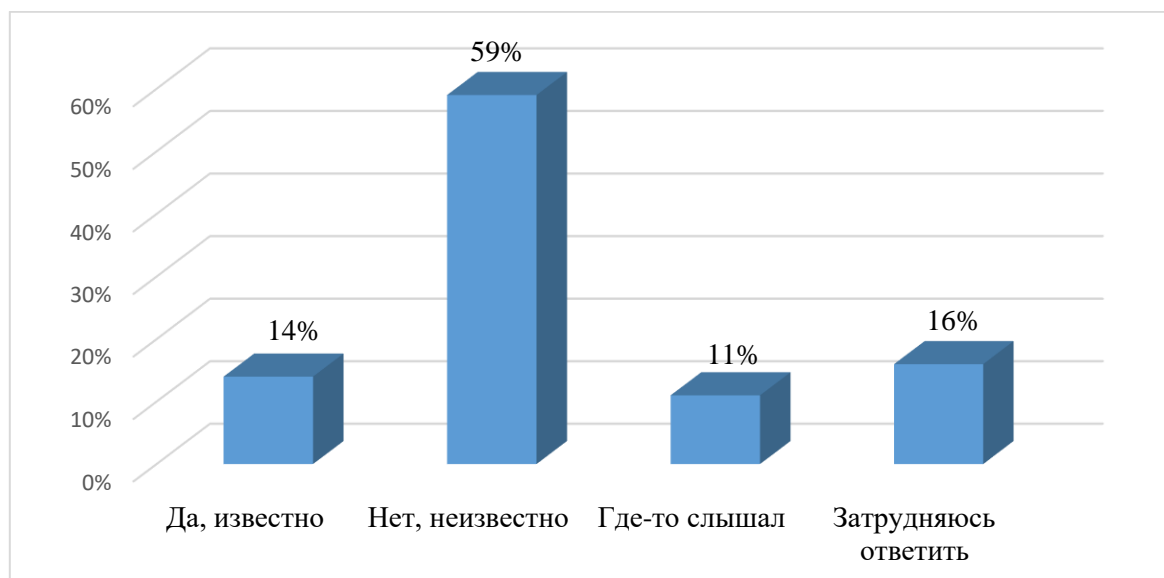

Рисунок 2 – Информированность пациентов о стандартах государственных услуг

Приведенные на диаграмме данные свидетельствуют, что больше половины респондентов не знают о существовании в Казахстане стандартов государственных услуг в области здравоохранения, которые являются правовой основой для реализации прав пациентов в части обеспечения доступности и высокого качества обслуживания. Кроме того, стандарты выступают в роли инструмента для положительного решения вопросов при возникновении конфликтных ситуаций между пациентом и сотрудниками медицинских организаций. Среди опрошенных пациентов только 14% однозначно ответили, что им известно о наличии государственных стандартов в амбулаторно-поликлинических организациях. В эту группу вошли пациенты старше 50 лет, которые имеют высшее образование и опыт работы в крупных и средних организациях государственного и частного сектора.

11% опрошенных респондентов затруднились ответить на вопрос о существовании рассматриваемых документов, а 11% ответили, что где-то, когда-то и что-то слышали о стандартах, но не имеют представления о роли и назначении этих документов. В целом следует отметить, что 86% опрошенных не имеют представления о существовании стандартов государственных услуг в области здравоохранения, которые можно использовать для защиты своих прав.

Результаты социологического исследования свидетельствуют, что при разработке стандартов государственных услуг информирование общественности производилось на недостаточном уровне. Это противоречит как международному опыту, так и действующему законодательству в котором отмечено: «Публичное обсуждение проектов подзаконных нормативных правовых актов, определяющих порядок оказания государственных услуг, проводится с целью учета замечаний и предложений физических и юридических лиц, права, свободы и законные интересы которых затрагиваются подзаконными нормативными правовыми актами, определяющими порядок оказания государственных услуг» [14]. Это также является одной из основных причин невысокого качества рассматриваемого документа.

Заключение

Проведенный анализ свидетельствует о том, что действующий механизм оказания государственных услуг в области ПМСП имеет серьезные недостатки. Одним из основных является отсутствие единой системы показателей доступности и качества обслуживания пациентов при оказании им услуг ПМСП. Это не позволяет создать постоянно действующую систему учета и отчетности, обеспечивающую потребителей и заинтересованные учреждения достоверной информацией достигнутом уровне доступности и своевременности оказания государственных услуг. В связи с этим на каждом уровне управления в программных и плановых документах используются различные показатели, которые не соответствуют показателям из утвержденных стандартов [1, 2, 16].

Подводя итог, следует отметить, что положительное решение рассмотренных проблем, связанных с совершенствованием действующего механизма оказания государственных услуг в области здравоохранения, основанного на разработке и внедрении стандартов государственных услуг, позволит упорядочить процесс их предоставления посредством более рационального распределения функций по уровням управления и соответствующих им полномочий, и ресурсов. В результате будет создана реальная институционально-правовая основа, обеспечивающая формирование эффективной модели отечественного здравоохранения, удовлетворяющая запросам населения и способствующая устойчивому социально-экономическому развитию Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011–2015 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2010 года № 1113 [Электронный ресурс] // <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:oqJda2ZXqzgJ:ru.government.kz/resources/docs/doc19+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ru> (дата обращения: 06.12.2018).
2. Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016–2019 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 15 января 2016 года № 176 [Электронный ресурс] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34835941#pos=1;6 (дата обращения 01.09.2018).
3. Меры по укреплению здоровья, повышению качества и доступности медицинской помощи. Презентация Биртанова Е.А. Министра здравоохранения Республики Казахстан на заседании коллегии Министерства здравоохранения Республики Казахстан 15 февраля 2019 года // http://www.rcrz.kz/index.php/ru/?option=com_content&view=article&id=148 (Дата обращения 14.03.2020).
4. Об утверждении основных направлений развития первичной медико-санитарной помощи в Республике Казахстан на 2018–2022 годы (с изменениями от 15.02.2019 г.) Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 27 июля 2018 года № 461 // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37204795 (Дата обращения 17.05.2020).
5. Внедрение программ управления заболеваниями в практическое здравоохранение: Методические рекомендации / Актаева Л.М., Гаркалов К.А. и др. – Астана, 2013. – XX с. // <https://bmcudp.kz/ru/patients/prevention/puz>.
6. Улучшить здоровье, не выходя из дома: в Казахстане действует специальная программа. Sputnik / Воронина К. [Электронный ресурс] // <https://ru.sputniknews.kz/health/20190131/9103418/hronicheskie-bolezni-programma-pacienty.html> (Дата обращения 19.05.2020).
7. Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 982 // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdravoohranenie/id-P1900000982 (Дата обращения 17.05.2020).
8. Основные показатели за 10 лет (2009–2018гг.) // Сайт министерства здравоохранения Республики Казахстан // <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/14341?lang=ru> (Дата обращения 07.04.2020).
9. Проведен соцопрос для определения степени удовлетворенности населения уровнем и качеством оказываемой медпомощи. Официальный интернет ресурс Комитета охраны общественного здоровья Министерства здравоохранения Республики Казахстан // <http://kooz.mz.gov.kz/ru/news/proveden-socopros-dlya-opredeleniya-stepeni-udovletvorennosti-naseleniya-urovnm-i-kachestvom> (Дата обращения 12.09.2018).
10. Большая экономическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007 – 816 с.
11. Мишин В. М. Исследование систем управления: учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. (Дата обращения 7.05.2020).
12. Мильнер В.З., Евенко Л.И., Рапопорт В.С. Системный подход к организации управления. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.
13. Рапопорт В.С. Методические проблемы системного исследования организационно-экономического механизма управления. // Системные исследования: Ежегодник. – М.: Наука, 1982. – 72 с.
14. О государственных услугах. Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2013 года № 88-V. Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088> (Дата обращения 17.05.2020).

15. Нұсқабаева Г.О., Саруаров Е.Г. Өмір сүру сапасының бағалану деңгейі // Ясауи университетінің хабаршысы, 2017. – №2. – С. 116–124.
16. О внесении изменений и дополнений в приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 27 апреля 2015 года № 272 «Об утверждении стандартов государственных услуг в области здравоохранения» // http://pharmnews.kz/ru/legislation/prikaz-mz-rk--r-dsm-36-ot-7-dekabrya-2018-goda_2595 (Дата обращения 18.05.2020).
17. Интернет-издание, Управление персоналом. Словарь-справочник // <https://psyfactor.org/personal/personal17-15.htm> (Дата обращения 18.05.2020).
18. Сайт компании «ВАШИ ЛЮДИ» // <http://www.your-people.ru/publications/87/6690> (Дата обращения 18.05.2019).

REFERENCES

1. Gosudarstvennaja programma razvitija zdavoohranenija Respubliki Kazahstan «Salamatty Қазақстан» na 2011–2015 gody. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 29 nojabrja 2010 goda № 1113 URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:oqJda2ZXqzgJ:ru.government.kz/resources/docs/doc19+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ru> (data obrashhenija: 06.12.2018)
2. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitija zdavoohranenija Respubliki Kazahstan «Densaulyq» na 2016–2019 gody i vnesenii dopolnenija v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 19 marta 2010 goda № 957 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34835941#pos=1;6 (data obrashhenija 01.09.2018 god).
3. Mery po ukrepleniju zdorov'ja, povysheniju kachestva i dostupnosti medicinskoj pomoshhi. Prezentacija Birtanova E.A. Ministra zdavoohranenija Respubliki Kazahstan na zasedanii kollegii Ministerstva zdavoohranenija Respubliki Kazahstan 15 fevralja 2019 goda // http://www.rcrz.kz/index.php/ru/?option=com_content&view=article&id=148 (Data obrashhenija 14.03.2020).
4. Ob utverzhdenii osnovnyh napravlenij razvitija pervichnoj mediko-sanitarnej pomoshhi v Respubliki Kazahstan na 2018–2022 gody (s izmenenijami ot 15.02.2019 g.) Prikaz Ministra zdavoohranenija Respubliki Kazahstan ot 27 ijulja 2018 goda № 461 // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37204795 (Data obrashhenija 17.05.2020)
5. Vnedrenie programm upravlenija zabolevanijami v prakticheskoe zdavoohranenie: Metodicheskie rekomendacii / Aktaeva L.M., Garkalov K.A. i dr. – Astana, 2013. – HH s. // <https://bmcudp.kz/ru/patients/prevention/puz>
6. Uluchshit' zdorov'e, ne vyhodja iz doma: v Kazahstane dejstvuet special'naja programma. Sputnik / Voronina K. // <https://ru.sputniknews.kz/health/20190131/9103418/hronicheskie-bolezni-programma-pacienty.html> (Data obrashhenija 19.05.2020)
7. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitija zdavoohranenija Respubliki Kazahstan na 2020–2025 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 26 dekabrja 2019 goda № 982 // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdavoohranenie/id-P1900000982 (Data obrashhenija 17.05.2020)
8. Osnovnye pokazateli za 10 let (2009–2018 gg.) <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/documents/details/14341?lang=ru> Sajt ministerstva zdavoohranenija Respubliki Kazahstan (Data obrashhenija 07.04.2020)
9. Proveden socopros dlja opredelenija stepeni udovletvorennosti naselenija urovnem i kachestvom okazyvaemoj medpomoshhi. Oficial'nyj internet resurs Komiteta ohrany obshhestvennogo zdorov'ja Ministerstva zdavoohranenija Respubliki Kazahstan.

- <http://kooz.mz.gov.kz/ru/news/proveden-socopros-dlya-opredeleniya-stepeni-udovletvorennosti-naseleniya-urovнем-i-kachestvom> (Data obrashhenija 12.09.2018)
10. Bol'shaja jekonomicheskaja jenciklopedija. – M.: Jeksmo, 2007. – 816 s.
  11. Mishin V. M. Issledovanie sistem upravlenija: uchebnik dlja vuzov. – M.: JuNITI-DANA, 2003. (Data obrashhenija 7.05.2020)
  12. Mil'ner V.Z., Evenko L.I., Rapoport V.S. Sistemnyj podhod k organizacii upravlenija. – M.: Jekonomika, 1983. – 224 s.
  13. Rapoport V.S. Metodicheskie problemy sistemnogo issledovanija organizacionno-jekonomicheskogo mehanizma upravlenija. // Sistemnye issledovanija: Ezhegodnik. – M.: Nauka, 1982. – 72 s.
  14. gosudarstvennyh uslugah № Zakon Respubliki Kazahstan ot 15 aprelja 2013 goda № 88-V. Әdilet. Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088> (Data obrashhenija 17.05.2020)
  15. Nuskabaeva G.O., Saruarov E.G. Omir suru sapasynyn bagalanu dengeji // Iasaýı ýnıversıtetiniń habarshysy, 2017. – №2. – С. 116–124 // <http://habarshy.ayu.edu.kz/wp-content/uploads/2017/04/%D0%A5%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%80%D1%88%D1%8B-2017-%E2%84%962.pdf>
  16. vnesenii izmenenij i dopolnenij v prikaz Ministra zdravoohranenija i social'nogo razvitija Respubliki Kazahstan ot 27 aprelja 2015 goda № 272 «Ob utverzhdenii standartov gosudarstvennyh uslug v oblasti zdravoohranenija» (Data obrashhenija 17.05.2020)
  17. Internet izdanie, Upravlenie personalom. Slovar'-spravochnik <https://psyfactor.org/personal/personal17-15.htm> (Data obrashhenija 18.05.2020)
  18. Sajt kompanii «VASHI LJuDI», <http://www.your-people.ru/publications/87/6690> (Data obrashhenija 18.05.2019)

МАЗМҮН – ІСІНДЕКІЛЕР

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ – FELSEFE, İLANİİYAT

САНДЫБАЕВ Ж.С. АБЖАЛОВ С.У. БЕРКИМБАЕВ К.М. Әл-Фарабидің бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясы SANDIBAYEV J.S. ABZHALOV S.U. BERKIMBAYEV K.M. El-Farabi'nin Mutluluğa Götüren Dört Erdem Felsefesi	7–14
АЗИ Е.А. Сал-серілік дәстүр және Зәкәрияның тағдыры AZİ E.A. Sal-seri Geleneği ve Zekeriya'nın Kaderi	15–27
КОБЗЕВА О.П. БАЛТАБАЕВА А.Ю. ШАКИРОВ И. МАЛДЫБЕК А.Ж. Периодизация и актуальные направления изучения истории Великого Шелкового пути КОБЗЕВА О.П. БАЛТАБАЕВА А.Ю. ШАКИРОВ И. МАЛДЫБЕК А.Ж. Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеудің өзекті бағыттары мен дәуірленуі КОВЗЕВА О.Р. БАЛТАБАЕВА А.Үу. ШАКИРОВ İ. МАЛДИБЕК А.Ј. Büyük İpek Yolu Tarihi Araştırmalarının Devirleri ve Güncelliği	28–38
МУСАЕВ Р.Ә. ЖУМАШОВА Ж.А. Жерлеу рәсімдерін зерттеудің әдістері, тәсілдері және бағыттары MUSAYEV R.A. JUMAŞOVA J.A. Cenaze Törenlerinin Teorik Tanımları	39–48
ИМАНМОЛДАЕВА Б.З. Ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы діни нанымдардың рөлі İMANMOLDAYEVA B.Z. Türk-Kazak Halkında İlk Dini İnançların Aracılığıyla Ulusal Birliği Koruma Evrimi	49–59
АСХАТҰЛЫ Ж. САМЕТ О. Жиһад ұғымының балама анықтамасы ASHATULI J. SAMET O. Cihad Kavramının Alternatif Tanımı	60–68

ТҮРСЫНБАЕВА А.Ө. МАЛДЫБЕК А.Ж. Қазақ мақал-мәтелдері мен Абай «қара сөздері» арасындағы үндестік TURSINBAEVA A.Ö. MALDIBEK A.J. Kazak Atasözleri ile Abay'ın Kara Sözleri Arasındaki Uyum	69–79
ФІЛОЛОГИЯ – FİLOLOJİ	
ҚАДАШЕВА Қ. АСАНОВА Ұ.О. МЫРЗАХАНОВА А.Қ. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың заманауи әдістері KADAŞEVA K. ASANOVA U.O. MIRZAHANOVA A.K. Kazak Dilini İkinci Dil Olarak Öğretmenin Modern Yöntemleri	80–90
НУСУПОВА А.Ж. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасындағы Тұрар образы NUSUPOVA A.J. Ş. Murtaza'nın 'Cehennem' Adlı Eserinde Turar'ın Görüntüsü	91–99
ЕСКЕЕВА М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сын есім жұрнақтары ESKEEVA M.K. Eski Türk ve Modern Kıpçak Dillerindeki Sıfat Fiil Ekleri	100–109
БАКАШОВА Ж.К. Проблемы духовности и бессмертия в творчестве Ч. Айтматова БАКАШОВА Ж.К. Ш. Айтматов шығармашылығындағы руханият пен мәңгілік мәселелері BAKAŞOVA J.K. Cengiz Aytmatov'un Çalışmalarında Maneviyat ve Sonsuzluk Sorunları	110–118
ТАУКЕБАЕВА Р.Б. Об инновационных методах обучения английскому языку (игровой метод) ТӘУКЕБАЕВА Р.Б. Ағылшын тілін оқытудың инновациялық әдістері туралы (ойын әдісі) TAUKEBAYEVA R.B. Yenilikçi İngilizce Öğretim Yöntemleri Hakkında (Oyun Yöntemi)	119–128
ӘБЖЕТ Б.С. Арийлық тайпалар және олардың діни наным-сенімдері ABJET B.S. Aryan Kabileleri ve Dini İnançları	129–138
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ	
АТЕМОВА Қ.Т. ҚОНЫСОВА А.А. Жоғары оқу орнында жаратылыстану бағытындағы пәндерге ағылшын тілін кіріктіре оқытудың маңыздылығы ATEMOVA K.T. KONISOVA A.A. Üniversitede Doğa Bilimleri Dalındaki Derslere İngiliz Dilini Entegre Ederek Öğretmenin Önemi	139–147

SANDIBAYEVA N.A.

МАХАНБЕТОВА S.E.

КАРТАГАЙ G.A.

KALAN A.

Ways of Development of Active and Cognitive Activity of Pupils
in Subjects of Natural Sciences

САНДЫБАЕВА Н.А.

МАХАНБЕТОВА С.Е.

ҚАПТАҒАЙ Г.А.

КАЛАН А.

Жаратылыстану пәндерін оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін
дамыту тәсілдері

SANDIBAIEVA N.A.

МАХАНБЕТОВА S.E.

КАРТАҒАЙ G.A.

KALAN A.

Doğa Bilimleri Disiplinlerini Öğretirken Öğrencilerin Bilişsel Aktivitesini
Geliştirme Yöntemleri

148–160

ПАРИДИНОВА Б.Ж.

«Рухани дүниетаным», «руханилық» категорияларының
педагогика және психологиядағы ұғымдары

PARİDİNOVA B.C.

Manevi Kimlik ve Maneviyat Kavramlarının Eğitim ve Psikoloji Dallarındaki
Tanımı

161–174

ИСАБЕКОВА Г.Б.

АБДРАХМАН Г.К.

САРМУРЗИН Е.Ж.

Поликультурная компетенция в современных условиях

ИСАБЕКОВА Г.Б.

АБДРАХМАН Г.К.

САРМУРЗИН Е.Ж.

Қазіргі жағдайдағы көпмәдениетті құзіреттілік

İSABEKOVA G.B.

ABDRAHMAN G.K.

SARMURZİN E.J.

Modern Koşullarda Polikültür Yeterliliği

175–186

MUSALIMOV T.

BERMUKHAMBETOVA B.

PRALIYEVA R.

Structure and Functions of Forming Legal Competence in the Educational
Process of Professional Training

МҰСАЛИМОВ Т.Қ.

БЕРМУХАМБЕТОВА Б.Б.

ПРАЛИЕВА Р.Е.

Кәсіби оқыту процесінде құқықтық құзыреттілікті қалыптастырудың
құрылымы мен функциялары

MUSALIMOV T.K.

BERMUHAMBETOVA B.B.

PRALIËVA R.E.

Mesleki Eğitim Sürecinde Hukuki Yetkinlik Oluşumunun Yapısı ve İşlevleri

187–196

АШИРБАЕВ Н.К.

НУРМАГАНБЕТОВА Ж.А.

БЕКМОЛДАЕВА Р.Б.

Алгебрада квадраттық функцияларға қатысты физикалық мазмұнды
есептерге талдау

AŞIRBAYEV N.K.

NURMAGANBETOVA J.A.

BEKMOLDAEVA R.B.

Cebirde Kare Fonksiyonlarla İlgili Fiziksel İçerikli Çözümlerin Analizi

197–213

БАТЫРБЕКОВА А.Ж.

Болашақ физика мұғалімдерінің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруда
оқу-әдістемелік тапсырмаларды қолдану

BATIRBEKOVA A.J.

Fizik Öğretmeni Adaylarının Yetkinliğini Oluşturma Sürecinde Öğretim ve
Metodolojik Ödevlerin Kullanımı

214–223

ЕСІРКЕПОВ Ж.М.

ДҮЙСЕНОВ О.

Арнайы дәрігерлік топ студенттеріне арналған бейімдік дене тәрбиесінің
моделі

ESİRKEPOV J.M.

DÜISENOV O.

Özel Tıp Grubu Öğrencileri İçin Profiller - Beden Eğitimi Modeli

224–234

АЙДАРОВ Б.Ж.

КАМАЛОВ Ю.Н.

Педагогтың кәсіби ұтқырлығының құрылымы

AİDAROV B.J.

KAMALOV Yu.N.

Eğitimcinin Mesleki Hareketliliğinin Yapısı

235–243

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ – TARİH, ARKEOLOJİ

ГУРСОЙ М.

ЖЕТІБАЕВ К.М.

СИЗДИКОВ Б.

ҚОЖА М.

Шаншар-Асаршық археологиялық кешенінде жүргізілген барлау
жұмыстарының нәтижелері

GURSOY M.

JETİBAYEV K.M.

SİZDİKOV B.

KOJA M.

Şanşar-Asarşik Arkeolojik Kompleksinde Yürütülen Yüzey Araştırması Sonuçları

244–252

СӘТБАЙ Т.Я.

Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан шығармашылық одақтарының
құрамы мен құрылымы

SATBAY T.Ya.

Savaş Sonrası Yıllarda Kazakistan Yaratıcı Sendikaların Bileşimi ve Yapısı

253–262

ЗУЛПЫХАРОВА Э.У.

БАЛТАБАЕВА А.Ю.

Ұлы Жібек жолы бойындағы Ханқорған қалашығының орта ғасырлардағы
көрінісі және қазіргі жағдайы

ZULPIHAROVA E.U.

BALTABAYEVA A.Yu.

İpek Yolu Hattındaki Hankorgan Kentinin Orta Asırdaki Manzarası
ve Günümüzdeki Durumu

263–273

ЭКОНОМИКА – EKONOMİ

MUNASSIROVA M.E.

YDYRYS S.S.

Theoretical Foundations of Human Resource Management in Terms of Innovative
Development

МУНАСИПОВА М.Е.

ЫДЫРЫС С.С.

Инновациялық даму шарттарындағы адами ресурстарды басқарудың
теориялық негіздері

MUNASSIROVA M.E.

IDIRIS S.S.

Yenilikçi Gelişme Koşullarında İnsan Kaynakları Yönetiminin Teorik Temelleri

274–287

МЕДИЦИНА, ХИМИЯ – TIP, KİMYA

АШИРБЕКОВ Г.К.

ОМАРАЛИЕВ М.И.

АШИРБЕКОВА К.Ж.

ТЕМУРОВ Ф.Т.

Суми-альфа және темекі әсері кезіндегі биохимиялық көрсеткіштердің
өзгеруі

AŞIRBEKOV G.K.

OMARALİEV M.İ.

AŞIRBEKOVA K.J.

TEMUROV F.T.

Sumi-alfa ve Tütün Etkileşimi Sürecinde Biyokimyasal Parametrelerin Değişimi

288–298

ZHANAIDAROVA G.U.

SYZDYKOVA A.K.

NAURYZOV N.N.

DUBOVSKAYA E.G.

A Modern View of the Caesarean Section (review)

ЖАНАЙДАРОВА Г.У.

СЫЗДЫКОВА А.К.

НАУРЫЗОВ Н.Н.

ДУБОВСКАЯ Е.Г.

Кесар отасы мәселесіне заманауи көзқарас (шолу)

JANAIDAROVA G.U.

SIZDIKOVA A.K.

NAURIZOV N.N.

DUBOVSKAYA E.G.

Sezaryen Doğumun Günümüzdeki Durumu (Genel Bakış)

299–313

АЛИЕВ Н.У.

ЯГУДЕЕВ Т.А.

КОЖАЙСАКОВА М.А.

МАМЫРБЕКОВА А.К.

Синтез поверхностно-активных веществ конденсацией сульфированных
фракций пиролизной смолы с водными растворами формальдегида

АЛИЕВ Н.У.

ЯГУДЕЕВ Т.А.

КОЖАЙСАКОВА М.А.

МАМЫРБЕКОВА А.К.

Формальдегидтің сулы ерітінділерімен пиролизді шайырдың сульфирленген фракцияларының конденсациясы арқылы беттік-белсенді заттарды синтездеу

ALİYEV N.U.

YAGUDEYEV T.A.

KOJAYSAKOVA M.A.

MAMIRBEKOVA A.K.

Sulu Formaldehit Çözeltileri ile Piroliz Reçinesinin Sülfatlı Fraksiyonlarının Yoğunlaşmasıyla Yüzey Aktif Maddelerin Sentezi

314–329

ДИЛЬБАРХАНОВА Д.А.

Екпе жасауға қатысты діни көзқарастар мен ұстанымдардың салыстырмалы талдауы

DİLBARHANOVA D.A.

Aşılama ile İlgili Dini Bakış ve Tutumların Karşılaştırmalı Analizi

330–338

ТАЖИЕВА А.Е.

АБИЛКАЙЫР Н.А.

Совершенствование механизма оказания государственных услуг в области первичной медико-санитарной помощи

ТАЖИЕВА А.Е.

АБИЛКАЙЫР Н.А.

Алғашқы медициналық-санитарлық жәрдем саласындағы мемлекеттік қызмет көрсету тетіктерін жетілдіру

TAJİYEVA A.E.

ABİLKAYIR N.A.

Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Devlet Hizmetlerinin Sağlanması İçin Mekanizmanın İyileştirilmesi

339–349

МАЗМҮН – ІЧІНДЕКІЛЕР

350

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ – PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES

САНДЫБАЕВ Ж.С. АБЖАЛОВ С.У. БЕРКИМБАЕВ К.М. Философия аль-Фараби о «четырёх добродетелях», которые служат достижению счастья	
SANDYBAYEV ZH.S. ABZHALOV S.U. BERKIMBAYEV B.K. Al-Farabi's Philosophy of the «Four virtues» that Lead to Happiness	7–14
АЗИ Е.А. Традиция «салов и сери» и судьба Закарии	
AZI E.A. Sal Seri Tradition and Destiny of Zakaria	15–27
БАЛТАБАЕВА А.Ю. КОБЗЕВА О.П. ШАКИРОВ И. МАЛДЫБЕК А.Ж. Периодизация и актуальные направления изучения истории Великого Шелкового пути	
BALTABAYEVA A.Yu. KOBZEVA O.P. SHAKIROV I. MALDIBEK A.J. Periodization and Actual Directions of Studying the History of the Great Silk Road	28–38
МУСАЕВ Р.А. ЖУМАШОВА Ж.А. Методы, способы и направления исследования погребальных обрядов	
MUSSAYEV R.A. ZHUMASHOVA ZH.A. Methods, Techniques and Directions of Funeral Rites Research	39–48
ИМАНМОЛДАЕВА Б.З. Роль религиозных убеждений в сохранении национальной идентичности через преемственность поколений	
IMANMOLDAYEVA B.Z. The Role of Religious Beliefs in the Preservation of National Identity Through the Succession of Generations	49–59
АСХАТУЛЫ Ж. САМЕТ О. Альтернативное определение понятия «джихад»	
ASKHATULY Zh. SAMET O. Alternative Definition of Understanding Jihad	60–68
ТУРСЫНБАЕВА А.О. МАЛДЫБЕК А.Ж. Взаимосвязь казахских пословиц и «Слов назиданий» Абая	

TURSYNBAYEVA A.O. MALDYBEK A.Zh. The Relationship of Kazakh Proverbs and «Words of Edification» of Abay	69–79
ФИЛОЛОГИЯ – FILOLOLOGY	
КАДАШЕВА К. АСАНОВА У.О. МЫРЗАХАНОВА А.К. Современные методы обучения казахскому языку как второму языку	
KADASHEVA K. ASANOVA U.O. MIRZAKHANOVA A.K. The Modern Methods of Kazakh Language Teaching as a Second Language	80–90
НУСУПОВА А.Ж. Образ Турара в произведении «Тамук» («Преисподняя») Ш. Муртазы	
NUSUPOVA A.Zh. The Image of Turar in the work «Hell» by Sh. Murtaza	91–99
ЕСКЕЕВА М.К. Суффиксы прилагательных в древнетюркских и современных кипчакских языках	
YESKEYEVA M.K. Adjective Suffixes in Ancient Turkic and Modern Kipchak Languages	100–109
БАКАШОВА Ж.К. Проблемы духовности и бессмертия в творчестве Ч. Айтматова	
BAKASHOVA J.K. Problems of Spirituality and Immortality in the Works of Ch. Aitmatov	110–118
ТАУКЕБАЕВА Р.Б. Об инновационных методах обучения английскому языку (игровой метод)	
TAUKEBAEVA R.B. Some Ideas about Innovative Methods of Teaching English (Game Method)	119–128
АБЖЕТ Б.С. Арийские племена и религиозные верования	
ABZHET B.S. Aryan Tribes and Religious Beliefs	129–138
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ PEDAGOGY AND METHODS OF TEACHING	
АТЕМОВА К.Т. КОНЫСОВА А.А. Важность интегрированного преподавания английского языка естественнонаучных дисциплин в вузах	
ATEMOVA K.T. KONYSOVA A.A. The Importance of Integrated Learning of English Language to the Naturalscience Subjects in High Schools	139–147

САНДЫБАЕВА Н.А. МАХАНБЕТОВА С.Е. КАПТАГАЙ Г.А. КАЛАН А.	Способы развития познавательной активности обучающихся при изучении естественнонаучных предметов	
SANDIBAIEVA N.A. MAKHANBETOVA S.E. KARTAGAY G.A. KALAN A.	Ways of Development of Active and Cognitive Activity of Pupils in Subjects of Natural Sciences	148–160
PARIDINOVA B.Zh.	Pedagogical and Psychological Concepts of the Category «Spiritual Worldview» and «Spirituality»	
ПАРИДИНОВА Б.Ж.	Педагогические и психологические понятия категории «Духовное мировоззрение» и «Духовность»	161–174
ИСАБЕКОВА Г.Б. АБДРАХМАН Г.К. САРМУРЗИН Е.Ж.	Поликультурная компетенция в современных условиях	
ISSABEKOVA G.B. ABDRAKHMAN G.K. SARMURZIN E.Zh.	Multicultural Competence in Modern Conditions	175–186
MUSALIMOV T. BERMUKHAMBETOVA B. PRALIYEVA R.	Structure and Functions of Forming Legal Competence in the Educational Process of Professional Training	
МУСАЛИМОВ Т.Қ. БЕРМУХАМБЕТОВА Б.Б. ПРАЛИЕВА Р.Е.	Структура и функции формирования правовой компетентности в образовательном процессе профессионального обучения	187–196
АШИРБАЕВ Н.К. НУРМАГАНБЕТОВА Ж.А. БЕКМОЛДАЕВА Р.Б.	Анализ задач с физическим содержанием, связанных с квадратичными функциями в алгебре	
ASHIRBAIYEV N.K. NURMAGANBETOVA Zh.A. BEKMOLDAIYEVA R.B.	Analysis of Physical Content Tasks Connecting Quadratic Functions in Algebra	197–213
БАТЫРБЕКОВА А.Ж.	Использование учебно-методических заданий в формировании методической компетентности будущих учителей физики	

BATYRBEKOVA A.Zh.

Use of Educational and Methodical Tasks in Formation of Methodical
Competence of Future Teachers of Physics

214–223

ЕСИРКЕПОВ Ж.М.

ДЮСЕНОВ О.

Модель адаптивного физического воспитания для студентов специальных
медицинских групп

ESIRKEPOV Zh.M.

DYUSENOV O.

Model of Adaptive Physical Education for Students of Special Medical Groups

224–234

АЙДАРОВ Б.Ж.

КАМАЛОВ Ю.Н.

Структура профессиональной мобильности педагога

AIDAROV B.Zh.

KAMALOV Yu.N.

Structure of the Professional Mobility of the Teacher

235–243

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY, ARCHAEOLOGY

ГУРСОЙ М.

ЖЕТИБАЕВ К.М.

СИЗДИКОВ Б.

КОЖА М.

Результаты исследовательских работ на археологическом комплексе
Шаншар-Асаршык

GURSOY M.

ZHETIBAYEV K.M.

SIZDIKOV B.

KOZHA M.

The Results of Research Work in the Archaeological Complex
Shanshar-Asarshyk

244–252

САТБАЙ Т.Я.

Состав и структура творческих союзов Казахстана в послевоенные годы
(после Второй мировой войны)

SATBAI T.Ya.

Composition and Structure of Kazakhstan Creative Unions in the Postwar Years
(after the Second World war)

253–262

ЗУЛПЫХАРОВА Э.У.

БАЛТАБАЕВА А.Ю.

Средневековый облик и современное состояние города Ханкорган,
расположенного на Великом Шелковом пути

ZULPYKHAROVA E.U.

BALTABAYEVA A.Yu.

Contemporary Condition, Medieval View and Location of the Great Silk Road
City Khankorgan

263–273

ЭКОНОМИКА – ECONOMY

МУНАСИПОВА М.Е.

ЫДЫРЫС С.С.

Теоретические основы управления человеческими ресурсами в условиях
инновационного развития

MUNASSIROVA M.E. YDYRYS S.S. The Oretical Foundations of Human Resource Management in Terms of Innovative Development	274–287
МЕДИЦИНА, ХИМИЯ – MEDICINE, CHEMISTRY	
АШИРБЕКОВ Г.К. ОМАРАЛИЕВ М.И. АШИРБЕКОВА К.Ж. ТЕМУРОВ Ф.Т. Изменение биохимических показателей при воздействии суми-альфа и табака	
ASHIRBEKOV G.K. OMARALIEV M.I. ASHIRBEKOVA K.J. TEMUROV F.T. Changes in Biochemical Parameters when Exposed to Sumi-alpha and Tobacco	288–298
ЖАНАЙДАРОВА Г.У. СЫЗДЫКОВА А.К. НАУРЫЗОВ Н.Н. ДУБОВСКАЯ Е.Г. Современный взгляд на проблему кесарева сечения (обзор)	
ZHANAIDAROVA G.U. SYZDYKOVA A.K. NAURYZOV N.N. DUBOVSKAYA E.G. A modern View of the Caesarean Section (review)	299–313
АЛИЕВ Н.У. ЯГУДЕЕВ Т.А. КОЖАЙСАКОВА М.А. МАМЫРБЕКОВА А.К. Синтез поверхностно-активных веществ конденсацией сульфированных фракций пиролизной смолы с водными растворами формальдегида	
ALIYEV N.U. YAGUDEEV T.A. KOZHAYSAKOVA M.A. MAMYRBEKOVA A.K. Synthesis of Surfactants by Condensation of Sulfonated Pyrolysis Resin Fractions with Aqueous Formaldehyde Solutions	314-329
ДИЛЬБАРХАНОВА Д.А. Сравнительный анализ религиозных взглядов и принципов в отношении вакцинации	
DILBARKHANOVA D.A. Comparative Analysis of Views and Principles Regarding Vaccination	330–338
ТАЖИЕВА А.Е. АБИЛКАЙЫР Н.А. Совершенствование механизма оказания государственных услуг в области первичной медико-санитарной помощи	
TAZHIEVA A.E. ABILKAYYR N.A. Improvement of the Mechanism of Providing Public Services in the field of Primary Health Care	139–149
СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT	350

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*
☎(8-725-33) 6-38-26
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: ф.ғ.к., профессор Сердәлі Бекжігіт,
ф.ғ.к., доцент Мансұров Нұрлан,
ф.ғ.к. Семіз Кенан
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*
Басуға 30.09.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 22.5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 723. ©

Баспахана мекен-жайы:
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz